

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК

МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 24

МАРІУПОЛЬ – 2019

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 10 від 29.05.2019 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.) та історичних наук (наказ МОН України № 261 від 06.03.2015 р.).

Видання включено до міжнародних наукометричних баз даних

Index Copernicus International sp.z o.o. та «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ), а також до фонду наукової електронної бібліотеки «КиберЛенинка»

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова,

д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф.

Ю. С. Сабадаш, д.ю.н., проф. М. Л. Шелухін, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. І. М. Грідіна, д.і.н., проф.

О. І. Гуржій, к.політ.н., доц. Л. О. Дорош, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, к.і.н., доц.

О. Л. Іванюк, д.і.н., проф. В. Ф. Лисак, д.і.н., проф. Р. О. Литвиненко, д.і.н., проф. Ю. І. Макар,

д.політ.н., проф. І. Г. Оніщенко, д.політ.н., проф. Н. П. Пашина, д.і.н., проф. О. П. Реєнт,

д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський, д.і.н., проф. І. В. Срібняк, д.і.н., проф. О. В. Стяжкіна,

д.і.н., проф. Н. Р. Темірова, д.політ.н., проф. Я. Б. Турчин.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. С. К. Бхардвадж (Індія), д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка), д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс (Грецька Республіка), д.політ.н., проф.

С. Корнеа (Республіка Молдова), д.і.н., проф. П-Р. Магочій (Канада), д.політ.н., проф.

А. Макаричев (Естонія), д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка), д.політ.н., проф.

С. Х. Ш. Сохерворді (Пакистан), д.політ.н., проф. М. Хана (США).

Науковий секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua ; visnyk-polit.hist@mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення № 042/19

Видавець «Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи

ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ISSN 2518-1521 (Online)

ISSN 2226-2830(Print)

© МДУ, 2019

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Волониць В.С. ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ У МАРІУПОЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	9
Гедьо А.В., Калужина А.О. ПОВСЯКДЕННІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС	18
Забавін В.О., Небрат С. Г. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ БЛЯ С. КРЕМЕНІВКА У ПІВНІЧНО-СХІДНОМУ ПРИАЗОВ'Ї (ЗА МАТЕРІАЛАМИ 2018 р.)	29
Золотар Л.М. ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ТА СПОРУДИ СУХОПУТНИХ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1864 – 1914 рр.)	44
Іванюк О.Л. ПРЕЗЕНТАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ	52
Коваль О.С. РЕГУЛЮВАННЯ ЦЕРКОВНОГО БУДІВНИЦТВА І ЗМІНИ ХРАМОВОЇ МЕРЕЖІ В ЄПАРХІЯХ, ДО СКЛАДУ ЯКИХ ВХОДИЛИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 1734-1775 рр.	67
Коробка В.М., Коробка Ю.В. ЗАХОДИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ З УЛАШТУВАННЯ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ ТА ЕЛЕКТРИЧНОГО ОСВІТЛЕННЯ МАРІУПОЛЯ	75
Кригіна О.В. УКЛАДАННЯ ШЛЮБУ: ВИМОГИ ТА ОСОБЛИВОСТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕТРИЧНИХ КНИГ)	89
Нікіфоров К.С. ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ХРИСТІЯНИ-БАПТИСТИ ТА РАДЯНСЬКА ВЛАДА НА ДОНЕЧЧИНІ В ПЕРІОД «ЗАСТОЮ»	97
Орехова С.Є., Нікольченко Ю.М. АКТОВІ ПЕЧАТКИ У ПОШТОВІЙ АТРИБУЦІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСИ	106
Срібняк І.В., Срібняк М.І. ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВО-САНИТАРНОЇ МІСІЇ ДЛЯ СПРАВ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ ЗАЛЬЦВЕДЕЛЬ, НІМЕЧЧИНА (1919 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1920 рр.)	114
Тарасов С.В. Н. ПАВЛИЩЕВ КАК ИСТОРИК ПРИЧИН НАЦИОНАЛЬНО- ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ	126
Томіленко А.Г. РОЗВИТОК ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ УРСР МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ У	133

РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Цецик Я.П.	142
ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ВОЛИНСЬКОЇ, ЖИТОМИРСЬКОЇ ТА РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	
Шевчук А.В.	150
ПОВІТОВІ МЕЖОВІ СУДИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1814–1840): ЗАСНУВАННЯ, СТРУКТУРА, КАДРОВИЙ СКЛАД ТА СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ	
Shypik N.	163
LABOR MOBILIZATIONS OF THE CIVIL EMPLOYABLE POPULATION AS A MECHANISM OF ATTRACTING THE LABOR FORCE TO THE HEAVY INDUSTRY ENTERPRISES OF DONETSK REGION IN 1943-1945	
Яремчук С.М., Юзвяк І.П.	172
РЕЛІГІЙНА, МОВНА ТА ЕТНІЧНА САМОБУТНІСТЬ ГАГАУЗІВ МОЛДОВИ ТА УКРАЇНИ	

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Алексєєнко І.В.	179
МІКРОНАЦІОНАЛІЗМ ЯК ВИКЛИК ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	
Бучин М.А., Мущенко Я.О.	187
МОРАЛЬНИЙ ВИБОРЧИЙ ЦЕНЗ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ	
Buchyn M., Oliinyk N.	196
INTERNATIONAL MECHANISMS OF HUMAN RIGHTS PROTECTION	
Волвенко Н.М.	203
ГЕНЕЗА ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР	
Гаврилова Н.В., Караман К.В.	212
ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ: ПРИЧИНИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ	
Гаврилова Н.В., Константинова Ю.В.	220
ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ	
Гетьманчук М.П.	229
РИЗЬКИЙ ДОГОВІР 1921 р. І РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМИ СПАДЩИНИ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЛЦЕЮ В РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ 1921 – 1926 рр.	
Гринько О.І.	237
ДІЯЛЬНІСТЬ КЕРУЮЧИХ СТРУКТУР ЄС З РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИКИ ЗГУРТУВАННЯ 2014-2020 рр.	
Демчишак Р.Б.	245
ЄВРОАТЛАНТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ КРАЇН ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ: АЗЕРБАЙДЖАНУ, ВІРМЕНІЇ ТА ГРУЗІЇ	
Іванова Н.С.	252
ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ МІГРАНТІВ В РЕСПУБЛІЦІ КІПР НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	

Івасечко О.Я., Мазур К.Я.	260
КЛЮЧОВІ ВЕКТОРИ СПІВПРАЦІ ІРАНУ ТА ЄС В ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ В КОНТЕКСТІ ВИХОДУ США З «ЯДЕРНОЇ УГОДИ»: ФАКТОР ТРАНСПОРТУВАННЯ ЕНЕРГОНОСІЇВ	
Макух-Федоркова І.І.	268
ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ОПЕРАЦІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ КАНАДИ	
Мендрін О.В.	275
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ	
Онiпко З.С.	285
ВПЛИВ ІДЕЙ АМЕРИКАНСЬКИХ АНАРХО-ІНДИВІДУАЛІСТІВ НА РОЗВИТОК ЛІБЕРТАРІАНСТВА	
Светлакова М.А.	294
АНТИСИСТЕМНІ ПАРТІЇ ЯК РЕАЛЬНА ЗАГРОЗА УСТАЛЕНИМ ПАРТІЙНИМ КОНСТРУКЦІЯМ ІТАЛІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ	
Трофименко М.В.	300
ПУБЛІЧНА ДИПЛОМАТІЯ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ	
Турчин Я.Б., Гецько М.Р.	307
ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАТО ПІД ВПЛИВОМ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ	
Фесенко М.В.	316
АМЕРИКАНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ: ВІД «ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ» ДО «ПЕРЕВАНТАЖЕННЯ»	
Яворська К.П.	324
РЕПРЕСИВНО-АВТОРИТАРНИЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ КЛІМАТ ТУРКМЕНИСТАНУ ЯК СЕРЕДОВИЩЕ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКИХ І ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ	

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ	
РОМАНЦОВА Н. І. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ (1890 – 1934 рр.). ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: МОНОГРАФІЯ. МАРІУПОЛЬ: МДУ, 2019. 528 с. (Н.Р. Темірова)	333
LYMAN I., KONSTANTINOVA V. GERMAN CONSULS IN THE NORTHERN AZOV REGION. DNIPRO: LIRA, 2018. - 500 P.: PIC., MAPS. (V. Romanzov)	337
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	339
РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА НАУКОВОГО ВИДАННЯ «ВІСНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ»	342
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	345

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

Volonyts V. THE ISSUES OF ESTABLISHING AND DEVELOPING INTERNAL TRADE IN MARIUPOL AT THE END OF XVIII – THE FIRST PART OF XIX CENTURIES	9
Hedo A., Kaluzhyna A. A DAILY LIFE OF THE UKRAINIAN SCIENTIFIC INTELLIGENTSIA IN THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY: HISTORICAL SOURCE DISCOURSE	18
Zabavin V., Nebrat S. ARCHEOLOGICAL RESEARCH OF THE SETTLEMENT OF THE TIMBER-GRAVE CULTURE NEAR THE KREMENIVKA VILLAGE IN THE NORTH-EAST AZOV SEA REGION (BASED ON MATERIALS 2018.)	29
Zolotar L. TECHNICAL FACILITIES AND CONSTRUCTIONS OF LAND COMMUNICATION ROUTES OF TAURIDA PROVINCE (1864 –1914)	44
Ivanyuk O. PRESENTATION OF MILITARY AND HISTORICAL RESEARCHES ON ARCHAEOLOGICAL CONGRESSES IN THE RUSSIAN EMPIRE	52
Koval O. REGULATION OF CHURCH BUILDING AND CHANGE OF THE CHURCH NETWORK IN THE DIOCESES OF THE SOUTHERN UKRAINE IN 1734-1775	67
Korobka V., Korobka Yu. LOCAL GOVERNMENT'S MEASURES MEANT TO ADJUST A POWER PLANT AND ELECTRIC LIGHTING OF MARIUPOL	75
Kryhina O. CONCLUSION OF MARRIAGE: REQUIREMENTS AND FEATURES (BASED ON THE PARISH REGISTERS)	89
Nikiforov K. EVANGELICAL CHRISTIAN BAPTISTS AND THE SOVIET AUTHORITIES IN THE DONETSK REGION DURING THE ERA OF STAGNATION	97
Oriekhova S., Nikolchenko Y. ACTIVE PRINTED IN PERSONAL ATTRIBUTION OF KIEVAN RUS'	106
Sribnyak I., Sribniak M. ACTIVITIES OF THE MILITARY SANITARY MISSION FOR AFFAIRS PRISONERS OF WARRIORS-UKRAINIANS IN THE CAMP OF SALZWEDEL, GERMANY (1919 - first half of 1920's)	114
Tarasov S. PAVLISHCHEV N. AS A HISTORIAN OF THE GROUNDS FOR NATIONAL LIBERATION WAR	126
Tomilenko A. EVOLVEMENT OF FIRE PROTECTION IN THE UKRAINIAN SSR BETWEEN THE WAR PERIOD IN SOVIET HISTORIOGRAPHY	133
	142

Tsetsyk Ya. DOCUMENTS OF CIVIL ARCHIVES OF VOLYN, ZHYTOMYR, AND RIVNEN AREAS AS A RESOURCE STUDY OF THE ACTIVITIES OF EDUCATION INSTITUTIONS IN THE VOLYNY OF NIRCINITS OF THE XIX - AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES	
Shevchuk A. DISTRICT SURVEYING COURTS OF THE PODOLIAN GOVERNORATE (1814- 1840): FOUNDATION, STRUCTURE, STAFFING AND SOCIAL PROFILE	150
Shypik N. LABOR MOBILIZATIONS OF THE CIVIL EMPLOYABLE POPULATION AS A MECHANISM OF ATTRACTING THE LABOR FORCE TO THE HEAVY INDUSTRY ENTERPRISES OF DONETSK REGION IN 1943-1945	163
Yaremchuk S., Yuzvyak I. RELIGIOUS, LANGUAGE AND ETHNIC IDENTIFICATION OF THE GAGAUZIANS OF MOLDOVA AND UKRAINE	172

POLITICAL SCIENCE

Alekseenko I. MICRONATIONALISM AS A CHALLENGE TO GLOBALIZATION	179
Buchyn M., Mushchenko Ya. MORAL ELECTORAL QUALIFICATION: FOREIGN EXPERIENCE AND UKRAINE'S APPLICATION FEATURES	187
Buchyn M., Oliinyk N. INTERNATIONAL MECHANISMS OF HUMAN RIGHTS PROTECTION	196
Volvenko N. THE GENESIS OF THE WESTERN EUROPEAN CIVILIZATION: SOCIO- CULTURAL MEASUREMENT	203
Gavrilova N., Karaman K. EUROSCEPTICISM: REASONS FOR BECOMING AND DEVELOPMENT	212
Gavrilova N., Konstantinova J. LATIN AMERICAN VECTOR FOR RUSSIAN FOREIGN POLICY	220
Hetmanchuk M. THE TREATY OF RIGA OF 1921 AND SOLUTION OF THE KREMENETS LYCEUM HERITAGE PROBLEM IN THE SOVIET-POLISH RELATIONS BETWEEN 1921 AND 1926	229
Grynko O. ACTIVITY OF EUROPEAN UNION GOVERNING AGENCIES ON CARRYING OUT THE DEVELOPMENT STRATEGY OF SOLIDARITY POLICY 2014 – 2020	237
Demchyshak R. EURO-ATLANTIC INTEGRATION THROUGH THE LENS OF FOREIGN POLICY PRIORITIES OF THE SOUTH CAUCASUS COUNTRIES: AZERBAIJAN, ARMENIA AND GEORGIA	245
Ivanova N. THE CURRENT PROBLEMS OF MIGRANTS INTEGRATION IN THE REPUBLIC OF CYPRUS	252
	260

Ivasechko O., Mazur K. KEY VECTORS OF IRAN AND EU CO-OPERATION IN THE ENERGY SECTOR IN THE CONTEXT OF THE UNITED STATES OUTLOOK ON NUCLEAR AGREEMENT: FACTOR OF ENERGY TRANSPORTATION	
Makuch-Fedorkova I.I. FORMATION OF THE NATIONAL SECURITY STRATEGY AND CANADIAN ARMED FORCES INFORMATION OPERATIONS	268
Mendrin O. CONCEPTUAL APPROACHES TO FORMATION AND IMPLEMENTATION OF IDENTITY POLITICS IN UKRAINE	275
Onipko Z. INFLUENCE OF THE IDEAS OF AMERICAN INDIVIDUALIST ANARCHISM ON THE DEVELOPMENT OF THE LIBERTARIANISM	285
Svietlakova M. ANTI-SYSTEM PARTIES AS A REAL THREATFOR CONSTANT PARTY CONSTRUCTIONS OF THE ITALIAN REPUBLIC	294
Trofymenko M. VISEGRAD GROUP PUBLIC DIPLOMACY	300
Turchyn Y., Hetsko M. MAIN FEATURES OF NATO TRANSFORMATION IN THE CONTEXT OF MODERN HYBRID THREATS	307
Fesenko M. AMERICAN-RUSSIAN RELATIONS: FROM “RESET” TO “OVERLOAD”	316
Yavorska K. REPRESSIVE AUTHORITY POLITICAL AND LEGAL CLIMATE OF TURKMENISTAN AS AN ENVIRONMENT FOR IMPLEMENTATION OF CIVIL AND POLITICAL RIGHTS	324

SCIENTIFIC LIFE

REVIEW OF THE MONOGRAPH	
ROMANZOVA N.I. MYKHAILO HRUSHEVSKYI IN HISTORICAL STUDIES (1890-1934). THE PROBLEM IN UKRAINIAN ETHNOGRAPHY: MONOGRAPH. MARIUPOL: MSU, 2019. 528 p. (N. Terimova)	333
LYMAN I., KONSTANTINOVA V. GERMAN CONSULS IN THE NORTHERN AZOV REGION. DNIPRO: LIRA, 2018. - 500 P.: PIC., MAPS. (V. Romanzov)	337
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	339
THE EDITING POLICY OF SCIENTIFIC PUBLICATION “BULLETIN OF MARIUPOL STATE UNIVERSITY. SERIES: HISTORY. POLITICAL STUDIES”	342
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	345

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477.62-2)"178/185"

В.С. Волониць

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ У МАРІУПОЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

В статті проаналізовані особливостей торговельних практик в місті Маріуполі наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. Офіційна політика імперського уряду орієнтувала нових поселенців приазовського краю займатися переважно сільським господарством, хоча надавала їм окремі преференції терміном на 10 років, щодо можливостей здійснення вільної торгівлі.

Переселенці, здебільшого греки, які бажали торгувати, мусли записуватися до купецьких гільдій. Більшість місцевого купецтва належала до 2-ої та 3-ої гільдій відповідно до розміру оголошеного капіталу. Переважна більшість місцевого купецтва належала до 2-ої та 3-ої гільдій відповідно до розміру оголошеного капіталу.

У першій половині ХІХ ст. відбувається поступове, зростання внутрішнього ринку. Маріупольські купці активно поєднували торговельну діяльність з розведенням худоби та рільництвом. У цей час внутрішня торгівля зберігала традиційні форми періодичної торгівлі, саме: базари, торги та ярмарки.

Ключові слова: греки, торгівля, ярмарки, купці.

Економічний розвиток будь-якого міста визначається за рівнем торговельної спроможністю. Товарний обіг завжди був необхідною умовою процесу відтворення та розвитку земель. З одного боку торгівля сприяє піднесенню товарності сільськогосподарського та промислового виробництва а з іншого, є потужним фактором розвитку міської спільноти та урбанізаційних процесів загалом. З огляду на це, особливої актуальності набуває питання особливостей торговельних практик в місті Маріуполі наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. що й було визначено метою нашої публікації.

Означена проблема знайшла своє відображення в працях загальноісторичного та джерелознавчого спрямування, Б. Александровича, А. Гедьо, О. Гуржія, Т. Лазанської, С. Новікової. А. Скальковського, Г. Тимошевського Н. Терентьєвої [1;3;4; 3;5;26;27;28].

Достеменно невідомо, скільки саме купців переселилося з Криму до Північного Приазов'я, утім, уже у «Высочайшей грамоте об устройстве христиан, выведенных из Крыма», яку Катерина ІІ підписала 21 травня 1779 р. вказується, що «для купечества же, назначаем к обитанию их той губернии города ... и Марианополь как выгоднейшей для торговли места». Переселенці були звільнені на 10 років від сплати податків, їм надавалося право за бажанням записуватися в один з існуючих станів [21].

Офіційна політика імперського уряду орієнтувала нових поселенців приазовського краю займатися переважно сільським господарством. Переселенці, переважно греки, які бажали торгувати, мусили записуватися до купецьких гільдій відповідно до розміру оголошеного капіталу. На той час, після проведення гільдійської реформи 1775 року, купецтво було розділено на три гільдії. Так для запису до третьої гільдії, необхідно було мати розмір оголошеного капіталу 500 рублів, до другої – 1000 рублів, першої – 10000 рублів. Від податку у розмірі 1% з оголошеного капіталу на час дії пільги переселенці були звільнені. Утім, за умовами «Грамоти кримським християнам грецького закону», після закінчення пільгового терміну (10 років) купці повинні були сплачувати 1% з рубля капіталу. Проте вже у 1797 р., відповідно до іменного указу від 18 грудня, запроваджувався додатковий податок на купецький капітал «сей прибавочный доход собирать единообразно со всех купцов и мещан кои подати платят без различия народа или закона». Умови цього закону під який підпадали й греки-купці Маріуполя суперечило умовам грамоти Катерини II. Разом з тим, за розпорядженням Новоросійської казенної палати збільшено на $\frac{1}{4}$ податок з купецького капіталу та вводилася заборона на продаж уроздріб «горячего вина» (горілки), що згідно з жалуваною грамотою визначалося як «промисел» [21, с. 825].

У відповідь на рішення Новоросійської казенної палати 5 грудня 1799 р. було складено прохання до імператора Павла I від імені повіреного «греческого города Мариуполя градских и сельских жителей» Фотія Матвійовича Логофетова, де останній, вказуючи на умови грамоти Катерини II, зазначав щодо неправомірності рішення Новоросійської казенної палати про збільшення збору та запровадження обмежень на продаж горілочаних виробів. Уже 15 грудня 1799 р. Сенат розглядав справу за клопотанням Ф. Логофетова, який на підтвердження претензії надав оригінал жалуваної грамоти 1779 р. [22, арк. 10].

Російський уряд розглянув скаргу маріупольських греків, і відповідно до умов жалуваної грамоти від 21 травня 1779 р. було прийнято імператорський указ (31 січня 1800 р.), за яким новоросійського губернатора та губернське правління було зобов'язано зняти збільшений відсотковий збір із маріупольських купців та звільнити маріупольських греків від військових постоїв. Проте, не знайшовши відповідного посилання в тексті грамоти на привілей вільного продажу «горячего вина» вроздріб, який надавався лише на реалізацію виноградних вин, заборона підтверджувалася, оскільки продаж «горячего вина» був встановлений на користь казни та відданий на відкуп реєстраторам питних зборів [22, арк. 17–18 зв.]. На це розпорядження генерал-прокурор Беклешов зробив зауваження, відповідно до якого по закінченню пільгових років греки повинні були увійти до різних класів державних мешканців, з відповідним державним оподаткуванням [22, арк. 27].

При остаточному розгляді зазначеної справи 2 травня 1800 р. Сенат видав указ, який забороняв стягувати з греків додаткові податки, а вже зібрані до цього кошти слід було зарахувати до майбутніх платежів. Сума зібраного за два роки (1798 та 1799 рр.) додаткового платежу, як зазначалося в рапорті Новоросійської казенної палати, становила 391 руб. 51 коп. із загальної суми оголошеного капіталу 58 315 руб. [22, арк. 61 зв.].

Поступове, повільне зростання внутрішнього ринку спостерігалося у першій половині XIX ст. У цей час внутрішня торгівля зберігала традиційні форми періодичної торгівлі, саме: базари, торги та ярмарки. Розвиток внутрішньої торгівлі відбувався екстенсивно. За відомостями барона Балтазара Кампенгаузена на 1807 рік у місті Маріуполі «начальством установлены четыре ярмарки; но съезду на оных с давних времен не было». Лише на

церковне храмове свято Успіня Пресвятої Богородиці коли збирається багато містян біля храму місцеві торговці вивозили й продавали свій товар [23, арк. 29].

Ймовірно це ярмарки які зафіксовані у відомостях ще з кінця XVIII ст.: Євдокієвський (з 1 березня), Троїцький (з 5 червня), Успенський (з 15 серпня) й Покровський (з 1 жовтня) [19, с. 78.]. Формування внутрішнього ринку гальмувалося низькою товарністю селянського господарства й ця тенденція зберігалася майже півстоліття.

Ярмаркам, як виду періодичного торгу належало особливе місце, оскільки в умовах відсталості засобів транспортування та відсутності зручним облаштованих шляхів сполучення, здійснення гуртової й роздрібною торгівлі у визначений час у конкретному місті є найбільш зручним та економічно виваженим. Бездоріжжя було одним з гальмівних факторів що впливали на розвиток торгівлі. У місті стан доріг був катастрофічний, на що особливо нарікали приїжджі гості. Восени та навесні дороги розмивало й вони перетворювалися в брудну масу. Так у середині XIX ст. Г. Тітов у своїх листах з Катеринослава писав «Первым предметом, поражающий всякого въезжающего в Мариуполь, есть пятая стихия. В самом деле ни в каком городе я не видел столько грязи, как в Мариуполе, грязи клейкой, как смола, и неотвязчивой, как тамошняя лихорадка...» [30, с. 136]. Саме з огляду на такий стан доріг, перевезення предметів місцевої торгівлі здійснювалося переважно влітку, коли «дороги сухие», а вивіз риби на продаж, відбувався взимку, враховуючи необхідність збереження її товарного вигляду й свіжості [15, с. 217].

Описово-статистичні матеріали повідомляють, що ярмарки мали вид звичайних базарів на яких торгували місцеві жителі усіх станів та запасалися, на тривалий час, всіма необхідними товарами домашнього вжитку [15, с. 211]. На ярмарок приїжджали з навколишніх міст та селищ купці, селяни і ремісники. Вони привозили для продажу худобу, рибу, вовну, промислові товари, сільськогосподарські продукти і будівельний ліс [15, с. 304]. У середині XIX ст. в м. Маріуполі проводився лише Покровський ярмарок грошовий обіг якого у 1853 р. складав 75 000 руб. [26, с. 305].

У перші десятиліття по переселенню маріупольські купці-греки підтримували тісні торгові зв'язки з Кримом. В Євпаторію та Феодосію вони вивозили сиру шкіру, вироби маріупольських ремісників, взуття, сідла, кінську зброю. Із Криму до Приазов'я постачали свіжі та сухі фрукти, вина різних сортів, і, особливо, сіль, яка у великих розмірах була необхідна для рибних заводів. Постачанням солі з Криму займалися переважно чумаки які використовували волів як тяглову силу. Наприкінці XVIII- на початку XIX століття це був зручний та дешевий спосіб перевезення вантажів. За відомостями, дорожні витрати були мінімальні оскільки волів (тяглову силу) випасали на вільних та не заселених просторах розлогих південних степів. З часом, коли відбувається інтенсивне заселення теренів й швидке зменшення вільних площ, за випас тягової сили під час подорожі, доводилося платити гроші, що значно здорожувало й ціну перевезення. Унаслідок цього з 40-х рр. XIX століття плата за перевезення товарів збільшувалася майже щорічно [15, с. 212].

Важливою та найприбутковішою галуззю господарства, яка орієнтувалася на ринок, було рибальство. Ще Б.Кампенгаузен зазначав, що «головним внутрішнім торгом у Маріуполі є рибний» [22, арк. 42]. Користуючись правом безмитного заняття цим промислом, наданим жалуваною грамотою 1779 р., маріупольські купці й міщани, а також поселенці-греки створювали на узбережжі Азовського моря (поблизу міста і на косах)

рибні заводи. В «Описі міст і повітів Азовської губернії 1782 р.» вказується, що на морських косах раніше існували великі «рыбные ловли» [19, с. 79].

За відомостями барона Б.Кампенгаузена, у 1807 р. в Маріуполі та в околицях міста не було ніяких інших заводів, окрім рибних, яких на морському узбережжі налічувалося 29. Це був доволі прибутковий бізнес, оскільки на утримання промислу щорічно власник витрачав 2 тис. руб., тоді як прибуток становив 4 тис. руб. [22, арк. 22]. Ще у 1855 р. М.Зуєв, керівник експедиції Російської Академії наук відзначав, що головним заняттям греків – мешканців Маріуполя – було рибальство і торгівля солоною рибою. У своїх нарисах Г.Тітов також зауважував, що греки – мешканці сіл на узбережжі – займаються риболовлюю і збувають вилов у західних губерніях Росії і навіть у Польщі [30, с. 135]. Втім постійний попит на сіль змушував власники рибних заводів вимінювати місцеву пшеницю-арнаутку у чумаків на сіль, яку привозили з Євпаторії.

Заготівля риби відбувалася методом засолу та в'ялення, консерви ж практично не виготовлялися. Транспортування відбувалося переважно взимку, як зазначалося вище, хоча низькі температури не завжди рятували товар від псування й частина товару ставала непридатною для вживання та реалізації.

Білуга, осетрові, севрюга, стерлядь, чорна ікра, риб'ячий жир звозилися до маріупольської пристані. Іноді кількість підвод із рибою наближалася до 10 000 [14, арк. 5]. За стандартами того часу, риб'яча ікра була двох видів – рідка (зерниста) та паюсна. Рідка надходила на місцеві ярмарки з Таганрога та Дону у квітні – середині травня. Свіжа коштувала 20–25 руб. сріблом за пуд, солоня – 15–17 руб.; паюсна ж – 14 руб. Чорна ікра експортувалася до Греції, Італії, Туреччини.

Поступово зростала роль стаціонарної торгівлі. Дрібнороздрібний стаціонарний торг був представлений торговими лавками, де містяни купували лише ті товари які не мали змоги придбати на ярмарку. За відомостями на 1816 рік у Маріуполі діяли 109 лавок які належали новій групі торговців – «торгующим мещанам».

У середині XIX ст. у зв'язку з розвитком торгівлі в місті нараховувалося вже 120 лавок (108 кам'яних та 12 дерев'яних) і 15 винних погребів, до міста почала надходити промислова продукція з центральних регіонів імперії: сільськогосподарський інвентар, металеві вироби, бавовняні тканини [4, с. 276]. Характеристику дещо традиційному, не авантюрному торговельному хисту маріупольських торговців у першій половині XIX ст. надав Г.Тітов, «мариупольцы торгуют так себе, помаленьку, всегда на свой, наличный капитал; в море не пускаются: это говорят коварная стихия; а имеют дело с одной землей, стихией смирной, тихой и главное постоянной. Всего капитала они никогда не пускаю в оборот, хотя торгуют на верный барыш; а половину, или большую часть держат у себя под крепкою стражею». Порівнюючи бізнес-стратегії таганрозьких та маріупольських греків автор віддає перевагу грекам Таганрога «вот где настоящий купец – в Таганроге... человек с поэзией, вечно кипящий замыслами и неустрашимый моряк... последнюю копейку ставит ребром, бросает ее в море, и при благоприятной погоде, в несколько месяцев делается Крезом, правда этот Крез так же скоро может потерять все свои сокровища – что за беда? Жизнь вечное движение...»[30, с. 142].

Чисельність провідного торговельного стану–купців з самого початку переселення та заснування міста Маріуполя була несталою. За відомостями ревізької «сказки» 1782 р. купців у Маріуполі нараховувалося 144, а у 1794 р. – лише 125 [17]. Ці показники ілюструють тенденцію зменшення чисельності купців, що пояснюється розоренням торговців, які не спромоглися у важких умовах по переселення скористатися наданими

можливостями та ефективно розгорнути торговельну діяльність в нових умовах, тому їм доводилося поповнити категорію міщан. Особливо нестійкий був склад 3-ої гільдії оскільки капітали її представників були незначними і ця тенденція зберігалася протягом всієї першої половини XIX ст.

Скорочення чисельності купецького стану спостерігалось й на початку XIX ст. Так, у топографічно-статистичному описі міста Маріуполя барона Б.Кампенгаузена зазначається, що у 1807 р. в місті налічувалося 52 купця (26 чоловіків та 26 жінок) [22, арк. 16 зв.].

2 лютого 1810 р. видається Маніфест про збільшення збору з купецького капіталу; замість 1% з кожного рубля капіталу купці повинні були сплачувати 1,55%. Зростання податкового тиску породжувало нові проблеми в середовищі купецтва, значна частина якого мала великі заборгованості через невиплати зборів. На момент ревізії у 1811 р. у місті залишилось лише 2 купця [12, с. 132]. За 16 років 75 купців збанкрутувало, 39 – померли, а 13 – перейшли на державну службу.

Згідно з Маніфестом від 11 лютого 1812 р., у загальноімперських масштабах збір з купецьких капіталів знову підвищили – на 3%. Отже, загальне податкове «навантаження» на купців у грошовому еквіваленті досягло 4,75%, тому у 1816 р. в місті було зареєстровано лише 2 купецькі родини (5 чоловіків та 6 жінок). З них купець 2-ої гільдії Кирило Попов у місті мав два амбари та володів хутором «для скотоводства и хлебопашества». Це майно приносило йому дохід у розмірі 625 рублів на рік. Головою другої купецької родини був Юрій Каракаш, який належав до купців 3-ої гільдії і мав більш представницький перелік нерухомості у місті, а саме: постійний двір, харчевню, хутір з водяним млином на річці Кальчик. Проте це добро приносило дохід господарю лише у розмірі 425 рублів на рік [16, арк. 5–6].

Станом на кінець грудня 1820 р. в місті Маріуполі було зафіксовано, відповідно до Камерально-економічного опису 1820 р. вже 8 купців (4 другої та 4 третьої гільдій), які поєднували торговельну діяльність з розведенням худоби та рільництвом [25, арк. 38]. Це засвідчує не тільки означені тенденції послаблення торгових позицій місцевого грецького купецтва, а й констатує наявність тісного зв'язку купецтва із сільським господарством. Серед маріупольських купців була поширена практика спільного з міщанами володіння нерухомим майном. Так, купець другої гільдії Кирило Попов та міщани Костянтин Донжуков, Яким Золотарьов та Іван Андреев спільно володіли хутором, фруктовим садом, чотирма будинками, трьома сараями, 155 головами коней, 174 – крупної рогатої худоби та 150 – овець. Маріупольський купець третьої гільдії Юрій Каракаш одноосібно володів хутором, фруктовими садами, водяним млином, мав 2 будинки, 100 голів коней, 150 голів робочої худоби та 30 овець [25, арк. 41–42].

За відомостями Маріупольського грецького суду, податкові стягнення з місцевих купців розподілялися на капітальні – 4,5% з розміру оголошеного капіталу та на утримання великих державних шляхів – 5% з внесеного розміру податку до казни [16, арк. 91 зв.].

Активізація торгівлі, розвиток промисловості, зростання товарності сільського господарства сприяли розширенню внутрішнього та зовнішнього ринків. Це, у свою чергу, призводило до збільшення міського населення. Так, у 1826 р. в місті мешкало вже 57 купців [6, арк. 68].

Відповідно до рішення Головного статистичного комітету Новоросійського краю від 14 жовтня 1848 р., таганрозький градоначальник повідомляв інформацію щодо кількості купецького капіталу в Катеринославській губернії. Так за поданими відомостями у

повітовому місті Маріуполі на 1848 рік оголошено капіталів іноземними «гостями» першої гільдії – 9, місцевими другої гільдії – 2 та третьої гільдії – 40, що становило 128 осіб обох статей. Кількість оголошених та записаних у гільдії купців і приписаних безпосередньо до міста на 1848 р. становила 125 осіб, 5 чол. та 1 жін. – другої гільдії та 63 чол. і 56 жін. – третьої гільдії [9, арк. 180].

Результати ІХ перепису (1850–1853 pp.) по місту Маріуполю подають такі дані: купців у місті Маріуполі налічувалося 131 чоловічої статі та 98 – жіночої, із них греків – 101 і 78 відповідно [7, арк. 98].

Більшість купецьких свідоцтв у Північному Приазов'ї належала грекам. Навіть дозвіл представникам інших народів селитися в Маріупольському окрузі суттєво не вплинув на національний склад місцевого купецтва.

Статистичні дані свідчать про значне коливання чисельного складу купців другої та третьої гільдій. Це пояснюється нестабільним фінансовим становищем цих категорій місцевого купецтва. Нерідко торговці змушені були закладати своє майно, аби отримати кошти на реалізацію торговельних операцій. Так, наприклад, за повідомленням «Екатеринославский губернских ведомостей» нерухомість маріупольського купця другої гільдії Костянтина Попова було продано за борги у розмірі 4950 руб.[18, с. 70]. Отже, склад купецтва міста Маріуполя часто зазнавав змін через певні об'єктивні обставини.

Таким чином, темпи промислового розвитку Російської імперії у ХІХ ст. залишалися низькими. У зародковому стані перебувала більшість галузей промисловості. Основним макроекономічним фактором, який перешкоджав цьому процесу, був малий обсяг внутрішнього ринку, обумовлений слабким розвитком капіталістичних відносин та низькою платоспроможністю населення.

Список джерел та літератури

1. Александрович Б. Краткий обзор Мариупольского уезда / Б. Александрович. – Мариуполь : Тип. А.А.Франтова, 1884. – 116 с.; Aleksandrovych B. KratkiyobzorMaryupolskohouezda / B.Aleksandrovych. –Maryupol : Typ. A.A.Frantova, 1884. – 116 s.
2. Volonits V., Novikova S. The industrial development of Mariupol during the nineteenth–the early twentieth centuries / V. Volonits, S. Novikova // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія: Збірник наукових праць. – 2015. – № 13 – 14. – С. 41–50; Volonits V., Novikova S. The industrial development of Mariupol during the nineteenth–the early twentieth centuries / V. Volonits, S. Novikova // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seria: Istorii. Politolohiia: Zbirnyk naukovykh prats. – 2015. – № 13 – 14. – S. 41–50.
3. Гедьо А.В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини ХVІІ–ХVІІІ ст. / А. Гедьо. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 230 с.; Hedo A.V. Hretski hromady Nizhyna ta Pivnichnoho Pryazovia v aktovykh materialakh seredy ny XVII–XVIII st. / A. Hedo. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2005. – 230 s.
4. Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець ХVІІІ –початок ХХ ст.) / А. Гедьо. – К.: Інститут історії України, 2001. – 245 с.; Hedo A.V. Dzherela z istorii hrekiv Pivnichnoho Pryazovia (kinets XVIII –pochatok XX st.) / A. Hedo. – K.: Instytut istorii Ukrainy, 2001. – 245 s.
5. Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О.І. Гуржій. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – 122 с.; Hurzhii O.I. Deiaki problemy

stanovlennia kupetskoho stanu v Ukraini / O.I. Hurzhii. – Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. – 122 s.

6. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.131. Мариупольське повітове казначейство. – Оп.1. – Спр 72. Ревизские сказка Мариуполя 1826 р. – 191 арк.; Derzhavnyi arkhiv Donetskoï oblasti (dali – DADO). – F.131. Maryupolske povitove kaznacheistvo. – Op.1. – Spr 72. Revyzskye skazka Maryupolia 1826 r. – 191 ark.

7. ДАДО. – Ф.131. Мариупольське повітове казначейство. – Оп. 1. – Спр. 112. Ревизские сказки города Мариуполя 1850 г. – 164 арк.; DADO. – F.131. Maryupolske povitove kaznacheistvo. – Op. 1. – Spr. 112. Revyzskye skazky horoda Maryupolia 1850 h. – 164 ark.

8. ДАДО. – Ф.131. Мариупольське повітове казначейство. – Оп 1. – Спр. 30. Ревизские сказка Мариуполя 1848 г. – 200 арк.; DADO. – F.131. Maryupolske povitove kaznacheistvo. – Op 1. – Spr. 30. Revyzskye skazka Maryupolia 1848 h. – 200 ark.

9. Державний архів Одеської області. – Ф. 3. Головний статистичний комітет Новоросійського краю. – Оп.1. – Спр. 30. Сведения о числе купеческих капиталов в крае. 1848 – 1849 г. 15 арк.; Derzhavnyi arkhiv Odeskoï oblasti. – F. 3. Holovnyi statystychnyi komitet Novorosiiskoho kraiu. – Op.1. – Spr. 30. Svedenyia o chysle kupecheskykh kapytalov v krae. 1848 – 1849 h. 15 ark.

10. Доннік О.М. Купецтво які стан в Україні (XIX ст.) / О.М. Доннік // Український історичний журнал. – 2006. – № 3 – С. 16 – 41; Donnik O.M. Kupetstvo yaki stan v Ukraini (XIX st.) / O.M. Donnik // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2006. – № 3 – S. 16 – 41.

11. Доннік О.М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / О.М. Доннік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип.6. – Київ, 2003. – С. 49 – 55; Donnik O.M. Sotsiokulturnyi vymir pidpriemnytstva v Ukraini u druiii polovyni XIX – na pochatku XX st. / O.M. Donnik // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.: Vyp.6. – Kyiv, 2003. – S. 49 – 55.

12. Иванова Ю.В. Греки России и Украины / Ю.В. Иванова. – М.: Наука, 2006. – 369 с.; Yvanova Yu.V. Hreky Rossyy u Ukrayny / Yu.V. Yvanova. – M.: Nauka, 2006. – 369 s.

13. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН, 1999. – 281 с.; Lazanska T. Istoriiia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky XIX st.) / T. Lazanska. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN, 1999. – 281 s.

14. Мариупольський краєзнавчий музей (далі – МКМ). – Спр. 3523 – Д. Дело о состоянии хозяйства г. Мариуполя и сел, подведомственных Мариупольскому греческому суду. 1816 р. – 117 л.; Mariupolskyi kraieznavchyi muzei (dali – MKM). – Spr. 3523 – D. Delo o sostoianyy khoziaistva h. Maryupolia y sel, podvedomstvennykh Maryupolskomu hrechekomu sudu. 1816 r. – 117 l.

15. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / сост. В.Павлович. – СПб., 1862. – 351 с.; Materyaly dlia heohrafyy y statystyky Rossyy, sobrannyye ofytseramy Heneralnoho shtaba. Ekaterynoslavskaia hubernyia / sost. V.Pavlovych. – SPb., 1862. – 351 s.

16. МКМ. – 3523–Д. Дело по предложению Г. Таганрогского градоначальника о доставлении сведений о земских повинностях против запросов комитета, учрежденного при Правительствующем Сенате для уравнивания повинностей по всему государству. Ноября 2 дня.1816года. – 32 л.; МКМ. – 3523–D. Delo po predlozheniyu H. Tahanroghskoho hradonachalnyka o dostavlenyy svedenyi o zemskykh povynnostiakh protyv zaprosov komyteta,

uchrezhdennoho pry Pravytelstvuiushchem Senate dlia uravneniia povynnostei po vsemu hosudarstvu. Noiabria 2 dnia. 1816 hoda. – 32 l.

17. МКМ. – Спр. 6219. Ревизские сказки г. Мариуполя. –179 л.; МКМ. – Спр. 6219. Revyzske skazky h. Maryupolia. –179 l.

18. Новікова С.В. Роль грецьких підприємців у розвитку торгівлі у Північному Приазов'ї (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / С.В. Новікова // Література та культура Полісся. – Вип. 28: Сторінки історії і культури Полісся та України в сучасному висвітленні. – Ніжин: Вид. НДУ ім. М.Гоголя, 2005. – С. 68 – 72; Novikova S.V. Rol hrets'kykh pidpriemtsiv u rozvytku torhivli u Pivnichnomu Pryazovi (druha polovyna ХІХ – pochatok ХХ st.) / S.V. Novikova // Literatura ta kultura Polissia. – Vyp. 28: Storinky istorii i kultury Polissia ta Ukrainy v suchasnomu vysvitleni. – Nizhyn: Vyd. NDU im. M.Hoholia, 2005. – S. 68 – 72.

19. Описание Азовской губернии 1782 г. // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (ЛЕУАК). – Екатеринослав, 1901. – Вып. 1.– С.78; Opysanye Azovskoi hubernyy 1782 h. // Letopys Ekaterynoslavskoi uchenoї arkhyvnoї komysyy (LEUAK). – Ekaterynoslav, 1901. – Выр. 1.– S.78.

20. Описание городов и уездов Азовской губернии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – 1904. – С. 72 – 93; Opysanye horodov y uezdov Azovskoi hubernyy // Letopys Ekaterynoslavskoi uchenoї arkhyvnoї komysyy. –1904. – S. 72 – 93.

21. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – 1-е собр. – Т. ХХ. – №14879 .– С 824 – 825; Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy (dali – PSZ). – 1-e sobr. – Т. ХХ. –№14879 .– S 824 – 825.

22. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Фонд 1341. Первый Департамент Сената. – Оп. 1. – Спр. 220. Прошения представителей греческого общества в Мариуполе об освобождении их от платежей, 1799 г. – 70 арк.; Rosiiskyi derzhavnyi arkhiv davnikh aktiv (dali – RDADA). – Fond 1341. Pervyi Departament Senata. – Op. 1. – Spr. 220. Prosheniya predstavitelei hrecheskoho obshchestva v Maryupole ob osvobozhdenyy ykh ot platezhei, 1799 h. – 70 ark.

23. РДАДА. – Фонд 1409. Собственная Его Императорского Величества канцелярия. –Оп. 1. – Спр. 2442. Топографическое и статистическое описание торгового города Мариуполя и принадлежащих к оному селений, 1807 р. – 202 арк.; RDADA. – Fond 1409. Sobstvennaia Eho Ymperatorskoho Velychestva kantseliariya. –Op. 1. – Spr. 2442. Topografycheskoe y statystycheskoe opysanye torhovoho horoda Maryupolia y prynadlezhashchykh k onomu seleniy, 1807 r. – 202 ark.

24. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Фонд 1341. Первый Департамент Сената. – Оп.140. – Справа 1217. Дело по жалобе греков Мариупольского уезда Екатеринославской губернии на порядок пользования береговой землей. 1878 р.– 98 арк.; Rosiiskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv (dali – RDIA). – Fond 1341. Pervyi Departament Senata. – Op.140. – Sprava 1217. Delo po zhalobe hrekov Maryupolskoho uezda Ekaterynoslavskoi hubernyy na poriadok polzovaniya berehovoї zemlei. 1878 r.– 98 ark.

25. РДІА. – Фонд 379. Департамент государственных имуществ Министерства финансов. – Оп.1. – Справа 193. Камерально-экономическое описание селений мариупольских греков. Част. 3. 1820 р. – 222 л.; RDIA. – Fond 379. Departament hosudarstvennykh umushchestv Mynysterstva fynansov. –Op.1. – Sprava 193. Kameralno-ekonomycheskoe opysanye seleniy maryupolskykh hrekov. Chast. 3. 1820 r. – 222 l.

26. Скальковский А. А. Ярмарки, или сухопутные рынки Новороссийского края / А. Скальковский. – Отд. оттиск из журнала Министерства Внутренних Дел – СПб., 1855. – Ч. 11, кн. 4. – 78 с.; Skalkovskyi A. A. Yarmarky, uly sukhoputnye rynky Novorossyiskaho kraia / A. Skalkovskyi. – Otd. ottysk yz zhurnala Mynysterstva Vnutrennykh Del – SPb., 1855. – Ch. 11, kn. 4. – 78 s.

27. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1850 – 1853. – Ч.1 – 2.–364 с.; Skalkovskyi A. A. Opyt statystycheskoho opysaniya Novorossyiskohokraia / A. Skalkovskyi. – Odessa: Typ. Frantsova y Nytche, 1850 – 1853. – Ch.1 – 2.–364 s.

28. Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность XVII–XX вв./ Н. Терентьева. – К.: АКВИЛОН-ПРЕСС, 1999. – 351 с.; Terenteva N. A. Hreky v Ukrainy: ekonomycheskaia y kulturno-prosvetytelskaia deiatelnost XVII – XX vv./ N. Terenteva. – K.: AKVYLON-PRESS, 1999. – 351 s.

29. Тимошевский Г. Основание города Мариуполя и некоторые данные к его истории / Г. Тимошевский / Мариуполь и его окрестности: Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии / изд. почет. Попечителя Д.А. Хараджаева. – Мариуполь: Изд. Д.А.Хараджаева, 1892.– 461 с.; Tymoshevskiy H. Osnovanye horoda Maryupolia y nekotorye dannye k ego ystoryu / H. Tymoshevskiy / Maryupol y ego okrestnosity: Otchet ob uchebnykh ekskursiyakh Maryupolskoj Aleksandrovskoj hymnazyu / yzd. poch. Porechytelia D. A. Kharadzhaeva. – Maryupol: Yzd. D. A. Kharadzhaeva, 1892.– 461 s.

30. Титов Г. Письма из Екатеринослава / Г. Титова. – Одесса : тип. Брауна и К^о, 1849. – 167 с.; Tytov H. Pysma yz Ekaterynoslava / H. Tytova. – Odessa : typ. Brauna y K^o, 1849. – 167 s.

31. Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. / М. Тищенко. – К.: Друк Всеук. Акад. Наук, 1928. – 130 с.; Tyshchenko M. Narysy istorii torhovli Livoberezhnoi Ukrainy z Krymom u XVIII st. / M. Tyshchenko. – K.: Druk Vseuk. Akad. Nauk, 1928. – 130 s.

Стаття надійшла до редакції 03.03.2019 р.

V. Volonyts

THE ISSUES OF ESTABLISHING AND DEVELOPING INTERNAL TRADE IN MARIUPOL AT THE END OF XVIII – THE FIRST PART OF XIX CENTURIES

The article analyzes peculiarities of trade practices in Mariupol at the end of XVIII – the first part of XIX centuries. Official policy of imperial power was orientating new settlers of Pryazovia region to engage in agriculture, however it gave them certain preferences in term of 10 years to provide the opportunities for tree trade.

Displaced people, the Greeks especially, who wanted to trade had to join merchant guilds. The majority of the local merchants belonged to the 2d and 3d guild according to the amount of announced capital. Changes in the tax code made Mariupol Greek merchants protect their economic interests on the official level proving taxes legitimacy after resettlement given by Catherine II's Charter. Internal trade was constantly increasing in the first part of XIX century.

Mariupol merchants were actively combining trade with cattle breeding and field-crop cultivation. That time internal trade kept traditional forms of periodic trade, for example: markets, biddings and fairs. Fairs played a special role, since in such conditions of out-of-date transport and absence of well-build traffic systems, it carried out wholesale and retail trade in a form of a fair to make it more convenient and economic. Vending bidding was offered for street-stands and markets where city folks could buy the things they could not afford in fairs.

Multiplicity of trade leading merchants' patterns from the very beginning of resettlement till establishing of Mariupol city was not stable, it led to essential changes in merchant staff.

Key words: *the Greeks, trade, fairs, merchants.*

УДК 930.1:316.344.3(477)"19"

А.В. Гедьо, А.О. Калужина

ПОВСЯКДЕННІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС

В розвідці проаналізовано умови повсякденного життя української наукової інтелігенції в умовах кризи імперських порядків та заміни їх більшовицькою владою. На основі джерел судово-слідчої документації та матеріалів особистого походження здійснюється спроба аналізу еволюції відносин держави та представників інтелектуальної сфери в першій третині ХХ ст., простежити реакцію представників наукової інтелігенції на новації радянської влади, дослідити їх повсякденні життєві практики в умовах переходу від традиційно усталеної повсякденності до життєдіяльності за екстремальних умов, модифікації їх суспільного та політичного статусу.

Ключові слова: *повсякденне життя, судово-слідча документація, епістолярій, наукова інтелігенція, Всеукраїнська Академія Наук, радянська влада.*

Актуальність. Наукова інтелігенція України, будучи незалежною у своїх наукових і політичних поглядах, завжди перебувала на вістрі духовного життя народу. Вона зазнавала постійних політичних переслідувань та утисків ще за часів царизму. У роки національної революції представники наукової інтелігенції були активними учасниками державотворчих процесів. Після встановлення радянської влади, в умовах постійних репресій, страху за життя своєї родини та близьких, нестерпного жебрацтва, більшість наукової інтелігенції України обрала тактику нейтралітету до влади. 30-ті роки ХХ ст. характеризувалися все глибшим стиранням межі між особистим та громадським – це час тотального контролю над усіма сферами людського життя.

Через непевність становища інтелігенції у радянській системі, її життя піддавалося тотальному контролю, проявом чого стали щотижневі зведення ДПУ. Саме вони дають можливість дослідити становище представників тогочасних наукових кіл, їх сприйняття влади, передати зміни в атмосфері ВУАН та особистих стосунках її членів. Окрім того матеріали діловодства слідчих та репресивних органів відкривають перед нами трагічні долі людей, причини їх постійних поневірянь, злиднів та перешкод на лоні наукової діяльності, зумовлених навішуванням ярлика потенційного ворога держави при будь-якому вияві вільномудства.

Важливе місце серед джерел з історії повсякдення належить мемуарній спадщині. Матеріали листування, щоденники мають яскраве виражене соціальне підґрунтя: висвітлюють історичну дійсність, певне суспільне середовище, у якому жив і працював автор листів, інтереси, емоції, особисті переконання і погляди окремої персоналії.

Епістолярій дає можливість вивчати як повсякденність певної епохи загалом, так і певного соціального прошарку, яким за радянських часів була інтелігенція.

Поєднання інформативного потенціалу епістолярію науковців та судово-слідчої документації допомагає більш достовірно відтворити повсякденне життя академічної еліти України в першій третині ХХ ст.

Мета даної розвідки полягає у комплексному аналізі мемуарної спадщини української наукової інтелігенції та діловодної документації ДПУ як джерел з історії повсякденного життя України першої третини ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання повсякденного життя представників наукової сфери в першій третині ХХ ст. все частіше стає об'єктом досліджень у працях як зарубіжних, так і вітчизняних науковців [2; 10]. Досить змістовні та інформативні праці щодо становища інтелектуалів в умовах падіння імперії та приходу більшовиків представили: С. Білокінь [1], А. Гедьо та Ю. Іорданова [3; 8], В. Шейко [19], О. Рубльов [16]. Особливої уваги в розробці даної тематики заслуговує науковий доробок О. Коляструк [9; 10; 11]. Авторка спробувала відійти від класичного подієвого трактування історії і внесла в нього індивідуальний фактор, звернула увагу на внутрішній світ людей та умови їх існування, вивчала вплив побуту діячів української науки на їх творчий спадок.

З-поміж представників російської історіографії слід відзначити М. Робінсона [15], який досліджував становище Академії СРСР і УРСР, моральну та психологічну трансформацію академіків зі становленням радянської влади.

Джерельною основою дослідження є слідча документація ДПУ за 1927–1929 рр., введена до наукового обігу В. Даниленком у виданні «Українська інтелігенція і влада» [18]. Щотижневі зведення органу держбезпеки дозволяють простежити назрівання політичних процесів, модифікації у взаємодії держави з представниками інтелектуальної сфери, розкрити досі невідомі факти з їх життя та діяльності, реконструювати атмосферу та відносини членів УАН. Також відтворити повсякденне життя академічної еліти України в першій третині ХХ ст. допомагає аналіз мемуарної спадщини Б.Д. Грінченка, А.Ю. Кримського, М.С. Грушевського, К.В. Харламповича та С.О. Єфремова.

Виклад основного матеріалу. Українська наука на початку ХХ ст. перебувала у кризовому стані і повністю була полишена засобів для національного розвитку. Політика царського уряду щодо заборони української мови унеможливила професійну самореалізацію українських діячів і призводила до їх поступової русифікації. Та ж їх частина, яка виявляла опозицію до влади проживала в тяжких умовах, змушена була животіти за рахунок незначних виплат за свої праці та підтримки меценатів. Вже в листі А. Кримського до Б. Грінченка після його повернення в Україну у 1905 р. виявляється острах за подальшу долю: «Коли буде яка-небудь радісна для нас звістка, сповістіть мене. Бо я дивлюся на те, що має бути, з величезним песимізмом, – сподіваюся страшених репресій узагалі, а для українського письменства – і зосібна, і особливо» [5, с. 359–360].

Указ від 17 жовтня 1905 р., який мав привести до лібералізації життя був вимушеним кроком і швидко змінився новим наступом на проголошені свободи та буржуазно-демократичні віяння. Про подальше погіршення становища української інтелігенції в умовах загальноімперської кризи свідчать матеріали епістолярної спадщини Б. Грінченка. 28 серпня 1906 року, перебуваючи в Києві він писав до А. Кримського: «Ми вже кажемо, що, мабуть, на українців біду якусь наслано – за малим не в кожного якесь лихо: у одного – хвороба, у другого, – ну, от як у [С.] Єфремова. Поки що нічого не відомо про його долю, про становище його справи. Редакція “Гр[омадської] Д[умки]” та “Н[ової] Гр[омади]” ще

не відпечатали. “Рада” ще у великому тумані, і я не знаю чи буде вона, бо на неї треба грошей, а гроші в багатих людей, а не тих хто писатиме в “Раді”...» [5, с. 381–382].

Просування української справи в умовах напівколоніального становища України було доволі складним. Відсутність фінансування, напівголодні періоди, переслідування науковців за політичні погляди негативно відображалися на їх працездатності. На періодичне недоїдання, невизначеність житлового питання, сирість та холод, які провокували розвиток захворювань часто скаржився А. Кримський. Яскравим прикладом став лист до Б. Грінченка від 28 серпня 1907 р. «... в нас іде будівництво: геть усю хату зруйнували, щоб поставити нову, – і, отож довелось нам тулитися по всіх закутках (сінцях тощо), де ледві можна переночувати; а щоб написати листа, то треба попереду зробити тисячу приборів та заходів» [5, с. 397–398].

В умовах післявоєнної кризи, політичної невизначеності кермо українського державотворення опинилося в руках представників інтелектуальної сфери. Однак жовтневий переворот мав доволі неоднозначний характер: одні вважали більшовиків визволителями, а інші ставилися з підозрою і сподівалися на тимчасовість їхнього правління, вдаючись до пасивного, рідше – активного опору. Остаточна ж перемога більшовизму знищила примару березневого тріумфу української еліти 1917 року і значно деморалізувала її сили національною поразкою. В таких умовах наукова інтелігенція змушена була пристосуватися до ворожих умов, підкорити свої емоції та дії, щоб мати можливість продовжувати займатися фаховою справою.

З початку приходу до влади більшовики спиралися на пролетарський клас, як соціальну базу для укріплення свого авторитету на землях колишньої Російської імперії, однак вони не могли скидати з рахівниць і інтелігенцію. Головне значення діячів інтелектуальної праці полягало у тому, що вони були генератором суспільної та політичної думки, державотворчим елементом, творцем та оборонцем культурних цінностей і саме тому більшовики з перших років розпочали активну політику по їх підкоренню або ж примусовому впокоренню [9, с. 16–17]. І. Лисяк-Рудницький писав: «Більшовики знали, що як довго існує справжня, незалежна інтелігенція, так довго її устами вільний людський дух протестуватиме проти грубого догматизму доктрини та проти комуністичної злочинної практики» [11, с. 55].

Перемога більшовиків та подальші соціально-економічні зміни санкціоновані радянською владою не виправдали сподівань населення на його звільнення після розпаду Російської імперії, свідченням чого став зміст одного з листів, поширеного серед української інтелігенції в червні 1927 р. із закликом «Прочитай і передай іншому»: «Пережитий тоді країною тяжкий час, пов'язаний з війною, не дав можливості боротися з новими темними силами – більшовиками, які зуміли, прийшовши до влади, пригнічувати країну не гірше попереднього деспота. Брудом були облиті кращі сподівання кращих людей, ідеали їх були обпльовані» [18, с. 131].

З перших років встановлення радянської влади на території України її зусилля були спрямовані на придушення національно свідомої інтелігенції. Так український вчений Віктор Петров зазначав: «Од найдавніших і до найнепомітніших, од геніальних творців, людей політичної акції, філософів, письменників, учених з світовим ім'ям і визнаною славою і до найпоміркованіших пасивних і байдужих хуторян... вся українська інтелігенція, в цілому її обсязі, незалежно од віку, соціального походження, поглядів, того або іншого ставлення до советської влади була приречена на згубу» [9, с. 15–16].

Справді, для придушення політичної активності представників науки, більшовики робили все, щоб матеріалізувати їх свідомість, змусити думати лише про виживання та здобуття продуктів харчування [11, с. 55]. Вони розглядалися як неоднорідна маса, яка потребує «перевиховання» задля розбудови соціалістичного ладу. Проте позицію співпраці займали переважно російські науковці, українська ж інтелігенція, яка боролася за збереження рідної мови, розвиток літератури, історії, народних традицій, зазнавала цькування від каральних органів ЧК, ДПУ, МДБ тощо і була зачислена до лав «українських контрреволюціонерів» [18, с. 19].

Представники ЦК КП(б)У розуміли різницю між російським та українським «буржуазними» рухами, тому на відміну від російської дореволюційної інтелігенції проти якої боролися «гуманними» методами, українці зазнавали значно жорстокіших переслідувань. Науковці навіть не могли виїхати за кордон на лікування, адже вважалося, що це може згуртувати осередок українського шовінізму поза межами радянського впливу [9, с. 16].

Загострення боротьби за національне відродження було придушене в ході подій першої половини 20-х рр.: голод 1921–1923 рр., нова економічна політика, курс на українізацію, який мав на меті асимілювати та розчинити українську інтелігенцію значно підірвали її соціальний статус. Знищення наукової інтелігенції як носія демократичних традицій, ліквідація її впливу на духовну культуру суспільства дозволили новій владі оволодіти свідомістю народних мас та підмінити систему людських цінностей. Водночас це не заважало радянській владі експлуатувати науковий досвід та фахові знання інтелектуалів для виведення держави з кризового стану [18, с. 131]. Виконання плану по відновленні економіки активізувало і ідеї побудови соціалістичного суспільства, головним ворогом якого проголошувалася інтелігенція як буржуазний елемент. До неї перманентно застосовувалися покарання починаючи від обмеження творчої діяльності, урізання заробітної платні, завершуючи переслідуваннями, репресіями, постійними погрозами життю рідних, які все частіше призводили до самогубств відомих особистостей на фоні суспільної деморалізації.

Український науковий діяч, літературознавець, член УАН С. Єфремов так описував умови нового «комуністичного» побуту: «Вночі прокинувся од якогось шарудіння. Думав спершу, що пацюки, – коли глянув у передпокій: кватирка і двері навстіж. Знов був гість, як і торік об цій самій порі: цього року привітав з іменинами. Встиг узяти не багато – старого парасоля, старі калоші – та деяку дрібницю. Це “новий побут”: злодійство таке, що, мабуть жадної немає хати необкраденої... Та ще безробіття, та ще усякі “чистки”, а в результаті прости жити снаги немає» [18, с. 153].

Послаблення наукових сил відбувалася і за рахунок поширення розбрату в середовищі самих академіків, так І. Лизанівський зазначав: «В теперішній гризні винна, звісно, шкідлива політика наших верхів, спрямована на те, щоб дискредитувати кращих представників української науки. Тепер виявилось з усією очевидністю, що радянська верхівка свідомо роздувала гризню в Академії, і з задоволенням потирала руки, спостерігаючи за цією ганебною для українців картиною» [18, с. 267].

Загострювало соціальні протиріччя й ефективне функціонування пропагандистського образу інтелігенції, як «прошарку», невизначеного, позбавленого своєї споконвічної місії та права на соціальний захист, представленій «...ворогом тих, кому вона завжди служила – ворогом трудящих» [18, с. 132]. Радянська влада застосовувала різноманітні економічні та

ідеологічні засоби впливу для суттєвого зниження життєвого рівня української науково-академічної еліти, умов її громадської та професійної діяльності.

Шляхом відбирання у наукових діячів особистого та інтелектуального суверенітету [11, с. 55], зламу притаманних їм моральних переконань, більшовики намагалися поставити інтелектуальні кола на службу владі, виховували в них свідомість радянського громадянина.

Розуміння своєї безпорадності змушувало українську наукову інтелігенцію пристосовуватися до нових умов аби вижити та мати можливість працювати.

Головним центром наукового життя в Україні стала заснована 27 листопада 1918 р. гетьманом П. Скоропадським Академія Наук, в стінах якої проходила бурхлива діяльність таких визначних постатей історії як В. Вернадський, Д. Багалій, М. Грушевський, А. Кримський, С. Єфремов та ін. Цей факт одразу привернув до АНУ увагу більшовиків. Розуміючи, що в Академії працюють представники, які співпрацювали з урядами Центральної Ради, Гетьманату та Директорії вони взяли курс на її «радянізацію» [14, с. 122].

Дії науковців ВУАН яскраво представляли сформовані в 20-ті рр. ХХ ст. форми сприйняття нової влади. Так, В. Вернадський обрав шлях еміграції, однак тривалий час залишався президентом ВУАН та її активним членом, надсилав свої наукові доробки і продовжував підтримувати зв'язок з колегами через листування.

Позицію ж «прихованого саботажу» зайняв голова ЦР, провідний діяч ВУАН М. Грушевський. Не можна уявити з яким тягарем лідер української національної ідеї погоджувався у 1920-му році на співробітництво з новою владою, констатує хибність власної поведінки: «українська інтелігенція не витримала революційного іспиту, в значній частині відійшла від народу, впала в контрреволюцію і антисоціалізм» [19, с. 204]. В подальшому ця думка була використана радянською владою для підризу статусу наукової еліти серед селянства та пролетаріату. Із закликами боротьби проти експлуататорів колишньої Російської імперії, до її лав було зараховано і інтелігенцію, як клас пригноблених людей фізичної праці. Проте офіційне зречення власних поглядів не заважало М. Грушевському продовжувати залишатися українцем [8, с. 182–183]. Він активно слідкував за становищем українських культурних діячів, аналізував можливості інтелектуальної творчості в умовах нового режиму. Так, в листі до О. Олеса від 8 січня 1921 р. Михайло Сергійович писав: «Зрештою, було б інтересно прозондувати, що розуміє такий солідний і серйозний чоловік, яким представляється Авсем Вам (і раніше так висловлюєсь про нього Тем[ницький], під сими «відкритими дверями для культурної чи наукової праці», – які дійсні реальні можливості її існують і наскільки вона гарантована від реквізицій, від попадання культурних робітників в категорію заложенників і т. д.?» [13, с. 233–234]. Матеріали листування Грушевського з О. Олесем дозволяють з'ясувати справжнє ставлення радянської влади до діячів української науки та культури, їх подальшої долі за умов опозиції новому режиму: «Признаюсь, підтвердження розстрілу Чупринки, дане Вам Авсемом, дуже мене вразило. Я до останнього часу не вірив в такий акт вандалізму! Таке трактування українських культурних вартостей не дуже то свідчить за можливість скільки-небудь успішної культурної національної роботи» [13, с. 234].

Не дивлячись на численні виїзди за кордон, М. Грушевський залишався вірним національним ідеям, став тим прикладом представників українських наукових діячів, які перебуваючи на еміграції душею залишалися з батьківщиною. 1923 року з Бадена він писав: «...моє місце на Україні – трудно мені відмовляти від сього в ім'я матеріальних

вигод!...» [13, с. 259]. І справді, повернувшись в Україну і отримавши звання академіка М. Грушевський не міг похизуватися великими статками, його повсякдення значно відрізнялося від того, яке було в Празі: «Помешкання не маємо досі, живемо «тимчасово» у своїх, по різних кутах, от уже 5-ий місяць, від чого особливо терпить Марія Сильв[естрівна] ... Трудне життя, тільки що почали якось підійматись, аж тут новий неврожай...» [13, с. 265–266].

Однак, неодноразово саме за допомогою авторитету Михайла Сергійовича та його клопотанням до влади вдавалося рятувати від заслання наукових діячів. Його жага звільнити від заслання відомого історика церкви, філолога-славіста, з 1919 р. члена УАН К. Харламповича поставила і самого Грушевського у небезпеку. У зв'язку з цими подіями в одному із зведень ДПУ за 3-9 липня 1927 р. завідувачем друкарні ВУАН М. Левченком було зафіксовано зміни в Академії: «Падати духом нічого, особливо тепер, коли Мих. Серг. (Грушевський) здорово засипався зі своїми постійними інтригами. Днями йому всипали не лише в Академії, але і загалом. Старий до того дотанцювався, що ДПУ провело в нього вночі обшук» [18, с. 150].

Прохання академіка викликало гостру критику з боку Наркома освіти М. Скрипника і підвело офіційну основу для планів по «радянзації» ВУАН. Цю подію яскраво описав в своєму щоденнику С. Єфремов. 31 березня 1927 р. він зробив помітку про відповідь Скрипника на виступ Грушевського: «Я вважав, що тут я повинен держатися тільки наукових справ. Але коли мене викликають на політичне поле, то мушу на його ступити. Я не знаю справи Харламповича, але за щось же його покарано, були, певне, якісь для того підстави. А взагалі скажу ось що: я обіцяв, що зроблю все, щоб полегшити роботу академікам, але тільки наукову роботу. Коли ж би вони робили заяви проти радянської влади або друкували пашквілі за кордоном, то, звичайно, ні на які пільги чи сприяння сподіватись вони не можуть. З ворогами ми поводимось як з ворогами...» [7, с. 487].

Звинувачення В.В. Харламповича були доволі суперечливими, сам він згадував: «...Наскільки неміцний той ґрунт, на якому побудовано звинувачення, видно з того, що неофіційно мені тепер приписують зовсім інший злочин - участь у приховуванні церковного майна... Я особистої участі в цій операції не брав, хоча й був головою Казанського відділу у справах музеїв, але весь час пролежав у сипному тифу» [17, с. 73]. Його було покарано адміністративним способом: без суду та слідства на 3 роки заслання до Оренбурга та містечка Тургай Актюбинської губернії [6, с. 122].

Життєвий шлях члена двох академій наук відбив реалії відношення радянської влади до діячів тогочасної науки, які намагалися розвивати історичну пам'ять українського народу, йшли врозріз з більшовицькими планами по ліквідації української історичної науки. В умовах нової релігійної політики дослідження з історії церкви фактично перебували під забороною. Втративши грошову субсидію, К. Харлампович змушений був жити на мізерні кошти, отримуваних від наукових публікацій та рецензій в академічних виданнях. Після арешту його становище лише погіршилося, в листі до «всесоюзного старости» М. Калініна дружина Харламповича Віра Петрівна зазначила, що фактично її чоловік перебував «...у стані людини, яка позбавлена у Радянській Росії громадянських прав і можливості утримувати себе і родину протягом довгих трьох років, не рахуючи попереднього п'ятимісячного сидіння у казанських тюрмах та підвалах» [17, с. 74]. Моральну та матеріальну підтримку в роки заслання академіку продовжував надавати М. Грушевський [4, с. 53, 56]. З його ініціативи Харлампович не втрачав інтелектуального

навантаження: він продовжував писав повідомлення для часопису «Україна», брав активну участь у справах УАН, намагався самостійно оволодіти українською мовою.

Однак рішення Наркомосу УСРР від 9 березня 1928 р. про перегляд членів ВУАН, в результаті якого К. Харламповича було виключено зі складу Академії негативно позначилося на його здоров'ї, яке окрім цього було підірване постійними розчаруваннями та роками тяжких умов відбування покарання [4, с. 58–59]. Після звільнення від арешту в 1927 р. Костянтин Васильович оселився в Ніжині і лише з 1931 року йому було дозволено переїхати до Києва. Проте невизначеність житлового питання, пусті обіцянки надання посади бібліотечного співробітника при Інституті соціального виховання в сукупності з новим ідеологічним натиском радянської влади, арештом Грушевського та підготовкою чергової фальсифікованої справи «Національного центру» прискорило передчасну смерть видатного інтелектуала в 1932 році [17, с. 76].

Інший відомий діяч УАН, український історик, іраніст, арабіст, поліглот А. Кримський негативно ставився до М. Грушевського. В своєму листі до В. Вернадського від 9 грудня 1926 року він виразив занепокоєння «політиканством» та «закулісними інтригами» Михайла Сергійовича, які могли згубно позначитися на статусі Академії і призвести до надмірної уваги з боку влади [6, с. 153–154]. Сам А. Кримський намагався стояти осторонь політики, щоб якнайдовше служити на культурному та науковому поприщі українському народу. Академік вважав, що не достатньо розмовляти українською мовою, слід мислити по-українськи, і це мислення зберігало його самосвідомість протягом всього життя. Проте неочікуване національне піднесення внаслідок українізації, наростання чергової економічної кризи відкривало перед радянською владою широкий спектр можливостей для проведення своєї репресивної політики і остаточного викорінення «української контрреволюції».

Першим ворогом в списках тоталітарної машини став ярий противник радянської влади С. Єфремов, який зазначав, що вона «душить вільне слово і будь-яке виявлення вільнодумства» [18, с. 60]. Такі погляди відразу привернули увагу партійних органів. Під час перебування на нелегальному становищі, С. Єфремов змушений був відійти від політичної діяльності і зайнятися наукою. Проте свобода виявилася недовготривалою. Амністований на вимогу УАН восени 1919 р. академік з початку 20-х років став об'єктом для постійних переслідувань ДПУ. Його доля – яскравий прикладом становища людини, опозиційної до радянської влади. Скрутні умови життя, ігнорування наукового доробку стали невід'ємним елементом повсякдення Сергія Олександровича, про що свідчив запис у щоденнику 17 квітня 1925 року: «День неудач. Державне видавництво вже три місяці не платить ні копійки, а перед святами треба грошей, то за ними всюди шатався – не дістав» [7, с. 224].

С. Єфремов ніколи не плекав марних сподівань щодо покращення державного життя: «...нема надії на добрий вихід, бо влада теперішня, як і колись царська, не може робити уступок, не зрікшись самої себе» і відкрито висловлювався щодо тогочасних подій [7, с. 365]. Жодні утиски з боку репресивних органів радянської влади не могли зламати його духу, погасити відданість власній справі і любові до своєї батьківщини: «...сичу тихо, працюю і нікого не чіпаю; отже, нехай і мене не чіпають. А коли зачеплять – дам здачі. І залякати мене висилкою чи іншим чим – не можна» [7, с. 688].

Нонконформізм, притаманний С. Єфремову робив його першим ворогом радянського режиму, якого необхідно було ліквідувати [7, с. 29]. Вже з 1927 р. під час ревізій в ВУАН проводилися допити її членів щодо діяльності Єфремова та його відносин з іншими

академіками: «Якусь вакханалію розводить круг Академії ГПУ (чи українізовано – ДПУ). За два тільки тижні п'ять чоловіків наших співробітників викликали, допитували про Академію, вимагали “давати відомості” надалі, і взявши підписку, що нікому про це не скажуть, пускали» [7, с. 437]. Ці розвідки стали передумовою до звинувачення С. Єфремова у гучному процесі СВУ. Ось, як він згадував ці події: «Нова звістка од Миколи. Мучать його допитами – по 12 год[ин]. Все вимагають, щоб мене заплутав» [7, с. 777], «Сьогодні вночі забрали Володимира і цілий гурт його товаришів. Черга тепер за мною. От тобі і літній спочинок!... » [7, с.777–778].

Загалом фальсифікація справ, безпідставність звинувачень стала звичним явищем в кінця 1920-х рр.: «Останні відомості кажуть, що обвинувачують за “перспективну революцію”» (тобто дії проти радянської влади в умовах її кризи, але загалом людина лояльна) [7, с. 617].

Нова хвиля репресій наприкінці 20-х на початку 30-х р. ХХ ст. охопила і академічне життя, поставивши під загрозу не лише опозиційні сили, а й доволі «ліберальних» представників наукової сфери. На різке погіршення умов життя та результати більшовицького терору скаржився у листі від 18 жовтня 1930 року до В. Вернадського А. Кримський: «Не знаю, як у Вас у Петербурзі, але в нас на Україні люди, зібравшись, не мають іншої теми для розмови, окрім скарг на відсутність їжі, на формальне голодування, на жах замерзнути в нетопленій квартирі, застудитися на вулиці через відсутність підошов на взутті або теплою одягу і т.п., і т.п. в 1920–[19]21 р. у мене був період, майже піврічний, коли я не мав жирів; але повної відсутності їжі у мене не було. Тепер часто-густо бувають дні, коли я зовсім нічого не маю їсти...» [6, с. 233]. Таким чином, наростання кризових явищ, масові розправи, стали відголоском страшних подій голоду та репресій 30-х років ХХ ст., як чергового кроку на шляху до майже сімдесятирічного соціального експерименту радянської влади над українським народом та діячами інтелектуальної сфери.

Отже, в умовах формування національних держав, наукова інтелігенція стала головним виразником та генератором суспільно-політичної думки, охоронцем традицій та історичної пам'яті. Перебування України під російською зверхністю протягом більш ніж трьох століть негативно позначилося на розвитку її національної еліти, однак світові революції, боротьба за власну державність підняли самосвідомість українського народу, яку карально-репресивними методами намагалася придушити Російська імперія, а згодом і більшовицька Росія. Сподівання наукової інтелігенції на лібералізацію життя після лютневої революції були повністю знищені, адже на зміну одному тирану прийшов інший. Кривава машина радянського союзу активно боролася з усіма виявами інакомислення, диктувала суспільству правила повсякденного життя та наукової діяльності, все глибше проникала у всі сфери людського життя. Не наважуючись на відкриту критику нового режиму, українська інтелігенція намагалася не вступати у конфронтацію з новою владою, щоб мати можливість розвивати власну науку та культуру, поповнювати її літературний та історичний багаж.

Однак і таке «ліберальне» ставлення викликало невдоволення радянської влади, яка намагалася встановити тотальний політичний та ідеологічний контроль над українським суспільством. Політика «співробітництва» з дореволюційними науковими кадрами, швидко змінилася відкритою агресією, поширенням пропаганди проти «дрібнобуржуазного націоналізму» серед нижчих станів та пролетаріату, розбрату в лавах самих академіків. Невід'ємними елементами їх професійного повсякдення стали постійні

ревізії, обмеження в академпайках та друкуванні, затримка виплати заробітної платні та її постійне урізання. Окрім того радянські репресивні органи вели постійне спостереження за головними діячами наукової установи, їх приватним життям та дружнім спілкуванням. Бажання «перевиховати» українську інтелігенцію, матеріалізувати її погляди, зламати її політичну свідомість штовхало радянських керівників на найжорстокіші методи боротьби. Загальне падіння рівня життя, бідність, супроводжуючі її голод, холод та хворобливість стали постійними ознаками повсякдення наукової еліти, які лише загострювалися в умовах посилення радянської влади і стали провісниками нової доби кривавих репресій 30–40-х років ХХ ст.

Список використаної літератури

1. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. : джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь; пер. сл. І. М. Дзюби. - 2-е вид., випр., доп. – Київ : Пенмен, 2017. – 768 с. ; Bilokin S. I. Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr. : dzhereloznavche doslidzhennia / S. I. Bilokin; per. sl. I.M. Dziuby. - 2-e vyd., vupr., dop. – Kyiv : Penmen, 2017. – 768 s.

2. Васильчук Г. М. Вивчення «радянської повсякденності» 20–30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження / Г. М. Васильчук // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – 2007. – Вип.11. – С. 102–111 ; Vasylchuk H. M. Vyvchennia «radianskoi povsiakdennosti» 20–30-kh rokiv suchasnymu rosiiskymu istorykamy: problemy teorii ta metodologii doslidzhennia / H. M. Vasylchuk // Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka. – 2007. – Vyr.11. – S. 102–111.

3. Гедьо А. В. Повсякденне життя української академічної еліти на початку ХХ ст. та в 1920-1930-х рр.: аналіз епістолярної спадщини науковців / А. В. Гедьо, Ю. В. Іорданова // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – № 2 (52). – С. 164–171 ; Hedo A. V. Povsiakdenne zhyttia ukrainiskoi akademichnoi elity na pochatku XX st. ta v 1920-1930-kh rr.: analiz epistoliarnoi spadshchyny naukovtsiv / A. V. Hedo, Yu. V. Iordanova // Istorychni i politolohichni doslidzhennia. – 2013. – № 2 (52). – S. 164–171.

4. Добров П. В. Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932 рр.): інтелектуальна біографія історика / П. В. Добров, А. В. Гедьо, Л. Ю. Медовкіна. – Донецьк : Донбас, 2011. – 300 с. ; Dobrov P. V. Kostiantyn Vasylovych Kharlampovych (1870–1932 rr.): intelektualna biohrafiiia istoryka / P. V. Dobrov, A. V. Hedo, L. Yu. Medovkina. – Donetsk : Donbas, 2011. – 300 s.

5. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) : в 2 т. – Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2005. – Т. 1 : 1890–1917. – 499 с. ; Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941) : v 2 t. – Kyiv : In-t skhodoznnavstva im. A. Krymskoho NAN Ukrainy, 2005. – T. 1 : 1890–1917. – 499 s.

6. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) : в 2 т. – Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2005. – Т. 2 : 1918–1941. – 358 с. ; Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941) : v 2 t. – Kyiv : In-t skhodoznnavstva im. A. Krymskoho NAN Ukrainy, 2005. – T. 2 : 1918–1941. – 358 s.

7. Єфремов С. О. Щоденники. 1923–1929 / С. О. Єфремов. – Київ : ЗАТ Газета «Рада», 1997. – 848 с. ; Yefremov S. O. Shchodennyky. 1923–1929 / S. O. Yefremov. – Kyiv : ZAT Hazeta «Rada», 1997. – 848 s.

8. Іорданова Ю. Аналіз епістолярної спадщини М. С. Грушевського (кінець ХІХ ст.–1930-ті рр.) / Ю. Іорданова // Нові сторінки історії Донбасу : зб. ст. – 2017. – Кн. 26. – С. 178–184 ; Iordanova Yu. Analiz epistoliarnoi spadshchyny M. S. Hrushevskoho (kinets XIX st.–

1930-ti rr.) / Yu. Iordanova // Novi storinky istorii Donbasu : zb. st. – 2017. – Kn. 26. – С. 178–184.

9. Коляструк О. А. Повсякденність української інтелігенції у перше радянське десятиліття: політичний контекст / О. А. Коляструк // Уманська старовина. – 2016. – Вип. 1. – С. 15–20 ; Koliastruk O. A. Povsiakdennist ukrainskoi intelihentsii u pershe radianske desiatylittia: politychnyi kontekst / O. A. Koliastruk // Umanska starovyna. – 2016. – Vyp. 1. – S. 15–20.

10. Коляструк О. А. Проблеми історії радянської інтелігенції 1920-х рр. в сучасній російській історіографії / О. А. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія. – 2008. – Вип. 13. – С. 343–345 ; Koliastruk O. A. Problemy istorii radianskoi intelihentsii 1920-kh rr. v suchasni rosiiskii istoriohrafii / O. A. Koliastruk // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Ser. : Istorii. – 2008. – Vyp. 13. – S. 343–345.

11. Коляструк О. Українська інтелігенція 1920-х рр.: (не)банальність потреб і проблема вибору / О. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія. – 2018. – Вип. 26. – С. 54–57 ; Koliastruk O. Ukrainska intelihentsiia 1920-kh rr.: (ne)banalnist potreb i problema vyboru / O. Koliastruk // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Ser. : Istorii. – 2018. – Vyp. 26. – S. 54–57.

12. Косенко В. Д. Феномен інтелігенції: історичні етапи становлення / В. Д. Косенко // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2010. – № 3. – С. 35–39 ; Kosenko V. D. Fenomen intelihentsii: istorychni etapy stanovlennia / V. D. Kosenko // Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut". Filosofii. Psykholohiia. Pedahohika. – 2010. – № 3. – S. 35–39.

13. Листування Михайла Грушевського / упор. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – Т. 1. – 398 с. ; Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho / upor. H. Burlaka; red. L. Vynar. – Kyiv; Niu-York; Paryzh; Lviv; Toronto, 1997. – Т. 1. – 398 s.

14. Литвин Н. М. Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією / Н. М. Литвин // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2010. – № 3. – С. 119–126 ; Lytvyn N. M. Vyslannia profesury 1922 r. yak ideolohichnyi chynnyk borotby z ukrainskoiu intelihentsiieu / N. M. Lytvyn // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. – 2010. – № 3. – S. 119–126.

15. Робинсон М. А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917–начало 1930-х годов) / М. А. Робинсон. – Москва : Индрик, 2004. – 432 с. ; Robinson M. A. Sudby akademicheskoy elity: otechestvennoe slavyanovedenie (1917–nachalo 1930-kh godov) / M. A. Robinson. – Moskva : Indrik, 2004. – 432 s.

16. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с. ; Rublov O. S. Zakhidnoukrainska intelihentsiia u zahalnonatsionalnykh ta kulturnykh protsesakh (1914–1939) / O. S. Rublov. – Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. – 648 s.

17. Справа академіка К. В. Харламповича / публ. арх. док., передм. та комент. О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 71–87 ; Sprava akademika K.V. Kharlampovycha / publ. arkh. dok., peredm. ta koment. O. Morozova // Siverianskyi litopys. – 2000. – № 1. – S. 71–87.

18. Українська інтелігенція і влада : зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упор. В. Даниленко. – Київ : Темпора, 2012. – 756 с. ; Ukrainska intelihentsiia i vlada : zvedennia sekretnoho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr. / upor. V. Danylenko. – Kyiv : Tempora, 2012. – 756 с.

19. Шейко В. М. Інтелігенція і радянська влада в Україні після Жовтневого перевороту 1917 р.: політика і практика відносин / В. М. Шейко // Культура України. Серія : Культурологія. – 2017. – Вип. 58. – С. 202–229 ; Sheiko V. M. Intelihentsiia i radianska vlada v Ukraini pislia Zhovtnevoho perevorotu 1917 r.: polityka i praktyka vidnosyn / V. M. Sheiko // Kultura Ukrainy. Seriiia : Kulturolohiiia. – 2017. – Vyp. 58. – S. 202–229.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2019 р.

A. Hedo, A. Kaluzhyna

A DAILY LIFE OF THE UKRAINIAN SCIENTIFIC INTELLIGENTSIA IN THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY: HISTORICAL SOURCE DISCOURSE

In scientific research were analyzed the conditions of everyday life of Ukrainian intelligentsia in the conditions of crisis the imperial orders and their replacement by the Bolsheviks authority. On the basis of sources of forensic documentation and materials of personal origin, is made an attempt to analyze the evolution of relations between the state and representatives of the intellectual sphere in the first third of the XX century, modifications of their social and political status.

Comparison of the living conditions of the leading intellectuals in the Russian Empire and the Ukrainian SSR is mainly based on the memoir legacy of the members of the VUAN. Sources of personal origin are very valuable and informative, in particular, because only in letters to close in spirit and ideas colleagues one can find a truly frank statement of thoughts, feel some freedom that scientists hoped to keep in correspondence. The epistolary legacy of scientists allows us to present their attitude to Soviet power and its transformations. Reducing the funding for science, ignoring the results of exhausting work of scientists, poverty, hunger, the complete lack of the right to self-determination, accompanied by constant audits and investigations, were integral part of everyday existence of the scientific elite. Any dissent faced the resistance of punitive and repressive authorities, and opposition led to fraudulent political processes. However, in these conditions, the activities of Ukrainian intellectuals didn't stop. In spite of the russification policy, they continued to work in favor of their own science and culture and became the main symbols of the modern Ukrainian national identity, paying with their own destinies.

Key words: *everyday life, forensic documentation, correspondence, scientific intelligentsia, VUAN (National Academy of Sciences of Ukraine), Soviet government.*

УДК 903.59(477.62)

В.О. Забавін, С.Г.Небрат

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ
С. КРЕМЕНІВКА У ПІВНІЧНО-СХІДНОМУ ПРИАЗОВ'І
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ 2018 р.)**

У статті опубліковано результати дослідження поселення зрубної культури у Північно-Східному Приазов'ї. У науковий обіг вводяться матеріали доби пізньої бронзи, здобуті під час розкопок 2018 році археологічною експедицією Маріупольського державного університету на півдні Донецької області біля с. Кременівка. Розглядаються деякі особливості інвентарного комплексу та питання культурно-хронологічної періодизації пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я.

Ключові слова: зрубна культура, доба пізньої бронзи, Північне Приазов'я, Надазов'я, поселення, археологія, Маріупольський державний університет.

Дослідження поселенських пам'яток зрубної культури у Північному Приазов'ї має велике значення для реконструкції культурних процесів, які відбувалися у регіоні наприкінці доби бронзи. Аналізуючи корпус джерел, можна говорити про певну диспропорцію: поховальні пам'ятки порівняно з поселенськими дослідженні дуже добре. Причинами цього стала активна робота ряду археологічних експедицій в місцях, де будувалися зрошувальні системи. Пік таких досліджень, як відомо, припав на 70-80-і рр. ХХ ст. Кургани, які знаходилися на гребнях вододілів систематично розорювалися та актуальною задачею було проведення рятувальних розкопок вже майже непомітних насипів. Поселенням, які знаходилися на терасах та мисках біля річок антропогенний вплив майже не загрожував. І хоча на них увага дослідників зверталася, роботи, як правило, мали обмежений характер. На відміну від курганного могильника поселення може вимагати систематичних багаторічних досліджень.

Зараз нам відомо кілька десятків поселень доби пізньої бронзи у Північно-Східному Приазов'ї (у межах півдня Донецької обл.). В більшості випадків виявлені археологічними розвідками археологічні пам'ятки наносилися на мапу, збирався підйомний матеріал і на цьому все завершувалося. Лише на 12 пам'ятках проводилися різного масштабу дослідження. Так, розкопки проводилися на 7 поселеннях доби пізньої бронзи Приазовської Низовини (Комишувата-ХІV; Комишувата-ХVІ; Зінцева Балка; Ляпинська Балка; Широка Балка-ІІ; Безіменне-І; Безіменне-ІІ) та на 5 поселеннях Приазовської височини (Староласпа; Роздольне; Миколаївка; Богданівська Балка; Макри Хая). Однією з головних проблем залишається те, що більшість матеріалів не введено в науковий обіг. Іноді матеріали публікувалися вибірково. Саме тому розкопки поселенських пам'яток у Північно-Східному Приазов'ї – перспективний крок на шляху дослідження старожитностей регіону[11].

У 2018 р. археологічною експедицією Маріупольського державного університету (МДУ) були розпочаті дослідження поселення зрубної культури біля с. Кременівка Нікольського р-ну Донецької обл. Мікрорайон, в якому проводилися дослідження, є частиною Північного Приазов'я – географічної області на південному сході України з характерним для степів ландшафтом, кліматом та рослинністю. Виявлена археологічна

пам'ятка знаходиться у середній течії р. Кальчик, на її лівому березі (Рис. 1). Кальчик відноситься до малих річок України (загальна довжина 88 км), річище помірно звивисте, завширшки до 10 м, завглибшки до 1,5 м, долина трапецієподібна. Рельєф мікрорайону характеризується високо піднятими широкими гривами вододілів, які простягнулись на кілька кілометрів. Їх схили перетинають балки зі скелями, що спускаються до річки. Ландшафт – степовий. Уздовж правого берега р. Кальчик (у його середній течії) відслонюється гранітна товща Українського кристалічного щита, яку прорізають короткі яри зі скелястими схилами. Місцями на зволжених ділянках збереглися незначні залишки деревної байрачної рослинності.

У районі с. Кременівка в р. Кальчик впадає струмок, що протікає по балці Полкової. Така назва походить від назви с. Полкове Волноваського р-ну Донецької обл. Невеличку річку, яка протікає по балці Полковій місцеві мешканці називають Пулкіц. Назва широко не розповсюджена та не зустрічається на топографічних мапах. Нижче за течію у Кальчик впадає р. Малий Кальчик – основна ліва притока. Вся балка задернована. Навколишні земельні угіддя задіяні у сільському господарстві та систематично розорюються. Полезахисні лісові смуги – лісові насадження акації, штучно створені з метою захисту сільськогосподарських угідь від посух та ерозії ґрунтів, вкрай рідкі, значною мірою знищені.

Неподалік, у межах Нікольського р-ну Донецької обл. та Розівського р-ну Запорізької обл., знаходиться ботанічна пам'ятка природи місцевого значення «Чердакли» загальною площею бл. 200 га. У «Чердакли» ростуть рослини, занесені до «Червоної книги України».

Пам'ятки археології в цьому мікрорайоні вже привертала увагу дослідників. Зокрема, у 2 км на північний схід від с. Кременівка на р. Кальчик у 1904 р. експедицією під керівництвом Є.П. Трифільєва було розкопано десять курганів з похованнями, переважно зрубної культури [15, с. 368].

У 1977 р. Донецька експедиція ІА АН УРСР під загальним керівництвом С.Н. Братченка здійснювала роботи у 5 км на північний захід від с. Кременівка на вододілі Кальчика і Калки. Була виявлена курганна група з двадцяти п'яти насипів. Вісім курганів було досліджено Донецькою експедицією протягом польового сезону 1977 р. Були відкриті поховання ямної культури, катакомбного часу: раннього етапу, інгульської катакомбної культури, бахмутського типу, бабинської, а також зрубної археологічних культур. Найбільш яскравим виявилися матеріали скіфського часу [9].

У 1990 р. в околицях Кременівки був знайдений бронзовий ніж, що відноситься за своїми морфологічними ознаками до матеріальної культури зрубних племен [7, с. 38]. Відома випадкова знахідка свердленої кам'яної сокири, що зберігається в Кременівській філії краєзнавчого музею Нікольського р-ну.

У 2010 р. експедиція МДУ під керівництвом В.О. Забавіна здійснювала археологічні розвідки у Нікольському р-ні Донецької обл. [10]. Під час робіт були виявлені нові пам'ятки археології та кілька окремих місцезнаходжень. Зокрема біля с. Кременівка було відкрито два поселення доби бронзи, які за характеристикою підйомного матеріалу були визначені як зрубні [3-5]. Перше поселення Кременівка I (за польовою документацією та звітом 2010 р. «Кременівка, пункт 4») було відкрито у 1,2 км на ПнПнСх від с. Кременівка на правому березі б. Полкової. Друге поселення Кременівка II (за польовою документацією та звітом 2010 р. «Кременівка, пункт 6») знаходилось на відстані 250 м південніше першого.

Площа розповсюдження знахідок на поселенні Кременівка I, а також характер знахідок якісно виокремлював цю пам'ятку археології як перспективну для подальшого дослідження. Підйомний матеріал складався переважно з уламків керамічного посуду з орнаментом та без нього. На фрагментах кераміки простежено орнаментацию у вигляді прокреслених ліній та нанесення штампом регулярних композицій у верхній третині горщиків. Деякі фрагменти вказували на наявність такого декоративного елементу як наліпний пружок, округлий або овальний у перетині, який також іноді орнаментувався. Більш рідкими виявилися знахідки кам'яних та крем'яних знарядь праці. Варто відзначити знайдений кам'яний товчач, а також металевий виріб, який трактується нами як бронзова заготовка шильця. На поверхні також зустрічалися уламки кісток тварин без слідів обробки, а також каміння, яке, ймовірно, було залишками конструкцій жител та господарських приміщень. Всього колекція знахідок 2010 р. представлена 41 фрагментом посуду (з них 16 мали орнамент, а 6 наліпні валики), 18 крем'яними знаряддями праці, 1 кам'яним товчачем, 1 керамічною заготовкою прясла (?) та 1 заготовкою бронзового шильця (?).

Влітку 2014 р. на поселенні було закладено шурф розмірами 1×1 м, який підтвердив наявність культурного шару.

У польовий сезон 2018 р. археологічною експедицією МДУ знову було проведено огляд заводненої балки Полкової та околиць с. Кременівка Нікольського р-ну Донецької обл. Були обстежені обидва береги балки в середній і нижній її течії, на ділянці довжиною 4,5 км та розпочаті роботи на поселенні Кременівка I на правому березі балки Полкової, на першій надзаплавній терасі (висота над рівнем води в струмку 4,5 – 5,5 м) у 1,2 км на ПнПнСх від с. Кременівка. Для більш точної локалізації місцезнаходження пам'ятки в якості репера було обрано геодезичний знак ГУГК 3132. Він знаходиться на найвищому з насипів курганної групи, яка знаходиться у 1,7 км на ПнСх від центру села (в 300 м від траси Донецьк – Нікольське) в безпосередній близькості від б. Полкової.

Точні координати ГУГК 3132, отримані за допомогою системи GPS:

47 ° 20I 38.65II Пн.

37 ° 30I 00.70II Сх.

Спочатку було обстежено ділянку пам'ятки. Поселення було розташоване на похилому мису, який спускається до води під кутом 5 –10°. Місцевість не була зорана. Пам'ятка фіксувалася за виявленими на поверхні кістками тварин і численними фрагментами кераміки в вимоїнах дернового шару. Орієнтовна ділянка, на якій трапляються знахідки – 130×100 м. Пункт перетинається кількома сучасними невеликими балочками і промоїнами, завдяки яким в кількох місцях фіксувалися значні скупчення каменів, фрагментів кераміки і обпалених кісток тварин.

У південно-східній частині мису простежуються перекопи. Грабіжницькі шурфи і відвали сильно заплили, на теперішній час задерновані. Починати досліджувати поселення було вирішено з периферії, тому перший розкоп було розмічено на південно-східній ділянці мису.

Розкоп було орієнтовано по сторонах світу. Квадрати на плані позначені цифрами по лінії Пн – Пд і літерами по лінії Зх – Сх. Для зручності фіксації знахідок поруч з розкопом було встановлено тимчасовий репер (R), який став умовним «0». Його було позначено вкопаним дерев'яним стовпчиком в 0,88 км (300°) від геодезичного R ГУГК № 3132 в 2 м на південь від квадрату А-1. Загальна площа розкопу складає 68 м². Намічена для розкопок ділянка попередньо була розбита на квадрати 2×2 м. Для окремих спостережень

залишалися брівки, але там, де культурний шар був пошкоджений грабіжницькими розкопками брівки не залишали. Замір глибин проводився від сучасної поверхні (СП), на загальний план об'єкти та знахідки наносилися методом перпендикуляра до основних реперних ліній від умовного R в метрах (Рис. 2).

Дослідження здійснювалося умовними горизонтами (УГ) по 0,2 м. Стратиграфічна колонка поселення представлена наступними шарами: дерен (0,07 – 0,10 м); шар чорнозему (0,25 – 0,30 м); гумусовий шар сіруватого кольору (0,25 – 0,30 м); материк (з глибини 0,55 – 0,6 м) (Рис. 3).

Переважна кількість знахідок приходилася на I УГ та II УГ. В цих шарах були відкриті зруйновані рештки кам'яних конструкцій. Останні являли собою скупчення необробленого каміння середніх розмірів. На певних ділянках простежувалися чіткі лінії кладки заввишки у два ряди. Нема підстав вважати це залишками фундаментної конструкції, скоріш за все камінь використовувався у якості облицювального матеріалу.

Враховуючи невеликий обсяг роботи, автори поки що не зробили суттєвих спостережень стосовно особливостей будівництва споруд та планіграфії. Проте можна припустити, що розкопом було досліджено залишки двох приміщень: перше майже повністю (мало розміри 9×2,5 м), друге лише частково відкрите.

Найбільша кількість знахідок представлена фрагментами керамічного посуду (Табл. 1). Всього було знайдено 431 фрагмент у I, II та III горизонтах. Найбільш інформативними виявилися лише 91 фрагмент. Крім того, колекцію доповнюють 20 інформативних фрагментів з підйомного матеріалу.

Таблиця 1. Керамічний комплекс поселення Кременівка I.

	Фрагменти вінець	Фрагменти стінок	Придонні частини	Всього
I Умовний горизонт	21	132	5	158
II Умовний горизонт	26	184	7	217
III Умовний горизонт	11	45	0	56
Всього	58	361	12	431

Більшість знахідок – неорнаментовані малоінформативні уламки стінок. Найбільш насиченим виявився II УГ, де було знайдено 50,3% кераміки. Кераміка ліпна, в тісті можна простежити домішки річкового піску, іноді зустрічаються дрібні вкраплення слюди, жорстви або шамоту. Посуд прикрашений орнаментом, утвореним прокресленими лініями, вдавненнями штампом, мотузкою. Орнаментация наносилася на верхній частині посуду. Окремим видом декору можна вважати валик. Валики гладкі або прикрашені косими насічками або пальцевими відбитками. Зовнішня поверхня більшості горщиків добре заглажена, рідше шорстка, коричневого, чорного або жовтуватого кольорів (іноді плямами через нерівномірність випалу). Внутрішня поверхня чорного, сірого або сірувато-коричневого кольорів. Товщина стінок 0,5 – 1,2 см, придонної частини – 1 – 1,5 см. Кераміка поселення представлена в основному горщиками з плавно опуклим корпусом і посудинами банкової форми. Більш рідкими є уламки гострореберного посуду. Для горщиків характерний прямий або відігнутий назовні вінець зі сплосченим або округлим зрізом, слабо або добре виділена шийка і плічка, плавно переходять у більш-менш

розширений тулуб. Деякі з них орнаментовані в місці переходу шийки в корпус відтягнутим пружком, овальним або трикутним в перетині (Рис. 4. 1-6; 5 – 7).

Другу за кількістю категорію знахідок представляють вироби з кременю – 12 екземплярів з розкопу та ще 4 екземпляри походять з категорії випадкових знахідок. Переважно всі вони представлені відщепами або уламками платівок без слідів обробки (Рис. 4. 8-23). Вдалося зробити цікаве спостереження: 7 з 12 знахідок було відкрито на різних глибинах на квадраті Б-3, ще 2 екземпляри було знайдено поруч на сусідньому квадраті В-3. Можна припустити, що в межах частково відрилого нами приміщення № 1, було знайдено закуток, де працювали з крем'яними знаряддями праці або принаймні їх тут зберігали.

Третьою категорією знахідок є вироби з кістки. Достеменно можна говорити про дві такі знахідки: перший виріб з одного краю загострений, овальний у перетині (максимальні розміри 0,8×0,5 см), довжина 6,0 см; другий виріб з одного краю загострений, овальний у перетині (максимальні розміри 0,7×0,4 см), довжина 6,5 см (Рис. 4. 24-25).

Аналогічні вироби відомі не тільки на приазовських поселеннях [1, рис. 27, 3-5; 17, с. 148], але й за матеріалами поховань зрубної культури [14]. Гребінки являють собою загострені і відполіровані з одного кінця стрижні з розколотих уздовж трубчастих кісток з одним загостреним кінцем. У Північному Приазов'ї знаходження гребенів було відзначено в чотирьох випадках, коли вони розташовувалися в похованнях компактними групами по 7-8 штук [6, с. 11].

З проблемою кістяних спиць тісно пов'язані питання розпізнавання знарядь текстильного виробництва і гребінців в якості аксесуарів для догляду за волоссям. Цій категорії похоронного інвентарю, у тому числі історіографії проблеми, пильна увага була приділена в дисертаційній роботі В.Б. Панковського [12, с. 71-82]. Що стосується призначення кістяних спиць, то вперше подібні вироби були інтерпретовані М.П. Грязновим як деталі примітивного ткацького снаряда – спиці для натягу основи [2, с. 142], пізніше В.В. Кілейніков прийшов до висновку, що спицями вили або пряли вовняну нитку [8, с. 125]. Вперше набори кістяних стрижнів з поховань до гребінок, якими чесали вовну або рослинні волокна, відніс І.А. Післарій [13, с. 73, 77-79]. Потім ця точка зору отримала розвиток в роботах В.В. Циміданова [16].

Таким чином, знайдені на кременівському поселенні загострені стрижні могли слугувати або проколками, або у якості деталей гребінок (чесалок) чи інших складових зубчастих виробів, причетних до текстильного виробництва.

З розкопу також походять астрагал без слідів обробки. Враховуючи велике семантичне навантаження цієї частини тіла тварини та застосування таранних кісток копитних тварин в ритуальній та магичній сферах, а також іграх, вирішено виокремити цей артефакт як окрему знахідку з масиву остеологічного матеріалу (Рис. 4. 26). Інших знарядь праці з кістки або рогу не виявлено. При цьому варто відзначити, що всі знайдені кістки були ретельно перевірені на предмет залишків слідів від використання в якості знарядь праці.

Всього в колекції, здобутої в ході археологічних досліджень поселення Кременівка I у 2018 р., нараховується 451 фрагмент керамічного посуду, 1 керамічний виріб – заготовка прясла із стінки горщика, 16 знарядь, виготовлених з кременю, 2 знаряддя праці, виготовлені з кістки та одна таранна кістка копитної тварини, яка, ймовірно, також має бути залученою до колекції знахідок.

Найбільш виразним культурним ідентифікатором залишається кераміка. Стилiстичні та морфологічні особливості посуду, які можна реконструювати за допомогою знайдених уламків, дають можливість віднести пам'ятку до пізньої пори бронзового віку та пов'язати із пізнім етапом зрубної культури Північного Приазов'я у межах XV – XIII ст. до н.е. Особливої уваги заслуговують окремі нечисленні знахідки, представлені уламками керамічного посуду з трикутними у перетині наліпними валиками. Пошук аналогій у бабинських матеріалах ускладнений невеликою кількістю та невизначністю керамічної серії.

Список використаних джерел та літератури

1. Горбов В. Н. Раннесрубно-многоваликовський горизонт на поселенні Раздольное в Приазов'є / В. Н. Горбов, А. Н. Усачук // Археологический альманах. – Донецк, 2001. – Вып. 10. – С. 155-196 ; Gorbov V. N. Rannesrubno-mnogovalikovskiy gorizont na poselenii Razdolnoe v Priazove / V. N. Gorbov, A. N. Usachuk // Arkheologicheskiy almanakh. – Donetsk, 2001. – Выр. 10. – S. 155-196.
2. Грязнов М. П. Землянки бронзового века близ хут. Ляпичева на Дону (из работ в зоне строительства Волго-Донского канала) / М. П. Грязнов // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.. – 1953. – Вып. L. – С. 137-148 ; Gryaznov M. P. Zemlyanki bronzovogo veka bliz khut. Lyapicheva na Donu (iz rabot v zone stroitelstva Volgo-Donskogo kanala) / M. P. Gryaznov // Kratkie soobshcheniya o dokladakh i polevykh issledovaniyakh Instituta istorii materialnoy kultury.. – 1953. – Выр. L. – S. 137-148.
3. Забавин В. О. Новое поселение срубной культуры в Северном Приазов'є / В.О. Забавин, С. Г. Небрат // Гілея : науковий вісник. - 2010. – Вып. 34. – С. 220-224 ; Zabavin V. O. Novoe poselenie srubnoy kultury v Severnom Priazove / V. O. Zabavin, S.H. Nebrat // Hileia : naukovyi visnyk. - 2010. – Выр. 34. – S. 220-224.
4. Забавин В. О. Исследования археологической экспедиции МГУ в Северном Приазов'є в 2010 году / В. О. Забавин, С. Г. Небрат // Українська державність: історія і сучасність : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених, м. Маріуполь, 26 листоп. 2010 р. – Маріуполь, 2010. – С. 96-97 ; Zabavin V. O. Issledovaniya arkheologicheskoy ekspeditsii MGU v Severnom Priazove v 2010 godu / V. O. Zabavin, S.G. Nebrat // Ukrainska derzhavnist: istoriia i suchasnist : zb. mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf. molodykh vchenykh, m. Mariupol, 26 lystop. 2010 r. – Mariupol, 2010. – S. 96-97.
5. Забавин В. О. Розвідки в Північно-східному Приазов'ї / В. О. Забавин, С. Г. Небрат // Археологічні дослідження в Україні в 2010 р. – Київ-Полтава : ІА НАН України, 2011. – С. 112-113 ; Zabavin V. O. Rozvidky v Pivnichno-skhidnomu Pryazovi / V. O. Zabavin, S.H. Nebrat // Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2010 r. – Kyiv-Poltava : IA NAN Ukrainy, 2011. – S. 112-113.
6. Забавин В. О. Костяные изделия в погребениях срубной культуры Северного Приазов'я / В. О. Забавин // Eastern European Scientific Journal. – 2018. – № 6(34) part 2. – P. 10-15 ; Zabavin V. O. Kostyanye izdeliya v pogrebeniyakh srubnoy kultury Severnogo Priazovya / V. O. Zabavin // Eastern European Scientific Journal. – 2018. – № 6(34) part 2. – P. 10-15.
7. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области // Археологический альманах. — Донецк, 1993. – Вып. 1. – С. 38 ; Katalog sluchaynykh

nakhodok iz arkheologicheskikh sobraniy Donetskoy oblasti // Arkheologicheskiiy almanakh. — Donetsk, 1993. — Vyp. 1. — S. 38.

8. Килейников В. В. Орудия труда Лукьяновского поселения эпохи поздней бронзы / В. В. Килейников // Проблемы археологического изучения Доно-Волжской лесостепи. — Воронеж : ВГПИ, 1989. — С. 119-126 ; Kileynikov V. V. Orudiya truda Lukyanovskogo poseleniya epokhi pozdney bronzy / V. V. Kileynikov // Problemy arkheologicheskogo izucheniya Dono-Volzhskey lesostepi. — Voronezh : VGPI, 1989. — S. 119-126.

9. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (Далі НА ІА НАНУ). — Спр. № 1977/12 : Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г. (курганы у с. Кременевка и Волонтеровка у г. Жданова и у с. Н. Бараниковка Беловодского р-на Ворошиловградской обл.) / С. Н. Братченко, А. А. Кротова, М. Л. Швецов, Я.П. Гершкович, Л. Ф. Константинеску, А. М. Смирнов, В. Г. Самойленко, А. С. Шкарбан ; Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Nautsionalnoi akademii nauk Ukrainy (Dali NA IA NANU). — Spr. № 1977/12 : Otchet ob issledovaniyakh Donetskoy ekspeditsii v 1977 g. (kurgany u s. Kremenevka i Volonterovka u g. Zhdanova i u s. N. Baranikovka Belovodskogo r-na Voroshilovgradskoy obl.) / S. N. Bratchenko, A. A. Krotova, M. L. Shvetsov, Ya.P. Gershovich, L. F. Konstantinesku, A. M. Smirnov, V. G. Samoilenko, A. S. Shkarban.

10. НА ІА НАНУ. — Спр. № 2010 : Забавін В. О. Звіт про розвідки археологічної експедиції МДУ в Володарському р-ні Донецької обл. у 2010 р. / В. О. Забавін, С.Г. Небрат ; NA IA NANU. — Spr. № 2010 : Zabavin V. O. Zvit pro rozvidky arkheolohichnoi ekspedytsii MDU v Volodarskomu r-ni Donetskoi obl. u 2010 r. / V. O. Zabavin, S. H. Nebrat.

11. Небрат С. Г. Поселения эпохи поздней бронзы Северо-Восточного Приазовья (история полевых исследований и характеристика источников) / С. Г. Небрат, В.О. Забавин // Україна у світовому історичному просторі : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 20 квітня 2018 р. — Маріуполь : МДУ, 2018. — С. 76–80 ; Nebrat S. H. Poseleniya epokhy pozdnei bronzi Severo-Vostochnoho Pryazovia (ystoryia polevikh yssledovanyi u kharakterystyka ystochnykov) / S. H. Nebrat, V.O. Zabavyn // Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori : zb. mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Mariupol, 20 kvitnia 2018 r. — Mariupol : MDU, 2018. — S. 76–80.

12. Панковський В. Б. Кістяна і рогова індустрії доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.04 / Валентин Борисович Панковський; Нац. акад. наук України, Ін-т археол. — Київ, 2012. — 596 с. ; Pankovskiy V. B. Kistiana i rohova industrii doby piznoi bronzy v Pivnichnomu Prychornomori : dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.04 / Valentyn Borysovych Pankovskiy; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t arkheol. — Kyiv, 2012. — 596 s.

13. Післарій І. О. Про ткацтво в добу міді – бронзи та раннього заліза / І. О. Післарій // Археологія. — 1982. — Вип. 38. — С. 70-81 ; Pislarii I. O. Pro tkatstvo v dobu midi – bronzy ta rannoho zaliza / I. O. Pislarii // Arkheolohiia. — 1982. — Vyp. 38. — S. 70-81.

14. Подобед В. А. Погребения с шильями и иглами в культурах Восточной Европы эпохи поздней бронзы и предскифского времени (степь и лесостепь) / В. А. Подобед, В.В. Цимиданов // Донецький археологічний збірник. — 2009/2010. — № 13/14. — С. 98-120 ; Podobed V. A. Pogrebeniya s shilyami i iglami v kulturakh Vostochnoy Yevropy epokhi pozdney bronzy i predskifskogo vremeni (step i lesostep) / V. A. Podobed, V. V. Tsimidanov // Donetskiiy arkheologichniy zbirnik. — 2009/2010. — № 13/14. — S. 98-120.

15. Трифильев Е. П. Археологическая экскурсия по течению р.р. Кальмиуса и Кальчика в пределах Мариупольского уезда Екатеринославской губернии летом 1904 г. /

Е.П. Трифилев // Труды XIII Археологического съезда. – Москва, 1907. – Т. I. – С. 366-368 ; Trifilev Ye. P. Arkheologicheskaya ekskursiya po techeniyu r.r. Kalmiusa i Kalchika v predelakh Mariupolskogo uezda Yekaterinoslavskoy gubernii letom 1904 g. / Ye. P. Trifilev // Trudy XIII Arkheologicheskogo sezda. – Moskva, 1907. – Т. I. – S. 366-368.

16. Цимиданов В. В. Гребни и орудия прядения в погребениях срубной культуры / В.В. Цимиданов // Древности. – Харьков, 1995. – С. 34-39 ; Tsimidanov V. V. Grebni i orudiya pryadeniya v pogrebeniyakh srubnoy kultury / V. V. Tsimidanov // Drevnosti. – Kharkov, 1995. – S. 34-39.

17. Шапошнікова О. Г. Багатошарове поселення поблизу с. Роздолне на Кальміусі / О. Г. Шапошнікова // Археологія. – 1970. – Вип. XXIII. - С. 142-15 ; Shaposhnikova O. H. Bahatosharove poselennia poblyzu s. Rozdolne na Kalmiusi / O. H. Shaposhnikova // Arkheolohiia. – 1970. – Vyr. XXIII. - S. 142-15.

Стаття надійшла до редакції 03.03.2019 р.

V. Zabavin, S. Nebrat

ARCHEOLOGICAL RESEARCH OF THE SETTLEMENT OF THE TIMBER-GRAVE CULTURE NEAR THE KREMENIVKA VILLAGE IN THE NORTH-EAST AZOV SEA REGION (BASED ON MATERIALS 2018.)

The article analyses materials of the settlement of the late bronze age Timber-grave culture in Northern Azov Sea region which were explored by archeological expedition of Mariupol State University on the territory of Kremenivka Village council of Nikolske district of Donetsk region. Some peculiarities of the inventory complex and issues of cultural-chronological periodization of the settlement are examined.

Discovered archaeological site is located on the left bank of the river Kalchik, in its middle reaches. The total area of the excavation is 68 m². The overwhelming number of finds related to i and ii conditional horizons. In these layers were discovered destroyed remains of stone structures, which were a collection of raw stone of medium size. In some areas traced clear masonry lines, two rows high. There is no reason to consider this as remnants of the foundation structure, most likely the stone was used as a facing material. It can be assumed that the remains of two premises have been investigated: the first is almost completely investigated (dimensions 9×2,5 m), the second is partially open.

Ceramics is the most expressive cultural identifier. Stylistic and morphological features of ceramic pots, that can be reconstructed using the found fragments, provide an opportunity to date the settlement of the late bronze age- this is the late stage of the Timber-grave culture of Northern Azov Sea region (within the 15th - 13th centuries BC).

Keywords: Northern Azov Sea region, late bronze age, Timber-grave culture, settlement, archeology, Mariupol State University.

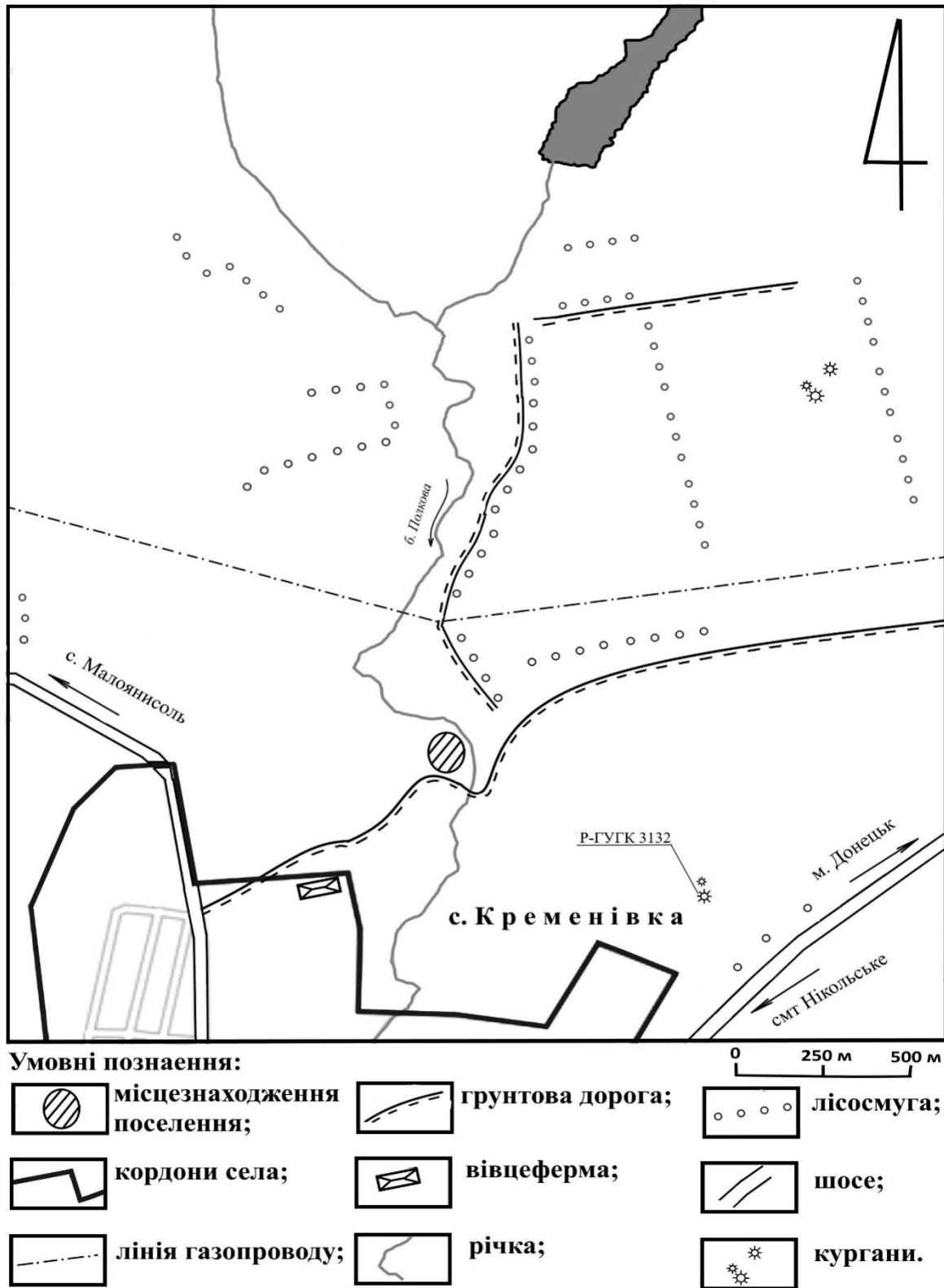

Рис. 1. План-схема розташування пам'яток археології біля с. Кременівка.

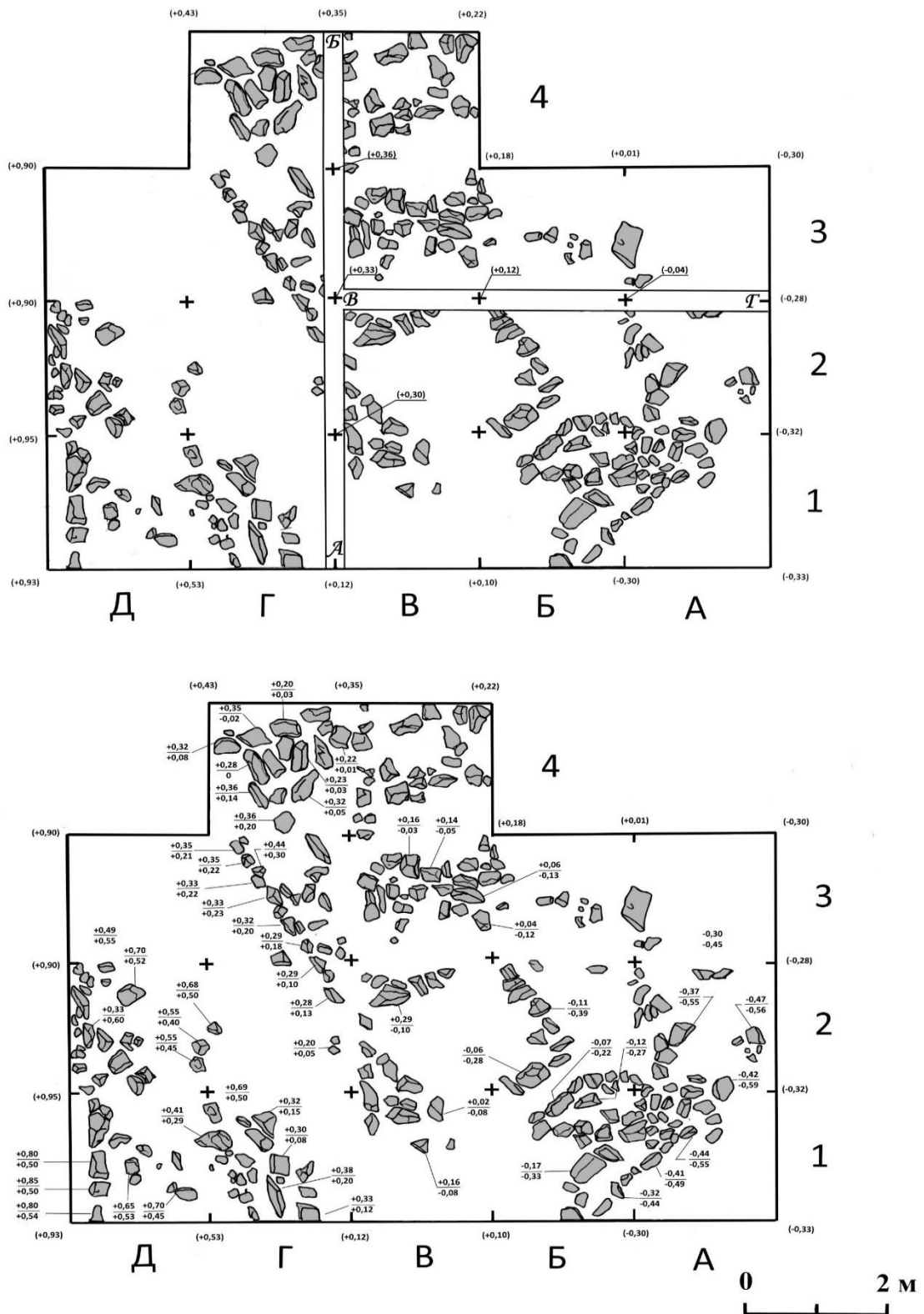
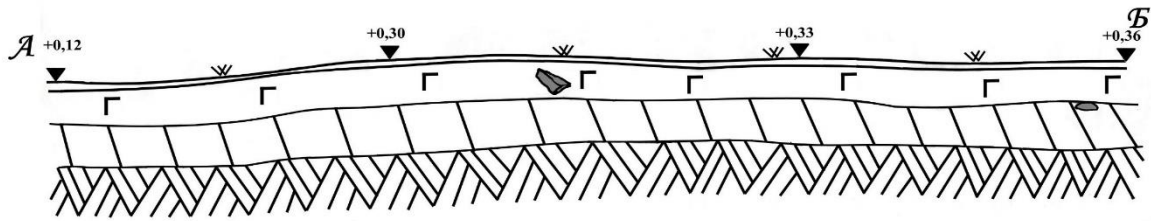
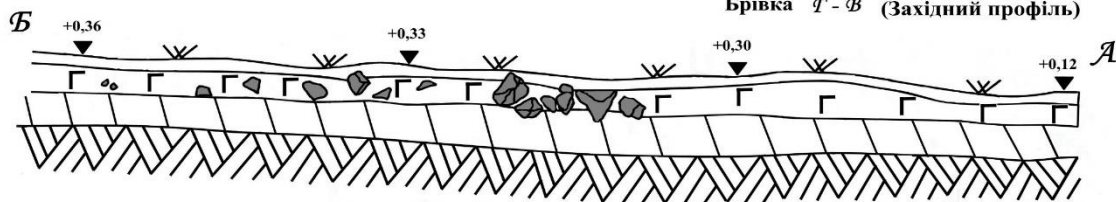

Рис. 2. Кременівка I. План розкопу.

Брівка В - Г (Східний профіль)

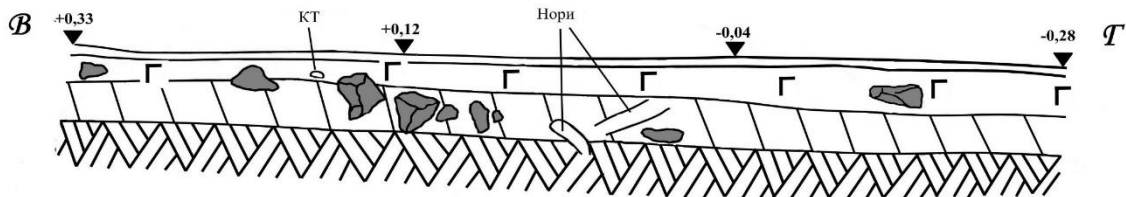

Брівка Г - В (Західний профіль)

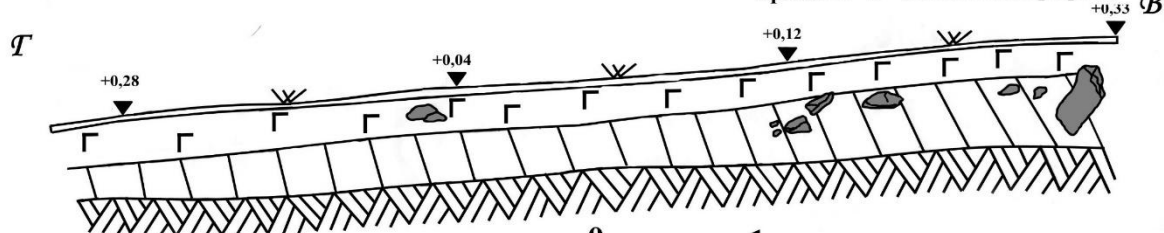

0 1М

Брівка В - Г (Південний профіль)

Брівка В - Г (Північний профіль)

0 1М

Умовні позначення:

+0.33	Показник місця вимрювання відносних рівней від рівня умовного "0";
▼	Задернований край сучасної поверхні;
Г Г	Шар чорнозему;
■	Камінь;

■	Гумусовий шар (сіруватого кольору);
■	Материк (суглинок)
КТ	Кістки тварин;
■	Порушення культурного шару норами землеройних тварин.

Рис. 3. Кременівка I. Стратиграфічні розрізи.

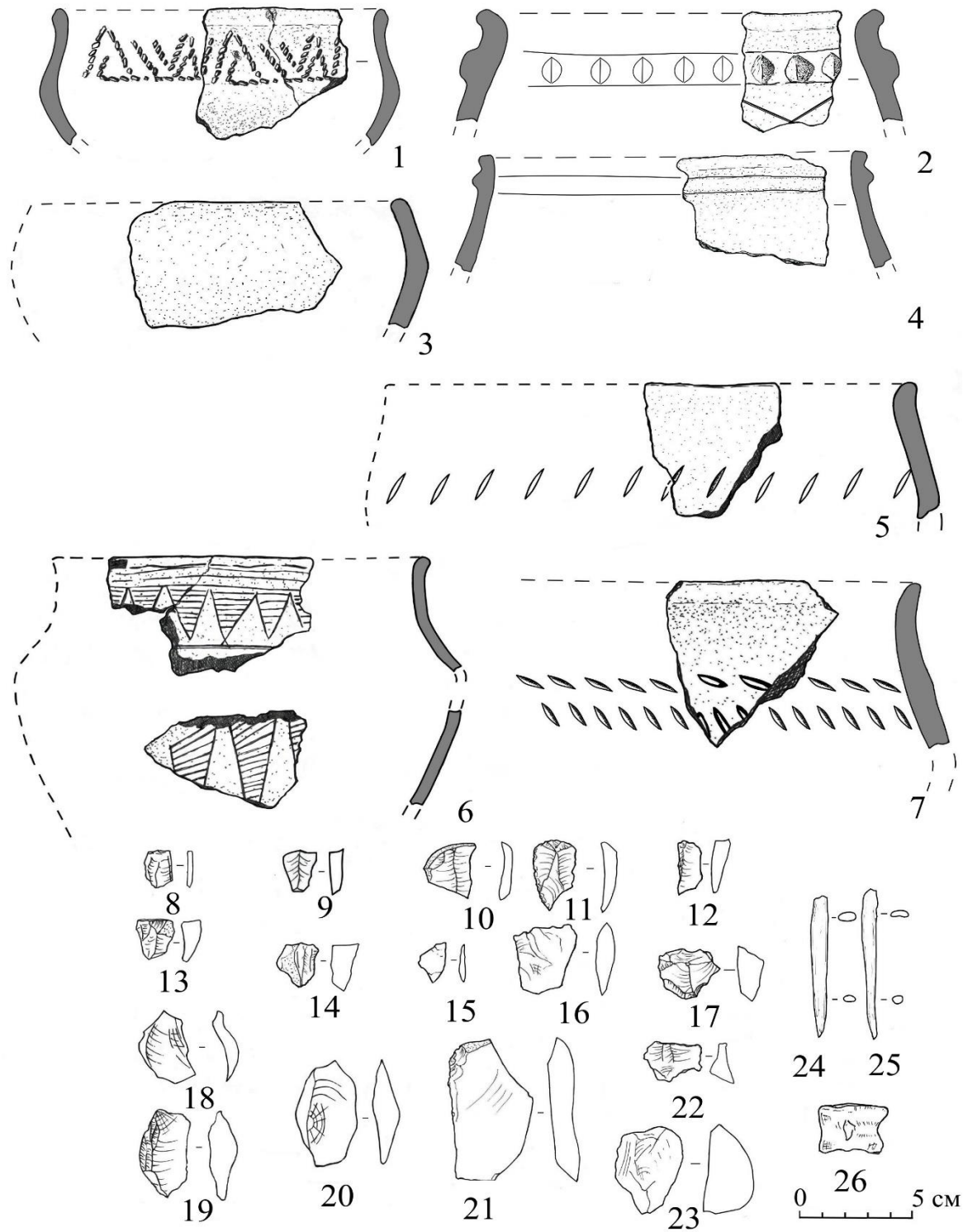

Рис. 4. Матеріали з поселення біля с. Кременівка: Реконструкції (1-7); Крем'яні знаряддя праці з підйомного матеріалу (8, 13, 18, 19.); Крем'яні знаряддя праці з розкоп (9-12, 14-17, 20-23); Кістяні знахідки (24-26).

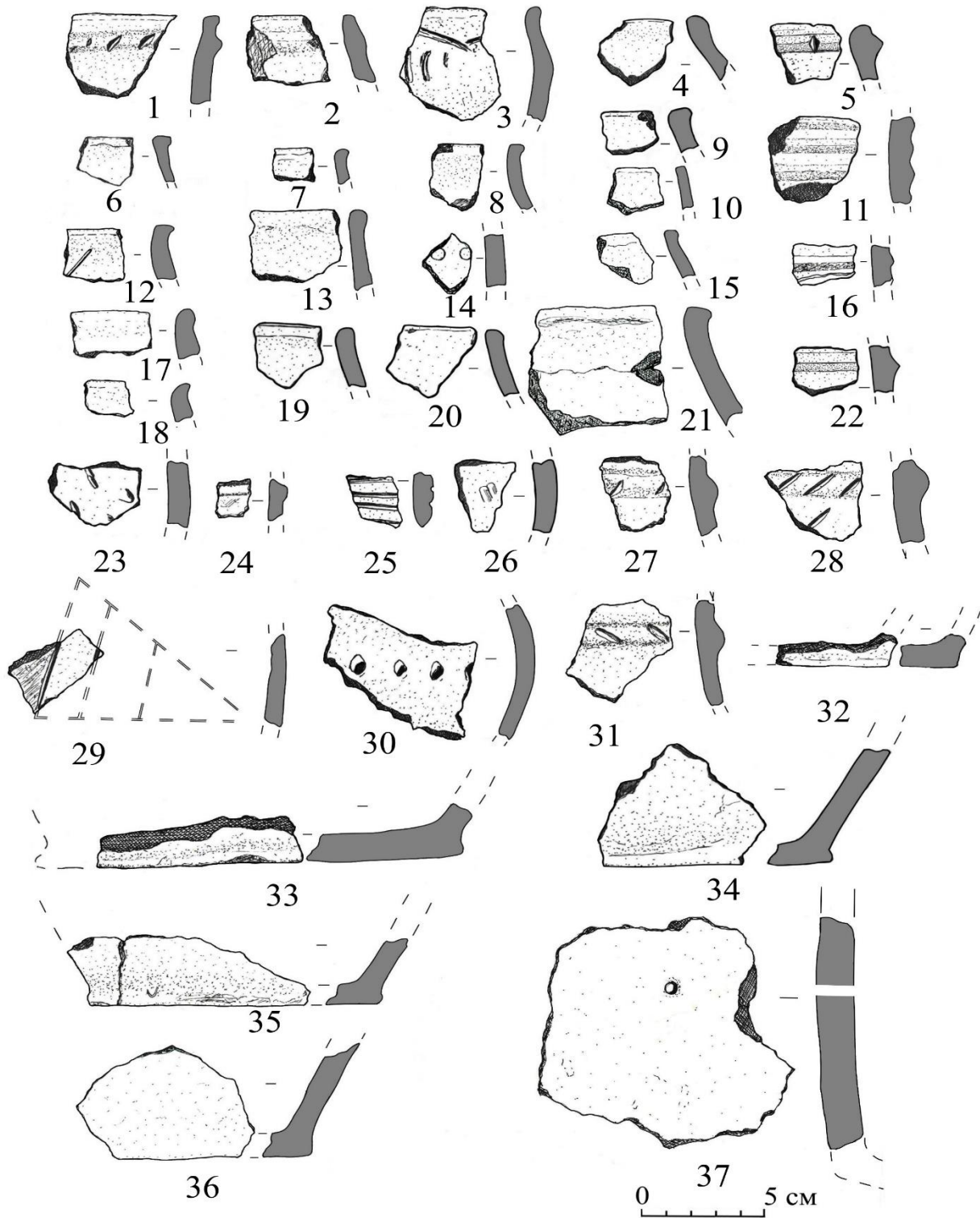

Рис. 5. Кременівка І. Фрагменти кераміки з І УГ.

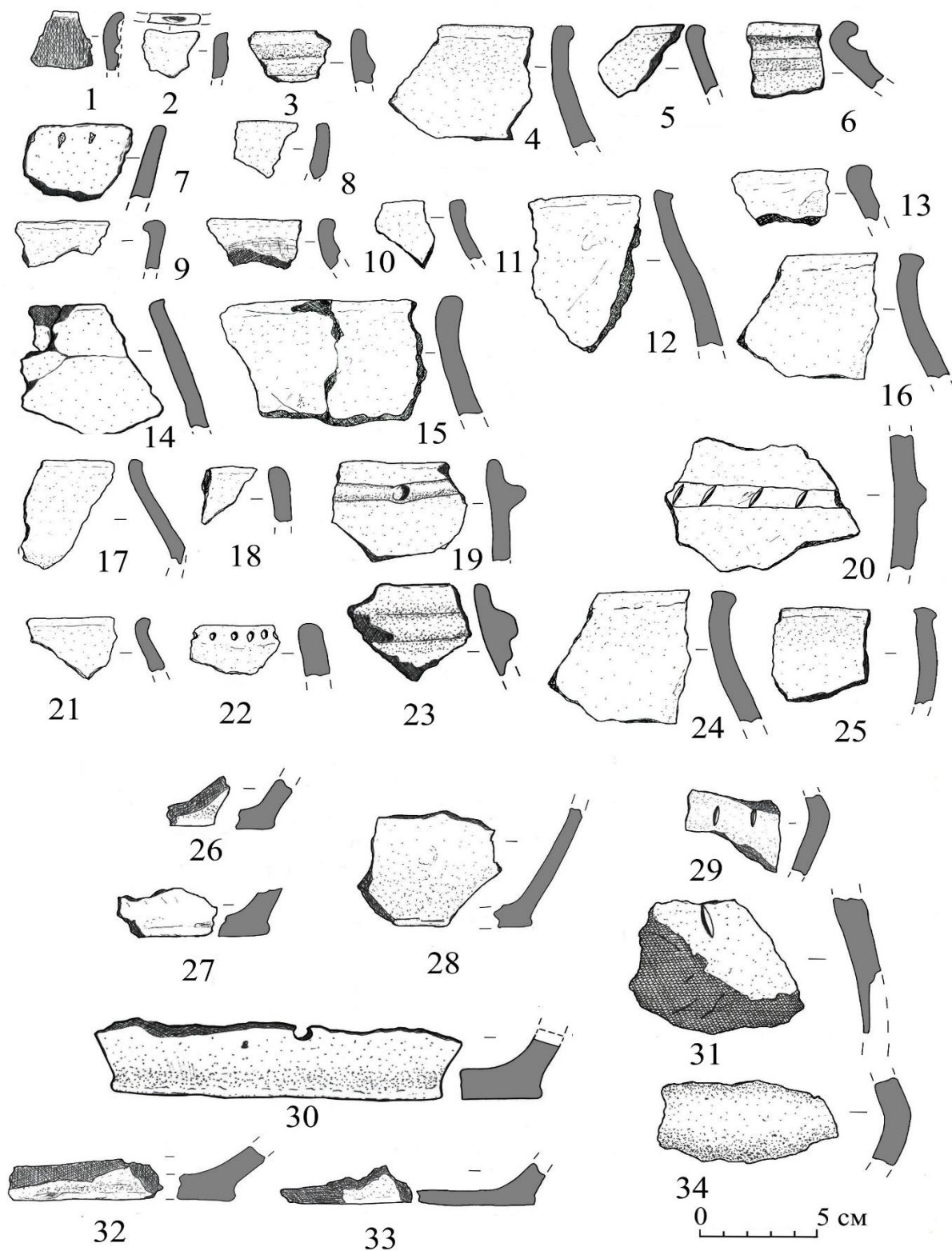

Рис. 6. Кременівка І. Фрагменти кераміки зІІ УГ.

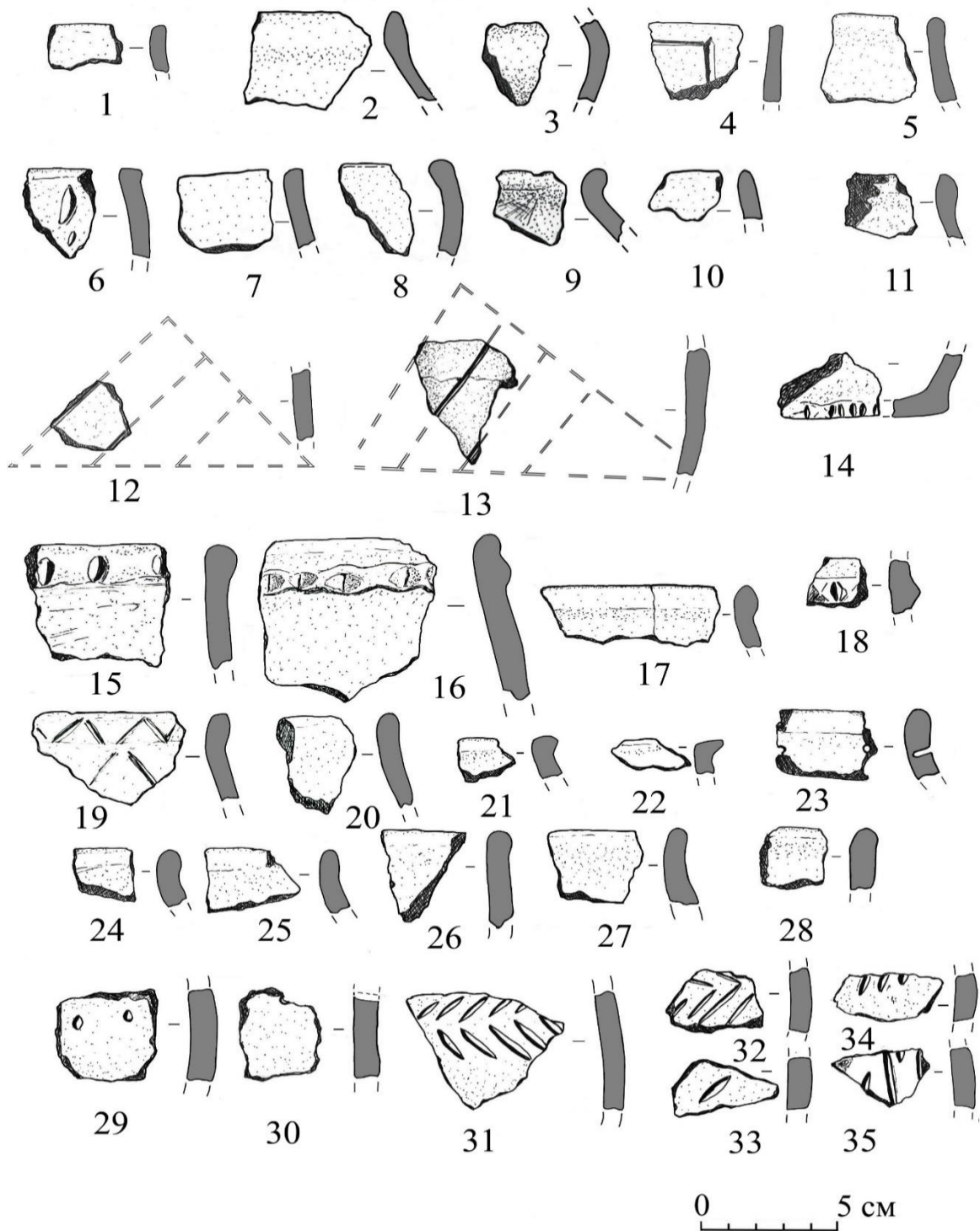

Рис. 7. Кременівка І. Фрагменти кераміки з III УГ (1-12) та з підйомного матеріалу (13-35).

УДК 94(477.7)''1864/1914''

Л.М. Золотар

ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ТА СПОРУДИ СУХОПУТНИХ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1864 – 1914 рр.)

У статті досліджено значення технічних засобів та споруд як важливої складової інфраструктури сухопутних шляхів сполучення в Таврійській губернії в другій половині XIX – на початку XX століття. Технічні засоби та споруди представлені мостами, тунелями, дорожніми знаками та верстовими стовпами. Проаналізовано особливості з якими стикалися земства та галузеві відомства шляхів сполучення під час будівництва, утримання та ремонту технічних засобів та споруд та методи їх вирішення.

Ключові слова: *Таврійська губернія, друга половина XIX – початок XX століття, технічні засоби, технічні споруди, мости, віадуки, тунелі, дорожні знаки, верстові стовпи.*

Актуальність статті зумовлена важливим значенням розбудови та функціонування транспортної мережі, яка є інструментом досягнення соціальних, економічних, культурних, зовнішньополітичних та інших цілей, які забезпечують підвищення якості життя людей. За даних умов важливим є вивчення досвіду окремих регіонів країни в історичній ретроспективі, авторка обрала Таврійську губернію для висвітлення означеної проблематики. Хронологічні рамки окреслені 1864 – 1914 рр., саме цей період характеризується змінами в транспортній системі Таврійської губернії.

Мета і завдання: використовуючи джерельну базу та історіографічний доробок проаналізувати особливості будівництва і функціонування технічних засобів та споруд мережі сухопутних шляхів сполучення Таврійської губернії в другій половині XIX – початку XX століття.

Друга половина XIX століття є періодом розвитку мережі сухопутних комунікацій Таврійської губернії, хрестоматійним є твердження, що поразка в Східній (Кримській) війні продемонструвала відсталість транспортної системи Російської імперії. Тому керівництвом держави було прийнято ряд заходів спрямованих на будівництво нових та ремонт існуючих транспортних комунікацій. Земська реформа 1864 року стала каталізатором змін в транспортній системі на місцях. Одночасно розвивалися інфраструктура шляхів сполучення, саме висвітленню цієї проблематики присвячена стаття.

Окремі аспекти розвитку транспортної системи та її інфраструктури в Таврійській губернії присвячені праці : Д. Ю. Аверіної-Лугової [1], А. Гельфера [15], І. І. Лимана [11; 13; 16], В. М. Константинової [9;10;11;13;16], Р. Лінднера [12], Л. С. Ляховича [8].

Основними ознаками високих показників роботи транспортної інфраструктури є пропускна здатність транспортних мереж, наявність достатньої кількості зовнішніх комунікацій, що зв'язують регіон з прилеглими територіями, надійність елементів інфраструктури, які забезпечують всесезонність роботи транспортних комунікацій, а також наявність резервів пропускної здатності для подолання пікових навантажень.

Дорожні споруди – є конструктивними елементами дороги. Вони поділяються на штучні споруди (мости, шляхопроводи, естакади, труби, тунелі); захисні споруди (снігозахисні лісонасадження, постійні снігозахисні забори, пристрої для захисту доріг від снігової лавини і обвалів); елементи облаштування доріг (зупинні і посадочні майданчики для пасажирів, місця для відпочинку, фонтани, колодязі тощо). Переважна більшість технічних споруд, як правило будується і планується під час будівництва доріг та залізниці.

В 1867 році Сімферопольська земська управа прийняла дороги та дорожні споруди в своє відомство. При огляді було виявлено, що на 7-й версті від Сімферополя на Сарабузи по об'їзній дорозі через маєток Бурачка знаходиться частина мосту. Ця дорога не була поштовою і її ремонт, а також ремонт мосту за рахунок повітового земського збору став досить тяжким фінансовим тягарем для одного повіту. Члени управи вирішили за необхідне облаштувати через р. Салгир капітальний міст на Сарабузькій поштової дорозі, оскільки переїзд в брід часто буває небезпечний. Управа прагнула побудувати міст за рахунок губерньської земської повинності [17, с. 168].

З іншою проблемою зіткнулося в 1868 році Бердянське земство. Воно турбувалось щодо охорони мостів, які були на утриманні земства, від крадіжок залізних болтів та гайок. Як вихід з ситуації, було запропоновано влаштування біля мостів заїжджих дворів, що могло дати можливість розширення транспортної інфраструктури повіту та водночас перекласти охоронні функції на господарів відповідних закладів. В земстві тривали дискусії щодо будівництва та утримання заїжджих дворів. Вирішити цю проблему допоміг селянин Московцев, який звернувся до земства з пропозицією будівництва за власний кошт із дотриманням всіх умов двох заїжджих дворів в селі Дмитрівка і колонії Софіївка з обов'язковою охороною чотирьох земських мостів (Софіївського, Дмитрівського, Юр'ївського і Новопавлівського) та їх дрібного ремонту. Земство підтримало пропозицію Московцева і сплатило йому за кожен двір по 300 крб. одноразової грошової допомоги [18, с. 628].

Стихійні лиха часто супроводжувалися руйнуваннями дорожньої інфраструктури. Так в 1878 році тимчасовий міст через річку Берда на поштовому тракті між Бердянськом та Маріуполем під час повені був знесений. Стихія майже знищила всю конструкцію Новоспасівського мосту. Така ж ситуації сталася 17 січня 1878 року з тимчасовим мостом у Великому Токмаку. Велико-Токмацьке поштове відділення не мало можливості відправляти пошту на ділянці між Гольбштатом і Оріховим. Були прийняті заходи для відновлення правильного сполучення [5, арк. 1]. Погодні катаклізми часом руйнували мости, бо вони не мали міцної конструкції та залишали населенні пункти без транспортного сполучення.

Досить часто мости залишались і недобудованими. Так в 1879 році Бердянський поштмейстер повідомив, що міст Куцо-бердянський незакінчений і їздити по ньому неможливо. Земська управа прийняла заходи і міст був добудований, що дозволило відновити поштове сполучення та безпечний проїзд [3, арк. 4,8]. Подібна ситуація сталася із візником Івановим, який доставляв однокінну пошту із Бурундука в Ельбузлу під час негоди. На 11-й версті від станції навпроти села Кішлав, де був відсутній хороший міст, візник перекинувся в урвище і від сильного забиття не міг встати. Кореспонденція попала в воду. Губерньська управа відреагувала швидко, зазначивши що там зовсім не існувало мосту і було розпочато будівництво нового мосту [3, арк. 1]. На поштовому тракті між станціями Мелітополь і Ейгенфельд міст через річку Ташенак був несправний. Губерньська

земська управа призначила торги на виконання робіт по ремонту. Управа затвердила капітальну перебудову мосту на чолі з підрядчиком – Сімферопольським купцем Йофе [4, арк. 3].

Зафіксовано, що в період з 1881-1884 рр. ремонту підлягав ряд мостів. На шосе між Севастополем і Сімферополем на мосту через річку Альму, було нарощено нові палі. Міст під Сімферополем повністю прогнів і вирішено було побудувати міст з кам'яними стінами і рельсовими балками. Будівництвом керував інженер Єсаулов. Інший міст зовсім прогнів і вирішено було його засипати, так як він виявився непотрібним. Міст через річку Качу, пропонувалось поставити на кам'яну основу. Міст на 10-й версті від станції Айданіль до Біюк-Ламбату, був роздавлений рухом гір і було вирішено побудувати тимчасовий [20, арк. 112-113].

У 1889 році був прийнятий кошторис на будівництво взамін 7 гнилих переїзних мостів від ст. Таушань Базар до м. Сімферополь на суму 349 крб. 50 коп. та роботи по ремонту Кутузовської, Дерменської і Масандрівської казарм на суму 1242 крб. 53 коп. Хоча ремонту потребувало 14 мостів, але через нестачу коштів ремонт було здійснено лише відносно 7 мостів [21, арк. 1-2].

Тому з урахуванням всіх факторів, які спричиняють руйнацію було вирішено шукати інші шляхи та технології будівництва мостів.

Перший віадук (міст на високих опорах через яр або ущелину) було прокладено через Камишловську балку у 1874 році разом із будівництвом залізничної лінії Лозова-Севастополь. Міст був довжиною 115 сажнів (сажень – одиниця довжини, яка дорівнює 2,134 метра) і висотою близько 15 сажнів. Побудований по системі інженера А. Є. Струве, він представляв новітні технології того часу. Віадук мав вісім прольотів, опирався на дві берегові кам'яні стойки та сім металевих проміжних опор. В найближчий час викрилися його конструкторські вади. У 1880 році з'явилися перші тріщини в його південній частині, у 1892 році – на північній. Міст відремонтували, але його коливання продовжувалося, оскільки він не міг витримати збільшеного залізничного потоку, який не був врахований при проектуванні. У 1902 році міст інспектувала урядова комісія на чолі з міністром шляхів сполучення князем М. І. Хілковим. Комісія зробила висновок, що міст аварійний і має бути перебудований. У 1910 році було розпочато будівництво нового мосту (паралельно з існуючим на відстані 5,3 м. північніше від старого). Згідно проекту міст мав п'ять прольотів і опори на залізобетонних палях. При забитті паль у інженерів-залізничників виникли серйозні проблеми. З одного боку вони не досягали проектних показників глибини і нахилів, з іншого – сам процес роботи викликав сильні зсуви ґрунту і двигіння існуючого мосту, безпечність пересування по старому мосту була під сумнівом. Але припиняти рух потягів було не можливо, адже цим Севастополь було б відрізано від системи шляхів залізничного сполучення імперії. Для вирішення складного питання до спеціальної комісії запросили видатного інженера, вченого в галузі мостобудування професора М. А. Белелюбського. Саме під його керівництвом наприкінці 1913 року новий міст було відкрито для залізничного руху.

Поруч з Камишловською балкою знаходилась Графська балка, де був збудований подібний міст. З часом одна з його фракцій стала зсуватися до краю урвища. На основі проведених геологічних досліджень виявилось, що ґрунтові води підмивали його і він став рухатись. Міст став небезпечним для руху потягів і залізничний шлях повинен був змінити свій напрямок. Міст покинули в стороні замінивши високим насипом з кам'яною трубою.

У XIX ст. для будівництва великих мостів застосовуються дерев'яні прогонові споруди з гратчастими фермами. Хоча технології будівництва мостів вдосконалювалися, але не втратили свого значення дерев'яні та кам'яні мости. Після затвердження технічних умов і норм проектування залізобетонні конструкції стали активно застосовуватися разом із сталевими і дерев'яними. У 1892-1893 рр. побудовані перші залізобетонні конструкції на залізницях.

Найбільш розповсюдженими штучними технічними спорудами були тунелі та мости. Поява тунелів в гірській місцевості Криму пов'язана з прокладанням залізничної лінії Лозова-Севастополь. Для прокладки шляху в гірських районах Криму на ділянці від Мекензієвих гір було побудовано шість тунелів: Сухарний (331 м.), Графський (найкоротший – 125 м.), Білий (437 м.), Циганський (найдовший – 507 м.), Троїцький (294 м.) і Міський (228 м.). Останні два тунелі знаходилися в межах міста Севастополь [13]. Прокладання цих тунелів було досить непростим завданням, яке стояло перед робітниками, але для появи залізниці в гірській місцевості це був необхідною умовою.

Мости були невід'ємною частиною транспортної інфраструктури в Таврійській губернії. Більшість з них були на утримуванні земства і лише залізничні мости і мости, які мали стратегічне значення обслуговувалися Міністерством шляхів сполучення. Відсутність чи технічні несправності мостів становили перешкоди для слідування транспортних засобів та залишали території без засобів комунікації.

Як зазначає В. М. Константінова, саме спорудження та утримання мостів і переправ, так само як і облаштування шляхів, було однією зі сфер взаємин сільського населення і городян [10, с. 265].

Важливим аспектом розвитку сухопутних шляхів у регіон було влаштування та утримання мостів і переправ, які сприяли покращенню регіонального та міжміського сполучення і пожвавленню економічної діяльності місцевостей [12, с. 307].

Окреме місце в дорожній інфраструктурі відводилося дорожнім знакам. Найчастіше в дорожній інфраструктурі для означення відстані і дороги використовували верстовий стовп, який ставився біля дороги на віддаленні версти однієї від одної і визначав відстань між певними пунктами. Так з'явилося поняття «верстовий шлях».

Вперше дорожній знак із зображенням символу – «Попереду крутий спуск» стали використовувати в середині XIX століття на гірських дорогах у Швейцарії та Австрії. Знак малювали на скелях і на ньому зображували колесо або гальмівний чобіт, який використовувався на каретах. Пізніше вирішили, що знак, що попереджає про небезпечний спуск, зручніше малювати на щиті з написом «Місце гальмування». На конгресі Ліги спілок туризму, що відбувся в кінці XIX століття в Лондоні, були вироблені перші загальні вимоги до знаків. На наступному конгресі (1900 р., Париж) було вирішено, що на знаках зображатимуть виключно символи. Перший знак тепер позначався нахиленою червоною стрілкою на сірому фоні фанери. Якщо червона стрілка була спрямована вертикально вниз, то це попереджувало, що попереду йшла небезпечна ділянка, яку треба проїжджати обережно.

Потреба в знаках збільшилася у зв'язку з появою автомобілів. Перші дорожні знаки з'явилися на вулицях Парижа в 1903 р. На чорному або синьому тлі квадратних вивісок білою фарбою були намальовані символи – «Крутий спуск», «Небезпечний поворот», «Нерівна дорога». Стрімкий розвиток автомобільного транспорту ставив перед кожною країною одні й ті ж завдання. Для вирішення цих питань у 1909 р в Парижі зібралися представники ряду європейських країн, які затвердили першу конвенцію з міжнародних

автомобільних перевезень. Нею були введені чотири дорожніх знаки: «Нерівна дорога», «Звивиста дорога», «Перетин з залізницею», «Перехрестя». Їх було прийнято встановлювати за 250 м. до небезпечної ділянки під прямим кутом до напрямку руху. Перші дорожні знаки в Росії з'явилися в 1911 р.

Відсутність дорожніх знаків спричиняло безліч незручностей. Так утримувач Єлань-Загачської поштової станції Єпіран Купрін заявив, що ямщики з Єлань-Загача, які їдуть на Новогригорівський вокзал залізної дороги восени та взимку потерпають від нещасних випадків. Він зазначив, що на відстані $9 \frac{3}{4}$ верст відсутні дорожні знаки, які визначені в дорожньому статуті. Відсутність знаків призводить до сходження з маршруту, тому рекомендовано було звернути увагу на дану проблему на всіх ґрунтових дорогах Таврійської губернії [2, арк. 1].

У 1882 році керуючий поштовою частиною в Таврійській губернії заявляв, що на поштовому тракті між Оріховим та Великим Токмаком верстові стовпи зовсім прогнили, а в деяких місцях на значній відстані зовсім відсутні. Губернська земська управа рекомендує поставити на всіх шляхах губернії верстові стовпи, а також стовпи на межі повітів та губерній. Розпорядження були виконанні [4, арк. 4].

Начальник Київського округу шляхів сполучення Руденко дав розпорядження щодо ряду заходів з облаштування дорожньої інфраструктури, а саме поставити гальмівні знаки на крутих ухилах на Південнобережному шосе. Пофарбувати білою фарбою чи вапном каміння і перильні стінки на заокруглених дорогах для безпечного проїзду в нічний час. Було вирішено, що на Яйлинській дорозі бар'єрні стовпці обов'язково треба білити вапном. На вершині Яйли, де знаходиться скеля Шишко, також на Байдарських воротах і на горі цієї вершини, куди часто підіймаються люди, планувалося поставити шоглу с прапором МШС (Міністерства шляхів сполучення). Підйом до скелі Шишко повинен був бути облаштований сходами, а край скелі огорожений металевими решітками. У водоспаду Учан-Су планувалося відремонтувати стежку, яка йшла до самого водоспаду. Окрім цього зробити огорожу від урвища, поставити лавки і виправити нішу, яка стала руйнуватися. Визначалася за необхідне звернути увагу на фарбування тумб і замінити старі гнилі тумби новими.

Також при сезонних катаклізмах губернською управою пропонувалося спорудження в Бердянському і Мелітопольському повітах по транзитних і сільським дорогам маяків, без яких взимку під час хуртовин і снігопадів в степовій частині проїзд є досить небезпечний. Управа передбачала зробити дорожні маяки в вигляді насипних курганів, заввишки не менше двох аршин, або замість земляного насипу пропонувалося насадить дерева [18, с. 628].

Технічні засоби інфраструктури були важливим елементом для забезпечення соціально-економічних потреб, налагодження безперервного та безпечного комунікаційного сполучення.

Будівництво дорожніх транспортних засобів та споруд сприяло належному функціонуванню мережі сухопутних шляхів сполучення та було складовою транспортної інфраструктури. Становлення її відбувалося безпосередньо при будівництві сухопутних шляхів сполучення. Утриманні та ремонт мережі сухопутних шляхів здійснювали земства та галузеве відомство шляхів сполучення. Розгалуженість інфраструктурних об'єктів транспортних комунікацій пов'язана з вимогами модернізаційних змін, потребами пасажиропотоку і розвитку логістики.

Список використаної літератури

1. Аверина-Луговая Д. Ю. История и тенденция развития транспортной системы Крымского полуострова в конце XIX – начале XX вв. / Д. Ю. Аверина-Луговая // Культура народов Причерноморья. - 2006. - № 95. - С. 7-11 ; Averina-Lugovaya D. Yu. Istoriya i tendentsiya razvitiya transportnoy sistemy Krymskogo poluostrova v kontse XIX – nachale XX vv. / D. Yu. Averina-Lugovaya // Kultura narodov Prichernomor'ya. - 2006. - № 95. - S. 7-11;
2. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). - Ф. 26. Канцелярія Таврійського губернатора, м. Сімферополь Таврійської губернії. – Оп. 1. - Спр. 26916. - Об ограничении почтовых дорог определенными в дорожном уставе знаками. 14.12. 1878. – 31.12. 1879. - 11 арк. ; Derzhavnyi arkhiv Avtonomnoi Respubliki Krym (DAARK). - F. 26. Kantseliariia Tavriiskoho gubernatora, m. Simferopol Tavriiskoi gubernii. – Op. 1. - Spr. 26916. - Ob ogranichenii pochtovykh dorog opredelennymi v dorozhnom ustave znakami. 14.12. 1878. – 31.12. 1879. - 11 ark.
3. ДААРК. - Ф. 26. Канцелярія Таврійського губернатора, м. Сімферополь Таврійської губернії. – Оп. 1. - Спр. 27191. – Об исправлении почтовых дорог в Таврической губернии .09.08. – 31.12. 1879. – 10 арк. ; DAARK. - F. 26. Kantseliariia Tavriiskoho gubernatora, m. Simferopol Tavriiskoi gubernii. – Op. 1. - Spr. 27191. – Ob ispravlenii pochtovykh dorog v Tavricheskoj gubernii.09.08. – 31.12. 1879. – 10 ark.
4. ДААРК. - Ф. 26. Канцелярія Таврійського губернатора, м. Сімферополь Таврійської губернії. – Оп. 1. - Спр. 27704. - По ревизии начальника губернии обустройстве в губернии мостовых и верстовых столбов. 08.05. – 24.12. 1882. - 9 арк. ; DAARK. - F. 26. Kantseliariia Tavriiskoho gubernatora, m. Simferopol Tavriiskoi gubernii. – Op. 1. - Spr. 27704. - Po revizii nachalnika gubernii obustroystvo v gubernii mostovykh i verstovykh stolbov.. 08.05. – 24.12. 1882. - 9 ark.
5. ДААРК. - Ф. 26. Канцелярія Таврійського губернатора, м. Сімферополь Таврійської губернії. – Оп. 1. - Спр. 26792. - Об исправлении почтовых дорог и мостов. 10.01 – 23.08. 1879. - 17 арк ; DAARK. - F. 26. Kantseliariia Tavriiskoho gubernatora, m. Simferopol Tavriiskoi gubernii. – Op. 1. - Spr. 26792. - Ob ispravlenii pochtovykh dorog i mostov. 10.01. – 23.08. 1879. - 17 ark.
6. Договор о постройке гранитных мостов в г. Севастополе. - Севастополь : Тип. Якубовского, 1882. - 26 с. ; Dogovor o postroyke granitnykh mostov v g. Sevastopole. - Sevastopol : Tip. Yakubovskogo, 1882. - 26 s.
7. Журнал заседания комиссии по определении состояния казенных шоссейных дорог в Крыму и выработке условий передачи этих дорог Таврическому губернскому земству. - Симферополь, 1898. - 77 с. ; Zhurnal zasedaniya komissii po opredelenii sostoyaniya kazennykh shosseynykh dorog v Krymu i vyrobotke usloviy peredachi etikh dorog Tavricheskomu gubernskomu zemstvu. - Simferopol, 1898. - 77 s.;
8. Исторический очерк строительства дорог и мостов : моногр. / В. П. Бойко и др. ; отв. ред. проф. Л. С. Ляхович. – Томск : Изд-во Томского архитектурно-строительного университета. 2012. - 150 с., 76 ил. ; Istoricheskiy ocherk stroitelstva dorog i mostov : monogr. / V. P. Boyko i dr. ; otv. red. prof. L. S. Lyakhovich. – Tomsk : Izd-vo Tomskogo arkhitekturno-stroitel'nogo universiteta. 2012. - 150 s., 76 il.
9. Константінова В. М. Розвиток шляхів сполучення і транспорту як складова урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст. / В.М. Константінова // Література та культура Полісся. - 2011.- Вип. 61. - С. 138 – 146 ; Konstantinova V. M. Rozvytok shliakhiv spoluchennia i transportu yak skladova

urbanizatsiinykh protsesiv na pıvdni Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. / V. M. Konstantinova // Literatura ta kultura Polissia. - 2011.- Vyp. 61. - S. 138 – 146.

10. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки) / В. М. Константинова. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. - 596 с. ; Konstantinova V. M. Urbanizatsiia: pıvdennoukrainskyi vymir (1861 – 1904 roky) / V. M. Konstantinova. – Zaporizhzhia : AA Tandem, 2010. - 596 s.

11. «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861–1875 pp.) / упоряд. : І. І. Лиман, В. М. Константинова. - Бердянськ–Таганрог : РА «Тандем-У», 2007. - 360 с. ; «Krashchyi port Azovskoho moria». Litopys istorii Berdianska ochyma korespondentiv «Odeskoho Visnyka» (1861–1875 rr.) / uporiad. : I. I. Lyman, V. M. Konstantinova. - Berdiansk–Tahanroh : RA «Tandem-U», 2007. - 360 s.

12. Линднер Р. Предприниматели и город в Украине: 1860-1914 гг. Индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи : пер. с нем. /Р. Линднер; под ред. А. Н. Доники. - Киев-Донецк : Кальмиус, 2009. - 504 с. ; Lindner R. Predprinimateli i gorod v Ukraine: 1860-1914 gg. Industrializatsiya i sotsialnaya kommunikatsiya na Yuge Rossiyskoy imperii : per. s nem. / R. Lindner; pod red. A. N. Donika. - Kiev-Donetsk : Kalmius, 2009. - 504 s.

13. Лыман И. И. Бердянск и его уезд последней четверти XIX века в публикациях «Одесского Вестника» / И. И. Лыман, В. Н. Константинова // Вестник Таганрогского института имени А. П. Чехова. - 2008. - № 2 : Специальный выпуск. - С. 108 – 112 ; Lyman I. I. Berdyansk i ego uezd posledney chetverti XIX veka v publikatsiyakh «Odesskoho Vestnika» / I. I. Lyman, V. N. Konstantinova // Vestnik Taganrogskego instituta imeni A. P. Chekhova. - 2008. - № 2 : Spetsialnyu vypusk. - S. 108 – 112

14. Лозово-Севастопольская железная дорога. Сокращенный продольный профиль.[Б.м], 1894. [Б. с.] ; Lozovo-Sevastopolskaya zheleznyaya doroga. Sokrashchennyu prodolnyu profil.[B. m], 1894. [B. s.]

15. Очерк развития дорожного и мостостроительного дела в ведомстве путей сообщения : в 5-ти т. / сост. А. Гельфер. – Санкт-Петербург, 1911. - Т. 1. - 91 с. ; Ocherk razvitiya dorozhnogo i mostostroitel'nogo dela v vedomstve putey soobshcheniya : v 5-ti t. / sost. A. Gelfer. – Sankt-Peterburg, 1911. - T. 1. - 91 s.

16. «Повітова столиця». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1876–1893 pp.) / упоряд. : І. Лиман, В. Константинова. - Бердянськ; Невинномиськ : РА «Тандем-У», 2007. - 378 с. ; «Povitova stolytsia». Litopys istorii Berdianska ochyma korespondentiv «Odeskoho Visnyka» (1876–1893 rr.) / uporiad. : I. Lyman, V. Konstantinova. - Berdiansk; Nevynnomysk : RA «Tandem-U», 2007. - 378 s.

17. Постановления Симферопольского уездного земского собрания созыва 1867 года. С приложением докладов уездной земской управы. – Симферополь : Типография С. Спиро, 1867. - 88 с. ; Postanovleniya Simferopolskego uezdnoho zemskogo sobraniya sozyva 1867 goda. S prilozheniem dokladov uezdnoy zemskoy upravu. – Simferopol : Tipografiya S. Spiro, 1867. - 88 s.

18. Сборник постановлений Бердянского уездного Земского Собрания с 1866 г. по 1908 г. - Симферополь, 1908. - Т. 1. - 932 с. ; Sbornyk postanovlenyi Berdianskoho uezdnoho Zemskoho Sobraniya s 1866 h. po 1908 h. - Symferopol, 1908. - T. 1. - 932 s.

19. Труды комиссии по исследованию современного состояния казенных шоссейных дорог Таврической губернии и по выработке условий для передачи этих дорог в заведение

Таврического Земства. – Симферополь : Типография С. Спиро, 1898. - 77 с. ; Trudy komissii po issledovaniyu sovremennogo sostoyaniya kazennykh shosseynykh dorog Tavricheskoy gubernii i po vyrobotke usloviy dlya peredachi etikh dorog v zavedenie Tavricheskogo Zemstva. – Simferopol : Tipografiya S. Spiro, 1898. - 77 s.

20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУ м. Київ). - Ф. 692 : Київський округ шляхів сполучення. - Оп. 11. - Spr. 9 : О производстве ремонта шоссе и дорог на Крымском участке в 1881 году. 17.01. 1881 – 13.08. 1884. - 615 арк. ; Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAU m. Kyiv). - F. 692 : Kyivskiy okruh shliakhiv spoluchennia. - Op. 11. - Spr. 9 : O proyzvodstve remonta shosse y doroh na Krymskom uchastke v 1881 hodu. 17.01. 1881 – 13.08. 1884. - 615 ark.

21. ЦДІАУ м. Київ. - Ф. 692 : Київський округ шляхів сполучення. - Оп. 11. - Spr. 32 : По уширению части полотна Южнобережского шоссе в Крымском участке в 1885 г. 08.04. – 19.10. 1885. - 12 арк. ; TsDIAU m. Kyiv. - F. 692 : Kyivskiy okruh shliakhiv spoluchennia. - Op. 11. - Spr. 32 : Po ushyreniyu chasty polotna Yuzhnoberezhskoho shosse v Krymskom uchastke v 1885 h. 08.04. – 19.10. 1885. - 12 ark. shosse v Krymskom uchastke v 1885 g. 08.04. – 19.10.1885. – 12 ark.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2019р.

L. Zolotar

TECHNICAL FACILITIES AND CONSTRUCTIONS OF LAND COMMUNICATION ROUTES OF TAURIDA PROVINCE(1864 – 1914)

This article researches into technical facilities and constructions as an important part of infrastructure of land routes of communication in Taurida province in the second half of the 19th century – beginning of the 20th century. Technical facilities are represented by bridges, tunnels, road signs and milestones.

The article analyzes features, which zemstvos and industry departments of communications routes encountered during constructing, maintaining and repairing of technical facilities and constructions and ways of resolving them.

The second half of the 19th century is the period of land communication network of Taurida province development; statement that defeat in Eastern(Crimean) War demonstrated backwardness of transport network of Russian Empire is a textbook example.

Thus, state authorities took a series of measures oriented to constructing new transport communications and repairing existing ones. Zemstvo reform of 1864 became a catalyst for changes in transport system on the ground; although its state was unsatisfactory, first positive developments took place. Simultaneously infrastructure of communication routes was making a progress, and the article focuses exactly on covering these issues.

Development of infrastructure of land routes in the region contributed to improvement of regional and long-distance communications and revival of economical activities of localities. New technologies in bridge building started to be used for development of transport constructions, during this period it was decided to use road signs to ensure road safety.

Keywords: *Taurida province, second half of the 19th – beginning of the 20th centuries, technical facilities, technical constructions, bridges, viaducts, tunnels, road signs, milestones.*

УДК 930(47+57)''187/191'':355.48

О.Л. Іванюк

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті аналізуються опубліковані матеріали археологічних з'їздів які організовувалися у Російській імперії упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. Постійними учасниками форумів були: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, Київський університет св. Володимира, Новоросійський університет, Історичне товариство Нестора Літописця, Одеське товариство історії й старожитностей, Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії тощо. Встановлено, що поряд із загально-археологічними, презентувалися дослідження, пов'язані з військовою археологією й військовою історією, галузями історичної науки які на той час перебували у процесі становлення. Означена проблематика, піднімалася у виступах вчених: В. Антоновича, Д. Багалія, Д. Яворницького, Д. Самоквасова, В. Ляскоронського. Військово-археологічні й військово-історичні дослідження були представлені у кількох площинах: вивчення й охорона фортифікаційних й оборонних споруд, війни й битви, історія українського козацтва, археологія зброї, археографічні розвідки з військової історії. Доповіді й реферати базувалися на місцевому матеріалі, що власне й передбачалося програмами з'їздів. Але разом з тим, у представлених на розгляд військово-історичних дослідженнях домінувала українська проблематика.

Ключові слова: археологічний з'їзд, військова археологія, козацтво, городища, оборонні споруди, предмети озброєння, військовий архів.

Знаковими подіями у науковому житті Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. були археологічні з'їзди. Вони дали потужний поштовх для регіональних археологічних, історичних, етнографічних досліджень і своєрідним майданчиком для оприлюднення результатів наукових розвідок. Ініціатором Археологічних з'їздів було, засноване у 1864 р. з ініціативи графа О. Уварова, Московське археологічне товариство.

Метою розвідки є узагальнення матеріалів археологічних з'їздів які стосувалися презентації військово-археологічних і військово-історичних досліджень.

До першої світової війни відбулось п'ятнадцять загальноросійських археологічних з'їздів. Шість з них проведено на теренах Наддніпрянської України: у Києві (1874 р., 1899 р.), Одесі (1884 р.), Харкові (1902 р.), Катеринославі (1905 р.), Чернігові (1908 р.) [30, с. 3]. Правила, порядок проведення з'їздів й орієнтовну тематику виступів формували Попередні комітети. Наукові проблеми які мали розглядатися, значною мірою були пов'язані з регіоном де проводився з'їзд. До програми включалися не лише суто археологічні питання, але й ті що стосувалися вивчення різноманітних старожитностей до XVIII ст. включно, у тому числі й пам'яток військової історії. Такий підхід обґрунтовувався тогочасним, достатньо широким, розумінням поняття «археологія». Питання для обговорення, визначені Попереднім комітетом, розсилалися установам, науковим товариствам, вченим, разом із запрошенням взяти участь у роботі з'їзду.

Так, серед загальних питань, першого археологічного з'їзду, які необхідно було розглянути, комітет визначив і такі, що стосувалися військової археології, зокрема: «Чи повторюються форми залізних мечів, знайдених у похованнях між нижніми течіями Дніпра і Дону, у більш північних регіонах?»; «Які місцевості або поля битв, згаданих у літописах були визначені археологічно?»; «Засіки (дерев'яні оборонні споруди) у давній Росії. Значення засік і археологічна важливість. Місцевості у яких знаходилися засіки. Звіт про збережені укріплення» тощо [29, с. 8-9]. Серед питань які потребували дослідження до відкриття з'їзду зазначалися: «У яких місцевостях і за яких обставин було знайдено знаряддя або зброю мідні або бронзові?». Знахідки необхідно було продемонструвати під час доповіді. Якщо такої можливості не було, тоді виступ мав супроводжуватися малюнками або гіпсовими зліпками старожитностей із зазначенням розмірів. Ще одна сформульована проблема стосувалася дослідження давніх фортифікаційних споруд. Тему дослідження було визначено таким чином: «Чи збереглися рештки дерев'яного валу доби Володимира Великого, який було споруджено південніше Києва на кордоні з землями печенігів. І який вигляд він має на тепер?» Але перелік питань не був остаточними. Передбачалася й можливість проведення власних наукових розвідок або оприлюднення їх результатів.

До підготовки археологічних з'їздів залучалися найавторитетніші наукові установи й товариства. Постійними учасниками форумів були: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, Київський університет св. Володимира, Новоросійський університет, Історичне товариство Нестора Літописця, Одеське товариство історії й старожитностей, Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії тощо. За час існування загальноросійських археологічних з'їздів у їх роботі взяли участь видатні археологи, архівісти, мистецтвознавці, історики що представляли українські землі або дослідження у Наддніпрянській Україні. Серед них: В. Антонович, Д. Багалій, М. Бранденбург, В. Городцов, В. Ключевський, М. Костомаров, М. Погодін, Є. Редін, П. Семенов-Тяньшанський, І. Срезневський, В. Хвойка, Е. Штерн, Д. Яворницький.

Військово-археологічні й військово-історичні дослідження на археологічних з'їздах були представлені у кількох площинах: вивчення й охорона фортифікаційних й оборонних споруд, війни й битви, історія українського козацтва, археологія зброї, археографічні розвідки з військової історії.

Найпопулярнішими, були доповіді які стосувалися знахідок предметів озброєння й фортифікаційних споруд різних часів, адже такі дослідження супроводжували будь-які тогочасні археологічні експедиції. Уповдовж першої половини ХІХ ст. внаслідок як аматорських, так і організованих наукових досліджень у колекціях музеїв і приватних осіб було накопичено значну частину військових старожитностей які потребували встановлення часу, регіону походження, авторства. Тому, вже на Другому археологічному з'їзді, у Санкт-Петербурзі, В. Прохоровим було представлено цікаву доповідь «О древних саблях с греческими, славянскими и другими надписями» [25, с. 195-202]. Вона стала результатом глибокого дослідження, проведеного у зв'язку з атрибуцією клинка, знайденого у 1832 р. у с. Карчал, Казанської губернії й надісланого до археологічного товариства. Хоча датувати зброю й визначити майстра, В. Прохорову не вдалося, але ним було зібрано й узагальнено відомості про шаблі різних часів, які містили написи, золоті насічки, тощо. Власне, це й стало предметом обговорення під час наукового форуму. Наступний археологічний з'їзд, який відбувся у Києві, відзначився вже кількома доповідями які частково стосувалися військових старожитностей, здобутих під час

археологічних розвідок. Серед них: «Северянские курганы и их значение для истории», Д.Я. Самоквасова. У Чернігові вченим було розкопано кілька курганів, які він датував XI ст. Серед іншого, ним було виявлено значну кількість військових старожитностей. Так, у «Чорній могилі», розкопаній у 1873 р., знайдено два залізні шоломи, два довгих ножі, два мечі, два списи, шабля, дротик, рештки щитів, вістря стріл різної форми, тощо. Один з шоломів був окутий листовою міддю [25, с. 188]. У кургані «Гульбище» Д.Я. Самоквасовим виявлено залізні шолом, кольчуга, меч, спис, мідний щит [25, с. 191]. У своїй доповіді, вчений обмежився лише фіксацією і описом знахідок.

На шостому з'їзді у Одесі було презентовано ґрунтовне дослідження російського географа, антрополога і археолога, члена Московського археологічного товариства Дмитра Миколайовича Анучіна, присвячене давньоруським мечам. Вчений звернув увагу на колекцію зброї яка зберігалася у Історичному музеї у Москві. До досліджень зібрання мечів його спонукало кілька причин. По-перше, Дмитро Миколайович вважав, що саме цей тип зброї мав у давнину вирішальне значення для перемоги у битві. Він зазначав: «Із усіх складових озброєння, меч, у якості зброї наступальної, безперечно, відігравав у давнину найбільш важливу роль. Це була привілейована зброя вільного воїна, найбільш ним шанована і переважно така що вирішувала долю битви» [2, с. 235]. По-друге, вчений звернув увагу на те, що значна частина мечів які входили до зібрання музею – цікаві за формою й найдавніші за часом, не були належним чином описані й атрибутовані. Працюючи над проблемою, Д.М. Анучін вдався до аналізу руської літописної спадщини, «Слова о полку Ігоревім», західноєвропейських джерел. Результати цих розвідок стали основою для викладу історії еволюції меча. Дослідник звернув увагу на унікальність військових старожитностей здобутих в українських землях. Зокрема, він відзначав, що під час розкопок, проведених І. Забеліним у кургані Чортотлик, було знайдено кілька мечів – вони залізні, короткі, гострі з обох сторін, руків'я прикрашені чеканним золотом із зображенням грифонів і оленів, а також сцен полювання. Автор доповіді, стверджував що такий тип побутував виключно в Україні. Вдався Д. Анучін й до атрибуції, вже представлених раніше знахідок Д. Самоквасова у курганах «Гульбище» й «Чорна могила» у Чернігові. Він вважав що три довгих широких мечі, які мали масивне руків'я із срібною насічкою мали скандинавське походження [2, с. 242].

Привертали увагу дослідників-археологів і залишки оборонних споруд виявлені під час розкопок або проведення топографічних описів місцевостей. На другому з'їзді О. Савельєв презентував доповідь «О сторожевых засечных линиях на юге в древней России» [24, с. 109-114]. Її зміст був значно ширший і ґрунтовніший аніж заявлена тема. Фортифікацію він розглядав у двох площинах – прикордонні оборонні споруди й міські укріплення. На думку вченого, потреба оборони міст з'явилася одночасно із заснуванням населених пунктів, у той самий час як необхідність захищати кордони – лише з об'єднанням племен, або виникненням держави. Автор, спираючись на руську літописну спадщину, скандинавські саги, свідчення римських мандрівників, дослідження І.Д. Беляєва «Станичная и полевая служба на польской Украине», стверджував, що прикордонні укріплення на теренах України було збудовано лише у X ст. [24, с. 110]. Разом з тим, він вказував, що у Московії, сторожова засічна лінія набула поширення лише у XIV ст., за правління Івана Калити, й мала на меті перешкодити спустошливим походам татар. Оборонні споруди простягалися від Оки до Дону і звідти до Волги. На розсуд присутніх, доповідач подав класифікацію укріплених поселень, поділяючи їх на укріплені міста, городки, остроги, острожки, осадні двори, польові укріплення засіки [24, с. 111]. У 1571 р.

князь М. Воротинський уклав нове положення про сторожову службу [24, с. 114]. Відповідно до положення міста, у тому числі й українські, було поділено на «передні» й «задні». Міста мали кілька ліній укріплень: зовнішні («окольный град»), внутрішні («днешний град») або дитинець і зрештою кремль. Укріплення склалися із земляного валу, дерев'яної або кам'яної, з XI ст., стіни з ровом і баштами.

Розгляд цієї проблеми, знайшов продовження у 1874 р. на Третньому Археологічному з'їзді у Києві. Готуючись до його проведення, Попередній комітет визначив, що до 2 серпня 1874 р. бажано було провести дослідження й датувати вали і городища які є зафіксовані і знаходяться у кордонах колишнього Київського князівства; визначити чи складають вони єдину систему укріплень; проаналізувати грецький вплив на військово мистецтво, спираючись на археологічні матеріали здобуті під час розкопок городищ, які знаходяться поблизу грецьких поселень [3, с. 13].

Реалізуючи завдання Попереднього комітету, ще до початку з'їзду А.П. Мисевський провів роботи з фіксації городищ Козелецького повіту Чернігівської губернії. Було досліджено три земляних укріплення. Перше – знаходилося у містечку Новий-Биків; друге – «Петровське» або ж «Мазепинське» поблизу с. Петрівка (землі поміщика П. Васильчикова), третє – «Розкопанка» між містечком Бобровиця й селом Ярославець. Автором було створено їх профілі, визначено розміри, а результати розвідок представлено на з'їзді [16, с. 238].

Чи не найбільше виступів і рефератів які стосувалися військових фортифікаційних споруд було представлено на XI археологічному з'їзді у Києві. У 1899 р., до його відкриття, В. Антонович уклав археологічну карту Волинської губернії, у якій зафіксував 348 городищ [1]. Її було презентовано під час наукового форуму. Проблема дослідження городищ знайшла продовження у доповіді В.Г. Ляскоронського «О городищах, длинных (змиевых) валах и курганах в бассейне р. Сулы» [7, с. 101-103]. Вчений презентував результати розвідок Посулля, які відбулися влітку 1898 р., за ініціативою Попереднього комітету. Метою подорожі був опис городищ і довгих валів. Автор зафіксував значну кількість збережених укріплень і виділив кілька типів поселень. «Круглі болотні городища» – мали круглу форму й були оточені високим валом і ровом. Дослідник стверджував, що вони співпадають з описом слов'янських поселень, арабським письменником Аль-Бекрі¹. Вчений виділяв, також, «нагорні круглі городища». Такі поселення були виявлені В.Г. Ляскоронським поблизу сіл: Кошари, Глинськ, Великі Будки. Вони не мали правильних одноманітних форм, а повторювали місцевість. Ці городища були більші за розмірами ніж попередні, мали дві віддалені лінії укріплень з кількома лініями захисних валів. Ще один тип поселень досліджено В. Ляскоронським у Ромнах, Глинську, Снятині, Лубнах, Оржиці. З точки зору вченого, це була розвинута форма попередніх типів. Городище у Лубнах мало укріплення які розташовувалися на пагорбі, який місцеві жителі називають «валом». Окремо, під час виступу, В.Г. Ляскоронський приділив увагу змієвим валам.

На дванадцятому археологічному з'їзді було оприлюднені близько десяти доповідей які стосувалися фортифікації або військового побуту [14, с. 6]. Так, О. Маркевич, який був активним учасником форумів згадавав: «Вертаючи до розкопів, переведених в «Половецькім степі», згадаю ось такі реферати, що про них говорили: Розкопки Донецького городища – городище отес розкопувало ся частиною в часі екскурсії з'їзду,

¹Мається на увазі «Книга шляхів і країн» Абу-Убайд аль-Бакрі.

18 серпня (й навіть троха скорше), і добуті результати були на місці коментовані В. Данилевичом і В. Городцовим, але се могли бути лише вступні розкопки, й навіть виводи з находок могли бути хибні; потім розкопки вели ся далі, й про них подали реферати – В. Городцов, що датував оселю, якої сліди тут знайдено, XI-XII в., і Д. Самоквасов, що характеризував сю оселю як половецьку [14, с. 6]. Згадаю тут і свій невеличкий реферат «О Хотинской крепости», рівнож результат екскурзії – моєї спільно з Кочубинським до Хотина ... даючи сей реферат: я хотів показати, що охорона історичних пам'яток від руїни часто взагалі не потребує великих грошевих страт, а інколи може принести ще й матеріальну користь» [14, с. 16-17].

22 грудня 1901 р. було заслухано доповідь священика В. Спесивцева про знахідки предметів землеробського й військового побуту поблизу с. Райгородок, Ізюмського повіту [20, с. 110]. На думку доповідача, рештки зброї належали монголам і азовським татарам. Також, у виступі йшлося про залишки Олексіївської фортеці Змієвського повіту (поблизу с. Михайлівка) [20, с. 110].

На тринадцятому з'їзді було представлено відразу дві доповіді В.Г. Ляскоронського які стосувалися виявлених в Україні городищ і змієвих валів, а саме: «О Городищах и Длинных валах в области рр. Псла и Ворсклы» й «О Змиевых валах в пределах южной России и их связи с курганами-майданами» [8, с. 34-36; 8, с. 84]. Перший виступ стосувався розвідок, проведених вченим, по правому березі річок Ворскла і Псел – від с. Говтва до м. Сум. Ним було описано городища у Говтві, Остап'єму, Балаклії, Сорочинцях, Гадячі, Охтирці, Глинське, Опішнянське та ін. У Говтві і Сорочинцях було зафіксовано високий ступінь збереженості валів і ровів. Виступ викликав жваву дискусію серед присутніх науковців. Так, Д. Багалій наголосив на описовості матеріалу. На що автор доповіді змушений був наполягати що опис – це і є мета його розвідки. Разом з тим, М. Веселовський попросив аргументувати, висловлене твердження про приналежність Більського городища скіфам.

Інша розвідка В.Г. Ляскоронського стосувалася так званих «змієвих валів». Дослідником було зафіксовано їх розташування, а також ступінь збереженості. У своїй доповіді він зазначав, що до середини XIX ст. у науковому середовищі переважало дві теорії їх походження – римська і сарматська. Лише професор Максимович і його учні визначили «змієві вали» як продукт діяльності руських князів. Аналізуючи, створені В. Антоновичем і Ю. Сіцінським, карти автор доповіді зробив висновок що змієві вали виходять далеко за межі княжих володінь, а отже їх не можна вважати «продуктом русской жизни». Разом з тим, В.Г. Ляскоронський припускав, що русичі могли запозичити свою фортифікаційну систему. Для з'ясування істини, на думку доповідача, необхідно було організувати широкомасштабні розкопки. Впроваджуючи власну ідею у життя, В.Г. Ляскоронський продовжив дослідження «змієвих валів». Вже на наступному з'їзді у Чернігові він презентував доповідь: «Городища, курганы, майданы и Змиевы валы в области Днепровского Левобережья» [13].

І хоча домінувала українська проблематика, це пояснювалося потужним представництвом науковців з Харкова, Києва, Одеси, і фундаментальними дослідженнями які велися вченими з Наддніпрянської України, часом лунали й повідомлення про оборонні споруди у інших країнах. Так, на дев'ятому археологічному з'їзді російський архітектор німецького положення Нейман Вільгельм Карл Йоган представив дослідження «Военное зодчество в Прибалтийском крае в средние века» [17]. На наступному форумі вчені обговорили доповідь Г. Воробйова «Остатки древних замков и земляных сооружений по

правому побережжю Вислы, в пределах нынешней Плоцкой и части Варшавской губ» [5, с. 59]. Одинадцятий археологічний з'їзд відзначився виступом, доктора Хьормана² – «Ueber dag gömische castrum in Mogorello» (Про римські укріплення в Могорело). Ним було подано опис кам'яного укріплення у Герцоговині на р. Від (плато Могорело), яке датувалося часами імператора Нерона. Його розкопки проводив Боснійсько-герцоговинський музей. Розміри укріплення становили 100 на 80 метрів. Особливості плану – наявність з внутрішнього боку трьох чотирикутних двоповерхових прибудов. Було висловлено припущення, що воно проіснувало до готської навали й було взяте й спалене варварами. Доповідь ілюструвалася планами й видами укріплень [7, с. 64].

Значну увагу, під час археологічних з'їздів, науковці приділили військовим подіям минулого. На третьому з'їзді, було заслухано реферат російського філолога, педагога, видавця, І.П. Хрущова «О памятниках, прославивших Куликовскую битву». Згодом, його було повторно презентовано на засіданнях Історичного товариства Нестора Літописця [29]. Автор подав аналіз літописних зведень, віршованого переказу ієрея Сафонія, «Задонщини», опублікованої В.М. Ундольським, щодо висвітлення монгольської навали й битви на Куликовому полі. У 1877 р., на з'їзді у Казані, було представлено дві доповіді які стосувалися військової історії Московії: реферат О. Маркевича «К истории войн Московскаго государства с Казанью» й «Предание о Пугачеве среди Уральских казаков» В. Вітевського [4].

На Х археологічному з'їзді у Ризі, заслухано виступ М. Біляшівського про щоденник князя О. Полубинського (з архіву Скарбу Коронного) з деталізацією військових дій московитів у Лівонії й викладом змісту промов Івана Грозного [22, с. 146]. Деяко тематично перегукувався з ним виступ історика, археографа, дійсного члена Історичного товариства Нестора Літописця Михайла Павловича Істоміна «Рига и осада ее царем Алексеем Михайловичем» [10, с. 229].

На тринадцятому археологічному з'їзді В.Г. Ляскоронский представив спробу реконструкції походу литовського князя Вітовта до місця битви з монголами на р. Ворсклі, яка відбулася у 1399 р. [8, с. 48]. Автор стверджував, що литовські війська просувалися лівим берегом Дніпра через річки Сула й Псел до прикордонних фортець. Їм на зустріч вирушили загони монгольського полководця Темір-Култука. Вони стали табором на р. Орелі, не дійшовши до Ворскли, в очікуванні основних сил, які очолював темник Золотої Орди, Едигей. Об'єднавшись, полководці вирішили дати бій литовським військам. Спираючись на результати польових досліджень і зібрані місцеві перекази, автор наполягав, що битва між монголами й князем Вітовтом відбулася поблизу Переволочної. Доповідь В.Г. Ляскоронського викликала жваву дискусію. Активно опонував В. Антонович. Він вважав, що така точка зору має право на існування, лише тоді, коли буде доведено, що під час походу Теміра, війська хана Золотої Орди Тохтамиша розміщувалися на Правому березі Дніпра, що унеможливило просування Вітовта цим шляхом. На захист власної версії, В. Ляскоронський, наводив свідчення польських джерел про перебування Тохтамиша саме на Київщині й наявність при княжому дворі у Києві татарських князів (нойонів).

Історик, славіст В.І. Пічета зазначив що назва «Вітовтова могила» побутує поблизу Опішні на Полтавщині, а серед місцевого населення поширені пісні, створення яких

---

²Можливо, мається на увазі Вальтер Хьорман – доктор права, професор, викладач церковної історії юридичного факультету Чернівецького університету.

датується часами Вітовта, й у них згадується сам князь [8, с. 49]. Так само, у Лівобережжі побутує значна кількість тюркських назв, що вочевидь можна використовувати для локалізації місця битви. Доповнили доповідь Л. Падалка й Д. Яворницький. Вони вказали на наявність у Переволочній основної переправи через Дніпро й наголосили на будівництві князем Вітовтом фортеці поблизу Кременчука.

На чотирнадцятому археологічному з'їзді у Чернігові І.Я. Стеллецький подав доповідь «Цепная битва 636 г. в Палестине» [27].

Чільне місце у виступах науковців на археологічних з'їздах посідала козацька проблематика. Вже під час шостого наукового форуму, який відбувся у 1884 р. у Одесі, на засіданні секції історичної географії й етнографії, один з провідних дослідників козацтва, Д.І. Яворницький, презентував реферат: «Исследования о Сечи». Його виступ було проілюстровано фотознімками, серед яких види й плани козацьких місцевостей, креслення фортець, тощо [23]. Тема знайшла продовження на Одинадцятому археологічному з'їзді. Провівши потужні археографічні розвідки у архівах Російської імперії, зокрема: Міністерства Іноземних справ, Юстиції, Головного штабу, Дмитро Іванович Яворницький подав на розсуд колег доповідь: «К вопросу о числе, порядке и топографии Запорожских Сечей по новым архивным данным» [7, с. 86]. Аналіз джерел, а саме текстів Еріха Лясоти, планів XVIII ст., тощо, а також власні польові дослідження, стали основою для висловленої, під час форуму, думки, що Хортицька і Томаківська Січі не є насправді Січами (в сенсі козацького самоврядування й права), а лише місцем тривалого перебування козаків.

Вченим, також, було проаналізовано матеріали щодо розміщення козаків, після руйнації, у 1709 р., російськими військами Чортомлицької Січі. Спираючись на свідчення кошового отамана Івана Милашевича, 1734 р., й Данила Івановича Красноперича, Д.І. Яворницький стверджував, що запорожці лише рік прожили неподалік Олешок у Глухих урочищах. Ним також, було наведено свідчення, від 1766 р., запорозького військового писаря Івана Чугуєвця, щодо розташування Підпільненської Січі й орд татарських. У обговоренні взяли участь Д. Багалій і О. Маркевич. Ґрунтовність доповіді й наведений фактологічний матеріал не викликали ані дискусій, ані заперечень. Єдиним побажанням, яке висловили колеги, було прохання про більш детальну презентацію свідчень Івана Чугуєвця.

Загалом, саме Одинадцятий, а також Тринадцятий археологічні з'їзди, стали науковими форумами, на яких найбільш широко була представлена козацька проблематика. Так, професор П.В. Голубовський виступив з доповіддю: «С како́го времени можно проследить на юге Руси способ защиты табором?» [6]. Мова йшла про оборонні (захисні) споруди козаків які утворювалися за допомогою возів. Було визначено, що перша згадка козацького табору датується XV ст. Автор доповіді зазначав, що цей спосіб оборони був ефективним для використання лише у степу й проти кінного війська, тому можливо, він сягає більш давніх часів. Висловлено припущення що оборона табором мала побутувати ще у кочовиків Північного Причорномор'я і саме у них була запозичена русичами [7, с. 47]. Доповідь викликала жваву дискусію у якій взяли участь: В. Антонович, О. Маркевич, К. Кадлець, В. Завитневич, М.Г. Ніколаєв, Д. Іловайський, М.П. Дашкевич, А.В. Лонгінов Основні суперечки розгорнулися щодо походження терміну «табір», часу виникнення цього тактичного прийому й регіону його походження. Думки вчених, значною мірою, розійшлися.

М.Г. Ніколаєв³ зазначив, що це питання майже не досліджувалося військовими істориками, і імовірно цей спосіб захисту було привнесено до Росії чехами під час гуситських війн. Його підтримав і професор К. Кадлець. У свою чергу, В. Антонович вважав, що спосіб захисту табором з'явився за князя Ф. Острозького й дійсно мав чеське походження. Їм опонував, М.П. Дашкевич, який стверджував, що термін скоріш за все був запозичений у маляр. Із запереченнями, також, виступив Д. Іловайський, який зазначив що подібний спосіб оборони було застосовано у 1399 р. під час битви на р. Ворскла. Ще більш архаїчним його вважав О. Маркевич. Вчений відзначив що цей спосіб був відомий ще під час війн Риму з варварами.

Тема козацтва, на Одинадцятому археологічному з'їзді була продовжена виступом В.І. Щербини. Його доповідь мала назву: «Последние следы казачества в Правобережной Украине» [7, с. 103]. Автор нагадав, що відповідно до усталеної точки зору українське козацтво у Правобережній Україні існувало до 1711 р., тобто до укладення Прутського миру. Поряд з цим, В.І. Щербина висловив сумнів, що таке явище могло зникнути відразу і без сліду. Він доводив, що у люстраціях Київського воєводства 1765 р. згадуються городові козаки, які несуть військову службу і звільнені від сплати податків і інших повинностей. Під час дискусії, йому суперечив Д. Антонович, наголошуючи, що згадані військові не можуть вважатися козаками в силу кількох причин. На захист власного твердження, він наводив такі аргументи: 1. У городових козаків було відсутнє самоврядування й власне судочинство; 2. Вони не займалися землеробством; 3. Відсутня фіксація їх приналежності до козацького стану.

Привернула увагу колег, також, доповідь М.П. Дашкевича «Несколько догадок о начале южно-русского казачества до конца XV в.» [7, с. 85]. Їй передували історичні й філологічні дослідження вченого. Він виявив прихильність до, так званої, «ухідницької теорії» утворення козацтва. Дослідник стверджував, що основою для його формування стали, очолювані отаманами, «військово-промислові загони». Регіоном виникнення козацтва М.П. Дашкевич вважав південне Поділля й Київщину, тобто околиці Литовської держави. Автор припускав, що козацтво могло утворитися станом на XIV ст., коли Поділля було підкорене Ольгердом Гедеміновичем, але не виключав, що цей процес міг розпочатися ще раніше, а саме – за монгольського панування. Разом з тим, М.П. Дашкевич вважав, що до 80-х рр. XV ст., воно не відіграло помітної ролі і не мало особливого впливу на українське суспільство.

Результати власних археографічних досліджень, під назвою «Малороссийские казаки на французской службе в 1646 г.», презентував історик, чиновник земського відділу Міністерства внутрішніх справ А.В. Половцов [19]. Спонукою до початку пошуків, стали подані, М. Костомаровим, відомості про участь 2400 козаків у облозі міста Дюнкерк. Щоб перевірити повідомлення, доповідач побував у архівах Дюнкерка, Лілля й Брюсселя. Джерела, які розповідали про зазначені події, йому вдалося знайти лише у Національній бібліотеці у Парижі, вони були складовою архіву принців Конде у замку Шампільї. Вчений вдався до аналізу листів кардинала Мазаріні й інших осіб до принца Конде, який керував облогою Дюнкерку у 1646 р. Він виявив, що джерела містять різноманітні подробиці про

---

³Ніколаєв Микола Геннадійович, полковник, військовий історик, відомий працями: Столетие фельдгегерского корпуса. 1796-1896. – СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1896. – 398 с. ; Исторический очерк о регалиях и знаках отличия русской армии: В 2 т. – СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1898-1899.; История 17-го пехотного Архангелогородского Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича полка. – СПб.: Типография П.П. Сойкина, 1900. – 588 с.

перебування козаків у Франції. Дослідник дійшов висновку, що приводом до їх відправки до цієї країни, стало звернення Конде і Мазаріні до польського короля Владислава IV з проханням надіслати війська для допомоги у війні з іспанцями. Він зазначив, що загони формувалися виключно на добровільній основі, тобто було використане право козаків найматися на службу до іноземних володарів. Загалом вдалося зібрати біля десяти полків, приблизно 2000-2500 осіб. Відправку підрозділів до Кале здійснювали з польського порту Гданськ. Про участь козаків у облозі Дюнкерку, А.В. Половцов повідомив: «Участіє въ осаде казаки принимали очень деятельно. Сперва опасались, что они не подготовлены къ осадной войне, но затемъ ихъ пускали въ дело постоянно. Отрядъ ихъ участвовалъ и въ торжественномъ вступленіи въ Дюнкеркъ. Судьба казаковъ после осады не вполне ясна. Часть ихъ перешла къ испанцамъ, вероятно вследствие неаккуратной уплаты жалованія. Другая часть была почему-то направлена въ Лотарингію. Сколькo казаковъ осталось тамъ навсегда на житье, и многіе ли вернулись на родину, и какимъ путемъ – неизвестно» [19]. Таким чином, досліднику вдалося підтвердити й дещо деталізувати твердження М. Костомарова.

Предметом уваги наукового товариства, на Одинадцятому археологічному з'їзді, стали перетворення доби Катерини II. Становище козацтва, процес формування гусарських і пікінерських полків, знайшли відображення у доповіді Д.П. Миллера «Пикенерские вербунки» [15]. Дослідник приділив увагу утворенню на кордонах Гетьманщини, із поселень Нової Сербії, особливої губернії, яка б стала авангардом у боротьбі з Кримом. Її очільником було призначено О.П. Мельгунова. Під його керівництво передано фортеці Української лінії й територію на якій проживало понад 21 тис. виборних козаків. Його завданням стало не лише управління територією, але й формування, з місцевого населення, гусарських і пікінерських полків. Автор розвідки, стверджував, що запис до підрозділів стимулювався різноманітними привілеями, а тому знайшов підтримку у козацьких сотників. Поряд з тим, він зазначав що частина козацької старшини продовжувала чинити опір, порядком які запроваджувала нова адміністрація. До непокірних було застосовано погрози і репресії. Найбільшою мірою постраждав Полтавський полк. Зрештою, після проведених заходів упокорення, 26 лютого 1765 р. іменним указом графу Румянцеву, було остаточно визначено які козацькі сотні мають залишитися у Малоросії, які відійти до Новоросії.

Під час підготовки XIII Археологічного з'їзду у Катеринославі, на першому зібранні Попереднього комітету, Д. Багалій вказав на необхідність збирання пам'яток запорозької старовини, як матеріальних, так і документів які зосереджені у різних, в основному центральних, архівах Російської імперії [18, с. 24]. Його ініціативу було підтримано, й до програми засідань було внесено окрему секцію «Запорозької старовини», яку очолив Д.І. Яворницький [11, с. 32]. Упродовж форуму презентовано два ґрунтовні дослідження присвячені козацтву. Історик і краєзнавець Лев Васильович Падалка виступив з доповіддю: «Еволюція казацких «Сичей» на Поднепровье в связи с общим ходом развития Днепровского казачества» [8, с. 66]. Трактуючи джерела він дійшов висновку, що витоки козацтва у Подніпров'ї слід виводити ще з до монгольської доби. Вчений, також, здійснив спробу класифікації козацьких укріплень. До першої групи – «давні укріплення», він відніс Підпільненську й Чортомлицьку Січі які, на його думку, склалися з внутрішнього городка, внутрішнього города й передмістя. Лише вона, з точки зору доповідача, мала всі необхідні для оборони укріплення. Друга група – це козацькі коші: на Микитиному Розі (Нікополь), Томаківці, Хортиці – у них відсутні земляні укріплення. До

третьої групи (до якої не можна застосувати визначення «запорозькі») доповідач відніс Переволочну, з виразними ознаками існування давньої фортеці, Мішурін Ріг, Канів, Седнів (Чернігівська губернія). Четверта група – «урочища січі», характеризувалася відсутністю будь-яких укріплень. Прикладами можуть слугувати урочища на берегах річок Сула й Хорол.

У обговоренні взяли участь Я. Мирошніченко, Д. Яворницький, Д. Багалій, П. Іванов. Вказуючи на неточності, Я. Мирошніченко наголосив що поданий доповідачем зв'язок між назвою урочища «Сагайдачне» поблизу Хортиці й гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним не доведено. Можливо назва пов'язана із запорожцем Сагайданом, який згадується у «Малорусских народных преданиях и рассказах» М. Драгоманова. У свою чергу, Д. Яворницький заперечив істинність локалізації автором розташування острова Мала Хортиця. Він також наголосив, що укріплення мала й Кам'янецька Січ, більш того їхні сліди є наявними й на Микитиному Розі. Найбільш критично виступив П. Іванов. Він відзначив, що доповідач не володіє сучасними джерелами які відображають добу Стефана Баторія, а отже як класифікація, так і авторські висновки є хибними.

Відразу після виступу Л. Падалки, відбулася доповідь Д. Яворницького «Запорожская Старина» [8, с. 71]. Вона стала результатом розвідок проведених з метою реалізації завдань установчого комітету, сформульованих під час підготовки з'їзду. Вчений зазначив, що досліджуючи козацтво колеги, зазвичай, аналізують літописну спадщину й вивчають зміст архівних джерел, нехтуючи археологічними розвідками й збиранням старожитностей.

З точки зору Д. Яворницького, першим істориком Запорожжя був А. Скальковський⁴. Але, він, досліджуючи проблему, знехтував богослужбовими книгами, предметами побуту, одягу, озброєння, вивченням залишків куренів і укріплень. У зв'язку з цим, Д. Яворницький наголошував, що для об'єктивного висвітлення питання, необхідно звернути увагу і на приватні колекції й родинні старожитності. На підтвердження думки він навів приклади з власного досвіду. Так, під час експедицій, ним було виявлено, що у будинку М.В. Родзянко зберігалися не лише портрети пращурів, але й Б. Хмельницького, І. Скоропадського, П. Полуботка, І. Мазепи [8, с. 73]. Останній – ідентичний до того, що було знайдено у Софійському соборі у Києві. У катеринославського поміщика Г. Алексеєва зберігалося п'ять томів спогадів, полковника Лубенського полку, Петра Даниловича Апостола, де яскраво окреслено події, у тому числі й військові, другої половини XVIII ст. У О.П. Магденко виявлено портрет запорозького полковника Павла Яковича Руденка (за переказами написаний В. Боровиковським). У В. Малами зберігалися дві коштовні булави, одна з слонової кістки, інша суцільно оббита золотом. У нащадків кошового отамана Й. Гладкого, зберігся його особистий щоденник. Все це є важливими джерелами для наукових розвідок в царині вивчення еволюції козацтва.

Ще одним напрямком, який презентувався на археологічних з'їздах, було дослідження писемних джерел з військової історії які зберігалися у різних архівних установах Російської імперії. Вперше це питання постало під час підготовки Дванадцятого археологічного з'їзду. На запит Попереднього комітету, від архіву головного штабу військового міністерства, було отримано інформацію, зачитану Є.К. Редіним, про наявність справ які стосувалися слобідських українських полків. Було з'ясовано, що описи

---

⁴История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского : составлена из подлинных документов Запорожского Сечевого Архива : [в 3 ч.] / сост. А. Скальковским. – Одесса : [Печ. в Гор. тип.], 1846.

25-26 стосувалися 1731 й 1761 рр., книга 341 – мала документи які відображали процес перетворення козацьких полків на гусарські й містила малюнки полкових прапорів. У засіданні було вирішено звернутися до Московського археологічного товариства з пропозицією підготувати на з'їзд, доповідь яка б стосувалася цих справ [20, с. 112]. Під час самого форуму, П.П. Короленко презентував ґрунтовне історичне дослідження «Войсковой архив Кубанского казачьего войска» [12, с. 63]. Автор докладно описав процес утворення й функціонування військового архіву. Його початки датовано 1788 р., коли після реорганізації бузьких козаків у Чорноморське козацтво, було сформовано Військовий кіш. У зв'язку із війною проти турок канцелярія постійно переміщувалася. У 1792 р. козаків було переселено на Кубань, а канцелярію переведено до Катеринодари. У 1794 р. у Катеринодарській фортеці було облаштовано Військовий архів. Приміщення, у яких він розміщувався, не були пристосовані для зберігання справ, полиці були переповнені а документи складали на підлозі або просто скидали на горище [12, с. 65]. Першим нештатним архіваріусом став полковий осавул Бойчевський [12, с. 66]. У 1877 р. його було передано під управління Військового штабу. 19 січня наказом № 23 по військовому відомству було засновано Військовий архів Кубанського війська [12, с. 67]. У 1893 р. укомплектовано штат: архіваріус – 630 руб. жалування, 420 руб. столових; помічник 300 руб. і 200 руб.; на прислугу архіваріуса – 100 руб., помічника – 50 руб.; на утримання писарів – 360 руб. Крім двох штатних, передбачалося ще додатково 1-2 особи з нижніх чинів. Архіваріусом призначено підполковника Лазаря Федоровича Чорного [12, с. 71]. Ним було підібрано приміщення. Він упорядкував 73 описи, 207 тис. справ. Архіваріус планував поділити справи на відділи: 1. Про переселення козаків на Кубань, 2. Про лінію кордону на Кубані й війни з горцями [12, с. 72-73]. Пропонував 25 000 справ, які були визначені для знищення, не нищити а продати з аукціону. Але жодна з цих ідей, з різних причин, не була реалізована. У 1882 р. наказ № 89, призначено дві комісії для розбору архіву. Наказом № 89 визначено їх функції. Мали скласти власні реєстри й визначити справи які не варто зберігати. Комісії звели нанівець всю роботу яка була проведена до того. Робота призводить до псування, втрати справ, хаосу у зберіганні. Змінив Л. Чорного на посаді військової старшина Василь Степанович Вареник. У 1893 р. архіваріусом призначено надвірного радника П.П. Короленка. Складено план організації архіву й наведення ладу. Значна кількість справ є унікальними й стосуються військової історії.

На наступному з'їзді О.І. Маркевич презентував доповідь «К истории Крымских архивов» [8, с. 46-47]. Він розглянув стан кримських архівів під час Севастопольської війни. Автор зазначав що під час бойових дій загинуло кілька архівів, зокрема: справи Балаклавського грецького батальйону, справи Севастопольського військово-тимчасового шпиталю, Севастопольського військового губернатора.

Таким чином, археологічні з'їзди у другій половині XIX на початку XX ст. стали майданчиком для презентації результатів різноманітних наукових розвідок, у тому числі й у царині військової археології й військової історії. Метою цих форумів проголошувалося формування дослідницького інтересу місцевого наукового середовища до старожитностей й історії окремих регіонів Російської імперії. Поряд з тим, організація з'їздів окрім суто наукових завдань мали й політичні, зокрема, консолідація наукової спільноти у боротьбі з національними рухами. Такий підхід мав запроваджуватися шляхом залучення до розгляду, матеріалів пов'язаних з військовим минулим, але він не був реалізований. Оголошені доповіді і реферати мали конкретний, суто науковий характер.

Військова проблематика знайшла відображення у виступах В. Антоновича, Д. Багалія, Д. Яворницького, Д.Я. Самоквасова, В. Ляскоронського які викликали жваві дискусії у науковому співтоваристві. Вони переважно стосувалися української проблематики, це обумовлювалося фаховістю і і ґрунтовністю досліджень вчених з Наддніпрянської України. Презентовані розвідки були представлені у кількох площинах: вивчення й охорона фортифікаційних й оборонних споруд, війни й битви, історія українського козацтва, археологія зброї, археографічні розвідки з військової історії. Найбільшу зацікавленість викликала історія українського козацтва, зокрема питання походження козацтва, локалізації й археологічних досліджень оборонних укріплень Січей, ліквідація козацтва російським царатом.

Список джерел та літератури

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович. – Москва : Типография Г. Лиснера и А. Гешеля, 1900. – 130 с. ; Antonovich V. B. Arkheologicheskaya karta Volynskoy gubernii / V. B. Antonovich. – Moskva : Tipografiya G. Lissnera i A. Geshelya, 1900. – 130 s.

3. Анучин Д. Н. О некоторых формах древнейших русских мечей / Д. Н. Анучин // Труды VI археологического съезда в Одессе 1884 г. – Одесса : Типография А. Шульца, 1886. – Т. 1. – С. 235-251 ; Anuchin D. N. O nekotorykh formakh drevneyshikh russkikh mechey / D.N. Anuchin // Trudy VI arkheologicheskogo sezda v Odesse 1884 g. – Odessa : Tipografiya A. Shultsa, 1886. – Т. 1. – С. 235-251.

3. Вопросы по которым к съезду желательнo получить сведения // Труды третьего Археологического съезда в Киеве, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Москва : Синодальная типография, 1878. – Т. 1. – С. 13-15 ; Voprosy po kotorym k sezdu zhelatelno poluchit svedeniya // Trudy tretogo Arkheologicheskogo sezda v Kieve, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda. – Moskva : Sinodalnaya tipografiya, 1878. – Т. 1. – С. 13-15.

4. Витевский В.Н. Предание о Пугачеве среди Уральских казаков / В. Н. Витиевский // Труды четвертого археологического съезда в России бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 г. – Казань : Типография Императорского Университета, 1891. – Т II. – С. 56-63 ; Vitevskiy V.N. Predanie o Pugacheve sredi Uralskikh kazakov / V. N. Vitievskiy // Trudy chetvertogo arkheologicheskogo sezda v Rossii byvshego v Kazani s 31 iyulya po 18 avgusta 1877 g. – Kazan : Tipografiya Imperatorskogo Universiteta, 1891. – Т II. – С. 56-63.

5. Воробьев Г. Остатки древних замков и земляных сооружений по правому побережью Вислы, в пределах нынешней Плоцкой и части Варшавской губ. / Г. Воробьев // Труды десятого археологического съезда в Риге 1896. – Москва : Типография Типография Э. Лиснера и А. Гешеля, 1899. – Т. 1. – С. 59-63 ; Vorobev G. Ostatki drevnikh zamkov i zemlyanykh sooruzheniy po pravomu poberezhyyu Visly, v predelakh nyneshney Plotskoy i chasti Varshavskoy gub. / G. Vorobev // Trudy desyatogo arkheologicheskogo sezda v Rige 1896. – Moskva : Tipografiya Tipografiya E. Lisnera i A. Geshelya, 1899. – Т. 1. – С. 59-63.

6. Голубовский П. В. С какого времени можно проследить на юге Руси способ защиты табором? / П. В. Голубовский // Труды одиннадцатого Археологического съезда в г. Киеве 1899. – Москва : Печатня А. И. Снегиревой, 1902. – Т. 2. – С. 72-79 ; Golubovskiy P. V. S kakogo vremeni mozhno prosledit na yuge Rusi sposob zashchity taborom? / P. V. Golubovskiy // Trudy odinadtsatogo Arkheologicheskogo sezda v g. Kieve 1899. – Moskva : Pechatnya A. I. Snegirevoy, 1902. – Т. 2. – С. 72-79.

7. Известия XI Археологического съезда в г. Киеве, 1-20 авг. 1899. – Киев, 1899. - № 3-10. – 125 с. ; Izvestiya XI Arkheologicheskogo sezda v g. Kieve, 1-20 avg. 1899. – Kiev, 1899. - № 3-10. – 125 s.

8. Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе 15-27 августа 1905г. – Харьков: Типография «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1905. – 157 с. ; Izvestiya XIII Arkheologicheskogo sezda v Yekaterinoslave 15-27 avgusta 1905 g. – Kharkov : Tipografiya «Pechatnoe delo» kn. K.N. Gagarina, 1905. – 157 s.

9. Известия XV археологического съезда в г. Новгороде, 22 июля-6 августа 1911 г. – Москва : Типография В. И. Воронова, 1911 – № 1-13. – 185 с.; Izvestiya XV arkheologicheskogo sezda v g. Novgorode, 22 iyulya-6 avgusta 1911 g. – Moskva : Tipografiya V.I. Voronova, 1911 – № 1-13. – 185 s.

10. Истомин М. П. Рига и осада ее царем Алексеем Михайловичем / М. П. Истомин // Труды десятого археологического съезда в Риге. 1896. – Москва: Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1899. – Т. 1. – С. 229-240 ; Istomin M. P. Riga i osada ee tsarem Alekseeem Mikhaylovichem / M. P. Istomin // Trudy desyatogo arkheologicheskogo sezda v Rige. 1896. – Moskv a: Tipografiya E. Lisnera i Yu. Romana, 1899. – Т. 1. – S. 229-240.

11. Кармазина Н. В. XIII Археологический съезд в Екатеринославе: разработка комплексной программы исследования культурного наследия Юга России [Электронный ресурс] / Н. В. Кармазина // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер. : Исторические науки. – 2014. – Т. 27(66). - № 1. – С. 29-37. - Режим доступа : <http://sn-histor.cfuv.ru/wp-content/uploads/2016/12/003karmaz.pdf> ; Karmazina N. V. XIII Arkheologicheskij sezda v Yekaterinoslave: razrabotka kompleksnoy programmy issledovaniya kulturnogo naslediya Yuga Rossii [Elektronnyy resurs] / N.V. Karmazina // Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. Ser. : Istoricheskie nauki. – 2014. – Т. 27(66). - № 1. – S. 29-37. - Rezhim dostupa : <http://sn-histor.cfuv.ru/wp-content/uploads/2016/12/003karmaz.pdf>

12. Короленко П. П. Войсковой архив Кубанского казачьего войска / П. П. Короленко // Труды двенадцатого Археологического съезда в Харькове. 1902. – Москва : Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1905. – Т. 2. – С. 63-85 ; Korolenko P. P. Voyskovoy arkhiv Kubanskogo kazachego voyska / P. P. Korolenko // Trudy dvenadtsatogo Arkheologicheskogo sezda v Kharkove. 1902. – Moskva : Tipografiya G. Lissnera i D. Sobko, 1905. – Т. 2. – S. 63-85.

13. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и Змиевы валы в области Днепровского Левобережья / В. Г. Ляскоронский // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове.– Москва : Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. 3. – С. 1-82 ; Lyaskoronskiy V. G. Gorodishcha, kurgany, maydany i Zmievy valy v oblasti Dneprovskogo Levoberezhya / V. G. Lyaskoronskiy // Trudy chetyrnadtsatogo arkheologicheskogo sezda v Chernigove. – Moskva : Tipografiya Obshchestva rasprostraneniya poleznykh knig, 1911. – Т. 3. – S. 1-82.

14. Маркевич О. XII Археологічний з'їзд у Харкові, 1902 р. / О. Маркевич // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. - 1903. – Т. LIII, Кн. III. – С. 1-18 ; Markevych O. XII Arkheologichniy zizd u Kharkovi, 1902 r. / O. Markevych // Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka. - 1903. – Т. LIII, Кн. III. – S. 1-18.

15. Миллер Д. П. Пикенерские вербунки / Д. П. Миллер // Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве. 1899. – Москва : Печатня А.И. Снегиревой, 1902. – Т. 2. – С. 152-153 ; Miller D. P. Pikenerskie verbunki / D. P. Miller // Trudy odinnadtsatogo

Arkheologicheskogo sezda v Kieve. 1899. – Moskva : Pechatnya A.I. Snegirevoy, 1902. – Т. 2. – S. 152-153

16. Мисевский А.П. О трех городищах в Козелецком уезде / А. П. Мисевский // Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – Киев: Типография университета св. Владимира, 1878. – Т. 1. – С. 237-243 ; Misevskiy A. P. O trekh gorodishchakh v Kozeletskom uезде / A. P. Misevskiy // Trudy tretego arkheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 g. – Kiev : Tipografiya universiteta sv. Vladimira, 1878. – Т. 1. – S. 237-243.

17. Нейман В. И. Военное зодчество в Прибалтийском крае в средние века / В.И. Нейман // Труды девятого археологического съезда в Вильно. 1893 г. – Москва : Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1895. – Т. 1. – С. 27-61 ; Neyman V. I. Voennoe zodchestvo v Pribaltiyskom krae v srednie veka / V. I. Neyman // Trudy devyatogo arkheologicheskogo sezda v Vilno. 1893 g. – Moskva : Tipografiya E. Lisnera i Yu. Romana, 1895. – Т. 1. – S. 27-61.

18. Протоколы заседаний предварительного комитета // Тринадцатый археологический съезд. Правила тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. и протоколы заседаний Предварительного Комитета 4-6 января 1903 г. – Москва : Типография Г. Лиснера и А. Гешеля, 1903. – С. 17-30 ; Protokoly zasedaniy predvaritelnogo komiteta // Trinadtsatyy arkheologicheskii sezhd. Pravila trinadtsatogo arkheologicheskogo sezda v Yekaterinoslave 1905 g. i protokoly zasedaniy Predvaritelnogo Komiteta 4-6 yanvaryaya 1903 g. – Moskva : Tipografiya G. Lissnera i A. Geshelya, 1903. – S. 17-30.

19. Половцов А. В. Малороссийские казаки на французской службе в 1646 г. / А.В. Половцов // Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве. 1899. – Москва : Печатня А.И. Снегиревой, 1902. – Т. 2. – С. 123-128 ; Polovtsov A. V. Malorossiyskie kazaki na frantsuzskoy sluzhbe v 1646 g. / A. V. Polovtsov // Trudy odinnadtsatogo Arkheologicheskogo sezda v Kieve. 1899. – Moskva : Pechatnya A.I. Snegirevoy, 1902. – Т. 2. – S. 123-128.

20. Протокол восемнадцатого заседания предварительного комитета по устройству XII археологического съезда в г. Харькове, 22-го декабря 1901 г. // Записки Императорского Харьковского университета. – Харьков : Паровая типо-литография М. Зильберберг и С-вья, 1902. – Кн. 2. – С. 109-112 ; Protokol vosemnadtsatogo zasedaniya predvaritelnogo komiteta po ustroystvu XII arkheologicheskogo sezda v g. Kharkove, 22-go dekabrya 1901 g. // Zapiski Imperatorskogo Kharkovskogo universiteta. – Kharkov : Parovaya tipo-litografiya M. Zilberberg i S-vya, 1902. – Кн. 2. – S. 109-112.

21. Прохоров В. А. О древних саблях с греческими, славянскими и другими надписями / В. А. Прохоров // Труды второго Археологического съезда в Санкт-Петербурге. 1871. – Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1881 – Т. 2. – С. 195-202 ; Prokhorov V. A. O drevnikh sablyakh s grecheskimi, slavyanskimi i drugimi nadpisyami / V. A. Prokhorov // Trudy vtorogo Arkheologicheskogo sezda v Sankt-Peterburge. 1871. – Sankt-Peterburg : Tipografiya Imeratorskoy Akademii Nauk, 1881 – Т. 2. – S. 195-202.

22. Редин Е. К. X археологический съезд / Е. К. Редин // Записки Императорского Харьковского университета. – 1897. – Кн. 1. – С. 135-161 ; Redin Ye. K. X arkheologicheskiiy sezhd / Ye. K. Redin // Zapiski Imperatorskogo Kharkovskogo universiteta. – 1897. – Кн. 1. – S. 135-161.

22. Рефераты заседаний VI Археологического съезда в Одессе. № 10. (Из газеты «Новороссийский телеграф»). – Одесса, 1884. – 16 с. ; Referaty zasedaniy VI

Arkheologicheskogo sezda v Odesse. № 10. (Iz gazety «Novorossiyskiy telegraf»). – Odessa, 1884. – 16 s.

23. Савельев А. О сторожевых засечных линиях на юге в древней России / А. Савельев // Труды второго Археологического съезда в Санкт-Петербурге. – Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1876. – Вып. 1. – С. 109-114 ; Savelev A. O storozhevykh zasechnykh linyakh na yuge v drevney Rossii / A. Savelev // Trudy vtorogo Arkheologicheskogo sezda v Sankt-Peterburge. – Sankt-Peterburg : Tip. Imperatorskoy Akademii Nauk, 1876. – Вып. 1. – С. 109-114.

24. Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории / Д. Я. Самоквасов // Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – Киев: Типография университета св. Владимира, 1878. – Т. 1. – С. 185–224 ; Samokvasov D. Ya. Severyanskie kurgany i ikh znachenie dlya istorii / D. Ya. Samokvasov // Trudy tretogo arkheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 g. – Kiev: Tipografiya universiteta sv. Vladimira, 1878. – Т. 1. – С. 185–224.

25. Скирда В. В. Козацька проблематика на археологічних з'їздах / В. В. Скирда, І.М. Скирда // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV-XVIII століття : Збірник матеріалів І Міжрегіональних археологічних читань, Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р. – Суми, 2015. – С. 116-121 ; Skyrda V. V. Kozatska problematyka na arkheolohichnykh zizdakh / V.V. Skyrda, I. M. Skyrda // Kozatski starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra XV-XVIII stolittia : Zbirnyk materialiv I Mizhrehionalnykh arkheolohichnykh chytan, Okhtyrka, 19-20 zhovtnia 2015 r. – Sumy, 2015. – С. 116-121.

26. Стеллецкий И. Я. Цепная битва 636 г. в Палестине / И. Я. Стеллецкий // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – Москва : Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. 3. - С. 334–345 ; Stelletskiy I. Ya. Tsepnyaya bitva 636 g. v Palestine / I. Ya. Stelletskiy // Trudy chetyrnadtsatogo arkheologicheskogo sezda v Chernigove. – Moskva : Tipografiya Obshchestva rasprostraneniya poleznykh knig, 1911. – Т. 3. - С. 334–345.

27. Съезд археологический в Москве 16-го марта 1869 года. (Предварительный комитет, правила, вопросы). - Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1868. – 13 с. ; Sezd arkheologicheskii v Moskve 16-go marta 1869 goda. (Predvaritelnyy komitet, pravila, voprosy). - Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1868. – 13 s.

28. Хрущов И. П. О памятниках, прославивших Куликовскую битву / И. П. Хрущов // Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – Киев : Типография университета св. Владимира, 1878. – Т. 2. – С. 277–283 ; Khrushchov I. P. O pamyatnikakh, proslavivshikh Kulikovskuyu bitvu / I. P. Khrushchov // Trudy tretogo arkheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 g. – Kiev : Tipografiya universiteta sv. Vladimira, 1878. – Т. 2. – С. 277–283.

29. Юренко С. П. Археологічні з'їзди в Україні / С. П. Юренко. – Київ : Шлях, 2004. – 44 с. ; Yurenko S. P. Arkheologichni z'izdi v Ukraïni / S. P. Yurenko. – Kiïv : Shlyakh, 2004. – 44 s.

Стаття надійшла до редакції 08.03.2019 р.

О. Ivanyuk

**PRESENTATION OF MILITARY AND HISTORICAL RESEARCHES ON
ARCHAEOLOGICAL CONGRESSES IN THE RUSSIAN EMPIRE**

The article analyzes the published materials of the archaeological congresses organized in the Russian Empire during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Permanent forum participants were: South-Western Department of the Russian Geographical Society, Kyiv St. Volodymyr's University, Novorossiysk University, Historical Society of Nestor the Chronicler, Odessa Society of History and Antiquities, Church Archaeological Society at the Kyiv Theological Academy, etc. It was established that, along with general archaeological, studies related to military archeology and military history, branches of historical science which at that time were in the process of establishing, were presented. The mentioned problems were raised in the speeches of scientists: V. Antonovich, D. Bagalii, D. Yavornytsky, D. Samokvasov, V. Lyaskoronsky. Military-archaeological and military-historical researches were presented in several aspects: the study and protection of fortification and defensive structures, wars and battles, the history of the Ukrainian Cossacks, the archeology of weapons, archaeological intelligence from military history. Reports were based on local material, which was actually provided by programs of congresses. But at the same time, submitted for consideration military-historical studies were dominated by Ukraine's issues.

Key words: *archaeological congress, military archeology, Cossacks, ancient settlements, defensive structures, armory, military archive.*

УДК 27-523(477.6)''1734/1775''

О.С. Коваль

**РЕГУЛЮВАННЯ ЦЕРКОВНОГО БУДІВНИЦТВА І ЗМІНИ ХРАМОВОЇ
МЕРЕЖІ В ЄПАРХІЯХ, ДО СКЛАДУ ЯКИХ ВХОДИЛИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ
ЗЕМЛІ У 1734-1775 рр.**

У статті розглядаються зміни законодавчої регламентації храмового будівництва в Російській імперії та трансформації на їх підставі храмової мережі Південної України 1734-1775 рр. у прив'язці до змін єпархіальних кордонів.

Ключові слова: *Південь України, церковне будівництво, єпархія, храм*

У 1734-1775 рр. землі півдня України залишались не об'єднаними ні під зверхністю одного керівника держави, ні під владою одного православного єпархіального архієрея. Тож, по-перше, корінним чином відрізнялась регламентація православного храмового будівництва на тих землях регіону, що входили до складу Російської імперії і Кримського ханства. А, по-друге, практика зведення церков на тих землях Півдня, що перебували під зверхністю Петербурга, в чималій мірі залежала не тільки від законодавчого регламентування, але і від цілої низки інших факторів, включно із специфікою адміністративно-територіальних утворень, до складу яких вони належали. Саме дослідженню законодавчої регламентації храмового будівництва і змін храмової мережі у прив'язці до трансформації єпархіальних кордонів і присвячена ця стаття.

Хоча відповідна проблематика у такому формулюванні ще не ставилась, на сьогодні вже є доволі представницьким історіографічний доробок, який стосується її окремих складових. Останніми дослідженнями, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, є праці І. Лимана [1-13].

Впродовж 1734-1775 рр. в Петербурзі було прийнято цілу низку законодавчих актів, які вносили зміни в регламентацію православного храмового будівництва на теренах всієї імперії, включно із підросійськими землями на півдні України. Суцільна евристика Повного зібрання законів Російської імперії дала результатом виявлення наступних узаконень:

Вже 10 червня 1734 р. імператриця Анна Іоаннівна підписала указ, яким на території всієї держави, як в містах, так і в селах заборонялось будувати каплиці. Ця заборона стосувалась зведення каплиць як на нових місцях, так і там, де раніше каплиці існували раніше. При цьому старі каплиця мали бути «залишені в передньому стані». На виконання волі імператриці 19 червня 1734 р. Синод видав відповідний указ, яким уточнювалось, що піклування про дотримання заборони на зведення каплиць в архієрейських єпархіях і престольних містах єпархіальними архієреями має покладатись на світських і духовних управителів архієрейських будинків; в інших містах і в селах – на тих осіб, яким архієреями доручено ведення духовних справ; у володіннях ставропігійних монастирів – монастирським властям [17, с. 355-356].

Невдовзі, 13 вересня 1734 р. побачив Світ указ Синоду, який констатував, що в низці православних церков імперії престоли були вельми непропорційні, тобто високі, через що священики піддавались небезпеці під час церковних служб. Тому наказувалось відтепер при будівництві церков неухильно стежити, аби престоли в них влаштовувались пропорційні, тобто довжиною в аршин і вісім вершків, шириною аршин і чотири вершки і висотою аршин і шість вершків[17, с. 407].

Генеральним регламентом, виданим 24 грудня 1735 р., що стосувався шпиталів, які мали бути влаштовані в резиденціях і головних портах, в пункті 8 спеціально обумовлювалось, що кожен шпиталь повинен мати церкву із одним священиком при ній. Це положення відповідало пункту 5 Адміралтейського регламенту[17, с. 663].

9 жовтня 1742 р. побачив світ указ Синоду, яким поміщикам дозволялось будувати нові церкви замість згорілих чи спорохнявілих тільки за умови, що вони дають зобов'язання забезпечити ці нові храми всім необхідним, а їх причти – достатньою кількістю земель. Спеціально оговорювалось, що якщо немає можливості продовжити служіння в спорохнявілій церкві, то вона може бути розібрана, а на її місці зведена «за подобою» інших церков нова, в те саме ім'я; причому та деревина старої церкви, яка була ще придатна, мала бути використана на зведення нової, а яка ні – використана виключно на опалення церкви і на випікання просвіток. Крім того, по завершенню будівництва і придбання всього необхідного єпархіальному архієрею мав подаватись при донесенні складений через духовне правління опис. Поміж іншими даними, цей опис мав включати інформацію про відведені під церкву орну землю і сінні покоси, чисельність дворів, а в них – чоловіків і жінок у складі парафії. Єпархіальні ж архієреї мали давати дозвіл на освячення цих храмів лише за умови, що через ці описи переконаються, що «ті церкви зі згаданим задоволенням повністю виявляться». Підставою для такого посилення контролю називалось те, що поміщики та інші іноді будували церкви «не шукаючи Божої слави, але для єдиної своєї честі», належним чином не забезпечивши цей храм і його причт, а просто

ззначаючи, у клопотаннях, що новозведена церква до освячення ніби то у повній готовності[18, с. 668-669].

Синодальний указ від 12 листопада 1753 р. на виконання волі імператриці наголошував, що у всіх «соборних, ружних і парафіяльних церквах, а також повітових, сільських церквах» має підтримуватись належна чистота, всі спорохнявілості своєчасно виправляться. Якщо ж на звернення про відповідні виправлення «куди треба» не буде «ніякого успіху», то слід було повідомляти про це Синоду[19, с. 925-926].

Сенатський указ від 10 грудня 1756 р. про обмеження чисельності священно- та церковнослужителів при православних храмах підтверджувалась дія сенатського указу від 11 березня 1723 р., яким, зокрема, заборонялось будувати нові церкви в населених пунктах із недостатньою кількістю парафіян. Разом із тим, тепер, у 1756 р., спеціально оговорювалось, що в тих випадках, коли на нових місцях поселяться навіть кілька дворів, відстань від яких до найближчої церкви буде більше 20 верст, в разі бажання місцевих мешканців звести храм і їх згоди утримувати за свій рахунок членів причту, Синод може давати відповідну згоду[20, с. 688-690].

Відповідний аспект був скорегований вже указом Сенату від 15 листопада 1757 р. Адже Синод висловив незгоду із запровадженням у 1756 р. формулюванням, наголосивши, що при наданні згоди на зведення нової церкви слід брати до уваги не відстань до найближчого діючого храму, а цілу низку обставин, включно із наявністю природних перешкод, які ускладнюють дорогу до найближчої церкви. Ці перешкоди могли завадити священникам задовольняти нагальні духовні потреби їхніх парафіян. Тому Синод пропонував залишити питання доцільності влаштування нових храмів у компетенції єпархіальних архієреїв. Тож Сенат змінив формулювання, і тепер відповідний дозвіл міг давати не Синод, а саме місцевий єпархіальний архієрей. Щоправда, Сенат при цьому зробив приписку: «з урівняльною відстанню погостами». Пояснювалось, що церкви мали влаштовуватись на «урівняльній» відстані від «деревень» (тобто поселень, які не мали храмів), «як зазвичай здавна від сіл і деревень відстоять погости», щоб відстань до найближчого храму була не більшою за 10 верст[20, с. 824-825].

30 квітня 1759 р. Сенат видав указ про дозвіл розбирати старі фортеці із використанням їхньої цегли для ремонту казенних церков[21, с. 343].

5 березня 1762 р. Петро III підписав указ про заборону Синоду без його згоди давати дозвіл на влаштування домових церков. Підставою для такого рішення називалось те, що корисним є «не примноження, а благочиння і утримання» храмів, а влаштування домових церков йде не на користь «загальнонародним» соборам і церквам, відволікаючи від них парафіян і пожертви[21, с. 934].

Натомість Катерина II, тільки-но прийшовши до влади, ініціювала скасування запровадженої її попередником заборони, і вже 15 липня того ж 1762 р. Сенат видав наказ розпечатати всі домові церкви, закриті згідно указу Петра III від 5 березня 1762 р. При цьому передбачалось, що на майбутнє, коли хто буде клопотати про дозвіл через слабкість здоров'я влаштувати церкву у себе вдома, Синод має діяти на підставі законів за власним розглядом чи за розглядом єпархіальних архієреїв[22, с. 20].

18 квітня 1765 р. Сенат видав указ про скасування, у зв'язку із запровадженням церковних штатів, плати за видачу грамот на будівництво і освячення церков. Відтепер ці грамоти наказувалось видавати безкоштовно, без найменшої зупинки і ускладнення, а при видачі антимінсів брати тільки по 50 копійок за холст, а старих антимінсів не замінювати, хіба що в разі їхнього цілковитого спорохнявіння[23, с. 117-118].

Указом Синоду від 10 грудня 1770 р. підтверджувалась чинність указу Петра I від 24 жовтня 1722 р. про заборону будівництва церков на нових місцях без дозволу Синоду. Що стосується місць, де церкви існували і раніше, але згоріли чи спорохнявіли, дозвіл на зведення замість них нових храмів покладался на єпархіальних архієреїв. Але і в цих випадках, якщо при парафії такого храму в селі буде менше 40 дворів, а в місті – менше 20, єпархіальний архієрей був зобов'язаний звертатись з поданням до Синоду[24, с. 176-177].

7 липня 1771 р. синодальним указом наказувалось щорічно присилати до Синоду докладні відомості про наявні в кожній єпархії домові церкви: про їхню кількість, з яких причин і для яких потреб влаштовані, а також кому їх дозволено мати[24, с. 287].

24 грудня 1771 р. Сенатом був виданий указ, яким губернаторам, губернським, провінційним і воєводським канцеляріям наказувалось при прийнятті рішень про відведення в міста спеціальних місць для кладовищ і при влаштуванні при цих кладовищах церков обов'язково входили у зносини з духовним відомством, адже останнє могло призначити для відповідних функцій і вже наявні храми[24, с. 409].

До цього ж питання Сенат повернувся в своєму указі від 14 жовтня 1772 р., уточнивши, що представники місцевої світської влади мають зноситись із духовними правліннями, які і мали визначати, чи потрібно влаштовувати при кладовищах нові церкви, або ж є можливість переносити туди вже діючі у місті храми[24, с. 587].

Нарешті, 5 травня 1774 р. Синод, реагуючи на скарги з місць, що єпархіальні архієреї іноді забороняють проводити без їхнього дозволу ремонт храмів не тільки зовнішній, але і внутрішній, ухвалив текст указу, за яким звертатись за дозволом керівника єпархії слід було лише при такому внутрішньому ремонті, який проводився всередині вівтаря з пошкодженням чи зрушенням престолу, після чого треба було проводити нове освячення храму. Інші ж види ремонтних робіт, як от виправлення підлоги у вівтарі чи у всій церкві, вікон і дверей, даху, ганку, паперті та дзвіниці, які можуть проводитись без нового освячення релігійної споруди, отримання архієрейського благословення не потребують, і єпархіальним архієреям треба такий ремонт не те що не забороняти, а всіляко заохочувати до нього як священно- та церковнослужителів, так і парафіян[24, с. 940-941].

Підросійські землі південної України, на які поширювались перелічені вище законодавчі акти щодо регламентації храмового будівництва, перебували у складі кількох єпархій.

Більша частина підросійської території регіону із більшістю ж наявних у ньому православних храмів впродовж зазначеного періоду формально знаходилась під зверхністю Київського єпархіального архієрея, хоча обсяги його повноважень щодо церковної справи деяких із адміністративно-територіальних складових регіону мали чималу специфіку. Йдеться передусім про Вольності Війська Запорозького. При цьому важливою тенденцією XVIII ст. було суттєві зміни кордонів Київської митрополії, що дало підстави О. Спінулу запропонувати не досить вдале формулювання «Київська митрополія втрачає свою відмінність у кордонах від інших єпархій і позбавляється значної кількості парафій» [26, с. 13].

Досліджуючи церковну історію так званих «Задніпрських місць», що знаходились під зверхністю Київського єпархіального архієрея, А. Пивовар пише, що у 1741 р. для храмового будівництва цих прикордонних земель було зроблене виключення, обумовлене втратами, що церковна мережа зазнала внаслідок російсько-турецької війни і дій поляків. Указом від 3 липня 1741 р. Синод зазначав, що в слободах і селах Задніпрських місцях Київської єпархії храмів і раніше було не достатньо, але і з наявних частина була залишена

через війну, а інші поляками вивезені, розтягнуті чи спалені. Тому Синод наголошував, що «церков там повинна бути побудована достатня кількість з дозволу Київського архієрея». Причому опікуватись цим було доручено Київському губернатору І. Неплюєву, вимоги якого єпархіальний архієрей мав виконувати, не зносячись попередньо із Синодом, «аби через віддаленість не витратити час» [15, с. 119].

Ще станом і на 1724 р., і на 1734 р. до складу Воронежської єпархії входили церкви Бахмута, Нового Айдару та цілої низки населених пунктів регіону [16, с. 169-170]. Загалом же у розлогій Воронежській єпархії за даними 1736 р. налічувалось 333 церкви [16, с. 172], у 1742 р. – 493, а на початку 1760-х – вже більше 600 [16, с. 420]. Щоправда, така стрімка динаміка обумовлена не тільки темпами храмового будівництва, але і перекресненнями кордонів єпархій.

Частина земель Півдня вийшла з-під юрисдикції Київського єпархіального архієрея до складу Воронежської єпархії у 1754 р. Йдеться про Слов'яносербію. На початок 1760-х рр. Білгородська єпархія нараховувала вже 1093 церкви, тобто на 100 більше, ніж у 1742 р. [16, с. 431]. Втім, вже у 1764 р., коли Слов'яносербія була ліквідована, Бахмут як центр, якому підпорядковувалась 21 церква, вже фігурував у складі Воронежської єпархії [16, с. 429]. При цьому Новий Айдар і низка інших поселень регіону того ж 1764 р. значились у складі Білгородської єпархії [16, с. 420].

У 1756 р. зі складу Київської єпархії вийшла інша військова і адміністративно-територіальна одиниця, сформована на півдні України переселенцями з Балкан – Нова Сербія [16, с. 494]. Вона була віддана під зверхність Переяславського і Бориспільського єпархіального архієрея.

На початку 1770 р. від гирла Берди до річки Мокра Московка почала влаштовуватись Нова Дніпровська лінія фортець [14], яка в церковному відношенні була приписана до Білгородської єпархії. Ще коли фортеці будувались, і тільки в двох із них були влаштовані церкви, за зверненням генерала В. Черткова спеціально для цього переведений з Київської до Білгородської єпархії священнослужитель Савурський був призначений головним начальником духовенства всіх «теперішніх і майбутніх» церков Нової Дніпровської лінії [1, с. 109-110].

Чисельність православних храмів південної України, що знаходились у межах Російської імперії, зросла у зв'язку із підписанням Кючук-Кайнарджійського миру, за яким, між іншим, Російська імперія отримувала Керч і Єнікале на Кримському півострові. На той момент російські війська перебували в цих двох фортецях вже кілька років, але лише тепер храми цих населених пунктів були офіційно введені під зверхність Синоду. У березні ж 1775 р. так звані «албанським грекам» які на боці Російської імперії нещодавно воювали у російсько-турецькій війні, було дозволено оселитись у Керчі та Єнікале, причому була дана обіцянка облаштувати для них храми за рахунок державної казни, а самі ці храми підпорядкувати не комусь із вже діючих в Російській імперії єпархіальних архієреїв, а дати грекам дозвіл обрати свого архієпископа, який би підпорядковувався безпосередньо Синоду [1, с. 113; 25, л. 206-208].

Таким чином, зміни впродовж 1734-1775 рр. законодавчої регламентації храмового будівництва в Російській імперії, які напряму стосувались і підросійської частини південноукраїнських земель, з одного боку, мали пріоритетом фінансування зведення і утримання релігійних споруд самими парафіянами, у зв'язку з чим передбачалась ціла низка перепон для надмірного зростання чисельності храмових споруд. Разом із тим, розширення кордонів Російської імперії і колонізація нових територій зумовлювали

необхідність цілої низки виключень, коли задля забезпечення переселенцям можливості задовольняти духовні потреби, законодавці поступались дотриманням вимог щодо мінімальної кількості парафіяльних дворів. Разом із тим, законодавство ще залишалось доволі лояльним в питанні визначення вимог до архітектурних особливостей храмів.

На конфігурації церковній мережі та динаміці храмового будівництва в регіоні великою мірою відбивались ті зміни державних кордонів і меж адміністративно-територіальних одиниць, що мали місце у 1734-1775 рр. і, в свою чергу, були тісно взаємопов'язаними із колонізацією краю. Перебування земель Півдня у складі різних єпархій і під зверхністю різних військових та цивільних команд накладало свою специфіку на практику храмового будівництва в регіоні.

Список використаної літератури

1. Єременко М. Військове духовенство на півдні України (1734-1853 рр.) / М. Єременко, І. Лиман. – Мелітополь : Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2014. – 436 с.; Yeremenko M. Viiskove dukhovenstvo na pivdni Ukrainy (1734-1853 rr.) / M. Yeremenko, I. Lyman. – Melitopol : Vydavnychiy budynok Melitopolskoi miskoi drukarni, 2014. – 436 s.

2. Лиман І. Духовенство Південної України (II половина XVIII – I половина XIX ст.) / І. Лиман // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – Київ-Бердянськ, 2002. – Вип. 46. – С. 23-29; Lyman I. Dukhovenstvo Pivdennoi Ukrainy (II polovyna XVIII – I polovyna XIX st.) / I. Lyman // Naukovi zapysky. Istorychni nauky: Zbirnyk naukovykh statei Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. – Kyiv-Berdiansk, 2002. – Vyp. 46. – S. 23-29.

3. Лиман І. Зведення церков на Півдні в 1775 – 1825 роках / І. Лиман // Історія релігій в Україні :праці XII-ї міжнар. наук. конф., м. Львів, 20 – 24 травня 2002 р.— Львів: Логос, 2002. –Кн. I. - С. 232-241; Lyman I. Zvedennia tserkov na Pivdni v 1775 – 1825 rokakh / I. Lyman // Istoriiia relihii v Ukraini : pratsi XII-yi mizhnar. nauk. konf., m. Lviv, 20 – 24 travnia 2002 r. — Lviv : Lohos, 2002. – Кн. I. - S. 232-241.

4. Лиман І. Іменування храмів півдня України за часів Нової Січі та в перші роки існування Слов'янської та Херсонської єпархії / І. Лиман // Козацька спадщина : альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – –2005. –Вип. 2. - С. 100-102; Lyman I. Imenuvannia khramiv pivdnia Ukrainy za chasiv Novoi Sichi ta v pershi roky isnuvannia Slovianskoi ta Khersonskoi yeparkhii / I. Lyman // Kozatska spadshchyna : almanakh Nikopolskoho rehionalnoho viddilennia NDI kozatstva Instytutu istorii Ukrainy NANU. —2005. – Vyp. 2. - S. 100-102.

5. Лиман І. Культ Покрови і тенденції в іменуванні храмів Південної України (1734-1837 рр.) / І. Лиман // Культурологічний вісник. - 2006. - Вип. 16. - С. 12-16; Lyman I. Kult Pokrovy i tendentsii v imenuvanni khramiv Pivdennoi Ukrainy (1734-1837 rr.) / I. Lyman // Kulturolohichnyi visnyk. - 2006. - Vyp. 16. - S. 12-16.

6. Лиман І. Мотивація дій органів влади в питанні облаштування православних релігійних споруд / І. Лиман // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – 2003. – Вип. 10. – С. 10-14; Lyman I. Motyvatsiia dii orhaniv vlady v pytanni oblashtuvannia pravoslavnykh relihiinykh sporud / I. Lyman // Kulturolohichnyi visnyk. Naukovo-teoretychnyi shchorichnyk Nyzhnoi Naddniprianshchyny. — 2003. – Vyp. 10. – S. 10-14.

7. Лиман І. Особливості процедури влаштування храмів у населених пунктах Слов'янської та Херсонської єпархії / І. Лиман // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ: НГУ, 2007. – Вип. 4. – С. 114-120; Lyman I. Osoblyvosti protsedury vlashtuvannia khramiv u naselenykh punktakh Slovianskoi ta Khersonskoi yeparkhii / I. Lyman // Istoriia i kultura Prydniprovia. Nevidomi ta malovidomi storinky. – Dnipropetrovsk : NHU, 2007. – Vyp. 4. – S. 114-120.

8. Лиман І. Питання чисельності храмів Слов'янської та Херсонської єпархії в історіографії та джерелах / І. Лиман // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2005. – Вип. XIX. – С. 354-358; Lyman I. Pytannia chyselnosti khramiv Slovianskoi ta Khersonskoi yeparkhii v istoriohrafii ta dzherelakh / I. Lyman // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. – 2005. – Vyp. XIX. – S. 354-358.

9. Лиман І. Постать начальника запорозьких церков Володимира Сокальського в історіографії та джерелах / І. Лиман // Південний архів. Сер. Історичні науки. – 2002. – Вип. 7. – С. 71-75; Lyman I. Postat nachalnyka zaporozkykh tserkov Volodymyra Sokalskoho v istoriohrafii ta dzherelakh / I. Lyman // Pivdennyi arkhiv. Ser. Istorychni nauky. – 2002. – Vyp. 7. – S. 71-75.

10. Лиман І. Упорядкування Анотованого тематичного покажчика актів Повного зібрання законів Російської імперії в контексті вивчення політики центральної світської та духовної влади щодо церкви на півдні України / І. Лиман // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. — 2004. – Вип. 3. – С. 232-241; Lyman I. Uporiadkuvannia Anotovanoho tematychnoho pokazhchyka aktiv Povnoho zibrannia zakoniv Rosiiskoi imperii v konteksti vyvchennia polityky tsentralnoi svitskoi ta dukhovnoi vlady shchodo tserkvy na pivdni Ukrainy / I. Lyman // Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Istoryko-filosofska seriia. — 2004. – Vyp. 3. – S. 232-241.

11. Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775) / І. Лиман. – Запоріжжя : Тандем-У, 1998. – 180 с.; Lyman I. Tserkovnyi ustrii Zaporozkykh Volnostei (1734-1775) / I. Lyman. – Zaporizhzhia : Tandem-U, 1998. – 180 s.

12. Лиман І. Церковно-адміністративний поділ Південної України часів кошового отамана Петра Калнишевського / І. Лиман // Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при інституті історії України НАНУ. — 2006. – Вип. 3. – С. 255-258; Lyman I. Tserkovno-administratyvnyi podil Pivdennoi Ukrainy chasiv koshovoho otamana Petra Kalnyshevskoho / I. Lyman // Kozatska spadshchyna : almanakh Nikopolskoho rehionalnoho viddilennia NDI kozatstva pry instytuti istorii Ukrainy NANU. — 2006. – Vyp. 3. – S. 255-258.

13. Лыман И. Запорожское казачество и церковь в период Новой Сечи / И. Лыман. – Lambert Academic Publishing, 2014. – 188 с.; Lyman I. Zaporozhskoe kazachestvo i tserkov v period Novoy Sechi / I. Lyman. – Lambert Academic Publishing, 2014. – 188 s.

14. Молдавський Р.Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770-1791 рр.) / Р.Л. Молдавський. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – 85 с. – (Запорозька спадщина. Вип. 16) ; Moldavskiy R. L. Nova Dniprovskaya liniya ukriplen (1770-1791 rr.) / R. L. Moldavskiy. – Zaporizhzhia : Tandem-U, 2007. – 85 s. – (Zaporozka spadshchyna. Vyp. 16)

15. Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / А. В. Пивовар. – Київ : Академперіодика, 2003. –

336 с.; Рывовар А. V. Poselennia Zadnipsrkykh mists do utvorennia Novoi Serbii v dokumentakh seredyny XVIII stolittia / A. V. Ruvovar. – Kyiv : Akadempriodyka, 2003. – 336 s.

16. Покровский И.М. Русские епархии в XVI-XIX вв. Их открытие, состав и пределы : опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования / И.М. Покровский. – Казань: Центральная типография, 1913. – Т. 2: (XVIII-й век). – 892 с.; Pokrovskiy I. M. Russkie eparkhii v XVI-XIX vv. Ikh otkrytie, sostav i predely : opyt tserkovno-istoricheskogo, statisticheskogo i geograficheskogo issledovaniya / I. M. Pokrovskiy. – Kazan : Tsentralnaya tipografiya, 1913. – Т. 2 : (XVIII y vek). – 892 s.

17. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. IX. - 1022 с.; PolnoesobraniezakonovRossiyskoyimperii. Sobranie I. – Sankt-Peterburg, 1830. – Т. IX. - 1022 s.

18. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. – Санкт-Петербург, 1830. - Т. XI. – 988 с.; Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie I. – Sankt-Peterburg, 1830. - Т. XI. – 988 s.

19. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XIII. - 957 с.; Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie I. – Sankt-Peterburg, 1830. – Т. XIII. - 957 s.

20. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XIV. - 863 с.; Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie I. – Sankt-Peterburg, 1830. – Т. XIV. - 863 s.

21. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XV. - 1050 с.; Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie I. – Sankt-Peterburg, 1830. – Т. XV. - 1050 s.

22. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XVI. - 1018 с.; Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie I. – Sankt-Peterburg, 1830. – Т. XVI. - 1018 s.

23. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XVII. - 1117 с.; Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie I. – Sankt-Peterburg, 1830. – Т. XVII. - 1117 s.

24. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XIX. - 1081 с.; Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie I. – Sankt-Peterburg, 1830. – Т. XIX. - 1081 s.

25. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 689. – Ч. 1. – Л. 206-208; Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv drevnikh aktov. – F. 16. – Op. 1. – D. 689. – Ch. 1. – L. 206-208

26. Спінул О.В. Київський митрополичий дім у кінці XVII – XVIII століттях : автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Олександр Вікторович Спінул; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 1998. – 16 с.; Spinul O.V. Kyivskiy mytropolychyi dim u kintsi XVII – XVIII stolittiakh : avtoref. dys... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Oleksandr Viktorovych Spinul; Kyivskiy un-t im. T. Shevchenka. – Kyiv, 1998. – 16 s.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2019 р.

O. Koval

REGULATION OF CHURCH BUILDING AND CHANGE OF THE CHURCH NETWORK IN THE DIOCESES OF THE SOUTHERN UKRAINE IN 1734-1775

The article deals with changes in the legal regulation of temple construction in the Russian Empire and with transformations of the temple network of Southern Ukraine of 1734-1775 in

connection with the changes in diocesan borders. Changes of the legal regulation, which were directly related to the Russian part of the Southern Ukrainian lands, on the one hand, had the priority of financing the construction and maintenance of churches by parishioners, in connection with which a number of obstacles were foreseen for excessive increase in the number of temple buildings. On the other hand, the expansion of the borders of the Russian Empire and the colonization of new territories led to the need for a number of exceptions, when, in order to provide the settlers with the opportunity to meet spiritual needs, legislators gave in to compliance with the requirements regarding the minimum number of parish courts. At the same time, the legislation still remained loyal in defining the requirements for the architectural features of the temples. The configuration of the church network and the dynamics of temple construction in the region largely reflected the changes in the state borders and the boundaries of the administrative-territorial units that took place in 1734-1775 and, in turn, were closely interconnected with the colonization of the land. The lands of the South, consisting of various dioceses (Kyiv, Voronezh, Belgorod and Pereyaslav) and being under the superiority of various military and civilian teams, imposed their specificity on the practice of temple construction. The practice of building of churches in these lands of the South largely depended not only on legislative regulation but also on a number of other factors, including the specifics of the administrative-territorial entities to which they belonged. The dominant material from which churches were built, wood remained at this time. The active migration and colonization processes that took place in the region caused the fact that the transfer of churches was a common occurrence.

Keywords: South of Ukraine, church building, diocese, church

УДК 94(477.62-2)''1898/1914''

В.М. Коробка, Ю.В. Коробка

ЗАХОДИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ З УЛАШТУВАННЯ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ ТА ЕЛЕКТРИЧНОГО ОСВІТЛЕННЯ МАРІУПОЛЯ

Улаштування муніципального електричного освітлення в Маріуполі та будівництво електростанції відбувалося за почином і під керівництвом думи та управи. З огляду на всі відомі проекти маріупольського міського самоврядування будівництво електростанції було одним із найуспішніших втілених його задумів. Електростанція забезпечувала електричне освітлення міста, була підприємством, що працювало на потреби міського господарства. Її будівництво збагачувало багатогранність видів трудової діяльності та дозволяло тощо. З електростанцією, електричним освітленням окремих вулиць міста та водопроводом Маріуполь був доволі яскравим виявом урбанізації та промислового перевороту в Східній Україні.

Ключові слова: Маріуполь, місцеве самоврядування, міські дума та управа, міський голова, перша муніципальна електростанція, електричне освітлення міста.

Міське самоврядування в наш час докладає зусиль, щоб стати діяльним учасником розгортання сталого соціально-економічного розвитку територій і регіонів України. У ході новітньої реформи децентралізації органи місцевого самоврядування отримали значно

більші фінансові ресурси для оновлення інфраструктури, налагодження усього міського господарства. Мета децентралізації полягає в тому, щоб покращити забезпечення матеріальних та культурних потреб населення. Опановуючи цей процес, Україна має використовувати як зарубіжний, так і вітчизняний історичний досвід муніципального управління, позитивні приклади розвитку комунального господарства. Водночас, реконструкція результативної діяльності інститутів самоврядування минулого може стати, з-поміж іншого, суттєвим внеском у розробку наукового підґрунтя новітньої державної регіональної політики.

Крім того, актуальність теми пов'язана зі значним зацікавленням громадськості історією Маріуполя, яка викликана поширенням патріотичних настроїв, у той самий час, і руйнуванням окремих зразків міської архітектури другої половини XIX – початку XX ст. та загостренням проблеми виживання людини в міському середовищі в умовах екологічної кризи. Разом з тим, важливою потребою нашого часу є збагачення скарбниці знань з історичного краєзнавства, його деколонізація, спростування неблиць, поширення наукових знань у засобах масової інформації. До того ж, нині не можна не рахуватися з громадською думкою про несправедливість заплямованої, за комуністичної диктатури, репутації дорадянських інституцій самоврядування.

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувалися в Маріуполі, як і в більшій частині інших міст Східної України, бурхливим зростанням фабрично-заводської промисловості та перевезень, розширенням торгівлі та збільшенням міського населення. Водночас поживалася забудова міста, яка особливо відрізнялась різноманітністю в його центральній частині. Якраз тут зводилися будівлі установ місцевого самоврядування та державних органів, торговельні, банківські, культові, навчальні, лікувальні та видовищні споруди, прибуткові будинки й упорядковані особняки, а також дрібні й середні підприємства промисловості та сфери послуг. Саме тоді місто перетворювалося в місце концентрації майнової нерівності і соціальної напруженості.

Вихідний момент електрифікації міста та міського господарства знайшов відображення у науково-популярному викладі – «Маріуполь и его окрестности: взгляд из XXI века» (Маріуполь, 2006) [15] та у статтях М. Руденка [35] і В. Молчанова [30]. В умовах неповноти джерельної бази автори дійшли помилкового висновку про те, що маріупольська міська електростанція стала до ладу в 1908 р. Побіжно про зовнішнє освітлення як важливий елемент благоустрою міст та один із перших заходів із модернізації та впорядкування міського простору в Маріуполі, поміж інших міст, йдеться в статті В. Шевченко [37].

Мета нашої статті – заходи міського самоврядування Маріуполя з улаштування електростанції та електричного освітлення Маріуполя.

Сигнали про необхідність електрифікації міста надходили, в першу чергу, від матеріально забезпечених маріупольців, до них відносилися також і міський голова та гласні Маріупольської міської думи, тобто ті, від кого, чималою мірою, залежало її здійснення.

У 1899 р. освітлювався Маріуполь більш ніж скромно і тільки в деяких частинах, переважно центральних. Для цього використовувалося 350 гасових ліхтарів, що разом із кіптявою давали дуже слабе світло. На освітлення міста в тому році з міського бюджету було виділено 4059 руб. [5, с. 194]. Правда, 16 листопада 1899 р. дума асигнувала кошти на купівлю і влаштування ще 50 нових ліхтарів [7, с. ХСІ]. І в подальшому розпорядчий орган міського самоврядування докладав зусиль для освітлення вулиць міста гасовими

ліхтарями. Так, 30 січня 1903 р. дума ухвалила рішення на задоволення домовласників про освітлення частин вулиць Готфійської та Кафайської [8, с. 31 – 32].

Виходячи з відомостей табл. 1, 1904 р. в Маріуполі нараховувалось 533 гасові ліхтарі.

Загалом, за кількістю ліхтарів Маріуполь посідав друге місце в губернії після губернського Катеринослава, де електричне освітлення вулиць набуло найбільшого поширення. Утім, кількість ліхтарів у нашому місті набагато перевищувала всі інші повітові міста Катеринославської губернії. Природно, що в губернському Катеринославі був найвищий показник відносної задовільності освітлення, де 1 ліхтар приходився на 24,1 сажнів вулиці. Маріуполь за цим показником (на один ліхтар 34,7 сажнів) в 1904 р. посідав третє-четверте місця разом із Павлоградом після Катеринослава та Новомосковська, випереджаючи Бахмут, Луганськ, Верхньодніпровськ та Олександрівськ.

Таблиця 1

**Освітлення вулиць міст Катеринославської губернії в 1904 р.
 (губернське та повітові міста) [2, с. 196]**

Місто	Число ліхтарів		
	електричних	гасових	на один ліхтар приходиться сажнів вулиці
Катеринослав	685	–	24,1
Бахмут	–	337	38,6
Верхньодніпровськ	–	80	93,7
Луганськ	–	450	95,5
Маріуполь	–	533	34,7
Новомосковськ	–	226	29,4
Олександрівськ	–	128	183,6
Павлоград	–	325	34,7

У плані поширення електричного освітлення у Маріуполі найбільш динамічну відповідь на виклик часу могла дати приватна ініціатива. Одним із результатів підприємливості в той час у Маріуполі була пропозиція від 5 травня 1899 р. приватного підприємця К. Томазо міській думі – влаштувати електричне освітлення на Катерининській (Большой), центральній вулиці, та Олександрівській площі, розташованій у середмісті (міський сквер, нині – Театральна площа). Дума відхилила зазначену пропозицію.

Утім, міська влада не могла відмовити у задоволенні клопотання про влаштування електростанції приватним власником для освітлення лише власного будинка. Унаслідок цього завдяки дозволу міської думи від 11 грудня 1898 року [9, с. 74] в одному з дворів на Харлампіївській вулиці була збудована електростанція, призначена для освітлення будинку Єлизавети Томазо, де іншим приватником було влаштовано готель «Континенталь» (нині – палац культури «Молодіжний»). У документах різних років можна

знайти згадки, щонайменше, про двох власників будинку та електростанції – Єлизавету Олександрівну Томазо і Костянтина Івановича Томазо, які згадуються за чергою. Відомі також різні проекти згаданих підприємців із запровадження приватних ініціатив із розвитку міської інфраструктури.

5 лютого 1899 р. міська дума дала згоду на влаштування електричного освітлення у домі та конторі Давида Олександровича Хараджаєва, одного з найавторитетніших комерсантів міста та впливового діяча установ самоврядування краю. Там передбачалось встановлення газового двигуна, механічна енергія якого мала перероблюватися в електричний струм [7, с. 5]. При цьому будівництво було погоджено із катеринославським губернським правлінням, як цього вимагав п. 9.5 Будівельного Статуту Зводу законів.

У 1905 р. міська дума зі скрипом дала згоду на надання на три роки Є. Томазо права прокладки вулицями проводів від електростанції до кількох приватних будинків, театру І. Уварова, а також саду І. Кучера на Олександрівській площі. Тоді міський голова Іван Олексійович Попов, дорікаючи власниці за дим, що заподіює «великої шкоди в санітарному відношенні сусіднім обивателям», визнав небажаним існування електричної станції в центрі міста [9, с. 72 – 74]. Для усунення потенційного конкурента, на випадок влаштування міської електромережі, дума умовами договору з Є. Томазо гарантувала миттєве відключення її станції від інших споживачів та навіть закриття електростанції за шість років з дня укладення з нею договору [9, с. 76]. Так починалось локальне поширення електричного освітлення центральної частини міста. За дозвіл прокладки проводів вулицями міста власниця електростанції у відповідності до умов дозволу зобов'язана була сплачувати в міську касу 5% річної плати за клієнтське обслуговування споживачів електрики. Ці внески в 1906 р. мали становити не менше 100 руб. [10, с. 61].

Наприкінці XIX ст. дума й управа також, намагаючись йти в ногу з часом, намітили кілька програм розвитку міського господарства і, зокрема, влаштування комунальної електростанції та електричного освітлення вулиць приватних помешкань та будівництво міського водопроводу. Для розробки проекту в загальних рисах Маріупольська дума обрала особливу комісію*, яка 23 листопада 1899 р. оголосила проект у загальних рисах [7, с. 222 – 238]. Саме тоді вперше йшлося про влаштування в місті «електричних станцій» [7, с. 231]. На наступному засіданні, 25 листопада відбувалося обговорення зазначеної доповіді. На цей момент, обмінюючись поглядами, діячі маріупольського самоврядування не склали думку, яким способом будуть будуватися нові об'єкти міського господарства, концесійним, підрядним або господарським [7, с. 210 – 214].

Так, міська влада взяла курс на створення муніципального підприємства, яке, крім задоволення важливих потреб населення, обіцяло стати надійним джерелом доходів міського бюджету. Очікувані доходи від приватних абонентів електромережі подавали надії на відшкодування міському бюджету видатків на освітлення вулиць. Напряму установ міського самоврядування на створення власних підприємств отримав назву муніципалізації промислових підприємств. Цей шлях усвідомлювався як вельми перспективний засіб розвитку міського господарства та здобув моральну підтримку імперської преси, суспільства та уряду [36, с. 4].

---

*Для завідування окремими галузями господарства й управління думи могли обирати особливі комісії. Підпорядковуючись управі, вони мали діяти на підставі інструкцій міської думи. До їх складу можуть бути обрані не тільки гласні, а й інші особи, які мають право голосу на міських виборах.

Правда, втілення проекту через відсутність коштів затягувалось. Вочевидь, не останній за значенням, негативний вплив був пов'язаний із загостренням суспільно-політичної ситуації, особливо в революційному 1905 р., та руйнівним єврейським погромом, вчиненим на початку 20-х чисел жовтня того ж року. Більш сприятливі умови для втілення комунальних проектів склалися наступного, 1906 р.

Ми не маємо точних відомостей, як Маріупольська міська дума розпочала безпосередні заходи із влаштування муніципальної електростанції та електричного освітлення. За порядком, заведеним законом, треба було розмістити оголошення в газетах із запрошенням підрядників або звернутися до тих, хто мав відповідний авторитет та користувався загальною довірою. Серед тих, хто пропонував свої умови втілення проекту освітлення міста мав відбутися відбір на предмет найбільш вигідних для міста умов виконання потрібних робіт.

Хай там що, вже в травні 1906 р. міська управа мала три пропозиції з влаштування в Маріуполі електричного освітлення від фірм «Атанасіу і К⁰», «Московського центрального електричного товариства» та від інженера Шильдгауера [10, с. 131], та проект і кошторис водопроводу, розроблений міським архітектором В. Нільсеном [10, с. 121]. З журналу чергового засідання Маріупольської міської думи, яке відбулося в березні 1908 р., можна довідатися, що до числа претендентів долучилась також електротехнічна компанія Сіменс і Гальске.

24 травня 1906 р. із відповідною доповіддю управа звітувала про стан справ із запропонованими проектами міській думі. Із доповіді ми дізнаємось, що управа розглядала проекти разом із комісією з влаштування електричного освітлення. В ухвалі думи зустрічаємо згадку про водопровідно-електричну комісію.

За обговоренням розпорядчий орган міського самоврядування одностайно ухвалив постанову, якою зобов'язував управу запозичити в одній з кредитних установ або у приватної особи під заставу ділянок міської землі до 560 тис. руб., з них 360 тис. руб. на спорудження в Маріуполі міського водопроводу та 200 тис. руб. на влаштування електричного освітлення. Водночас дума доручила управі одержати необхідні дозволи на позику [10, с. 121 – 123].

Заразом, управа та водопровідно-електрична комісія отримали завдання від думи витратити до 5 тис. руб. на складання проекту та кошторису електричного освітлення, а також на перевірку і, якщо знадобиться, переробку водопровідного проекту. Найбільша частина цих коштів призначалась для винагороди запрошеним інженерам-спеціалістам, на яких покладалась проектування та складання кошторису [10, с. 123].

Маріупольська міська управа неухильно і поступово реалізовувала настанови розпорядчого органу міського самоврядування від 24 травня 1906 р. Так, в імперських урядових колах було здобуто дозвіл на позику, яка відповідно до закону була санкціонована міністром внутрішніх справ. Про це міського голову поінформував катеринославський губернатор у лютому 1907 р. [10, с. 123]. У такий спосіб включалося «зелене світло» активізації всієї роботи із спорудження муніципальних електро- та водопостачального підприємств.

Розпочинаючи виконувати покладене думою постановою від 24 травня 1906 р. доручення щодо розробки проекту влаштування електричного освітлення в Маріуполі, управа та комісія надавали особливої ваги вибору особи, якій можна доручити складання зазначеного проекту. Задля гарантування вмілого виконання цього завдання комісія з влаштування електричного освітлення звернулася до Санкт-Петербурзького

електротехнічного інституту, в той час провідний імперський навчальний та науковий центр відповідної науково-технічної галузі, з проханням порекомендувати їй добросовісного та компетентного спеціаліста. Електротехнічний інститут порадив інженера-електрика Володимира Володимировича Дмитрієва, як особу, що цілковито відповідає запиту комісії. Покладаючись на такий відзив, управа та комісія уклали угоду з В. Дмитрієвим про складання ним проекту з влаштування електричного освітлення та його кошторису [11, с. 49 – 50]. 12 березня 1907 р. міська управа на черговому засіданні думи оголосила доповідь, в якій вже було презентовано розроблені Санкт-Петербурзьким спеціалістом плани та розрахунки із втілення освітлення міста [11, с. 38, 43, 53].

З представленого проекту видно, що його розраховано на встановлення на вулицях центральної частини Маріуполя 90 дугових та 190 танталових (разом 280) ліхтарів на дерев'яних стовпах. Передбачалася передача та розподіл електричної енергії через проводи, що мали проходити вулицями на відкритому повітрі та кріпитись до стовпів за допомогою кронштейнів, ізоляторів і арматури. Проект містив розрахунки, які стосувались загальної вартості його втілення, прямі та непрямі видатки, собівартість електроенергії, доходність підприємства тощо [11, с. 50 – 53].

Про деякі технічні подробиці реалізації маріупольського проекту, не маючи прямих свідчень, можна зробити висновок з відомостей про деталі створення електричного освітлення в Херсоні за технічними розробками того ж В. Дмитрієва, приблизно в той самий час (1908 – 1909 рр.). Отже, там було використано соснові стовпи та мідні проводи для мережі вуличного освітлення [34]. Таким чином, є підстави стверджувати, що в Маріуполі планувалося застосувати такі ж самі елементи електромережі.

В обставинах визрівання позитивних умов для створення комунальної електромережі та усвідомлення безперспективності приватного підприємництва в галузі електропостачання Є. Томазо запропонувала місту купити в неї електростанцію зі всіма приналежностями. Міська дума одногосно постановила відхилити її пропозицію [11, с. 81].

Окрилена згадуваною вище міністерською санкцією, міська дума 13 квітня 1907 р. відкритим голосуванням обрала з числа найбільш авторитетних гласних у якості дорадчого та підготовчого органу при управі спеціальну комісію з улаштування в Маріуполі електричного освітлення та водопроводу у складі сімох осіб – Давида Олександровича Хараджаєва, Микиту Васильовича Ковалевського, Іллю Еммануїловича Юр'єва, Миколу Степановича Караманова, Абрама Михайловича Трегубова, Івана Івановича Чентукова та Івана Спиридоновича Гофа [11, с. 110]. З відомостей газети «Маріупольская жизнь» черпаємо відомості про те, що головою електричної комісії був міський голова – Іван Олексійович Попов [19].

Загалом, в 1907 р. на складання проектів улаштування електричного освітлення і водопроводу та їх перевірку було витрачено відповідно 2157 руб. 60 коп. та 1013 руб. [31, с. 116].

17 січня 1908 р. газета «Маріупольская жизнь» повідомила, що міська управа розпочала переговори з Харківським земельним банком про позику грошей для влаштування електричного освітлення, проект якого вже відправлено на затвердження в міністерство внутрішніх справ [16].

1908 р. за ухвалою Маріупольської міської думи було здійснено позику 200000 руб. в Харківському земельному банку під заставу частини міської видгінної землі на 66 років та 2 місяці під 5,25% річних. Повернення позичальником коштів, отриманих у тимчасове

користування від кредитора, передбачалося в 1974 р. [32, с. 110]. За ухвалою думи щорічні платежі, які належало сплачувати банку мали щороку вноситися в кошторис видатків Маріуполя [11, с. 119].

Прикметним явищем 1908 р. стали неодноразові випадки відмов міської думи в задоволенні клопотань підприємців (М. Урбанського, П. Чебаненка, Агішева) стосовно дозволу встановлення газових двигунів для виробки електричного струму для «електро-біографів» (примітивних кінотеатрів) [12, с. 6, 18, 88; 17; 18]. Цього не спостерігалось у попередні роки. Дума та управа мотивували відмови неприйнятністю пахання двигунів у такому центральному та найбільш жвавому місці в Маріуполі, як Катерининська вулиця, а також санітарно-гігієнічними та пожежними чинниками небезпеки. Дума висловила небажання виконати нове прохання Єлизавети Томазо про продовження вище згаданого контракту від 1905 р., термін якого вичерпувався саме 1908 р. Ба більше, управі надавались повноваження вимагати від приватної підприємниці знесення всіх її стовпів та проводів у будь-який час [12, с. 47]. На наш погляд, негативні ухвали думи були продиктовані підготовкою до створення муніципальної електромережі та усуненням небажаної конкуренції в сфері електропостачання.

На засіданні міської думи 7 березня 1908 р. було зачитано доповідь міської управи, укладеної 5 березня, в якій пояснювалися заходи виконавчого органу міського самоврядування, здійснені разом із відповідною комісією стосовно оцінки та критеріїв вибору підрядника, спроможного найвигідніше виконати замовлення на влаштування в Маріуполі комунального електричного освітлення [12, с. 47, 52 – 54]. У доповіді управи зазначалося, що найбільш обґрунтовані та вигідні пропозиції з вищезазначених чотирьох фірм було надано інженером Шильдгауером [12, с. 54]. У відповідності до його заяви повний устрій електричного освітлення обійдеться місту в 128,5 тис. руб., що в якійсь мірі має відповідність кошторису, обчисленому В. Дмитрієвим [12, с. 54 – 55]. За попередніми взаємними зобов'язаннями міської управи та Р. Шильдгауера зведення будівлі електростанції з димовою трубою, поставка стовпів, їх встановлення та дещо інше, усього приблизно на 51500 руб., мали забезпечуватися містом та не входили в предмет підяду [12, с. 55].

Зібравши відомості про запропоновані інженером Шильдгауером парові котли, газогенератори, динамо-машини, акумулятори, ліхтарі та інші прилади, управа і комісія переконалися в тому, що це обладнання від гарних виробників та має репутацію найкращої якості. В доповіді управи наголошувалось, що Р. Шильдгауер знаний як особа, що старанно і сумлінно виконує свої зобов'язання [12, с. 55].

За цим міський голова ознайомив із попередніми умовами, до яких комісія міської думи з улаштування електричного освітлення дійшла після переговорів з інженером Шильдгауером. Вони мали своєю суттю наступне. Задля забезпечення виконання підяду Р. Шильдгауер вносив у касу міського управління заставу в розмірі 5% від загальної ціни підяду. Третина вартості всіх машин, котлів і апаратів сплачувалась містом за доставкою їх на місце призначення та за тим як електростанція стане до ладу. Платіж решти двох третин вартості підяду відтерміновано на два або три роки під 5% річних [12, с. 45 – 46].

Водночас міський голова наголошував, що за домовленістю всі машини, агрегати та решту необхідного підрядник зобов'язувався доставити в Маріуполь не пізніше, як за 5 місяців із дня укладання контракту. Не більше двох місяців відводилося на установку та підготовку обладнання до експлуатації. При цьому Р. Шильдгауер, за свідченням І. Попова, гарантував безперебійну роботу обладнання протягом року [12, с. 46].

Заслухавши доповідь управи та інформацію міського голови, дума, після зауважень висловлених деякими гласними, одногосно постановила уповноважити управу здати устрій у місті Маріуполі електричного освітлення за проектом Володимира Дмитрієва тим фірмам або особам, пропозиції яких будуть управою разом з електричною комісією визнані для міста найбільш вигідними [12, с. 46 – 47].

Наступне засідання Маріупольської міської думи, присвячене влаштуванню електричного освітлення, відбулося 22 квітня 1908 р. У доповіді управи йшлося про виконання думського доручення від 7 березня 1908 р. Ключові відомості полягали в тому, що електрична комісія за участю інженера-електрика В. Дмитрієва, вивчивши пропозиції всіх фірм, зупинила вибір на пропозиції інженера Р. Шильдгауера, з яким управа 12 квітня 1908 р. уклала контракт. Реалізація цього мала обійтись місту в 112 тис. руб. Початкова вартість, як бачимо, була знижена на 8 тис. руб. Окремо Шильдгауер мав влаштувати при електростанції градирню за 4 тис. руб., яка не входила в початковий кошторис. Спорудження будівлі електростанції з димовою трубою, купівля стовпів, їх встановлення, проводка мережі поклалися на іншого підрядника [12, с. 89 – 90].

Під час обговорення двоє гласних – Ісай Матецький та Костянтин Пічахчі – поставили під сумнів доцільність та раціональність укладення контракту з Р. Шильдгауером [12, с. 76 – 81]. Утім, дума своєю постановою висловила довіру та позитивну оцінку усій попередній діяльності електричної комісії, а також подяку за «безкорисливу, добросовісну та нелегку працю», яку вона виконала у справі підготовки контракту з улаштування електричного освітлення [12, с. 87]. Так відбулося засідання міської думи, яке констатувало завершення, організаційного-правового етапу підготовки муніципальної електрифікації міста.

За цим на порядку денному міського самоврядування Маріуполя в якості чергового завдання постало виконання будівельно-монтажних та налагоджувальних робіт з улаштування електричного освітлення. Електростанція – головна ланка проекту – споруджувалась на просторі, прилеглому до вулиці Малофонтанної. 17 червня 1908 р. газета «Мариупольская жизнь» повідомляла, що будівництво електростанції швидко просувається вперед – стіни почасті зведені на висоту до 1,5 сажнів. Подальше спорудження передбачало встановлення залізних ферм, вже замовлених місцевому заводу Соїфера. Водночас завершено котлован під димову трубу та димовий канал до неї від котлів. Підряд на зведення труби взяла на себе технічна контора Бремера. Газетна хроніка відобразила плани міського управління завершити всі кам'яні роботи до 15 липня [21]. Нарешті восени 1908 р. було зведено основну будівлю електростанції, градирню, надвірні споруди – димову трубу, майстерню, паркани та ін. [32, с. 119].

За першою чергою проекту муніципальне електричне освітлення влаштовувалося повністю або частково на сімнадцяти маріупольських вулицях – Фонтанній, Митрополитській, Миколаївській, Катерининській, Георгіївській, Італійській, Великій Садовій, Костянтинівській, Лікарняній, Таганрозькій, Вокзальній, М.-Магдалинівській, Грецькій, Харлампіївській, Портовій – та Олександрівській площі. З усіх перерахованих вулиць Катерининська, Таганрозька, Вокзальна, Портова, М.-Магдалинівська, Лікарняна та Олександрівська площа мали освітлюватися дуговими ліхтарями, а решта (вулиці другорядного значення) – танталовими лампами. Як повідомляла «Мариупольская жизнь», більш «розкішне» освітлення передбачено для Катерининської (Большой) вулиці, де відстань між ліхтарями становитиме 53 метри, на решті вуличного простору цей показник становитиме 105 метрів [20].

Поставка головного обладнання здійснювалася з Німеччини. Машини та агрегати вантажилися на пароплав у Гамбурзі та морем доставлялися до Маріуполя [22]. Найбільш вірогідно, що виробником головного обладнання електростанції було акціонерне товариство німецьких електричних заводів в Аахені [1]. Котли, парові машини, динамомашини, акумуляторні батареї, газогенератор, розподільна дошка, лічильники і трансформатори були встановлені в основній будівлі електропостачального підприємства. Міська електростанція завбачливо будувалася біля «Великого фонтану» – основного в місті природного джерела води, необхідної для роботи парових машин.

Міське самоврядування, природно, прагнуло підвищити економічну ефективність використання установок, обладнання й апаратури, які використовувались для виробництва електричної енергії, а також персоналу. Найбільш прийнятним способом досягнення цієї мети було залучення найбільшої кількості користувачів у найкоротші терміни. Для цього управа, згідно з постановами міської думи, встановила пільгові умови, які повинні були зменшити для абонентів вартість улаштування у себе електричного освітлення. Так, управа брала зобов'язання оплатити за рахунок міського бюджету вартість проводів (перерізом не більше 4-х кв. мм) для введення від вуличної мережі до лічильника, встановленого в приміщенні абонента, а також двох запобіжників на найближчому вуличному стовпі і трьох ізоляторів на будівлі. Водночас дві третини вартості влаштування електричного освітлення (без арматури) управа зобов'язувалась розстрочити благонадійним домовласникам з тим, щоб розстрочена сума була сплачена в міську касу до 1 січня 1910 р. рівними щомісячними внесками. Таким відтермінуванням могли користуватися тільки ті домовласники або, за їх поручительством, квартиронаймачі, у кого було встановлено не більше 20 лампочок. На таких самих умовах можна було відтермінувати сплату за лічильник з розподільною дошкою, якщо хто-небудь побажає придбати їх у міській управі в розстрочку. Ця пільга була обіцяна лише тим абонентам, які почнуть користуватися електричною енергією з міською станцією не пізніше 1 січня 1910 року [23].

20 січня 1909 р. у міській газеті, було вміщено замітку, в якій повідомлялось, що улаштування електричного освітлення наближалось до завершення. Журналіст-хронікер сподівався, посилаючись на «достовірні джерела», що останнім терміном закінчення всіх робіт стане 25 – 28 січня, в ці ж числа електрику отримають і приватні абоненти. Водночас повідомлялось, що завершується установка акумуляторів, які мали надавати в мережу денну електроенергію [24]. В адресі-календарі Катеринославської губернії на 1910 р. можна довідатися про те, що обов'язки завідувача міської електростанції виконував Генріх Генріхович Заам [6, с. 245].

Муніципальне освітлення з'явилося спочатку на Большой та Марії-Магдалининській вулицях, а увечері середи, 28 січня, – на всіх інших, куди на той момент поширювалася електрична мережа. Утім, вочевидь, її функціонування не відрізнялось сталістю та безперебійністю. Дописувач «Маріупольської життя» повідомляв про не сильне піднесення настрою мешканців цих вулиць. Вже настрахані витівками електричного освітлення жителі «інших вулиць» уявляли картини занурення у темряву, а осяяння їх електричним світлом має тимчасовий характер та є лише «пробою пера» міської електростанції [27]. Однак, ці побоювання не виправдались, робота електромережі налагоджувалась.

З 1 лютого припинила подачу електроенергії для всіх абонентів приватна електростанція К. Томазо, який продав проводи та частину машин [26]. Так, січень (за

старим стилем) або лютий (за новим стилем) 1909 р. можна визначити часом народження міської електростанції та міського електричного освітлення в Маріуполі.

Початок роботи міської електростанції був затьмарений двома обставинами. По-перше, через кілька днів міські хлопчачі-вандали розбили на багатьох вуличних стовпах ковпаки для електричних лампочок [28]. У зв'язку із цим поліцейстер Маріуполя зобов'язав околочних наглядців та городових слідкувати за електричними ліхтарями, а винуватих в їх пошкодженні доставляти в міське поліцейське управління [25]. По-друге, виявилось, що комунальний тариф передбачав оплату за 1 кВт / год – 32 коп., у той час як абоненти приватної електростанції платили за 1 кВт / год – 28 коп. Для порівняння, в 1908 – 1909 рр. вартість 1 кг першосортної яловичини в Маріуполі становила, залежно від сезону, 29 – 35 коп. [14, с. 13]. Колишні абоненти електростанції Томазо, які вимушено приєдналися до муніципальної електромережі, а також нові користувачі були неприємно здивовані розмірами вартості електрики. Це здивування надалі відбилося в «Мариупольской жизни», де в номері за 27 листопада 1911 р. з'явився відповідний сатиричний малюнок, який відображає здивування городян із приводу більш високої ціни на електроенергію, одержувану від мариупольської міської електростанції, ніж від приватної електростанції Костянтина Томазо, яку власник вимушено закрити. На малюнку Костянтин Іванович Томазо тримає в руках рахунок від Маріупольської міської електростанції, на якому видно муніципальний тариф – 32 коп. за кіловат-годину. Костянтин Іванович звертається до гласних міської думи:

«Какой бы шум вы подняли, друзья,
Когда-бы это сделал я!» [29].

Про масштабність втілення в Маріуполі електричного освітлення свідчить низка показників. Так, тільки за 1909 р., неповний, рік роботи в топках парових котлів електростанції було спалено понад 582 т вугілля. А для отримання горючого газу в газогенераторі було перероблено понад 175 т антрациту [32, с. 122]. У 1911 р. на електростанції було спожито без малого 34 тис. м³ води [33, с. 115].

Загальні витрати міської каси на влаштування муніципальної електромережі склали 258823 руб. [32, с. 114]. Доходи міського бюджету в 1909 р. – 539 329 руб. [32, с. 35]. Безумовно позитивні результати експлуатації електростанції за перший же рік її функціонування проявилися, дивна річ, у покритті всіх експлуатаційних витрат, виключаючи сплати за позицію Харківського земельного банку [32, с. 119]. У 1912 р. утримання електростанції коштувало міському бюджету 51425 руб., а доходи від неї становили 84291 руб. [4, с. 20, 147].

Виходячи з відомостей табл. 2, в 1910 р. в Маріуполі нараховувалось уже 359 електричних (вже на 79 одиниць більше, ніж передбачав проект першої черги) та 225 газових ліхтарів, разом – 584.

Загалом, за кількістю ліхтарів Маріуполь, як і в 1904 р. посідав друге місце в губернії (серед міст, де існували установи міського самоврядування) після губернського Катеринослава, в якому електричне освітлення вулиць набуло найбільшого поширення. Кількість ліхтарів вуличного освітлення в нашому місті перевищувала відповідне число у всіх інших повітових містах Катеринославської губернії. Утім, показник відносно задовільності освітлення, у Маріуполі, як і у Катеринославі, погіршився (у 1904 р. на один ліхтар приходилося 34,7 сажнів вулиць, а в 1910 р. – 51,4). Утім, спостерігається подальше зростання кількості ліхтарів. У 1914 р. Маріуполь освітлювався вже 686 електричними ліхтарями [30, с. 131].

**Освітлення вулиць міст Катеринославської губернії в 1910 р.
 (губернське та повітові міста) [3, с. 550]**

Місто	Число ліхтарів			
	електричних	газових	газових	на один ліхтар приходиться сажнів вулиці
Катеринослав*	1165	36	–	64,1
Бахмут	–	–	283	88,3
Верхньодніпровськ	–	–	136	56,3
Луганськ	–	–	518	31,3
Маріуполь	359	–	225	51,4
Новомосковськ	–	–	19	695,6
Олександрівськ	120	–	144	29,5
Павлоград	–	–	–	–

На території електростанції було збудоване і спеціальне приміщення, де згодом були змонтовані та з'єднані з електромоторами 3 насоси, як частина міської водопостачальної мережі. Починаючи з 12 березня 1911 р., вода з «Великого фонтану» накачувалася у верхню частину міста в спеціальні резервуари й водонапірну вежу, а звідти самопливом надходила до водорозбірних будок на вулицях міста і в будинки спочатку кількох сотен маріупольців [13, с. 90].

Загалом, за 1911 р. найбільше електроенергії було відпущено міським установам (водопровід, освітлення вулиць тощо) – 57%, приватним абонентам – 30%, сінематографам – 5%, для двигунів промислових підприємств – 8% [33, с. 114].

Отже, влаштування муніципального електричного освітлення в Маріуполі, будівництво міської електростанції відбувалося за ініціативою і під повним контролем міських думи й управи та спеціально створеної думської комісії під головуванням міського голови І. Попова. З огляду на всі відомі проекти маріупольського міського самоврядування імперської доби, будівництво електростанції було одним із найуспішніших втілених його задумів. Важливим чинником позитивних наслідків проекту був вибір головного надійного підрядника. Електростанція забезпечувала електричне освітлення міста, була підприємством, яке працювало на потреби міського господарства. Її будівництво збагачувало багатогранність видів трудової діяльності та дозволяло городян. Водночас дозволимо собі умоглядне міркування, а саме, тиск міського самоврядування на приватників та вилучення їх з ринку електропостачання в місті породжувало монополізм, усунення конкуренції та можливість у цій сфері одному економічному суб'єкту встановлювати монопольну ціну. В той самий час, запровадження електричного освітлення в приватних оселях заможної частини населення та на вулицях у центральній (престижній) частині міста поглиблювало на тому історичному етапі прірву між бідністю

*Освітлення міста здійснювалось не тільки за рахунок міської каси

та багатством. Та хай там як, Маріуполь був яскравим виявом урбанізаційних процесів та свідченням промислового перевороту на Східній Україні, яка перетворилася на один із найбільш розвинутих регіонів Російської імперії.

Список використаної літератури

1. Божко Р. История трех проектов / Р. Божко // Ильичевец. – 2002. – № 38 (6 апреля) ; Bozhko R. Istoriya trekh proektov / R. Bozhko // Illichevets. – 2002. – № 38 (6 aprelya)/
2. Города России в 1904 году / Центр. стат. ком. МВД. – Санкт-Петербург : Типо-лит. Ныркина, 1906. – 907 с. ; Goroda Rossii v 1904 godu / Tsentr. stat. kom. MVD. – Sankt-Peterburg : Tipo-lit. Nyrkina, 1906. – 907 s.
3. Города России в 1910 году / Центр. стат. ком. МВД. – Санкт-Петербург : Типо-лит. Ныркина, 1914. – 1158 с. ; Goroda Rossii v 1910 godu / Tsentr. stat. kom. MVD. – Sankt-Peterburg : Tipo-lit. Nyrkina, 1914. – 1158 s.
4. Доходы, расходы, специальные капиталы и задолженность городских поселений на 1912 год. – Петроград : Тип. Н.Я. Стойковой, 1917. – 532 с. ; Dokhody, raskhody, spetsialnye kapitaly i zadolzhennost gorodskikh poseleniy na 1912 god. – Petrograd : Tip. N.Ya. Stoykovoy, 1917. – 532 s.
5. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес календарь на 1901 г. – Екатеринослав : Типо-Литография губ. правления, 1900. – Вып. 2. – 577 с. ; Yekaterinoslavskaya guberniya. Pamyatnaya knizhka i adres kalendar na 1901 g. – Yekaterinoslav : Tipo-Litografiya gub. pravleniya, 1900. – Вып. 2. – 577 s.
6. Екатеринославский адрес-календарь на 1910 год. – Екатеринослав : Типо-Литография Губернского Правления, 1910. – 338 с. ; Yekaterinoslavskiy adres-kalendar na 1910 god. – Yekaterinoslav : Tipo-Litografiya Gubernskogo Pravleniya, 1910. – 338 s.
7. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1899 г. с приложениями. – Мариуполь : Тип. Д. И. Бабенко, 1900. – 247 с. ; Zhurnaly ocherednykh i chrezvychaynykh zasedaniy Mariupolskoy gorodskoy dumy za 1899 g. s prilozhenimi. – Mariupol : Tip. D. I. Babenko, 1900. – 247 s.
8. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1903 г. – Мариуполь: Тип. Э.И. Гольдрина, 1903. – 275 с.; Zhurnaly ocherednykh i chrezvychaynykh zasedaniy Mariupolskoy gorodskoy dumy za 1903 g. – Mariupol: Tip. E. I. Goldrina, 1903. – 275 s.
9. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1905 г. – Мариуполь : Тип. Э. И. Гольдрина, 1906. – 282 с. ; Zhurnaly ocherednykh i chrezvychaynykh zasedaniy Mariupolskoy gorodskoy dumy za 1905 g. – Mariupol : Tip. E. I. Goldrina, 1906. – 282 s
10. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1906 г. – Мариуполь : Тип. С. А. Копкина, 1907. – 295 с. ; Zhurnaly ocherednykh i chrezvychaynykh zasedaniy Mariupolskoy gorodskoy dumy za 1906 g. – Mariupol : Tip. S. A. Kopkina, 1907. – 295 s.
11. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1907 г. – Мариуполь : Тип. Э. И. Гольдрина, 1908. – 340 с. ; Zhurnaly ocherednykh i chrezvychaynykh zasedaniy Mariupolskoy gorodskoy dumy za 1907 g. – Mariupol : Tip. E. I. Goldrina, 1908. – 340 s.
12. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1908 г. – Мариуполь : Тип. бр. Э. и А. Гольдрина, 1909. – 376 с. ; Zhurnaly ocherednykh i

chrezvychnykh zasedaniy Mariupolskoy gorodskoy dumy za 1908 g. – Mariupol : Tip. br. E. i A. Goldrina, 1909. – 376 s.

13. Коробка В. М. Заходи громадського управління Маріуполя із влаштування міського водопроводу / В. М. Коробка // Грані. – 2013. – №3. – С. 88–93 ; Korobka V. M. Zakhody hromadskoho upravlinnia Mariupolia iz vlashtuvannia miskoho vodoprovodu / V.M. Korobka // Hrani. – 2013. – №3. – S. 88–93.

14. Коробка В. В Маріуполь из Гамбурга привезли евростандарт / В. Коробка, Ю. Коробка // Приазовский рабочий. – 2019. – 23 февраля ; Korobka V. V Mariupol iz Gamburga privezli evrostandart / V. Korobka, Yu. Korobka // Priazovskiy rabochiy. – 2019. – 23 fevralya.

15. Маріуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашененко и др. - 2-е изд., измен. и доп. – Маріуполь : Рената, 2008. – 428 с. ; Mariupol i ego okrestnosti: vzglyad iz XXI veka / R. P. Bozhko, T. Yu. Buli, N. N. Gashenenko i dr. - 2-e izd., izmen. i dop. – Mariupol : Renata, 2008. – 428 s. ;

16. Маріупольская жизнь. – 1908. – №424. – 17 января ; Mariupolskaya zhizn. – 1908. – №424. – 17 yanvarya.

17. Маріупольская жизнь. – 1908. – №434. – 29 января ; Mariupolskaya zhizn. – 1908. – №434. – 29 yanvarya.

18. Маріупольская жизнь. – 1908. – №435. – 30 января ; Mariupolskaya zhizn. – 1908. – №435. – 30 yanvarya.

19. Маріупольская жизнь. – 1908. – №472. – 15 марта ; Mariupolskaya zhizn. – 1908. – №472. – 15 marta.

20. Маріупольская жизнь. – 1908. – №528. – 27 мая ; Mariupolskaya zhizn. – 1908. – №528. – 27 maya.

21. Маріупольская жизнь. – 1908. – №546. – 17 июня ; Mariupolskaya zhizn. – 1908. – №546. – 17 iyunya.

22. Маріупольская жизнь. – 1908. – №661. – 4 ноября ; Mariupolskaya zhizn. – 1908. – №661. – 4 noyabrya.

23. Маріупольская жизнь. – 1909. – №708. – 4 января ; Mariupolskaya zhizn. – 1909. – №708. – 4 yanvarya.

24. Маріупольская жизнь. – 1909. – №720. – 20 января ; Mariupolskaya zhizn. – 1909. – №720. – 20 yanvarya.

25. Маріупольская жизнь. – 1909. – №725. – 25 января ; Mariupolskaya zhizn. – 1909. – №725. – 25 yanvarya.

26. Маріупольская жизнь. – 1909. – №726. – 27 января ; Mariupolskaya zhizn. – 1909. – №726. – 27 yanvarya.

27. Маріупольская жизнь. – 1909. – №728. – 29 января ; Mariupolskaya zhizn. – 1909. – №728. – 29 yanvarya.

28. Маріупольская жизнь. – 1909. – №734. – 6 февраля ; Mariupolskaya zhizn. – 1909. – №734. – 6 fevralya.

29. Маріупольская жизнь. – 1911. – №1561. – 27 ноября ; Mariupolskaya zhizn. – 1911. – №1561. – 27 noyabrya.

30. Молчанов В. Б. Розвиток міст Донбасу у другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2017. – Вип. 26. – С. 113. – Режим доступу : http://resource.history.org.ua/publ/Piu19-20_2017_26_9 ; Molchanov V. B. Rozvytok mist Donbasu u druhii polovyni XIX – na pochatku

XX st. [Elektronnyi resurs] / V. B. Molchanov // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – 2017. – Vyp. 26. – S. 113. – Rezhym dostupu : http://resource.history.org.ua/publ/Piu19-20_2017_26_9

31. Отчет Мариупольской городской управы о приходе и расходе городских сумм с приложениями за 1907 г. – Мариуполь : Тип. С. А. Копкина, 1908. – 146 с. ; Otchet Mariupolskoy gorodskoy upravu o prikhode i raskhode gorodskikh summ s prilozheniyami za 1907 g. – Mariupol : Tip. S. A. Kopkina, 1908. – 146 s.

32. Отчет Мариупольской городской управы о приходе и расходе городских сумм с приложениями за 1909 год. – Мариуполь : Электро-тип. Бр. Гольдрин, 1910. – 123 с. ; Otchet Mariupolskoy gorodskoy upravu o prikhode i raskhode gorodskikh summ s prilozheniyami za 1909 god. – Mariupol : Elektro-tip. Br. Goldrin, 1910. – 123 s/

33. Отчет Мариупольской городской управы о приходе и расходе городских сумм с приложениями за 1911 год. – Мариуполь : Электро-тип. Бр. Гольдрин, 1912. – 119 с. ; Otchet Mariupolskoy gorodskoy upravu o prikhode i raskhode gorodskikh summ s prilozheniyami za 1911 god. – Mariupol : Elektro-tip. Br. Goldrin, 1912. – 119 s.

34. Первая электростанция Херсона [Электронный ресурс] // Мой город – Херсон : Не совсем Официальный сайт истории города. – Режим доступа : <http://mycity.kherson.ua/organiz/hersonoblenergo/1electro.html> ; Pervaya elektrostantsiya Khersona [Elektronnyy resurs] // Moy gorod – Kherson : Ne sovsem Ofitsialnyy sayt istorii goroda. – Rezhim dostupa : <http://mycity.kherson.ua/organiz/hersonoblenergo/1electro.html>

35. Руденко Н. Шаги цивилизации в дореволюционном Мариуполе [Электронный ресурс] / Н. Руденко // Старый Мариуполь. – Режим доступа : <http://old-mariupol.com.ua/shagi-civilizacii-v-dorevolucionnom-mariupole/> ; Rudenko N. Shagi tsivilizatsii v dorevolutsionnom Mariupole [Elektronnyy resurs] / N. Rudenko // Staryy Mariupol. – Rezhim dostupa : <http://old-mariupol.com.ua/shagi-civilizacii-v-dorevolucionnom-mariupole/>

36. Тотомианц В. Ф. Муниципализация промышленных предприятий / В. Ф. Тотомианц. – Москва : Кн. дело, 1902. – 174 с. ; Totomians V. F. Munitsipalizatsiya promyshlennykh predpriyatiy / V. F. Totomians. – Moskva : Kn. delo, 1902. – 174 s.

37. Шевченко В. В. Вуличне освітлення як складова модернізації міст України (XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / В. В. Шевченко // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2017. – Вип. 26. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/124860/12-Shevchenko.pdf?sequence=1> ; Shevchenko V. V. Vulychne osvittlennia yak skladova modernizatsii mist Ukrainy (XIX – pochatok XX st.) [Elektronnyi resurs] / V. V. Shevchenko // Problemy istorii Ukrainy XIX – poch. XX st. – 2017. – Vyp. 26. – Rezhym dostupu : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/124860/12-Shevchenko.pdf?sequence=1>

Стаття надійшла до редакції 05.03.2019 р.

V. Korobka, Yu. Korobka

LOCAL GOVERNMENT'S MEASURES MEANT TO ADJUST A POWER PLANT AND ELECTRIC LIGHTING OF MARIUPOL

The late 19th-the early 20th century was marked both in Mariupol and in other cities of East Ukraine by rapid growth of factory production and carriages, increase in trade and growth of the urban population. Along with it, urban development gained momentum, especially in the downtown area distinguished by its diversity. It was here where local and central government buildings, commercial, cultural, academic and spectacular buildings, banks, hospitals, guest

houses and convenient mansions as well as small and medium-sized businesses involved in industry and everyday services were erected. Signals of desirability of the city's electrification were coming from well-to-do residents.

The most dynamical response to the challenge of the time was given by private initiative. Thus with the City Council consent of December 11th, 1898, in one of the houses in Kharlampiievskia Street a private power plant meant to light Tomazo house where there was a hotel (nowadays the "Youth" public hall) was adjusted.

In the late 19th century the City Council and the City Administration just planned to adjust citywide electric lighting and to build a power plant. Insufficient capacity of the city budget was the key problem in adjustment of an electric power grid. The project began being implemented in 1908 when the City Administration borrowed 200.000 rubles from Kharkiv land bank. Equipment for the power plant was delivered from Germany. All the works in adjusting electric lighting were completed in February 1909 when lighting began in the downtown area and in homes owned by mostly by well-to-do private subscribers.

The beginning of the power plant's work was saddened by some of the subscribers' indignation at the utility charge which equaled 32 kopecks for 1 kW/h. In 1912 maintenance of the power plant cost the city budget 51425 rubles, whereas the receipts therefrom equaled 84 291 rubles.

In 1910 there were 359 electric street lamps in Mariupol. As far as this criterion, the capital of the Ukrainian Upper Azov Area ran second after Yekaterinoslav (Katerinoslav) where 1165 electric street lamps were installed. In fact, in district capitals of the province street lighting was adjusted only in Aleksandrovsk (Oleksandrivsk) (120 street lamps). In 1913 Mariupol was lit by as many as 686 electric street lamps. Mariupol city power plant was built at the initiative and under complete control of the City Council and the City Administration. Taking into consideration all the well-known projects of Mariupol local government, construction of the power plant was one of its most efficient endeavors. The power plant provided for electric lighting of the city. It was a business that provided for the work of the city water pipeline erected in 1911. Its construction enriched the multi-sidedness of the city residents' working activity and leisure.

Key words: *Local government, City Council, City Administration, mayor, power plant, electric lighting of mariupol.*

УДК 929.532:351.755

О.В. Кригіна

УКЛАДАННЯ ШЛЮБУ: ВИМОГИ ТА ОСОБЛИВОСТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕТРИЧНИХ КНИГ)

У статті розглянуто інформаційний потенціал другої частини метричних книг про одружених. Розглянуті основні вимоги та особливості укладання шлюбів для представників православного та іудейського віросповідання. Визначено, що важливою вимогою було досягнення повноліття молодятами, вказівка на номер шлюбу, присутність поручителів та свідків та благословення батьків. Виявлено, що для православного населення характерним було проведення шлюбного обшуку, для іудеїв – укладання шлюбного

договору (ксуба). Зазначено, що метричні книги другої частини про одружених містять великі інформативні можливості.

Ключові слова: метричні книги, одружені, шлюб, шлюбний обшук, ксуба.

Актуальність теми полягає у дослідженні одного з найважливіших суспільних інститутів – сім'ї, розвиток та функції якого мають тісний зв'язок із народом. Сім'я є першим в житті людини осередком, соціальною групою, завдяки якій вона долучається до цінностей культури, традицій, звичаїв, освоює перші соціальні ролі, набуває досвіду суспільної поведінки.

Статистичні дані щодо шлюбів, укладання перших шлюбів, тривалість шлюбів, кількість розлучень і неповних сімей змушують всебічно вивчати закономірності історичного розвитку інституту шлюбів та утворення родин з метою коригування негативних процесів і їх наслідків. Значення шлюбу як важливого соціального інституту було обумовлено тим, що моральна атмосфера, що складалася в ньому впливала на майбутнє наречених та визначала рівень розвитку суспільства, адже саме у шлюбі відображаються моральний стан і соціальні процеси суспільства.

Укладання шлюбів та утворення родини для суспільства завжди було необхідним, обов'язковим та правильним. Укладання шлюбу давало можливість підвищити соціальний стан людини у суспільстві. Одруження/заміжжя сприймалося як необхідний етап, який має бути в житті кожної людини [11].

Традиції укладання шлюбів та весільний обряд, характерний для різних місцевостей України, продовжують викликати інтерес серед дослідників та відкривають маловідомі елементи обряду як явища традиційно-побутової культури народу. Укладанню шлюбу завжди надавалося великого значення. У народі утвердилась думка, що родина та її утворення це справа як молодят, так і їхніх батьків, суспільства та церкви. Серйозним було й ставлення молоді до шлюбу.

До 1917 року реєстрація шлюбів здійснювалася церквою із обов'язковим занесенням записів до метричних книг. Декретом про відокремлення церкви від держави проголошувалася обов'язковою лише громадянська (не церковна) форма реєстрації шлюбу, церковний шлюб був позбавлений юридичної сили, віруючим залишалось право здійснення вінчання у церкві після реєстрації шлюбу в органах загсу. Але, метричні книги були необхідні для документального підтвердження демографічних (юридичних) подій, тому їх необхідно було зберігати протягом 75-річного терміну відомчого зберігання з подальшою передачею на зберігання до державного архіву [2].

Метою дослідження є джерелознавчий аналіз метричних книг другої частини про одружених представників православного та іудейського віросповідання та виявлення традиційних особливостей фіксації інформації. Метричні книги склалися з трьох частин – про народжених, про одружених, про померлих, винятком є метричні книги іудейського населення, які містили окрему частину для фіксації розлучень.

Увага щодо дотримання вимог укладання шлюбів та фіксації у метричних книгах неодноразово зверталася церковнослужителями. Обер-секретар Святішого Синоду С. Григоровський [5] підготував вибірку із зібрання законів щодо ступенів спорідненості, згідно з якими дозволяли або забороняли укладати шлюб, а також щодо розлучень та позашлюбних дітей. Протоієрей В. Певцов ретельно розглянув правила здійснення обрядів хрещення, вінчання та поховання, проаналізував умови повторних шлюбів, їх припинення та розірвання [15, 121-136]. Цікавою є праця С. Новосельського щодо впливу життя у шлюбі

на рівень смертності чоловіків та жінок [14]. Особливий інтерес становить праця Д. Антонова та І. Антонової, де автори, звернули увагу на церковні обряди та їх фіксацію у метричних записках [2]. Дослідником С. Гузенковим проведено перевірку відомостей про шлюбні обшуки, післяшлюбні перевірки та розлучення [6]. У роботі В. Борисенко розглянуто структуру й типологію основних сімейних обрядів українців, автор наголошує, що одруження є центральним обрядом сімейного циклу [3]. Дослідниця Ю. Ковальова, використовуючи інформацію передшлюбних свідочств та документів необхідних для укладання шлюбів розглянула процедуру укладання шлюбів в селянському середовищі [12].

Законодавство Російської імперії XIX – початку XX століття встановлювало певні вимоги щодо укладання шлюбів, зокрема, шлюб вважався законним шляхом вінчання у церкві та фіксації цього обряду у метричних книгах, церковних актах реєстрації громадянського стану. Законодавство розглядало шлюб переважно, як релігійний акт, в силу чого і нормування його в найважливіших питаннях (в питаннях укладення і припинення) віддавало в руки того віросповідання, до якого належало подружжя. У нормах, що регулювали встановлення шлюбу, головними були два питання: по-перше, умови здійснення шлюбу і, по-друге, про вчинення шлюбу (формі шлюбу). Умови для укладання шлюбу, що визначаються законодавством, виникали з різних причин – юридичних, фізіологічних, етичних та релігійних [4].

Працюючи із метричними записами щодо одружених представників православного та іудейського віросповідання, визначимо основні вимоги щодо укладання шлюбів. Метричні книги православного населення про одружених містили таку інформацію: «№ 4; 18.05.1875 г.; жених – Товарищ Прокурора Тагангроского Окружного Суда Коллежский Секретарь Михайль Петровъ Галли, православного вероисповедания, первым браком, 28; невеста – Мариупольского купца дочь Сусана Едуардовна Аморети, православного вероисповедания, первым браком, 20; бракосочетание совершил протоирей Илья Юрьев, при бракосочетании были: дьякон Гаврииль Прусинский, дьячек Митрофан Котляревский; поручители: по жениху – Судебный Следователь города Мариуполя Михайль Антоновъ Айвась и Судебный Следователь второго участка Мариупольского уезда Александр Александровъ Полонский; по невесте – Мариупольский купец Михайль Николаевъ Чебаненко и Мариупольский купец Иностранный гость Иосифъ Мартино» [9, арк. 33].

За канонами християнської церкви, освячення шлюбу – це особливе таїнство, яке є обов'язковим для сповідників православної віри, що укладають шлюб. Умовами шлюбу були свідомо добра воля та чітко висловлена згода на шлюб осіб, які його укладають. При порушенні умов шлюбний союз не міг бути укладений, або ж не міг уважатися законним. Офіційному оформленню шлюбу передували заручини, оприлюднення бажання укласти шлюб у церкві, підготовка та збір необхідних документів та проведення шлюбного обшуку.

Заручини є законно вчинена взаємна обіцянка або зобов'язання наречених на вступ у шлюбний союз. Перед освяченням шлюбного союзу таїнством, священник зобов'язаний ретельно упевнитися в відсутності перешкод для цього союзу і підтвердити його законність належним формальним актом. Особам, які бажали взяти шлюб, видавався від єпархіального архієрея письмовий дозвіл на одруження, або «венечная память», до якої записувалися наречені та передбачалося, щоб священник, який вінчав шлюб, дізнався, чи немає для цього законних перешкод. У 1765 р., за правління Катерини II, «венечные памяти» та податок на них було скасовано, а замість цього встановлено, щоб священники щоразу

перед вінчанням самі проводили та записували до книги дізнання про законність шлюбу. Потім (із 1835 р.) для цих записів була встановлена єдина форма; для їх внесення з консисторії видавалася спеціальна, скріплена книга, яка мала назву обшукової [15]. Письмовий акт, який укладався перед вінчанням та мав на меті встановити відсутність кровних зв'язків між подружжям отримав назву шлюбного обшуку або передшлюбного / шлюбного свідоцтва.

Шлюбні обшуки оформлялися на типографському бланку, куди вносилися вся необхідна інформація стосовно наречених. Наприклад, (курсивом те, що вносилось до бланку шлюбного обшуку – *О.К.*) «№ 14, 1907года октября двадцать восьмого дня. По указу его императорского величества *Екатеринославской епархии, Славяносербского уезда, села Каменка, Александро-Свирской церкви.* Священно и церковнослужители произвели обыск желающих вступить в брак, и оказалось следующее: а) жених *деревни Македоновки крестьянин Иаков Евфимов Макахов, православный; жительствоует в деревне Македоновке;* б) невеста *деревни Македоновки крестьянка Василиса Иоанова Мякоткина, православная; жительствоует доньне в деревне Македоновке.* г) возраст к супружеству имеют совершенный, а именно: жених *двадцати четырех лет;* а невеста *семнадцати лет,* и оба находятся в здравом уме.д) родства между ними духовного, или плотского родства и свойства, возбращающего по установлению св. церкви брак, никакого нет.е) жених *холост,* а невеста *девица.* ж) к бракосочетанию приступают они по своему взаимному согласию и желанию, а не по принуждению, и на то имеют *от родителей своих дозволения.* з) по троекратному оглашению, сделанному в означенной церкви, *21, 22 и 28 октября,* препятствия к сему браку никакого никем не выявлено. й) для удостоверения беспрепятственности сего брака представляются письменные документы: 1) *удостоверение о личности жениха и невесты, выданное Македоновским сельским правлением от 24 октября 1907 года за № 233;* 2) *жених родился 1883 года октября 11 дня, записан под № 49;* 3) *невеста родилась 1890 года марта 12 дня, записана под № 12.* По сему бракосочетание означенных лиц предположено совершить в вышеупомянутой *Александро-Невской церкви,* сего *1907 года октября двадцать восьмого дня* в узаконенное время, при посторонних свидетелях і) что се показанное здесь о женихе и невесте справедливо, в том удостоверяют своею подписью как они сами, так и по каждому поручители, с тем, что если что окажется ложным, то подписавшиеся повинны за то суду, по правилам церковным и по законам гражданским. Жених *крестьянин Иаков Евфимов Макахов, а за него неграмотного по его личной просьбе расписался Михаил Зозуля.* Невеста *крестьянка Василиса Иоанова Мякоткина, а за нее неграмотную по ее личной просьбе расписался Михаил Зозуля.* Поручители по жениху: *деревни Македоновка крестьянин Моисей Иванов Зузулин, а за него неграмотного и за себя расписался Михаил Зозуля,* по невесте: *деревни Македоновки крестьяне: Григорий Корнеев Мякоткин и Димитрий Иванов Кирищенко, а за них неграмотных по их личной просьбе расписался Михаил Зозуля.* Производили обыск: *Священник Василий Герцик, псаломщик Иов Федоровский*[10, арк.18, 19 зв.].

Аналіз інформації шлюбного обшуку та його основних пунктів показує основні моменти, на що зверталася увага. Одним з головних умов здійснення шлюбу було досягнення певного віку. Регламентация шлюбного віку була необхідна не тільки через фізичні цілі шлюбу (народження дітей), а й моральних, тобто для того, щоб можна було припустити, що наречені мають ясну свідомість і вільну волю при вирішенні питання про шлюб [4]. Укладання шлюбу, як правило, здійснювалося по досягненню повноліття, вік якого було встановлено ще у 1830 р.: громадянське – 18 і 16 років; церковне – 15 і 13 років.

Шлюб, який було укладено до досягнення церковного повноліття, вважався недійсним та підлягав розірванню [17]. Подружжя, яке уклало шлюб до вказаного строку (наречений від 15 до 18 років та наречена від 13 до 16 років), розлучали ще до громадянського повноліття, якщо наслідком шлюбного проживання не була вагітність або народження дитини. Для впевнення в тому, що молодята знаходяться у віці, в якому дозволяється укласти шлюб, священник звірявся з метричними книгами або з духовними розписами; якщо ж молодята належать до іншого приходу, то необхідною була довідка від духовенства того приходу, до якого належать молодята.

До шлюбного акту (обшуку) вносилися також свідчення про психічне здоров'я наречених, адже перебування при нездоровому глузді могло стати серйозною перешкодою до одруження та добровільна згода на шлюб. Шлюб також не міг бути укладений між кривими родичами. У метриках православного населення подібних випадків не виявлено (на відміну, скажімо, від німців, для яких подібна вимога була дещо м'якшою). Обов'язково зазначалося про відсутність умов, які перешкоджають укладанню шлюбу, їх сімейний стан (неодружений, вдівець, дівчина, вдова). Визначення «холост» та «девица» дозволяють припустити, що укладений союз був першим для молодят.

Важливу роль у виборі наречених відігравали батьки, про дозвіл шлюбу яких також знаходимо відомості у шлюбному обшуку. Народ вважав, що з батьківським благословенням можливо створити щасливу родину. Зокрема, при розгляді справи про вінчання священником Воскресенської церкви с. Ніколаєвки губернського секретаря Віктора Ковалевського з дочкою генерал-майора Софією Синельниковою без дозволу батьків нареченої консисторія наказувала благочинному протоієрею Іоанну Аврамову оголосити підвідомчому духівництву наступне: «В предосторожность на будущее время от подобных бракосочетаний, при производстве обысков предложено родителям особенно знатных фамилий чиновным и благородным, на самих обысках по сим подписью жениха и невесты – собственноручным подписом подтверждать согласие и дозволение на вступление в брак детей своих» [7, арк. 28].

Дізнання про шлюб мало здійснюватися наступним чином, той, хто бажає вступити в шлюб повинен письмово або усно повідомити про це священника свого приходу і оголосити, з ким він має намір одружитися. За цим повідомленням в церкві проводиться оприлюднення (публічне сповіщення) про шлюб в найближчі три тижні або інші, що зустрічаються між ними, святкові дні, після літургії. Якщо наречена належить до іншого приходу, то оголошення має бути здійснене і в її парафіяльній церкві. Якщо протягом 2-х місяців після оголошення не було проведено вінчання, то оголошення має бути відновлено, і тільки єпархіальний архієрей може дозволити вінчання без повторного оголошення [15].

До шлюбного обшуку також додавалися документи, які засвідчували особу нареченого та нареченої, відсутність перешкод до шлюбу та виписи з метричних книг щодо віку молодят. Крім того, перед вінчанням молодята та свідки й поручителі (два або три від наречених) повинні були підтвердити своїм підписом, що укладають шлюб за взаємною згодою та бажанням, а не за примусом та засвідчити справедливість та правильність всього викладеного в «обшуку». Законний шлюб між особами укладається виключно в церкві, за особистою присутністю наречених, в час та день, які визначені для цього церковними законами, а також за присутністю свідків, за всіма правилами та обрядами православної церкви. Кожен шлюб обов'язково записується до метричної книги [1].

Доволі цікаву інформацію щодо особливостей укладання шлюбів містять метричні записи іудеїв. Метрична книга представників іудейського віросповідання містила наступну

інформацію: «№8; лета женскаго – 26, мужскаго – 32, тот же (Мариупольский раввин – О.К.), февраля 21, акт ксуба на 50 руб. свидетелями были: Гершь Поляков и Иуда Ходошь, земледелец колонии Нечаевки Александровского уезда Симха Абрамов Глазь холост, вступил в браке с девицей купеческой дочерью Басей Мееровой Чертковой» [8, арк. 68].

Для осіб, котрі брали шлюб, також встановлювалися вікові обмеження. Рабин мав наглядати: 1) щоби євреї не одружувалися раніше, ніж досягнення нареченим 18, а нареченою – 16 років; 2) щоби новоприбулі євреї допускалися до укладання шлюбу лише з засвідченого місцевим поліцейським начальством письмового дозволу рабина того міста або селища, до якого вони належать; 3) щоби укладання шлюбу вдруге допускалося лише при засвідченні, що молодята не мають ніяких зобов'язань за попереднім шлюбом [16, 202]. Єврейські метричні книги обов'язково містили інформацію стосовно особи, яка здійснювали обряд – рабин і його помічник, а інформацію щодо свідків заходу, яких, як правило, було двоє [13, с. 337].

У записах метричних книг іудеїв привертає увагу інформація щодо укладання шлюбного договору або вказівка на головні акти між подружжям. Шлюбний договір який укладався перед одруженням у присутності свідків. Відомості про шлюбний договір містилися в окремій графі метричних книг, яка мала назву «Главные акты или записи и обязательства между вступающими в брак и свидетели оных»: «Акт ксуба/Домашняя запись называемая ксуба на сумму ... рублей серебром». Ксуба (шлюбний договір), містила загальні правила: забезпечувати дружину, виконувати подружні обов'язки. Наявна була також інформація про номер шлюбу, який уклали наречені. Якщо шлюб між євреями укладався вперше, то вказувалося «холост/девица», якщо шлюб укладався кимось з молодят не вперше – «разводец/разводная» або «вдовец/вдова».

Отже, підсумовуючи аналіз інформації метричних книг щодо укладання шлюбів, слід зазначити на певних особливостях та вимогах. Для православного населення характерним було проведення шлюбного обшуку, як обов'язкова умова укладання шлюбу, натомість для іудеїв обов'язковим було укладання шлюбного договору – ксуби як головного акту між подружжям. Важливою вимогою також було досягнення повноліття молодятами, вказівка на номер шлюбу, присутність поручителів – для православних та свідків – для іудеїв, причому поручителі були по дві/три особи для кожного з наречених, а свідки – двоє чоловіків. Таким чином, друга частина метричних книг про одружених містить великі інформативні можливості, наявність яких підтверджується результатами дослідження зазначеного джерела.

Список використаної літератури

1. Абрамов Я.В. Брак и семья / Я. В. Абрамов. - Санкт-Петербург: тип. П. П. Сойкина, 1900. – 69 с.; Abramov Ya. V. Brak i semya / Ya. V. Abramov - Sankt-Peterburg : tip. P. P. Soykina, 1900. – 69 s.
2. Антонов Д. Н. Метрические книги России XVIII – нач. XX в. / Д. Антонов, И. Антонова. – Москва, 2006. – 385 с. ; Antonov D. N. Metricheskie knigi Rossii XVIII – nach. XX v. / D. Antonov, I. Antonova. – Moskva, 2006. – 385 s.
3. Борисенко В. Сімейна обрядовість українців XX – початку XXI столітті / В. Борисенко. – Київ, 2016. – 256 с. ; Borysenko V. Simeina obriadovist ukrainsiv XX – pochatku XXI stolitti / V. Borysenko. – Kyiv, 2016. – 256 s.
4. Гончаров Ю. М. Городская семья второй половины XIX - начала XX в. : моногр. / Ю. М. Гончаров. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. – 384 с. ; Goncharov Yu. M. Gorodskaya

semya vtoroy poloviny XIX - nachala XX v. : monogr. / Yu. M. Goncharov. – Barnaul : Izd-vo Alt. un-ta, 2002. – 384 s.

5. Григоровский С. О браке и разводе, о детях внебрачных, узаконении и усыновлении и о метрических документах : сб. церк. и гражд. законов / С. Григоровский. – 11-е изд. - Санкт-Петербург, 1910. – 314 с. ; Grigorovskiy S. O brake i razvode, o detyakh vnebrachnykh, uzakonenii i usynovlenii i o metricheskikh dokumentakh : sb. tserk. i grazhd. zakonov / S. Grigorovskiy. – 11-e izd. - Sankt-Peterburg, 1910. – 314 s.

6. Гузенков С. Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Сергій Григорович Гузенков; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 218 с. ; Huzenkov S. H. Metrychni knyhy yak dzherelo z istorychnoi demohrafii Pivdennoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. : dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.06 / Serhii Hryhorovych Huzenkov; Zaporiz. nats. un-t. – Zaporizhzhia, 2005. – 218 s.

7. Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. 69. Оп. 1. Спр. 213, Арк. 28 ; Derzhavnyi arkhiv Donetskoï oblasti (DADO). F. 69. Op. 1. Spr. 213, Ark. 28.

8. ДАДО. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 18, Арк. 68 ; DADO. F. 211. Op. 1. Spr. 18, Ark. 68

9. ДАДО. Ф. 213. Оп.1. Спр. 2, Арк. 33 ; DADO. F. 213. Op.1. Spr. 2, Ark. 33.

10. Державний архів Луганської області. Ф. 49. Оп. 1. Спр. 3, арк.18-19 ; Derzhavnyi arkhiv Luhanskoï oblasti. F. 49. Op. 1. Spr. 3, ark.18-19

11. Ігнатенко І. Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців / І. Ігнатенко. - Харків : Кн. клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2017. – 239 с. ; Ihnatenko I. Shliubno-simeini stosunky u tradytsiinii kulturi ukrainsiv / I. Ihnatenko. - Kharkiv : Kн. klub "Klub Simeinoho Dozvillia", 2017. – 239 s.

12. Ковальова Ю. В. Передшлюбні експертизи на Півдні України в кінці XIX – на початку XX ст. / Ю. В. Ковальова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2016. – Вип. 46. – С. 114-116 ; Kovalova Yu. V. Peredshliubni ekspertyzy na Pivdni Ukrainy v kintsii XIX – na pochatku XX st. / Yu. V. Kovalova // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – 2016. – Vyp. 46. – S. 114-116.

13. Мальшев К. Курс общего гражданского права России : в 4-х т. / К. Мальшев. – Санкт-Петербург, 1880. – Т. 1 : Особое прил.: Гражд. законы и обыч. право России, в общ. их свде, со включ. законов Финляндии, Ц. Польского, Остзейского края и Бессарабии, еврейских и мусульманских. – 890 с. ; Malyshev K. Kurs obshchego grazhdanskogo prava Rossii : v 4-kh t. / K. Malyshev. – Sankt-Peterburg, 1880. – T. 1 : Osoboe pril.: Grazhd. zakony i obych. pravo Rossii, v obshch. ikh svde, so vkluch. zakonov Finlyandii, Ts. Polskogo, Ostzeyskogo kraia i Bessarabii, evreyskikh i musulmanskikh. – 890 s.

14. Новосельский С. А. Смертность и семейное состояние населения / С. А. Новосельский // Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины – 1912. - №8. – С. 1142-1149.; Novoselskiy S.A. Smertnost i semeynoe sostoyanie naseleniya // Vestnik obshchestvennoy gigieny, sudebnoy i prakticheskoy meditsiny – 1912. - №8. – S. 1142–1149.

15. Певцов В. Г. Лекции по Церковному Праву / В. Г. Певцов. – Санкт-Петербург : Типолитография С.-Петербургской Одиной тюрьмы, 1914. – 242 с. ; Pevtsov V. G. Lektzii po Tserkovnomu Pravu / V. G. Pevtsov. – Sankt-Peterburg : Tipolitografiya S.-Peterburgskoy Odinochnoy tyurmy, 1914. – 242 s.

16. Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1857. – Т. 11, ч. 1 : Уставы духовных дел иностранных исповеданий. - 406 с. – 266 с. ;Svod zakonov Rossiyskoy imperii. – Sankt-Peterburg, 1857. – Т. 11, ch. 1 : Ustavy dukhovnykh del inostrannykh ispovedaniy. - 406 s. – 266 s.

17. Цыпин В. Церковное право [Электронный ресурс] / В. Цыпин. – Киев, 2012. - Режим доступа : <http://lucl.kiev.ua/imageos/Lavra/B06/184.pdf> ; Tsypin V. Tserkovnoe pravo [Elektronnyu resurs] / V. Tsypin. – Kiev, 2012. - Rezhim dostupa : <http://lucl.kiev.ua/imageos/Lavra/B06/184.pdf>

Стаття надійшла до редакції 23.02.2019 р.

O. Kryhina

CONCLUSION OF MARRIAGE: REQUIREMENTS AND FEATURES (BASED ON THE PARISH REGISTERS)

The family is the first community or social group in a human's life through which he or she is engaged to the values of culture, traditions, and customs and develops the first social roles as well as gains experience in social behaviour. Marriage and wedding ceremony are likely to be still interested for the research. The purpose of the study is to carry out the history source analysis of the second part of the parish registers for the married representatives of the Orthodox and Jewish faiths and to identify the traditional features of recording information.

While analysing the parish registers for married representatives of the Orthodox and Jewish faiths, the basic requirements for the contracting of marriages are identified. The conditions of marriage were goodwill and mutual consent of those persons who wanted to get married. The official registration of marital relations of the Orthodox population was preceded by a series of interim stages, such as engagement, the announcement of the desire to marry in the church (marriage banns), the collection of necessary documents and the procedure for shliubnyi obshuk (marriage search). Shliubnyi obshuk is a written act that was carried out by the church's parish before the marrying in order to establish the absence of blood ties between the intending spouses. Records made in Jewish parish registers contain interesting information on marriage features. A notable feature of Jewish parish registers for married persons is an indication of the main acts between those who concluded a marriage. Ketubba is a formal Jewish marriage contract to guarantee certain rights before marriage; it includes the general rules: to provide the wife with clothes and finance and to fulfil matrimonial duties.

The analysis of the parish registers have revealed certain features and requirements for the conclusion of marriages. The Orthodox marriages were characterised by conclusion of a shliubnyi obshuk (marriage search) as a compulsory condition for marriage, whereas for the Jews it was compulsory to conclude a marriage contract - the ketubba as the main act concluded by the intending spouses. An important requirement was the attainment of majority of the intending spouses, the indication of the marriage number and the presence of witnesses during a marriage ceremony.

Keywords: *parish registers, the betrothed, marriage, shliubnyi obshuk (marriage search), ketubba.*

УДК 277.4(477.62)"1965/1985"

К.С. Нікіфоров

ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ХРИСТІЯНИ-БАПТИСТИ ТА РАДЯНСЬКА ВЛАДА НА ДОНЕЧЧИНІ В ПЕРІОД «ЗАСТОЮ»

Метою статті є аналіз складних та багатогранних стосунків різноманітних баптистських громад Донецької області з радянською владою в обличчі уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області в період загострення кризи радянської системи у 1965-1985рр. Саме в цей період формується два основних релігійних центри баптистів в Радянському Союзі – відносно лояльна Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів (ВР ЄХБ) та опозиційно налаштований Союз Церков євангельських християн-баптистів (СЦ ЄХБ).

За кількістю членів баптистських громад Донеччина посідала друге місце в Українській РСР, тож уповноважений Ради у справах релігій мав особливу конфесійну стратегію щодо баптистів.

Окрім того, автор з'ясовує, що 1960-1970-і рр.. стали періодом, коли тиск радянської влади на баптистські організації краю набув двох основних форм – адміністрування їхньої діяльності з метою виявлення порушень та подальшого покарання вірних та намагання поставити діяльність баптистів регіону на легальні рейки.

Ключові слова: євангельські християни-баптисти, Донецька область, релігійна політика, радянська влада

Постановка проблеми. Бойові дії на сході України та політичні події в Донецькій та Луганській областях наново поставили перед українськими науковцями проблему регіональних відмінностей історичної пам'яті. Корені тих катастрофічних для українського політичного життя явищ, які спостерігаються в українському Донбасі, лежать глибше, ніж у вдалому політичному маркетингу та інформаційній політиці окремих політичних акторів. Саме тому історична наука повинна по-новому подивитися на минуле Донецької та Луганської областей, адже саме усвідомлення й аналіз минулого може стати ключем до пошуку причин, а відповідно і шляхів подолання цієї ситуації.

Донецько-Придніпровський мезорайон (до нього відносять Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку та Кіровоградську області) відрізняла наявність великого відсотка протестантських общин у мережі релігійних організацій регіону [1, с.13], саме тому Донеччина була однією з ключових областей, де розгорталася активна діяльність зареєстрованих та незареєстрованих баптистських громад та, відповідно, боротьба з останніми з боку уповноваженого.

Зазначимо, що в період «застою» на території Донецької області активізується діяльність протестантських громад, які частково продовжували залишатися в підпіллі. Тож можемо вважати тему актуальною та доцільною для всебічного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія протестантських релігійних організацій всіх в різні часи ставала об'єктом дослідження українських науковців. Зокрема, розвиток протестантських громад в Україні в 20-30 роки ХХ ст.. вивчав Р.А. Сітарчук [2]. Загалом доволі повний історіографічний огляд проблематики діяльності

пізньопротестантських громад на території України в науковій літературі 1990-х рр. належить авторству Ю.А. Зінько[3].

Зважаючи на особливе переслідування у 60-80 рр. ХХ ст. протестантів різного спрямування та намагання радянської влади досягнути лояльності багаточисельних розрізаних протестантських громад, важливою в цей час є тема важких стосунків між ними, яка стала об'єктом дослідження українського вченого Ю.В. Вільхового [4].

Тема діяльності різних протестантських громад власне на Донеччині в пізньорадянський період є предметом пошуків таких істориків як С.В. Петров [5] та О.І. Панич [6]. Автори на основі великого корпусу архівних матеріалів досліджують нелегкі стосунки між зареєстрованими і незареєстрованими баптистськими, євангелістськими та п'ятидесятницькими громадами з одного боку та радянською державою з іншого.

Виклад основного матеріалу. В цьому контексті необхідно нагадати, що 1960-і рр. стали десятиріччям серйозних випробувань, з якими зіштовхнулися євангельські християни-баптисти в усьому СРСР. Після несамовитого тиску органів держбезпеки на громади баптистів, Всесоюзна Рада євангельських християн – баптистів (ВРЄХБ) на початку 1961 р. надсилає до вірян таємний лист, згідно з яким небажаними називаються традиційні для баптистів практики залучення до служб дітей, роботи з молоддю та новонаверненими. У відповідь на це зароджується та інституалізується радикальна релігійна опозиція до ВРЄХБ – Рада Церков Євангельських християн-баптистів (РЦ ЄХБ) [5, с. 316-317]. Саме боротьба з такими «сектантами-розкольниками» буде чи не найважливішим завданням уповноважених в областях та республіках.

Станом на 1972 р. Донецька область займала друге після Ровенської місце по УРСР за кількістю членів зареєстрованих громад ЄХБ, яких нараховувалося 9087 (з 97001 особи по Україні взагалі, що становить 9,4%), за кількістю ж самих громад область поділяла третє місце з Черкаською областю, поступаючись тільки Ровенській та Київській областям – 64 громади (з 1033 по УРСР – 6,2%) [7, арк.33-44]. Отже, Донецька область відрізнялася великою щільністю членів баптистських громад, що легально діяли, на одну громаду – 142 людини, тоді як в середньому по Україні – 94 людини на громаду.

Саме тому стратегія радянських органів влади в цей період формується за класичним принципом *divide et impera*. У 1966 р. починається активний наступ на незареєстровані громади Ради Церков, 14 березня Рада у справах релігій видає секретну постанову №50/с, а 26 березня Президіум Верховної Ради УРСР видає схожий наказ, в якому йдеться зокрема про «незаконну діяльність сектантів-розкольників ЄХБ» [8, арк.5].

Уповноважений Ради відповідно до директивних установ центральної влади починає діяльність по виявленню «вожаків розколу» та роботи з ними для подальшого їхнього приєднання до ВРЄХБ. У зв'язку з цим формується певний комплекс заходів, до яких входили: збір даних про «вожаків», профілактичні бесіди з лідерами незареєстрованих громад, атеїстична агітація та пропаганда, та суспільний остракізм, якому повинні були піддаватися лідери та члени громад ЄХБ (обговорення в робітничих колективах, за місцем проживання, публікації про «антирадянські вчинки» в місцевій пресі тощо). Наприклад, 14 січня 1974 р. в м. Слов'янську було зафіксовано несанкціоноване молитовне зібрання прихильників Ради Церков, стаття про його керівника, робітника Слов'янського керамічного комбінату, була опублікована в газетах «Социалистический Донбасс», «Радянська Донеччина», «Коммунист» та «Славянский керамик» [9, арк.13].

У зв'язку з цим, проблемне питання реєстрації громад ЄХБ переходить в нову площину – саме в припиненні гальмування юридичних нюансів реєстрації вбачався ключ до лояльності місцевих баптистів та відповідно пониження «градусу опозиційності» (див. додаток А). Вже у 1968 р. одним з пріоритетних завдань на рік уповноважений Г.О. Гомля ставить реєстрацію громад ЄХБ в Комсомольському (нині – Кальміуське) та Слов'янську [8, арк.4]. І хоча в Постанові Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР №21 від 16.10.1965 йдеться, що «реєстрації підлягають всі баптистські релігійні громади та групи віруючих за умови беззастережного визнання і дотримання ними радянського законодавства про культу. Невизнання віруючими церковної влади і авторитетів, мала чисельність того чи іншого релігійного об'єднання, відсутність спеціального молитовного будинку не можуть служити підставою для відмови в реєстрації релігійного об'єднання» [10, арк.5-6], на справі саме «визнання авторитетів» було наріжним камінням при реєстрації тієї чи іншої громади.

Особлива увага, як зазначалося вище, приділялася лідерам «розкольників», адже громади відділялися від ВРЄХБ переважно через симпатії та позицію пресвітера. Найяскравішим з таких лідерів в Донецькій області був Михайло Тимофійович Шаптала, який протягом 1960-1970-х рр. вів активну релігійну діяльність, яка була класифікована владою як антирадянська. В м. Донецьку активними діячами руху Ради Церков були громадяни Сеніченко та Ломанов, в м. Дружківка – громадянин Куманішин, сел. Амвросіївка – громадянин Степнін, в м. Жданов (сучасне м. Маріуполь) – громадянин Савченко [11, арк.6].

Намагання місцевої влади позбавитися активних діячів протестантського релігійного підпілля шляхом адміністративних та дисциплінарних стягнень не увінчувалися успіхом. Пресвітер незареєстрованої баптистської громади Куйбишевського району м. Донецька С.Є. Ломанов в розмові з уповноваженим заявив: *«Жорстокість, до якої вдається влада до віруючих, користі не принесе, адже серед віруючих йде бурхливий процес, краще вирішувати питання без штрафів та покарань. Не буде великої користі з того, що мене посадять у в'язницю, адже замість мене прийдуть інші, більш озлоблені.»* [12, арк.38].

Можемо простежити зміни в кількості громад серед прибічників Ради Церков лонгітудно. Так, в 1968 р. уповноважений звітує про 15 груп [8, арк.1], 1969 – про 12 [11, арк.2], в 1977 – про 10 [13, арк.5], у 1979 – про 9 [14, арк.4]. І вже в 1981 р. в щорічному плані на майбутній рік уповноважений Л. Серпілін ставить завдання у найближчі два роки остаточно ліквідувати підпільну протестантську мережу в регіоні [15, арк.2]. Але необхідно зазначити, що незалежно від кількості громад протягом 1967-1979 рр. кількість прибічників підпільної організації ЄХБ залишалася відносно сталою – приблизно 300 осіб (згідно з донесеннями уповноваженого).

Особливо неоднозначна ситуація складається з ВРЄХБ, яка в цей час переходить до латентного співробітництва з місцевою владою. Зокрема, один за одним бачимо випадки донесень з боку пресвітерів громад ЄХБ на своїх «колег» з Ради Церков. Для ілюстрації вищенаведеної тези автор зупиниться на мікроісторичному аналізі діяльності двох найвідоміших персоналій ЄХБ регіону, які, згідно з документами уповноваженого, мали неформальні контакти з владою.

Так, старший пресвітер ЄХБ по Донецькій області, знаний в усьому Радянському Союзі проповідник І.Я. Татарченко на засіданні Ради у справах релігій у Москві звинувачував своїх колишніх «братів у Христі» у бажанні захопити владу у ВРЄХБ та висловлював там само своє обурення діяльністю «Ради родичів бранців, які засуджені за

Слово Боже в СРСР», активною учасницею якої була матір відомого пастора Георгія Вінса [16, арк.19].

Примітний також випадок, пов'язаний з О.Ф. Прокоф'євим – одним з активних діячів Ради Церков. Перебуваючи в ув'язненні в м. Чистякове Донецької області, Олексій Федорович Прокоф'єв, перед своїм етапуванням до Красноярського краю, розсилав по громадах листа з проповіддю, в якій, не вдаючись до відвертих закликів боротьби з діючою владою, наголошує на необхідності посилення спільної молитви. Намагаючись дізнатися про мотиви його проповіді, подальші плани та настрої серед баптистів з Ради Церков, уповноваженим до О.Ф. Прокоф'єва було скеровано пресвітера Макиївської громади ВРЄХБ Мітіна. Після довгої зустрічі в слідчому ізоляторі, Мітін виклав весь зміст розмови з опозиційним пресвітером Г.О. Гомлі у письмовій формі з усіма подробицями, вимагаючи при цьому з боку радянської влади забезпечення конфіденційності такого його кроку [17, арк.29-32].

Повільно та проблематично, але процес «об'єднання» громад ЄХБ з іншими протестантськими общинами відбувався. Неусипний контроль та ініціативність проявляв щодо нього уповноважений. Так, після посилення тиску на незареєстровані релігійні об'єднання, М.Т. Шаптала вимушений був в липні 1972р. разом з усією харцизькою громадою (170 чол.) вийти з релігійного підпілля та об'єднатися з зареєстрованою общиною ЄХБ [18, арк.4]. Про особливу роль в об'єднанні громад старшого пресвітера ЄХБ по області І.Я. Татарченка відзначав уповноважений [18, арк.5].

По риторичі звітів у Москву та Київ можемо побачити, що об'єднання було вкрай штучним, віряни з обох сторін після довгої ідеологічної обробки не йшли на контакт з представниками «іншої» общини. Випадок був настільки показовим, що привернув увагу апарату уповноваженого по УРСР, який тримав ситуацію в м. Харцизьк під власним контролем. Зокрема, коли на богослужіння до нової громади (де більшість склали колишні «розкольники») прийшов вищезгаданий старший пресвітер ЄХБ по області І.Я. Татарченко, М. Шаптала передав йому записку з проханням не виступати з проповіддю, щоб не порушити спокій в і без того напруженій ситуації. Реакція І. Татарченка була блискавична – вже наступного дня Михайло Шаптала був викликаний на зустріч з інспектором уповноваженого Ради по УРСР І. Мнишенком, який в цей час перебував з перевіркою в Донецьку. Результатом бесіди стало публічне вибачення Шаптала перед Татарченком [18, арк.4]. Враховуючи довготривалу опозицію М.Т. Шаптала до радянської влади та його образ як активного громадського та релігійного нонконформіста, віруючі Ради Церков ЄХБ відмовлялися вірити в те, що Михайло Тимофійович Шаптала домовився з владою. Розповсюдження інформації про об'єднання громад назвали пасткою, а сам М. Шаптала просто змінив місце проживання та заснував власну громаду на півдні України [18, арк.5].

В 1976 р. справа об'єднання баптистських громад ВРЄХБ та РЦ ЄХБ закінчилася обранням пресвітером М.Т. Шаптала, який заявив, що, не дивлячись на диференційованість поглядів членів громади, він буде приймати міри перевиховання по відношенню до тих, хто до того часу підтримував «розкольників» для того, щоб «вони стали на правильні позиції» [19, арк.29].

Можемо з великою долею вірогідності припустити, що такий епізод є прикладом прихованого адміністрування та тиску з боку працівників апарату Ради у справах релігій.

Втім, навіть подібне ситуативне ставлення деяких видних діячів ЄХБ на Донеччині до радянської влади не змінювало жорсткої та незламної лінії цієї релігійної організації по

відношенню до власної незалежності. Яскравим прикладом може слугувати випадок, коли баптисти відстояли право на обрання керівника власної організації в Донецькій області, незважаючи на втручання в цей внутрішньо-церковний процес з боку уповноваженого були вибори старшого пресвітера ЄХБ по Донецькій області в 1974 р.

20 грудня 1972 р. від крововиливу в мозок помер старший пресвітер ВРЄХБ по Донецькій області І.Я. Татарченко. Його похорони стали важливою подією, яка спонукала багатьох пресвітерів ЄХБ з усього Радянського Союзу приїхати до Донецька (всього були присутні близько 500 осіб) [20, арк.91]. Одразу після смерті проповідника серед пресвітерів почалися розмови про нового кандидата на цю високу посаду. До старшого пресвітера по Україні М.М. Мельникова надійшов лист від 19 кліриків з вимогою вибрати на цю посаду пресвітера громади ЄХБ Червоногвардійського району м. Макіївка С.Ф. Карпенка, або пресвітера громади м. Краматорськ П.М. Рибалка, а заступником старшого пресвітера донецького проповідника Д.С. Кіяшка [20, арк.91].

Однак такі інтенції баптистської верхівки не відповідали бажанням уповноваженого. Г.О. Гомля волів бачити старшим пресвітером В.Т. Мітіна, якого було згадано вище в контексті його донесень на ув'язненого Прокоф'єва. Звичайно, що перебування на посаді В.Т. Мітіна, який довів своїми справами лояльність до влади, допомагало б уповноваженому контролювати релігійне життя та настрої всередині неоднорідної баптистської спільноти [20, арк. 98].

Цікавими видаються нам ті характеристики на кандидатів, які подає Г.О. Гомля своєму начальству в Києві та Москві. Так, В. Мітін, за словами Григорія Гомлі, «знає радянське законодавство про релігійні культу [...] виконує його сам та запобігає його порушенню», «про внутрішні процеси в громадах [...] інформує об'єктивно», «вміє правильно побудувати взаємини з місцевими органами влади та уповноваженим Ради» [20, арк.98]. Тоді як про його опонентів уповноважений докладає: *«ані Карпенко, ані Рибалко як по своїм політичним мотивам, так і по ерудиції не підходять. Вони своєрідно розуміють законодавство про релігійні культу та неодноразово намагалися його порушити. Так, Карпенко притягувався до адміністративної відповідальності за організоване навчання дітей релігії. Рибалко ігнорує місцеві органи влади, сприяв організації чоловічого хору»* [20, арк. 98].

На початку 1973 р. Г.О. Гомля помітив затягування процесу виборів старшого пресвітеру з боку пресвітерської ради області через небажання бачити на цій посаді владну креатуру. Уповноважений зазначає: *«Не виключена можливість направлення на цю посаду особи іншої області. Ця людина буде займати нейтральну позицію, її легше буде виховувати; маючи контакт із нами, вона буде сприяти ліквідації екстремістських проявів з боку окремих пресвітерів»* [21, арк.198].

Після довгого опору членів пресвітерської Ради обранню В.Т. Мітіна, уповноважений в доповідній записці до члена Ради у справах релігій Г.О. Тарасова доповідає, що не має претензій до обрання на посаду старшого пресвітера по області С.Ф. Карпенка [22, арк. 144].

Нарешті, 23 березня 1974 року в м. Костянтинівка Донецької області в присутності старшого пресвітера ЄХБ по Україні М.М. Мельникова Степана Федоровича Карпенка (1929 р. н.) було обрано старшим пресвітером ЄХБ по області [23, арк. 38].

Цей епізод з життя баптистської спільноти на Донеччині яскраво ілюструє автономістські прагнення цієї конфесії, від яких вона, не зважаючи на поступки радянській владі, не відмовилася. Але разом з тим можемо побачити в ситуації, що склалася з

виборами старшого пресвітера ЄХБ по області і недостатністю адміністративних методів уповноваженого Ради у справах релігій для тотального впливу на релігійні громади.

9 лютого 1985 р в м. Донецьк відбулася обласна нарада представників релігійних об'єднань ЄХБ Донецької області, на якій були обговорені наступні питання: звіт старшого пресвітера і обласної пресвітерської ради, вибори старшого пресвітера і обласної пресвітерської ради, обрання делегатів на 43-й всесоюзний з'їзд ВРЄХБ, обрання делегатів на республіканську нараду ЄХБ, інформація старшого пресвітера по Україні Я.К. Духонченка про стан справ в громадах ЄХБ по республіці. Зі звітною доповіддю на нараді виступив старший пресвітер по області С.Ф. Карпенко [24, арк.65]. На 43-ому Всеюзному з'їзді ЄХБ від Донецької області були присутні 22 людини [24, арк.127].

Від апарату уповноваженого на нараді був присутній інспектор по культурам І.А. Козловський [24, арк.66]. Не зважаючи на епізодичні прояви толерантності з боку радянської влади, її позиція по відношенню до громад Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів на території області і далі втілювалася в намагання загального контролю за їхньою діяльністю. Радянські державні та партійні органи турбувало розширення мережі баптистських громад, активізація релігійного життя в них, збільшення обсягів видання баптистських друкованих органів. Зокрема, в 1976 р. уповноважений звернувся за консультацією щодо збільшення тиражу журналу «Братський вісник». На цей запит викладачі кафедри наукового атеїзму Донецького державного університету В.І. Бояренцев та І.Ю. Чарських заявили, що не можна збільшувати тираж журналу, оскільки він був наглядним прикладом розповсюдження релігійної ідеології, а також надали рекомендації щодо урізноманітнення статей матеріалами релігійно-патріотичного характеру. Продовжував уповноважений і контролювати зміст проповідей баптистських пресвітерів. Було підраховано, що протягом 1976 р. в зареєстрованих громадах ЄХБ 360 проповідників прочитали 34 000 проповідей [26, арк.207]. Деякі з них викликали в уповноваженого критичні зауваження. Так, проповідник з м. Макіївка Ковтков переконавав вірян, що «людини на Місяці не було, так само як не було там місяцеходу», а пресвітер І.М. Блажко на проповіді сказав: *«подивіться, браття та сестри, живемо ми добре, все в будинках є – і холодильники, і телевізори. Але нема вдома і в серці радості, оскільки нема віри, падає вона»* [26, арк.206]. Остання заява дала підставу уповноваженому зробити висновок про поглиблення кризи релігії.

На позиції українських баптистів вплинуло також прийняття Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі, відомі як «Гельсінські угоди», який заклав підвалини для створення ОБСЄ. Олена Панич зазначає, що саме після Гельсінських угод, інформація про утиски баптистів в СРСР стала активно розповсюджуватися в закордонних засобах масової інформації [27, с.87].

Як зазначав уповноважений по Донецькій області, деякі групи баптистів області, які він називає «екстремістами», пропагували ідеї демократизації церкви. Прикладом такої лібералізації можуть слугувати події вересня 1975 р., коли в Донецькій області відбувся зліт баптистської молоді. У відповідь на невдоволення з боку уповноваженого щодо заходів, спрямованих на дітей та молодь, баптистській проповідник Кригін заявив, що церква в СРСР відділена від держави і остання не мусить «втручатися в діяльність церкви» [28, арк.36].

Висновок. Отже, протягом 1960-сер.1980-х рр. на території Донецької області продовжувала активну діяльність баптистська спільнота, яка за кількістю громад та віруючих була однією з найбільших в Українській РСР. З боку радянської влади в особі

уповноваженого Ради по Донецькій області та його апарату щодо євангельських християн-баптистів була обрана політика внесення каталізування розколу всередині баптистської спільноти. Так, завжди опозиційна ВРЄХБ перейшла до тактичних проявів лояльності до радянської системи, через що тиск на неї уповноваженого був, відповідно, набагато меншим. Водночас, саме в 60-80 рр. ХХ ст. уповноважений починає втручатися у внутрішньо-конфесійні процеси ВРЄХБ, наприклад, підтримує одних і не підтримує інших кандидатів на посад старшого пресвітера по області. Водночас прихильники опозиційної Ради Церков ЄХБ продовжували зазнавати утисків та адміністрування з боку влади, який виявлявся в намаганні цілковитого контролю над релігійним життям всередині незареєстрованих громад, забороні їхньої діяльності тощо. Втім з початком лібералізації суспільно-політичного життя другої половини 1980-х рр., адміністративний тиск з боку уповноваженого стає дедалі меншим.

Список використаної літератури

1. Павлов С. В. Організація релігійно-географічної сфери в Україні : дис... канд. геогр. наук : спец 11.02.00 / Сергій Валентинович Павлов; Київський університет ім. Т. Шевченка. – Київ, 1999. – 227 с. ; Pavlov S. V. Orhanizatsiia relihiino-heohrafichnoi sfery v Ukraini : dys... kand. heohr. nauk : spets 11.02.00 / Serhii Valentynovych Pavlov; Kyivskiy universytet im. T. Shevchenka. – Kyiv, 1999. – 227 s.

2. Сітарчук Р. А. Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20-30-і рр. ХХ ст.) : дис... канд. іст. наук : спец. 09.00.11 / Роман Анатолійович Сітарчук; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди Національної Академії Наук України. – Київ, 2001. – 222 с. ; Sitarchuk R. A. Diialnist protestantskykh konfesii u Radianskii Ukraini v konteksti ii derzhavnoi polityky (20-30-i rr. XX st.) : dys... kand. ist. nauk : spets. 09.00.11 / Roman Anatoliiovych Sitarchuk; In-t filosofii im. H. S. Skovorody Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy. – Kyiv, 2001. – 222 s. .

3. Зінько Ю. А. Християнська пізнопротестантська церква України в радянську добу. Історіографічний нарис / Ю. А. Зінько // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Сер. : Педагогіка і психологія. – 2000. – Вип. II. – С. 249–254 ; Zinko Yu. A. Khrystyianska piznoprotestantska tserkva Ukrainy v radiansku dobu. Istoriohrafichnnyi narys / Yu. A. Zinko // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Ser. : Pedahohika i psykhohohiia. – 2000. – Vyp. II. – С. 249–254

4. Вільховий Ю. В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-их років ХХ ст.) : дис...канд. іст. наук : спец. 09.00.11 / Юрій Віталійович Вільховий ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Київ, 2003. – 298 с. ; Vilkhovyi Yu. V. Polityka radianskoï derzhavy shchodo protestantskykh tserkov v Ukraini (seredyna 40-70-ykh rokiv XX st.) : dys...kand. ist. nauk : spets. 09.00.11 / Yurii Vitaliiovych Vilkhovyi ; In-t filosofii im. H. S. Skovorody NAN Ukrainy. – Kyiv, 2003. – 298 s.

5. Петров С. В. Євангельські церкви в контексті кризи державно-церковних відносин в СРСР наприкінці 50-х – першій половині 60-х років ХХ століття / С. В. Петров // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – №1. – С. 310-320 ; Petrov S. V. Yevanhelski tserkvu v konteksti kryzy derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v SRSR naprykintsi 50-kh – pershii polovyni 60-kh rokiv KhKh stolittia / S. V. Petrov // Istorychni i politolohichni doslidzhennia. – 2013. – №1. – S. 310-320.

6. Панич О. І. Практичні аспекти реалізації політики державного атеїзму щодо євангельських християн-баптистів у 1960-1980-х роках на Донеччині / О. І. Панич // Нові

сторінки історії Донбасу. – 2008. – Вип. 15-16. – С. 215-222 ; Panych O. I. Praktychni aspekty realizatsii polityky derzhavnoho ateizmu shchodo yevanhelskykh khrystyian-baptystiv u 1960-1980-kh rokakh na Donechchyni / O. I. Panych // Novi storinky istorii Donbasu. – 2008. – Vyp. 15-16. – S. 215-222.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. Р-4648 – Оп. 5 – Спр. 293 – 158 арк. ; Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO). – F. R-4648 – Op. 5 – Spr. 293 – 158 ark.

8. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р-4021. – Оп. 1. – Спр. 230. – 13 арк. ; Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti (dali – DADO). – F. R-4021. – Op. 1. – Spr. 230. – 13 ark.

9. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 7. – Спр. 6. – 205 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 7. – Spr. 6. – 205 ark.

10. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 5. – Спр. 71. – 20 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 5. – Spr. 71. – 20 ark.

11. ДАДО. – Ф. Р-4021. – Оп. 1. – Спр. 240. – 12 арк. ; DADO. – F. R-4021. – Op. 1. – Spr. 240. – 12 ark.

12. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 5. – Спр. 358. – 63 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 5. – Spr. 358. – 63 ark.

13. ДАДО. – Ф. Р-4021. – Оп. 1. – Спр. 365. – 12 арк. ; DADO. – F. R-4021. – Op. 1. – Spr. 365. – 12 ark.

14. ДАДО. – Ф. Р-4021. – Оп. 1. – Спр. 387. – 18 арк. ; DADO. – F. R-4021. – Op. 1. – Spr. 387. – 18 ark.

15. ДАДО. – Ф. Р-4021. – Оп. 1. – Спр. 387. – 9 арк. ; DADO. – F. R-4021. – Op. 1. – Spr. 387. – 9 ark.

16. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 5. – Спр. 148. – 19 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 5. – Spr. 148. – 19 ark.

17. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 5. – Спр. 47. – 87 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 5. – Spr. 47. – 87 ark.

18. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 5. – Спр. 297. – 15 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 5. – Spr. 297. – 15 ark.

19. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 7. – Спр. 25. – 252 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 7. – Spr. 25. – 252 ark.

20. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 5. – Спр. 296. – 109 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 5. – Spr. 296. – 109 ark.

21. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 5. – Спр. 331. – 209 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 5. – Spr. 331. – 209 ark.

22. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 5. – Спр. 332. – 165 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 5. – Spr. 332. – 165 ark.

23. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 5. – Спр. 370. – 131 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 5. – Spr. 370. – 131 ark.

24. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 7. – Спр. 304. – 180 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 7. – Spr. 304. – 180 ark.

25. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 7. – Спр. 339. – 229 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 7. – Spr. 339. – 229 ark.

26. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 7. – Спр. 23. – 209 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 7. – Spr. 23. – 209 ark.

27. Панич О. І. Міжнародна діяльність ЄХБ в умовах радянської політики державного атеїзму / О. І. Панич // Український історичний журнал. – 2017. – № 5. – С. 72-90 ; Panych O. I. Mizhnarodna diialnist YeKhB v umovakh radianskoi polityky derzhavnoho ateizmu / O. I. Panych // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2017. – № 5. – S. 72-90.

28. ЦДАВО. – Ф. Р-4648. – Оп. 7. – Спр. 2. – 278 арк. ; TSDAVO. – F. R-4648. – Op. 7. – Spr. 2. – 278 ark.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2019 р.

К. Nikiforov

**EVANGELICAL CHRISTIAN BAPTISTS
AND THE SOVIET AUTHORITIES IN THE DONETSK REGION
DURING THE ERA OF STAGNATION**

The purpose of the article is to analyze the complex and multifaceted relationships of the various Baptist communities of the Donetsk region with the Soviet authorities represented by a commissioner of the Council for Religious Affairs in the Donetsk region during the period of aggravation of the crisis of the Soviet system in 1965-1985. During this period there two main Baptist religious centers in the Soviet Union are formed - a relatively loyal All-Union Council of Evangelical Christian Baptist (C ECB) and opposition-minded Union of Churches of Evangelical Christian Baptists (UC ECB). It should be noted that the commissioner is grossly interfering in the process of uniting the religious communities of C ECB and the UC ECB.

By the number of members of the Baptist communities, Donetsk was second in the Ukrainian SSR, so a commissioner of the Council for Religious Affairs had a special confessional strategy for the Baptists.

In addition, the author finds that the 1960-1970s became a period when the pressure of Soviet power on the Baptist organizations of the region gained two main forms - the administration of their activities in order to identify violations and subsequent punishment of the faithful and the attempt to put the Baptists in the region on the legal rails.

The article gives numerous examples of cooperation between a commissioner and the Baptist leaders and communities of the region. The employees of a commissioner were monitoring the number of believers, their social composition, the content of preaches on services, and so on.

It was concluded that, despite a certain mitigation of the control over the religious life of the Baptist, a Commissioner continued repressive policies towards them.

Key words: *Evangelical Christians Baptists, Donetsk region, religious politics, Soviet authorities.*

УДК 736.3:656.8](477)"9/12"

С. Є. Орєхова, Ю. М. Нікольченко

АКТОВІ ПЕЧАТКИ У ПОШТОВІЙ АТРИБУЦІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

У статті розглянуто питання щодо використання актових печаток у поштовій атрибуції Київської Русі. Надано характеристику джерельної бази дослідження, яку складають давньоруські літописи та артефакти з фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею. В історичній ретроспективі досліджено особливості конструкцій актових печаток Х–ХІІІ ст., як невід'ємного атрибуту практики великокнязівського, удільного і волосного адміністрування, міжнародної, господарської та соціально–культурницької діяльності в Київській Русі.

Сформовано сфрагістичний образ вислих свинцевих печаток (пломб) Київської Русі на прикладі артефактів, виявлених під час багаторічного археологічного дослідження городища літописного Дорогобужа в с. Дорогобуж Гоцанського району Рівненської області, проведеного археологічною експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Визначено роль актових печаток (пломб) у поштовій атрибуції як важливого елемента збереження державної і приватної інформації у Київській Русі.

Ключові слова: *сфрагістика, європейське раннє середньовіччя, Київська Русь, Іпатський літописний звід, Рівненський обласний краєзнавчий музей, молівдос, печатка (пломба), матриця, пергамент, грамота, лист, поштова атрибуція, автор, адресат, комунікативна ситуація.*

В 2017 р. у Випуску 14 наукового журналу «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: «Філософія, культурологія, соціологія», було надруковано нашу статтю «Поштові інституції Київської Русі в історико–культурологічній парадигмі» [14], яка отримала схвальні відгуки у фахівців та шанувальників давньоруської історії і культури. Минув рік і автори представляють широкому загалу наступну статтю: «Актові печатки у поштовій атрибуції Київської Русі», яка, по суті, є логічним продовженням їхніх наукових пошуків у галузі дослідження невідомих сторінок в історико–культурницькій спадщині Київської Русі.

Джерельну базу статті складає Іпатський літописний звід ХІ–ХІІІ ст. («Повість минулих літ», Київський літопис, Галицько-Волинський літопис), колекція актових печаток (пломб) з фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею та сайт sfragis.com, створений у 2012 р. відділом спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів в Інституті історії України НАН України.

Кількісний і якісний аналіз сфрагістичного образу актових печаток (пломб) Х–поч. ХVІ ст., та їхнє використання у поштовій атрибуції Київської Русі досліджували: О. Алфьоров [1], В. Анохін [2], К. Болсуновський [4], О. Вігільов [5], М. Віташевська [6], О. Гавриленко [7–8], П. Гайдуков [19], Б. Прищепа [15], М. Лихачов [11], Б. Рибаків [16], В. Янін [18–19] та інші.

Збереження державної, адміністративної, міжнародної, господарської та соціально–культурної інформації, що традиційно передавалася у європейських країнах доби раннього

середньовіччя на пергаменті у вигляді грамоти, послання, депеші, приватного листа тощо адресату завжди вимагала пильності з боку відправника кореспонденції. Вона полягала у тому, щоб із застосуванням спеціальних прийомів забезпечити в процесі поштової доставки її конфіденційність.

Одним з таких прийомів, який набув поширення в країнах Західної Європи, Візантії і Русі з X до кінця XV ст., було використання молівдовулів (від грец. «молівдос» – свинець) – двосторонніх підвісних свинцевих печаток (пломб), найбільш характерних для середньовічних грамот. Відбиток був зроблений спеціальними матрицями на аверсі і реверсі майбутньої печатки.

Матриці печаток вирізувались, як правило, першокласними художниками–торевтами і знищувалися, щоб уникнути зловживань після смерті або зміщення з адміністративної посади їхнього власника. Тому, будучи датованими іменами цих власників, переважна більшість яких відома за згадками в літописі та інших писемних джерелах, актові печатки утворюють ідеальну хронологічну шкалу щодо історичних подій та спостережень над розвитком стилів прикладного мистецтва Київської Русі від X до початку XVI ст., коли металеві печатки були замінені на воскові та сургучеві.

Сфрагісти визначають сім категорій давньоруських plomb: однобічні свинцеві пластинки з буквами, різного виду фігурами і родовими знаками; свинцеві двосторонні кружальця з нанесеними зображеннями людей, звірів, птахів, тощо; plombи з буквами на аверсі і реверсі; свинцеві диски з родовими знакам; plombи з буквами на аверсі і фігурами на реверсі; свинцеві диски з буквами на аверсі і родовими знаками на реверсі; plombи з фігурами на аверсі і родовими знаками на реверсі [7, с. 66–67].

Актові печатки X–XI ст. характеризуються поясними зображеннями святих, як правило тезоіменитих власникам, лаконічністю символічної мови, що позначає княжу приналежність зображення, а церковну – зображенням хреста. У XII ст. переважають печатки із зображенням святих у зріст, постатям яких притаманна явна статуарність. З кінця XII ст. зображення набувають динамічності. У XIII ст. у зображеннях на plombах помітне огрубіння художнього стилю, а у авторів матриці виникає прагнення доповнити образотворчі сюжети розгорнутими написами, які несуть у собі інформацію про її власника.

Вислі актові печатки привішувалися до документа через отвори у нижній частині пергаменту, крізь які протягали шовкові або інші шнури. Часто замість шнурків використовувалися пергаментні смужки [8, с. 82]. В окремих випадках виготовлялися золоті (хрисул) або срібні (аргіровул) печатки.

Основне призначення вислої металеві печатки – адміністративне – вони були найважливішим критерієм легітимності документів, підпис мав другорядне значення. Будь-яке пошкодження печатки або ж її відсутність на документі могли свідчити про неавтентичність написаного.

У європейському середньовіччі печатка була ознакою високого політичного, соціального та економічного статусу власника: монарха, герцога, князя, графа, купця. Печатки також мали монастирі, церковні ієрархи, старше духовенство. На печатках зображувалися образи власників (тип печаток портретний), їхні герби, святі патрони (покровителі), символи, пов'язані з характером діяльності власника тощо. Сфрагістичний образ доповнювався довільним (один або кілька рядків) написом (легендою, епіграфом). Зазвичай, епіграф вказував на ім'я власника печатки, його статус, географічну ознаку. Печатки засвідчували документи, надавали їм юридичної сили [8, с. 24].

Використання печаток регулювалося юридичними актами «сфрагістичним законодавством». Важливість і значимість печатки у справочинстві зумовлювали спроби виготовлення й використання фальшивих печаток. Дослідниками виділяються близько 20–ти форм печаток. Найбільш популярними з них є круглі, овальні, прямокутні, еліпсоподібні.

Поява на Русі актових печаток відноситься до середини X ст. у зв'язку з необхідністю підтверджувати справжність її документів у дипломатичних і торгових взаєминах з Візантією. У «Повісті временних літ» від 944 р. згадується процес укладання русько–грецького договору про дружні стосунки і торгівлю: «Оскільки ж їм (послам Ігоря Рюриковича– С. О , Ю. Н.) є [так] установлено, [то] носили послы печаті золоті, а купці – срібні; нині ж домовився князь посилати грамоту до цесарства...» [10, с. 26].

Печатки руських князів X–XI ст. мали зображення «Знаку Рюриковичів» і ліки святих з круговим написом їхніх імен. З середини XI ст. і до початку XII ст. під впливом візантійської традиції на Русі поширюються печатки так званого «греко–руського» типу, де на аверсі було зображення святого, а на реверсі – напис «помоги рабу своєму» та ім'я власника. У науковий обіг уведено печатки синів Ярослава Володимировича [Мудрого] (978–1054) Володимира Ярославича (1020–1052), В'ячеслава Ярославича (1036–1057) та онуків – Володимира Всеволодовича [Мономаха] (1053–1125) та Давида Ігоревича (1059–1112), знайдені під час дослідження давньоруських пам'яток на теренах України.

Серед відомих сфрагістам актових печаток вище означеного періоду є артефакт, що не належав представникам династії Рюриковичів – це митрополит київський Феотемпт (1035–1040), якій обійняв цю посаду за особистим розпорядженням константинопольського патріарха Олексія Студита (1025–1043). На аверсі зображено св. Івана Предтечу, а на реверсі – напис грецькою мовою «Господи, допоможи Феотемпту, митрополиту Русі» [9].

У 70-х роках минулого сторіччя археологічними експедиціями, які працювали в Криму, під Києвом і в Полтавській області, були знайдені сім свинцевих молівдовулів. Розміри відбитків різні – від 22 до 27 мм., але зображення однакові: на аверсі – образ Климента I – четвертого Папи Римського (88–99), святого мученика; першого історичного християнського місіонера, що проповідував Євангеліє на землях сучасної України. За церковними переказами був висвяченим самим апостолом Петром. Під час жорстоких гонінь на Церкву у Римській імперії Климента заслали на каторгу до Херсонеса у Криму, де він проповідував серед каторжан, за що був страчений. Вшановується у католицькій і православних церквах. По обидва боки зображення на аверсі печатки напис «О Климент». На реверсі – напис: «Отъ Ратибора».

Науковці припускають, що «Климент» – християнське ім'я власника печаток – Ратибора – боярина кін. XI–поч. XII ст. [10, с. 125, 137, 138, 155]. Ратибор був тисяцьким на службі у київського князя Всеволода Ярославича (1078–1093). У 1079 р. після невдалого походу Романа Святославича проти Всеволода Ярославича і ув'язнення Романова брата, Олега, Всеволод Ярославович послав Ратибора посадником в Тмутаракань з метою контролювати ситуацію на південному кордоні Київської Русі, де знайшли притулок норовисті князії-ізгої. На активну адміністративну діяльність Ратибора в Причорномор'ї вказують знахідки вище означених молівдовулівз його ім'ям [17, с. 222–226]. У 1081 р. князі Давид Ігоревич і Володар Ростиславич раптово захопили Тмутаракань. За їхнім наказом Ратибор був схоплений і ув'язнений [12, с. 19]. Після смерті Всеволода Ярославича Ратибор – на службі у його сина Володимира Мономаха в

Переяславі. Коли Володимир Мономах займав великокняжий стіл (1113–1125) Ратибор знову став тисяцьким у Києві і брав участь у створенні «Устава Володимира Мономаха», законів київського князя, вміщених у розширену редакцію «Руської Правди», щорегулювали становище залежних селян на Русі, обмежуючи владу пана і лихварів [3, с. 253].

Дослідник печаток Ратибора В. Янін звертає увагу на особливість напису на реверсі – «Отъ Ратибора». На його думку, вона не тільки визначає приналежність печатки, але і вказує зворотню адресу відправника кореспонденції. Знахідка печаток Ратибора в Криму і під Києвом цілком з'ясовна – посадник сам був в цих місцях, але як потрапили відбитки штемпеля на Полтавщину – залишається загадкою. Можливо, ними були скріплені грамоти, відправлені Ратибором за існуючими тоді каналами зв'язку [19, с. 122, рис. 68, 69, 71а, 71б].

На рубежі XI–XII ст. право скріплювати печатками документи мали і єпископи. До нашого часу дійшли печатки єпископів Новгород, Смоленська, Полоцька, Галича. В них основними елементами є зображення Богоматері і напис грецькою мовою.

У XIII ст. в Київській Русі набуває поширення прогресивний метод скріплювання офіційних документів, у т. ч. листів, відбитком особистої (індивідуальної) актової печатки на пергаменті або папері, князівські печатки були індивідуальними. Змінювався князь – змінювали й печатку. Печатка замінювала підпис. Це значно спростило систему діловодства і на пряму призвело до зменшення виробництва вислих металевих печаток.

Разом з тим, з кожним роком зростає кількість знахідок свинцевих пломб X–XIII ст. Вони виявлені у Дрогочині над Західним Бугом, Дорогобужі, Звенигороді Галицькому, Києві, Новгороді, Пліснеську, Пскові, Рязані, Смоленську та інших містах Київської Русі. Їхня загальна кількість сягає 10 тис. екземплярів [7, с. 11].

Розглянемо сфрагістичний образ вислих свинцевих печаток Київської Русі на прикладі артефактів, виявлених під час багаторічного (з 1972 р.) археологічного дослідження городища літописного Дорогобужа в с. Дорогобуж Гоцанського району Рівненської області, проведеного археологічною експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Ю. Нікольченка [13] і Б. Прищепи [15].

Землі поблизу Дорогобужа у середній течії Горині виділяються високою концентрацією пам'яток часів Київської Русі. Тут збереглися залишки 42 укріплених поселень X–поч. XIII ст. Серед них у літописах згадуються Острог, Дубно, Пересопниця, Чемерин, Заріцьк, Корчеськ, Мильськ, Сапогинь.

Багата колекція археологічних матеріалів, зібраних під час археологічного дослідження Дорогобужа, який 24 рази згадується в Іпатському літописному зводі [10, с. 549], включає категорії речей як відомих за розкопками інших міст Русі, так і відсутніх на інших пам'ятках. Різноманітність й історико-культурницька унікальність артефактів, наявність рідкісних знахідок, робить речовий матеріал з Дорогобужа важливим історичним джерелом не тільки для всебічного вивчення міста і Погориння, але й для дослідження історії і культури слов'янського населення Південно-Західної Русі.

У матеріалах X–XIII ст. з Дорогобужа виявляються всі ознаки, характерні для тогочасних міст Русі: розвинене ремесло і торгівля, політико-адміністративні і культурно-ідеологічні функції, садибно-дворова забудова дитинця. На жаль, процес розвитку міста був перерваний татаро-монгольським погромом у грудні 1240 р.

Під час археологічного дослідження у Дорогобужі було знайдено велику кількість предметів X–XIII ст., виготовлених з різних матеріалів і різного призначення, серед яких

приваблює зібрання п'яти молівдулів. Чотири з них було знайдено на дитинці, п'ятий – на південно–східній площадці окольногоміста [13, с. 99; 15, с. 182–185]. Вони є свідками діяльності дорогобузьких князів та їхньої адміністрації.

Печатка з розкопок 1972 р. на аверсі має поясне зображення святого в головному уборі з чотирьохкінцевим хрестом на грудях [13, рис. 93, 2]. Навколо голови позначено крапками німб, зліва від зображення у стовпчик зверху вниз букви «Д, А, В», справа – «Д, З». На реверсі зображення процвітшогошестикінцевого хреста, а з боків – монограма Христа: «ІСХС». Крім цього, на реверсі є графіті: «Д» і «А». Діаметр печатки по каналу – 24 мм., перпендикулярно до каналу – 26 мм.

Відомі три печатки з написом «*давидъ*»: з Переяслава–Хмельницького, Новгороду і Берестя. На думку В. Яніна вони належали Давиду Святославичу (1050–1123), який князував у Новгороді, Смоленську і Чернігові [18, с. 71].

Пломба з розкопу № 21 – це нерівний диск із виїмкою у верхній частині й втратами вздовж отвору для шнура; її розмір 22x23 мм. [15, рис. 166, 2]. На аверсі печатки, оконтуреному рельєфним валиком, погруддя святого, навколо голови – рельєфний німб, біля лівого плеча – у стовпчик букви «Д» і «В». На реверсі печатки трьохрядковий напис: «*дм/всн/...*». Печатки з таким написом відносяться до періоду правління в Києві у 1093–1113 рр. Святополка Ізяславича (1050 –1113) [9, с. 82–83].

Ще одну печатку з написом «*днеславо*» виявлено в культурному шарі розкопу № 26; вона являє собою нерівний диск діаметром 16 мм. [14, рис. 166, 3]. На аверсі пломби – погруддя святого; навколо голови – рельєфний німб, біля лівого плеча – хрест, у лівій руці – кодекс. Реверс печатки зайнято трьохрядковим написом «*д/нес[н]/сво*». За своєю легендою ця печатка також відноситься до правління Святополка Ізяславича.

Інші дві печатки знайдено на відвалах південно–східного розкопу на дитинці. Одна з них являє собою нерівний диск діаметром 14x16 мм. [15, рис. 166, 4]. На аверсі – погрудне зображення святого, навколо голови – німб, біля лівого плеча у стовпчик дві букви: «Н» і «Л». На реверсі також погруднезображення святого з німбом, біля лівого плеча у стовпчик три букви: «О», «А» і «Е». Остання печатка – це нерівний диск діаметром 18x19 мм. [15, рис. 166, 5]. На аверсі – погруддя святого, біля правого плеча – дві букви, але читаєтьсялише «Е», біля лівого плеча – букви «А» і «У». На реверсі – погрудне зображення святого з німбом. Поле біля правого плеча пошкоджене і букви тут не читаються, а біля лівого плеча у стовпчик три букви: «А», «У» і «О».

Дві останні печатки із патрональним зображенням двох святих відносяться до пломб, які були поширені у Київській Русі на широкій території в XII–перш. пол. XIII ст. [19, с. 43–54].

Таким чином, аналіз літописних джерел та спеціальної літератури дозволяє не тільки розглядати місце актових печаток в практиці державного адміністрування, міжнародної, господарської та соціально–культурної діяльності в Київській Русі, а й як важливий елемент поштової атрибуції X–поч. XIV ст. та не тільки.

З часом культура листування та письменність охоплювала значну частину населення у землях Київської Русі, а пошта розширювала свої межі та ставала доступним засобом спілкування. В історичних архівах зберігаються різного походження документи (граматки, розписки, подорожні, приватні листи та ін.), на яких збереглися червоні плями від сургучу, тобто відправники пломбували свою кореспонденцію від несанкціонованого втручання до тексту. Тим самим час перетворив печатки на поштові штемпелі, які застосовують,

починаючи з другої половини XVII ст. поштою для гасіння поштових марок, що є підтвердження прийому поштового відправлення, контролю за маршрутом і часом перебування в дорозі. Отже, актові печатки стали попередниками сучасних поштових штемпелів, без яких не можлива злагоджена діяльність поштового зв'язку не тільки на державному рівні, а й у міжнародних відносинах, фінансових, господарських, культурних, приватних та родинних взаєминах.

Список використаної літератури

1. Алфьоров О. Сфрагістика Київської Русі в Інтернет-мережі (сайт sfragis.com) / О. Алфьоров // Спеціальні історичні дисципліни. – 2013. – Число 21 : Електронні інформаційні ресурси. – С. 151–168; Alforov O. Sfrahistyka Kyivskoi Rusi v Internet-merezhi (sait sfragis.com) / O. Alforov // Spetsialni istorychni dystsypliny. – 2013. – Chyslo 21 : Elektronni informatsiini resursy. – S. 151–168.

2. Анохин В. А. Свинцовые пломбы княжества Киевского (X–XIII вв.): монография / В. А. Анохин. – Киев : Стило, 2012. – 64с.; Anokhyn V. A. Svyntsovyie plomby kniazhestva Kyevs'koho (X–XIII vv.): monohrafiya / V. A. Anokhyn. – Kyev : Stylos, 2012. – 64 s.

3. Арістов В. Ю. Устав Володимира Мономаха / В. Ю. Арістов // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ: Наукова думка, 2013. – Т. 10: Т – Я. – С. 253; Aristov V. Yu. Ustav Volodymyra Monomakha / V. Yu. Aristov // Entsyklopediia istorii Ukrainy : u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. – Kyiv: Naukova dumka, 2013. – Т. 10 : Т – Я. – S. 253

4. Белецкий С. В. Знаки Рюриковичей на пломбах из Дорогочина (По материалам свода К. В. Болсуновского) [Электронный ресурс] / С. В. Белецкий // Stratum plus. Археология и культурная антропология. – 1999. – № 6. – С. 288–330. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/znaki-ryurikovichey-na-plombah-iz-drogichina-po-materialam-svoda-k-v-bolsunovskogo>; Beletskiy S. V. Znaki Ryurikovichey na plombakh iz Dorogochina (Po materialam svoda K. V. Bolsunovskogo) [Elektronnyy resurs] / S. V. Beletskiy // Stratumplus. Arkheologiya i kulturnaya antropologiya. – 1999. - № 6. – S. 288-330. - Rezhim dostupa : <https://cyberleninka.ru/article/n/znaki-ryurikovichey-na-plombah-iz-drogichina-po-materialam-svoda-k-v-bolsunovskogo>.

5. Вигилев А. Н. История отечественной почты / А. Н. Вигилев. – Москва : Связь, 1977. – Часть 1. – 177 с.; Vigilev A. N. Istoriya otechestvennoy pochty / A. N. Vigilev. – Moskva : Svyaz, 1977. – Chast 1. – 177 s.

6. Виташевская М. Н. Старинная русская почта / М. Н. Виташевская. – Москва : Связь издат, 1962. – 80 с.; Vitashevskaya M. N. Starinnaya russkaya pochta / M. N. Vitashevskaya. – Moskva : Svyaz izdat, 1962. – 80 s.

7. Гавриленко В. О. Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії / О. В. Гавриленко. – Київ : Наукова думка, 1977. – 166 с.; Havrylenko V. O. Ukrainska sfrahistyka. Pytannia predmeta ta istoriohrafii / O. V. Havrylenko. – Kyiv : Naukova dumka, 1977. – 166 s.

8. Гавриленко В. О. Шлях до сфрагістики / В. О. Гавриленко; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України; Українське геральдичне товариство; Інститут спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих. – Київ; Львів, 2014. – 328 с.; Havrylenko V. O. Shliakh do sfrahistyky / V. O. Havrylenko; Lvivske viddilennia Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy; Ukrainske heraldychne tovarystvo; Instytut spetsialnykh istorychnykh dystsyplin Muzeiu Sheremetievych. – Kyiv; Lviv, 2014. – 328 s.

9. Історія використання печаток [Електронний ресурс] // Горохівський П. І. Спеціальні історичні дисципліни : курс лекцій : навч. посіб. – 2-е вид зі змінами і доп. / П.І. Горохівський. – Умань : РВЦ „Софія”, 2012. – Режим доступу: <https://studopedia.info/1-108626.html> ; Istoriiia vykorystannia pechatok [Elektronnyi resurs] // Horokhivskiy P. I. Spetsialni istorychni dystsypliny : kurs leksiï : navch. posib. – 2-e vyd zi zminamy i dop. / P. I. Horokhivskiy. – Uman : RVTs „Sofiiia”, 2012. – Rezhym dostupu : <https://studopedia.info/1-108626.html>

10. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – Київ : Дніпро , 1989. – 591 с.; Litorys ruskyi / per. z davnorus. L. Ye. Makhnovtsia. – Kyiv : Dnipro , 1989. – 591 s.

11. Лихачев Н. П. Печати Пскова / Н. П. Лихачев // Советская археология. – 1960. – № 3. – С. 225–236 ; Likhachev N. P. Pechati Pskova / N. P. Likhachev // Sovetskaya arkheologiya. – 1960. – № 3. – S. 225–236

12. Нікольченко Ю. М. Давид Ігоревич: «Князь–пірат», або «герой свого часу» / Ю. М. Нікольченко // Історичні постаті України: проблеми і пошуки: моногр. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – С. 16–29 ; Nikolchenko Yu. M. Davyd Ihorevych: «Kniaz–pirat», abo «heroi svoho chasu» / Yu. M. Nikolchenko // Istorychni postati Ukrainy: problemy i poshuky : monohr. – Luhansk : Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2003. – S. 16–29.

13. Нікольченко Ю. М. Культура населення Погориння Х–ХІІІ століть. За матеріалами літописного Дорогобужа : моногр. / Ю. М. Нікольченко. – Рівне: Евен, 1998. – 226 с.; Nikolchenko Yu. M. Kultura naseleння Pohorynnia X–XIII stolit. Za materialamy litopysnoho Dorohobuzha : monohr. / Yu. M. Nikolchenko. – Rivne : Even, 1998. – 226 s.

14. Орехова С. Є. Поштові інституції Київської Русі в історико-культурологічній парадигмі / С. Є. Орехова, Ю. М. Нікольченко // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Філософія, культурологія, соціологія. – 2017. – Вип. 14. – С. 127–140; Oriekhova S. Ye. Poshtovi instytutsii Kyivskoi Rusi v istoryko-kulturolohichnii paradyhmi / S. Ye. Oriekhova, Yu. M. Nikolchenko // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Ser. : Filosofiia, kulturolohiia, sotsiolohiia. - 2017. – Vyp. 14. – S. 127–140.

15. Прищепа Б. А. Дорогобуж на Горині у Х–ХІІІ ст. / Б. А. Прищепа. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 250 с.; Pryshchepa B. A. Dorohobuzh na Horyni u X–XIII st. / B. A. Pryshchepa. – Rivne: PP DM, 2011. – 250 s.

16. Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII веков / Б. А. Рыбаков // Советская археология. – 1940. – Вып. VI. – С. 227–257 ; Rybakov B. A. Znaki sobstvennosti v knyazheskom khozyaystve Kievskoy Rusi X–XII vekov / B. A. Rybakov // Sovetskaya arkheologiya. – 1940. – Vyp. VI. – S. 227–257.

17. Толстой И. И. Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского. Нумизматический опыт графа И. И. Толстого (с 19 таблицами рисунков) [Электронный ресурс] / И. И. Толстой. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1882. – 319 с. – Режим доступа : <http://kladokopatel.ru/books/523-drevnejshie-russkie-monety-velikogo-knjazhestva-kievskogo.html>; Tolstoy I. I. Drevneyshie russkie monety velikogo knyazhestva Kievskogo. Numizmaticheskiy opyt grafa I. I. Tolstogo (s 19 tablitsami risunkov) [Elektronnyy resurs] / I. I. Tolstoy. – Sankt-Peterburg : Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1882. – 319 s. – Rezhim dostupa : <http://kladokopatel.ru/books/523-drevnejshie-russkie-monety-velikogo-knjazhestva-kievskogo.html>

18. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. / В. Л. Янин. – Москва : Наука, 1970. – Т. I : Печати X-начала XIII в. – 326 с.; Yanin V. L. Aktovye pechaty Drevney

Rusi X–XV vv. / V. L. Yanin. – Moskva : Nauka, 1970. – Т. I : Pechati X-nachala XIII v. – 326 s.

19. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. / В. Л. Янин, П. Г. Гайдуков. – Москва : ИНТРАДА, 1998. –Т. III : Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – 502 с.; Yanin V. L. Aktovye pečati Drevney Rusi X–XV vv. / V. L. Yanin, P. G. Gaydukov. – Moskva : INTRADA, 1998. – Т. III : Pechati, zaregistrirovannye v 1970–1996 gg. – 502 s.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2019 р.

S. Oriekhova, Y. Nikolchenko

ACTIVE PRINTED IN PERSONAL ATTRIBUTION OF KIEVANRUS'

The article deals with the use of assembly stamps as postal paraphernalia of KievanRus'. The author characterizes the source base of the research, which consists of ancient Chronicles and artifacts from the funds of the Rivne regional Museum. In historical retrospect, the features of the designs of the Assembly seals of the X-XIII centuries, as an integral attribute of the practice of Grand, specific and volost administration, international, economic and socio-cultural activities in Kievan Rus.

The sphragistic image of the expression of lead stamps (seals) of KievanRus' is formed on the example of artifacts discovered during a long-term archaeological study of the ancient settlement of the chronicle Dorogobuzh in the village of Dorogobuzh of the Goshchansky district of the Rivne region, conducted by the archaeological expedition of the Rivne regional Museum.

The role of act stamps (seals) in postal paraphernalia as an important element of the preservation of public and private information in KievanRus' has been determined.

Analysis of the chronicle and special literature allows for research in the field of public administration, international, economic and socio-cultural activities in KievanRus', as well as an important element of postal attribution of the X and the beginning of the XIV century and not only.

Over time, the culture of correspondence and literacy encompassed an ever wider range of laypeople, and the post expanded its borders and became an accessible means of communication. Documents of various origins are stored in historical archives (primers, receipts, travelers, private letters, etc.), on which red spots of wax are preserved, that is, senders sealed their correspondence from unauthorized interference with the text. Thus, time has transformed the printing the postage stamps, which are used, since the second half of the XVII century mail for quenching of postage stamps, there is an acknowledgement of posting, monitoring and time spent in transit. So Assembly seals became the progenitors, namely the founders of modern postmarks without which the coordinated activity of postal communication of any state of the world, and at the same time international postal relations is impossible.

Key words: *sphragistics, European early Middle Ages, KievanRus', Ipatsky Chronicle, Rivne Regional Museum, molyvdos, seal (press), matrix, parchment, letter, letter, postal attribution, author, addressee, communicative situation.*

УДК 614.3:355.415.8(430=161.2)''1919/1920''

І.В. Срібняк, М.І. Срібняк

**ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВО-САНІТАРНОЇ МІСІЇ ДЛЯ СПРАВ
ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ ЗАЛЬЦВЕДЕЛЬ,
НІМЕЧЧИНА (1919 – перша половина 1920 рр.)**

У статті йдеться про діяльність Військово-санітарної місії для справ полонених вояків-українців, завданням якої стала організація їх репатріації. Разом з тим Місія зосередила свої зусилля й на встановленні зв'язків з українськими таборовими громадами задля надання їм адресної допомоги від уряду УНР. Ще одним її завданням стало відновлення національно-просвітницької роботи у середовищі полонених українців. Протягом 1919 р. Місія справляла помітний організаційно-мобілізаційний вплив на українську громаду в Зальцведелі, знаходячи можливості для надання матеріальної допомоги як таборянам, так і культурно-освітнім інституціям у цьому таборі. Завдяки виданню у таборівій друкарні газети «Шлях» Місія підтримувала постійний зв'язок як з полоненими у Зальцведелі, де були засновані театр, школа для неписьменних та малописьменних, бібліотека. Проте відсутність дієвих зрушень у справі організації репатріації полонених вояків-українців додому створила сприятливий ґрунт для розкладової роботи більшовицьких агітаторів у середовищі таборян. Попри це слід відзначити, що діяльність Місії у таборі Зальцведель мала об'єктивно позитивні наслідки, засвідчивши готовність уряду УНР прийти на допомогу полоненим українцям у Німеччині.

Ключові слова: табір; полонені вояки-українці; Військово-санітарна місія; Зальцведель; Німеччина.

Після проголошення незалежності України та підписання нею мирної угоди з державами Почвірного союзу, захист прав полонених українців та опікування їх потребами на теренах Німеччини перебрали на себе Посольство та Військово-санітарна місія Української Держави. Їх діяльність уможливила здійснити репатріацію значної кількості полонених вояків-українців, а також у значній мірі поліпшити умови перебування тих наших земляків, хто ще продовжував залишатися у таборах Німеччини. У 1919 р. після приходу до влади Директорії УНР процес репатріації мав свою специфіку, що було пов'язано з окупацією більшої частини території України більшовицькою та Добровольчою арміями. У цій ситуації члени Військово-санітарної місії, не відмовляючись остаточно від спорадичної організації транспортів полонених додому, більшу увагу приділяли організації культурно-просвітницької роботи в їх середовищі. З огляду на те, що у Зальцведелі діяла кількісно найбільша українська таборова громада, до цього табору заходами Місії передавався найбільший обсяг гуманітарної допомоги.

Перші спорадичні згадки про діяльність українських військово-санітарних місій на теренах Німеччини – але лише в контексті відтворення окремих сторінок історії українських червонохресних організацій – були наведені у низці статей В.Трембіцького[1; 2]. Наукова розробка проблеми репатріації полонених вояків-українців з теренів Центральних держав активізувалась у першій половині 1990-х рр., коли зусиллями дослідників історії української дипломатичної служби були спорадично висвітлені й деякі

сторінки організації їх повернення додому[3; 4]. За кілька років до вивчення різних аспектів цієї тематики долучилась ще група істориків, у працях яких була нагромаджена додаткова інформація про особливості репатріаційного процесу полонених та інтернованих українців з теренів кількох європейських держав[5; 6].

Якісні зміни у вивченні цієї проблематики відбулись з виходом у світ монографії «Полонені та інтерновані вояки-українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.)», один розділ якої – «Діяльність українських дипломатичних та військово-санітарних місій по репатріації полонених українців (1918-1920 рр.)» був безпосередньо присвячений розкриттю цієї теми[7, С.159-203]. Безпосередньо дослідженню процесу репатріації полонених вояків-українців з теренів Центральних держав стосувались ще низка публікацій І.Срібняка[8; 9; 10]. Підсумковий характер мала й брошура, для написання якої авторами було залучено значну кількість архівних документів[11].

Процеси репатріації полонених та інтернованих вояків-українців також були у полі предметного зацікавлення В.Соловйової, яка у рамках своєї дослідницької теми – діяльності дипломатичних представництв українських національних урядів 1917-1921 рр. зупинилась і на їх зусиллях у справі консульського забезпечення організації перевезення згаданих категорій вояцтва до України[12; 13; 14]. Ця тематика розроблялась й іншими дослідниками, праці яких суттєво розширили наші уявлення про специфіку репатріації полонених українців[15; 16; 17].

У 2017 р. до вивчення цієї теми звернувся і В.Заболотнюк, підготувавши та опублікувавши один із своїх сюжетів про діяльність військово-санітарної місії у Німеччині[18; 19]. З незрозумілих причин він не вважав за потрібне звертатись до документів ЦДАВО України, де зберігається найзначніший корпус документів з історії діяльності українських військово-санітарних місій в Німеччині. Так само поза його увагою опинився й часопис «Шлях», на шпальтах якого була розміщена значна кількість матеріалів про діяльність згадуваної Місії. Напевно що саме через свою необізнаність з цими матеріалами В.Заболотнюк припустився у своїх статтях цілої низки прикрих неточностей та помилок.

Але попри вихід значної кількості публікацій вважати стан наукової розробленості даної проблеми задовільним – немає достатніх підстав, так само потребує збагачення й документально-джерельна база досліджень репатріаційного процесу в 1918-1920 рр. У цьому відношенні позитивним сигналом стала публікація кількох збірок документів та матеріалів, частина яких стосується й процесу репатріації вояків-українців з теренів Німеччини[20; 21; 22]. Разом з тим важливим завданням істориків залишається залучення до наукового обігу документів із зарубіжних архівосховищ, і зокрема тих країн, які виконували роль транзитерів під час репатріації полонених вояків-українців.

***

«Військово-санітарна комісія Українського Військового Міністерства у Німеччині» розпочала свою діяльність фактично восени 1918 р., маючи своїм головним завданням налагодження процесу репатріації полонених вояків-українців. Після приходу до влади Директорії УНР вона продовжила свою роботу під дещо зміненою назвою – «Українська Військова Місія для справ полонених українців у Німеччині» (з 1920 р. – «Українська Військово-Санітарна Місія для справ полонених українців у Німеччині»). Її головою було призначено військового старшину д-ра Костянтина Воевідку. У 1919 р. проведення репатріації полонених українців у широких масштабах було значно ускладнено з огляду на

цілу низку зовнішньополітичних причин. В силу цього Місія зосередила свої зусилля й на встановленні зв'язків з українськими таборовими громадами задля надання їм адресної допомоги від уряду УНР.

Ще одним завданням Місія (УВСМуН) стало відновлення національно-просвітницької роботи у середовищі полонених українців, для чого в її структурі був створений культурно-освітнього відділ, головою якого був призначений відомий український вчений-філолог й освітянин В.Сімович. Його призначення на цю посаду було обумовлено тим, що останній був дуже добре відомий майже всім таборянам з огляду на його кількالكітній досвід просвітницької роботи в таборах полонених українців у Німеччині. Проте ця обставина не могла подолати негативізму в головах бранців, спричиненого затримкою їх від'їзду додому внаслідок відповідних рішень Антанти

Яскравим прикладом цього стало проведення 20 лютого 1919 р. за ініціативою місії загальнотаборового віча у таборі Зальцведель, на якому були присутні шість тисяч полонених українців. З цієї нагоди В.Сімович представив їм план культурно-освітньої роботи в таборі (що було індивідуально сприйнято таборянами), проте його повідомлення про залишення полонених у Німеччині на невизначений термін, кардинально змінило настрої бранців. У відповідь на заяву В.Сімовича про те, що за дорученням військового міністерства УНР культурно-освітній відділ УВСМуН буде продовжувати свою діяльність у таборі, таборова рада й віче прийняли спільну резолюцію про недоцільність цього, що пояснювалось саме припиненням відправки полонених із Зальцведеля (останній транспорт з репатріантами відбув з табору 10 січня 1919 р.).

Крім того віче ухвалило рішення про відрядження для переговорів з антантівською місією у справах репатріації своїх представників, які мали переконати останню в необхідності продовження процесу вивезення вояків-українців з Німеччини. Проте ця подорож делегатів табору не могла вплинути на позицію Антанти – місія відмовилась робити якісь виключення для таборян, погоджуючись відновити процес перевезення полонених тільки з 20 березня 1919 р. за губернським принципом [23].

В силу того, що країни Антанти не мали бажання йти назустріч прагненням полонених українців, останні були приневолені й надалі залишатись в таборах. Попри тимчасовість свого перебування в Німеччині всі таборяни розуміли потребу хоча би мінімального поліпшення умов свого таборового повсякдення. Тому заходи УВСМуН, спрямовані на поліпшення харчування та налагодження лікарської допомоги таборянам, знайшли їх одностайне схвалення та підтримку. Вже до середини березня 1919 р. Місія передала українським громадам кількох таборів (у т.ч. Зальцведелю) 54740 марок німецьких (м.н.). Так, зокрема таборова громада Зальцведеля отримала у лютому-березні 1919 р. 15 тис. м.н., у травні та серпні – ще 10 тис. Незалежно від цього окремі грошові квоти спрямовувались Місією на потреби таборового театру, школи і бібліотеки, а також культурно-просвітнього комітету [24, арк.9зв.-10зв.].

У подальшому Місія постійно збільшувала обсяг гуманітарної допомоги полоненим українцям у таборах, надіславши до Зальцведеля та інших таборів 2286 фунтів цукру та значну кількість борошна [25; 26]. Важливе місце у діяльності Місії посідала організація культурно-просвітницької роботи серед полонених українців, для чого щомісячно витрачалось 11700 м.н. [27, арк.18зв.]

В числі інших таборів Зальцведель займав особливе місце вже з огляду на те, що його громада нараховувала близько 7 тисяч вояків-українців [27, арк.18зв.]. Для активізації просвітньої роботи в середовищі полонених заходами УВСМуН у таборі було засновано

гурток «Рідна Школа» у складі 16 осіб, який опікувався бібліотекою та організацією курсів для неписьменних. Попри відсутність відповідних помешкань, столів, учбового приладдя, підручників та достатньої кількості фахових вчителів – членам гуртка в короткому часі вдалося організувати трьохкласну таборову школу, до відвідування якої в червні 1919 р. зголосилось 215 осіб [28; 30].

І хоча кількарічне перебування у полоні негативно позначилося на моральному дусі вояків-українців, і як зазначав полонений П.Гайдалемівський – деякі полонені не витримали тяжких обставин та «звірилися в усьому й безнадійно махнувши рукою, кинули школу», її викладацький персонал не припинив своєї роботи. Для 150 учнів у 2-му і 3-му класах викладались арифметика, історія і географія України, гігієна, анатомія, фізика, геометрія; у першому класі полонених вчили початкам грамоти та вмінню рахувати [30].

Зусиллями членів гуртка «Рідна Школа» була відновлена робота й бібліотеки, яка діяла у таборі з 1916 р. Взимку 1919 р. вона була повністю занедбана і тільки через кілька місяців, після передачі до неї книжок кількох бібліотек колишніх таборових товариств (агрономічного, національного, видавничого та ін.), її фонди було упорядковано й бібліотека відновила свою роботу, нараховуючи загалом 2233 книжок різної тематики. Впродовж 5 березня – 12 квітня 1919 р. її послугами скористалось 1501 таборянин, які 11857 разів випозичили потрібні їм книжки. Крім цього, щодня бібліотеку відвідувало від 115 до 700 полонених для читання газет і журналів, які надсилала до табору УВСМуН [31; 32; 33; 34].

У цей час вся культурно-просвітня робота в таборі спрямовувалася культурно-просвітнім комітетом, до складу якого входили представники гуртка «Рідна Школа», члени драматичного товариства «Молода Україна», делегати від Ради українців і один представник від часопису «Шлях». Рада табору, що складалася з представників від кожного бараку табору, набула значення загальнотаборової інституції. До її компетенції було віднесено поладження всіх проблем, що стосувались культурно-освітньої діяльності в таборі, а також розв'язання (у порозумінні з комендатурою табору) всіх адміністративно-господарських справ.

Заходами Подільського видавничо-просвітнього кооперативного товариства (голова – М. Мамчур) у таборі відновила свою роботу «Чайня», в якій полонені могли придбати чай та деякі продукти за помірними цінами. Тільки за лютий 1919 р. управою чайні було отримано 325 м.н. чистого прибутку, який було спрямовано на покриття видатків за видання підручника з кооперації [36]. Рада табору (спільно з Місією) подбала і про заснування у Зальцведелі кіоску, в якому можна було придбати різний крам та українські книжки. Виключно на кошти місії утримувався таборовий шпиталь, де лікарську допомогу полоненим надавав член Українського Червоного Хреста (УЧХ) П.Клиницький. Крім того, місія подбала про поліпшення становища хворих у Зальцведелі, щомісячно надсилаючи до цього табору медикаменти на суму 2000 м.н. [36, арк.18]

Провідне місце серед усіх українських інституцій у Зальцведелі посідало Музично-драматичне товариство «Молода Україна» на чолі з управою, яке нараховувало у своєму складі 56 членів (ще 38 осіб входили до таборового оркестру). Їх спільними зусиллями у таборі було створено театральну трупу, яка разом з музикантами підготувала впродовж 1919 р. цілу низку вистав. У придбанні реквізиту та сценічного обладнання театру дієву допомогу надавала УВМуН, перераховуючи на ці потреби щомісячно 3700 м.н. [36, арк.18]

До репертуару таборового театру увійшли п'єси «Понад Дніпром», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Наймичка», «Мартин Боруля», «Розумний та дурень», «Хазяїн»,

«Суета», «Бурлачка» І.Тобілевича; «Брат на брата», «Степовий гість», «Нахмарило» Б.Грінченка; «Крути та не перекручуй» М.Старицького; «Сватання на Гончарівці» Г.Квітки-Основ'яненка; «Не співайте півні, не вменшайте ночі» С.Васильченка, «Юрко Огневик» Р.Левченка, «Розладдя» Николишина, «На провесні» А.Куценка, «Кума Марта» А.Шатковського, «Хатня революція» Вологодського, «Невольник» М.Кропивницького та ін. Мистецькі шукання театральної трупи не пройшли повз уваги редакції часопису «Шлях», яка регулярно інформувала про її діяльність, приміщуючи на його шпальтах схвальні рецензії [37; 38; 39].

Вистави театру відбувалися двічі на тиждень і збирали повний зал глядачів (до 2000 осіб). Усвідомлюючи, що не всі полонені мали достатньо коштів, щоб придбати собі вхідний квиток, члени товариства вирішили 500 місць в залі зробити безкоштовними. З коштів, отриманих від реалізації квитків на вистави, управа Драматичного товариства «Молода Україна» щомісячно передавала до 1000 м.н. у таборову «допомогову касу».

Оцінюючи внесок театру в культурне життя полонених в Зальцведелі, таборовий часопис відзначав: «Багато прикрашує наше буденне життя за дротом театр, де мешканці дрової в'язниці знаходять собі моральний відпочинок. Там вони хоть на хвилину зможуть забути про дріт і на хвилину переносяться до Рідного краю, бачать рідні хутори, рідні хатки і вешеневі садки» [40]. У ще одній публікації «Шляху» наголошувалось на тому, що члени товариства «Молода Україна» й «серед не сприяючих обставин зуміли зорганізуватися і дати мешканцям табору єдину може рідну розвагу, де глядачеві хоть на хвилину забувають остогидлі обставини полону і переносяться думкою до рідного краю» [41].

Таким чином, за дуже короткий час заходами УВСМуН у таборі Зальцведель було відновлено національне і культурно-просвітне життя, що дозволяло полоненим хоч тимчасово відволіктись від тяжких думок від перебування у таборі. Завдяки діяльності таборових гуртків, і насамперед театру – полонені могли поповнити запаси свої душевних сил, потрібних для подолання життєвих труднощів.

Проте вже восени 1919 р. ситуація у Зальцведелі почала змінюватись не на користь УВСМуН, якій так і не вдалось організувати регулярне перевезення додому полонених українців. Розчарування таборян результатами діяльності Місії було настільки значним, що значна частина з них – зневірившись – не бажали чути жодних аргументів з уст українських дипломатів, все більше і більше підпадаючи під впливи більшовицьких агітаторів. Особливо лякала таборян перспектива чергового зимування у непристосованих для цього бараках, до того ж – в умовах дуже обмеженої кількості пропозицій для працевлаштування. Їх серця огорнув розпач, і це створило сприятливий ґрунт для проведення більшовицької агітації в середовищі полонених українців, які втрачали віру в ідеали УНР.

Надзвичайно тяжка зима, а також відсутність достатньої кількості пропозицій для працевлаштування полонених українців – тільки загострили настрої в таборі. Переважна більшість таборян зневірилась у своїх надіях виїхати додому, пов'язуючи таку можливість лише із зусиллями радянської дипломатії. До того ж Місія протягом березня-квітня 1920 р. не передала до Зальцведеля жодної матеріальної допомоги, наслідком чого дехто з вчителів українських таборових шкіл був змушений залишити роботу з учнями та виїхати з табору в пошуках засобів для власного існування [42, арк.6-6зв.].

Намагаючись віднайти хоч якісь кошти для продовження гуманітарної акції в таборах, голова Місії М.Трезвінський звернувся з проханням про допомогу до Української

республіканської капели О.Кошиця, яка – продовжуючи своє гастрольне турне країнами Європи – в травні 1920 р. прибула до Німеччини. У своєму листі до хористів М.Трезвінський просив «улаштувати концерт з метою матеріально підтримати українські національні організації[...] щоб запобігти їх розпаду». Виручені від його проведення кошти мали бути передані згадуваному «Комітету полонених українців...» у Зальцведелі, який «розприділить гроші між усіма хворими, інвалідами і більш-нужденими полоненими по таборах».

Також Місія зверталась з проханням «відвідати деякі табори полонених з метою розважити українців, що вже 6 років сидять в неволі в дуже важких обставинах». У цій ситуації звуки «рідної пісні в чудовому виконанні Капелі підтримають дух полонених, викличуть у них почуття самої щирої подяки, а також піддержуть їх морально у тій боротьбі, яку українцям-полоненим приходиться вести з москалями» [42, арк.бзв.].

Капела О.Кошиця не могла не почути цього звернення та 10 червня 1920 р. у повному складі прибула до табору Зальцведель, де нею було проведено концерт для таборян. Проте хористи, яким рукоплескали у кращих концертних залах європейських країн, зустріли від земляків у Зальцведелі більш ніж «прохолодну оцінку». Справа в тім, що Зальцведель на цей час вже перестав бути українським за своїм складом і духом, бо більшовицьким агітаторам вдалось вдалось перетягнути на свій бік більшість таборян.

Тому не слід дивуватись тому, що – як повідомляло Посольство УНР у Берліні – розпропагандована ними частина полонених демонструвала під час її виступу виразно негативну реакцію, і замість належних хористам за їх блискучі виступи аплодисментів – їх «провозжали[...] вигуками: провокатори, петлюрівці і т.ін.» [43, арк.3]. Ставлення цих підісланих негідників з числа полонених не змінила ані заява хористів про проведену перед концертом збірку коштів на потреби таборової школи у Зальцведелі (кожен з них вніс від 5 до 30 м.н., що дало у підсумку 789 м.н.) [42, арк.29], ані зобов'язання капелян перерахувати грошовий збір за один концерт у Берліні для таборових культурно-просвітніх установ.

Попри таке до себе ставлення хористи залишилися вірними своїм обіцянкам – 26 червня 1920 р. уповноважені для цього представники Української республіканської капели Олекса Чеховський і Дмитро Миронюк прибули до Місії, де у присутності її голови сотника М.Трезвінського, завідувача культурно-просвітнім відділом сотника М.Луговенка і бухгалтера Поліщука передали останньому 2.811 м.н. Тоді ж було проведено й розподіл цієї суми між українськими організаціями (таборовій громаді Зальцведеля з цієї суми було передано 500 м.н.) [42, арк.40]. Але ця благодійна акція вже не могла жодним чином вплинути на настрої полонених українців, бо починаючи з кінця травня 1920 р. більшовицька дипломатія розпочала процес їх вивезення до УСРР.

Отже, протягом 1919 р. Українська військова місія для справ полонених українців у Німеччині справляла помітний організаційно-мобілізаційний вплив на українську громаду в Зальцведелі, знаходячи можливості для надання матеріальної допомоги як таборянам, так і культурно-освітнім інституціям у цьому таборі. Завдяки виданню у таборовій друкарні газети «Шлях» Місія підтримувала постійний зв'язок як з полоненими у Зальцведелі, так і з іншими українськими громадами, заснування та подальше функціонування яких стало можливим завдяки заходам УВСМуН. Зокрема, у таборі Зальцведель діяли театр, школа для неписьменних та малописьменних, бібліотека, діяльність яких допомагала таборянам долати труднощі свого перебування у полоні.

Проте відсутність дієвих зрушень у справі організації репатріації полонених вояків-українців додому створила сприятливий ґрунт для розкладової роботи більшовицьких агітаторів у середовищі таборян. Наслідком цього настрої більшої частини полонених набули виразно антиуенерівського спрямування, і вже у 1920 р. стосунки Місії з таборовою громадою Зальцведеля набули виразно конфронтаційного характеру, що було зумовлено й припиненням надання нею будь-якої гуманітарної допомоги полоненим. Озлобленість декого з числа загітованих більшовиками полонених настільки великою, що перешкождала проведенню благодійних акцій на користь таборян (як то мало місце під час виступу Української республіканської капели в Зальцведелі у червні 1920 р.). Попри це слід відзначити, що діяльність Місії у таборі Зальцведель мала об'єктивно позитивні наслідки, засвідчивши готовність уряду УНР прийти на допомогу полоненим українцям у Німеччині.

Світлина 1. Голова Військової (Військово-санітарної) місії для справ полонених українців у Німеччині військовий старшина д-р медицини Костянтин Воевідка (в однострої військовий старшина в однострої австро-угорського зразку).

Світлина 2. Посвідчення члена Військової (Військово-санітарної) місії для справ полонених українців у Німеччині, голови культурно-освітнього відділу Місії Василя Сімовича (лютий 1919 р.). ЦДАВО України, ф.3192, оп.2, спр.2, арк.1.

2.

Світлина 3. Печатка «Військово-санітарної комісії Українського Військового Міністерства у Німеччині» (кінець 1918 – 1920 рр.).

Список використаної літератури

1. Трембіцький В. Всеукраїнське Товариство Червоного Хреста 1918-1923 / В. Трембицький // Вісті комбатанта. – 1972. – Ч. 4 (60). – С. 16-21 ; Trembitskyi V. Vseukrainske Tovarystvo Chervonoho Khresta 1918-1923 / V. Trembytskyi // Visti kombatanta. – 1972. – Ch. 4 (60). – S. 16-21
2. Трембіцький В. Червоно-хресні взаємини з суміжними державами / В. Трембицький // Вісті комбатанта. – 1973. – Ч. 3 (63). – С. 87-93 ; Ч. 4 (64). – С.8-14 ; Trembitskyi V. Chervono-khresni vzaemyny z sumizhnymy derzhavamy / V. Trembytskyi // Visti kombatanta. – 1973. – Ch. 3 (63). – S. 87-93 ; Ch. 4 (64). – S.8-14 .
3. Табачник Д. Репрезентанти Війська Українського: Сторінки історії військового аташату України доби визвольних змагань / Д. Табачник, Д. Веденєєв // Військо України. – 1993. – Ч. 2-3. – С. 94-100 ; Tabachnyk D. Rerezentanty Viiska Ukrainskoho: Storinky istorii viiskovoho atashatu Ukrainy doby vyzvolnykh zmahan / D. Tabachnyk, D. Viedienieiev // Viisko Ukrainy. – 1993. – Ch. 2-3. – S. 94-100
4. Веденєєв Д. Рятуючи з полону співвітчизників: З історії військово-санітарних місій Української Народної Республіки / Д. Веденєєв // Нічна столиця. – 1996. – Вип. 3 (3). – С. 6 ; Viedienieiev D. Riatiuiuchy z polonu spivvitczyznykiv: Z istorii viiskovo-sanitarnykh misii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky / D. Viedienieiev // Nichna stolysia. – 1996. – Vyr. 3 (3). – S. 6.
5. Кривець Н. В. Повноважне представництво України у Німеччині (1921-1923 рр.) / Н. В. Кривець // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1998. – Вип. 7. – С. 65-82 ; Kryvets N. V. Povnovazhne predstavnytstvo Ukrainy u Nimechchyni (1921-1923 rr.) / N. V. Kryvets // Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky. – 1998. – Vyr. 7. – S. 65-82.
6. Веденєєв Д. В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби України в 1917-1923 роках : моногр. / Д. В. Веденєєв, Д. В. Будков. – Київ : К.І.С. , 2006. – 312 с. ; Viedienieiev D. V. Yunist ukrainskoi dyplomatii. Stanovlennia zovnishnopolitychnoi sluzhby Ukrainy v 1917-1923 rokakh : monohr. / D. V. Viedienieiev, D.V. Budkov. – Kyiv : K.I.S. , 2006. – 312 s.
7. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.) / І. Срібняк. – Київ : КДЛУ, 1999. – 296 с. ; Sribniak I. Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914-1920 rr.) / I. Sribniak. – Kyiv : KDLU, 1999. – 296 s.
8. Срібняк І. В. Репатріаційна діяльність українських дипломатичних і військово-санітарних установ у Європі в 1918 р. / І. В. Срібняк // Студії з архівної справи та документознавств. - 1999. - Т. 5. – С. 259-263 ; Sribniak I. V. Repatriatsiina diialnist ukrainskykh dyplomatychnykh i viiskovo-sanitarnykh ustanov u Yevropi v 1918 r. / I. V. Sribniak // Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstv. - 1999. - Т. 5. – S. 259-263.
9. Срібняк І. В. Українська Держава на міжнародній арені: з досвіду діяльності воєнної дипломатії в 1918 р. / І. В. Срібняк // Гетьманський альманах / відп. ред. Ю. І. Терещенко. – Київ, 2003. – Ч. II. – С. 94-100 ; Sribniak I. V. Ukrainaska Derzhava na mizhnarodnii areni: z dosvidu diialnosti voiennoi dyplomatii v 1918 r. / I. V. Sribniak // Hetmanskyi almanakh / vidp. red. Yu. I. Tereshchenko. – Kyiv, 2003. – Ch. II. – S. 94-100.
10. Срібняк І. В. Діяльність Директорії УНР з репатріації полонених вояків-українців з теренів європейських країн (військово-політичний аспект) / І. В. Срібняк // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки : матер. Всеукр. наук. конф., м. Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2009 р. – Кам'янець-Подільський, 2009. –

C. 184-192 ; Sribniak I. V. Diialnist Dyrektorii UNR z repatriatsii polonenykh voiakiv-ukraintsiv z tereniv yevropeyskykh krain (viiskovo-politychnyi aspekt) / I. V. Sribniak // Kamianets-Podilskyi – ostannia stolytsia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky : mater. Vseukr. nauk. konf., m. Kamianets-Podilskyi, 6–7 zhovtnia 2009 r. – Kamianets-Podilskyi, 2009. – S. 184-192.

11. Срібняк І. Українські військово-санітарні місії для справ полонених у Німеччині та Австро-Угорщині (1918-1920 рр.): створення, персональний склад, основні напрями діяльності / І. Срібняк, М. Срібняк. – Київ, 2016. – 66 с. ; Sribniak I. Ukrainski viiskovo-sanitarni misii dlia sprav polonenykh u Nimechchyni ta Avstro-Uhorshchyni (1918-1920 rr.): stvorennia, personalnyi sklad, osnovni napriamy diialnosti / I. Sribniak, M. Sribniak. – Kyiv, 2016. – 66 s.

12. Соловійова В. В. Консульська служба УНР у Центральноєвропейському регіоні / В.В. Соловійова // Український історичний журнал. –2006. – № 3. – С. 84-88 ; Soloviova V. V. Konsulska sluzhba UNR u Tsentralnoevropeiskomu rehioni / V. V. Soloviova // Ukrainyski istorychnyi zhurnal. –2006. – № 3. – S. 84-88.

13. Соловійова В. В. Українська дипломатія у країнах центральної Європи 1917-1920 рр. / В. В. Соловійова. – Донецьк : Юго-Восток, ЛТД, 2004. – 170 с. ; Soloviova V. V. Ukrainska dyplomatiia u krainakh tsentralnoi Yevropy 1917-1920 rr. / V. V. Soloviova. – Donetsk : Yuho-Vostok, Ltd, 2004. – 170 s.

14. Соловійова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917-1921 рр. / В. В. Соловійова. – Київ; Донецьк, 2006. – 394 с. ; Soloviova V. V. Dyplomatychna diialnist ukrainyskykh natsionalnykh uriadiv 1917-1921 rr. / V. V. Soloviova. – Kyiv; Donetsk, 2006. – 394 s.

15. Жванко Л. Н. Евакуація та соціальний захист українських військовополонених доби другого Гетьманату (травень – грудень 1918 р.) / Л. Н. Жванко // Вісник Харківського політехнічного інституту. – 1999. – Вип. 20. – С. 16-27 ; Zhvanko L. N. Evakuatsiia ta sotsialnyi zakhyst ukrainyskykh viiskovopolonenykh doby druhooho Hetmanatu (traven – hruden 1918 r.) / L.N. Zhvanko // Visnyk Kharkivskoho politekhnichnoho instytutu. – 1999. – Vyp. 20. – S. 16-27.

16. Дацків І. Б. Дипломатія Українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917-1923 рр. / І. Б. Дацків. – Тернопіль : Астон, 2009. – 520 с. ; Datskiv I. B. Dyplomatiia Ukrainyskykh derzhavnykh utvoren u zakhysti natsionalnykh interesiv 1917-1923 rr. / I. B. Datskiv. – Ternopil : Aston, 2009. – 520 s.

17. Жванко Л. Н. Украинские военнопленные в государствах Четвёртого Союза: проблемы возвращения домой (1918 год) / Л. Н. Жванко // Первая мировая война, Версальская система и современность: сб. ст. / отв. ред. : И. Н. Новикова, А. Ю. Павлов, А. А. Малыгина. – Санкт-Петербург : СПбГУ, 2014. – Вып. 2. - С. 94-103 ; Zhvanko L. N. Ukrainskie voennoplennye v gosudarstvakh Chetvertogo Soyuz: problemy vozvrashcheniya domoy (1918 god) / L. N. Zhvanko // Pervaya mirovaya voyna, Versalskaya sistema i sovremennost: sb. st. / отв. red. : I. N. Novikova, A. Yu. Pavlov, A. A. Malygina. – Sankt-Peterburg : SPbGU, 2014. – Vyp. 2. - S. 94-103.

18. Заболотнюк В. Українська військово-санітарна місія для справ полонених у Німеччині (1918-1920) / В. Заболотнюк // Військово-науковий вісник. – 2017. – Вип. 28. – С. 21-33 ; Zabolotniuk V. Ukrainska viiskovo-sanitarna misiia dlia sprav polonenykh u Nimechchyni (1918-1920) / V. Zabolotniuk // Viiskovo-naukovy visnyk. – 2017. – Vyp. 28. – S. 21-33.

19. Заболотнюк В. Національно-виховна діяльність Української військово-санітарної місії для справ полонених у Німеччині (1918–1920) / В. Заболотнюк // Україна та Німеччина: міждержавні відносини : збірник наукових праць. – Київ, Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. – С. 233-244 ; Zabolotniuk V. Natsionalno-vykhovna diialnist Ukrainskoi viiskovo-sanitarnoi misii dlia sprav polonenykh u Nimechchyni (1918–1920) / V.Zabolotniuk // Ukraina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny : zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv, Chernihiv : Siverskyi tsentr pislidyplomnoi osvity, 2018. – С. 233-244.

20. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920 : документи і матеріали у 2-х т. / відп. ред. В. Верстюк. – Київ : Вид-во Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – 744 с. ; Dyrektoriia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1918-1920 : dokumenty i materialy u 2-kh t. / vidp. red. V. Verstiuk. – Kyiv : Vyd-vo Oleny Telihy, 2006. – Т. 2. – 744 s.

21. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918-1922) : документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – Київ : Смолоскип, 2012. – 592 с. ; Ukrainski dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918-1922) : dokumenty i materialy / uporiad. V. M. Danylenko, N. V. Kryvets. – Kyiv : Smoloskup, 2012. – 592 s.

22. Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919-1921) / упор. В. Кавунник. – Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2016. – 796 с. ; Arkhiv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Ministerstvo zakordonnykh sprav. Dyplomatychni dokumenty vid Versalskoho do Ryzkoho myrnykh dohovoriv (1919-1921) / upor. V. Kavunnyk. – Kyiv : Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, 2016. – 796 s.

23. Шлях. – Зальцведель, 1919. – 26 лютого. – Ч. 1 ; Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 26 liutoho. – Ch. 1

24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3192. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 9зв.-10зв. ; Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali –TsDAVO). – F. 3192. – Op. 2. – Spr. 3. – Ark. 9zv.-10zv.

25. Шлях. – Зальцведель, 1919. – 29 березня. – Ч. 9 ; Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 29 bereznia. – Ch. 9.

26. Допомога Української Військової Місії продуктами // Шлях. – Зальцведель, 1919. – 2 квітня. – Ч. 10 ; Dopomoha Ukrainskoi Viiskovoi Misii produktamy // Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 2 kvitnia. – Ch. 10.

27. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 305. – Арк. 18зв. ; TsDAVO Ukrainy. – F. 3696. – Op. 2. – Spr. 305. – Ark. 18zv.

28. Шлях. – Зальцведель, 1919. – 9 липня. – Ч. 37 ; Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 9 lyupnia. – Ch. 37

29. Шлях. – Зальцведель, 1919. – 26 липня. – Ч. 42 ; Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 26 lyupnia. – Ch. 42.

30. З життя полонених українців у Німеччині // Шлях. – Зальцведель, 1919. – 4 жовтня. – Ч. 62 ; Z zhyttia polonenykh ukraintsiv u Nimechchyni // Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 4 zhovtnia. – Ch. 62

31. Бібліотека в таборі Зальцведель // Шлях. – Зальцведель, 1919. – 26 лютого. – Ч. 1 ; Biblioteka v tabori Zaltsvedel // Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 26 liutoho. – Ch. 1

32. Бібліотека й читальня у зальцведельському таборі // Шлях: Ілюстрований додаток. – Зальцведель, 1919. – 20 серпня. – Ч. 4 ; Biblioteka u chytalnia u zaltsvedelskomu tabori // Shliakh: Iliustrovanyi dodatok. – Zaltsvedel, 1919. – 20 serpnia. – Ch. 4.

33. Шлях. – Зальцведель, 1919. – 25 червня. – Ч. 33 ; Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 25 chervnia. – Ch. 33.

34. Шлях. – Зальцведель, 1919. – 4 жовтня. – Ч. 62 ; Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 4 zhovtnia. – Ch. 62.

35. Шлях. – Зальцведель, 1919. – 5 березня. – Ч. 3 ; Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 5 bereznia. – Ch. 3.

36. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 305. – Арк. 18 ; TsDAVO Ukrainy. – F. 3696. – Op. 2. – Spr. 305. – Ark. 18

37. Шлях. – Зальцведель, 1919. – 4 червня. – Ч. 27 ; Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 4 chervnia. – Ch. 27.

38. Шлях. – Зальцведель, 1919. – 25 червня. – Ч. 33 ; Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 25 chervnia. – Ch. 33.

39. Шлях. – Зальцведель, 1919. – 19 листопада. – Ч. 75 ; Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 19 lystopada. – Ch. 75.

40. Шлях. – Зальцведель, 1919. – 15 березня. – Ч. 5 ; Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 15 bereznia. – Ch. 5.

41. Із діяльності музично-драматичного товариства «Молода Україна» в таборі Зальцведель // Шлях. – Зальцведель, 1919. – 12 квітня. – Ч. 13 ; Iz diialnosti muzychno-dramatychnoho tovarystva «Moloda Ukraina» v tabori Zaltsvedel // Shliakh. – Zaltsvedel, 1919. – 12 kvitnia. – Ch. 13.

42. Українська Бібліотека імени Симона Петлюри в Парижі (УБСП), колекція документів «Українська республіканська капела», арк. 6-бзв. ; Ukrainska Biblioteka imeny Symona Petliury v Paryzhi (UBSP), kolektsiia dokumentiv «Ukrainska respublikanska kapela», ark. 6-6zv..

43. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 203. – Арк. 3 ; TsDAVO Ukrainy. – F. 1075. – Op. 2. – Spr. 203. – Ark.3.

Стаття надійшла до редакції 06.03.2019 р.

I. Sribnyak, M. Sribniak

**ACTIVITIES OF THE MILITARY SANITARY MISSION FOR AFFAIRS
PRISONERS OF WARRIORS-UKRAINIANS IN THE CAMP OF SALZWEDEL,
GERMANY(1919 - first half of 1920's)**

The article deals with the activities of the Military Sanitary Mission for the captives of Ukrainian soldiers, which started its activities in Germany in the fall of 1918, with the task of establishing the process of their repatriation. After coming to power of the Ukrainian People's Republic Directory, repatriation of captive Ukrainians on a large scale was considerably complicated due to a number of foreign policy reasons; therefore the Mission concentrated its efforts on establishing links with Ukrainian camp communities in order to provide them with targeted assistance from the Government of the UPR. Another of its tasks was the restoration of national-educational work among captives of Ukrainians, for what in its structure the cultural-educational department was created, the head of which was appointed well-known Ukrainian philologist and educator V.Simovich.

During 1919, the Mission had a significant organizational and mobilization impact on the Ukrainian community in Salzwedel, finding opportunities to provide material assistance to the

camp, as well as cultural and educational institutions in this camp. Due to the publication in the camp of the newspaper «Shljah», the mission maintained a constant connection with the prisoners in Salzwedel, and with other Ukrainian communities, the founding and further operation of which became possible due to its organizational measures. In particular, in the camp of Salzwedel there was a theater, a school for illiterate and illiterate, a library; the work of which was provided by several Ukrainian organizations and circles.

However, the lack of effective shifts in the organization of the repatriation of captive Ukrainian soldiers home has created a favorable ground for the scheduling of Bolshevik agitators in the camp of the Tories. As a result of this mood, most of the prisoners gained a definite anti-Ukrainian orientation, and already in 1920 the relations of the Mission with the camp community of Salzwedel were almost confrontational in nature, which was due to the suspension of the provision of any humanitarian assistance to the prisoners. The perplexity of some of the prisoners captured by the Bolsheviks so large that it prevented the conduct of charitable campaigns in favor of the captured soldiers (as was the case during the performance of the Ukrainian Republican Chapel in Salzwedel in June 1920). Despite this, it should be noted that the mission of the Salzburg camp was objectively positive, testifying to the readiness of the Government of the UPR to come to the aid of captive Ukrainians in Germany.

Key words: *camp; prisoners of warriors-Ukrainians; Military Sanitary Mission; Salzwedel; Germany.*

УДК 930.1.:94(477) "1648/1657"

С.В. Тарасов

Н. ПАВЛИЩЕВ КАК ИСТОРИК ПРИЧИН НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ

В статье рассматривается концепция причин Национально-освободительной войны, выдвинутая русским дореволюционным историком Н. Павлищевым. Павлищев судя по факторам на которые он обращал внимание, считал, что война стала возможной вследствие анархического прядка польского государства способствовавшая близорукой и эгоистичной политике польской шляхты, дискриминации православного населения и существования многочисленной прослойки свободного, вооружённого населения в лице казачества.

Ключевые слова:*Н. Павлищев, Национально-освободительная война украинского народа, Речь Посполитая, Польша, казачество, анархия в Польше, «Liberum veto», сейм, конфедерация, рокош, религиозная дискриминация, Сигизмунд III, Владислав IV, Б. Хмельницкий.*

Николай Иванович Павлищев (1802-1879) – российский историк и государственный деятель (в 1864 г. получил звание тайного советника, соответствующий чину генерал-лейтенанта). Был женат на сестре А.Пушкина Ольге, но другом поэта не был [3, с. 79; 7, с. 478; 9, с. 317-318]. Ревностный проводник имперской политики в Царстве Польском. Можно сказать, что он испытывал к польской шляхте что-то вроде личной ненависти. Именно под его руководством был разработан законопроект низводящий 4/5 шляхты до

положения крестьян [3, с. 8; 7, с. 478]. Во время службы в Польше серьёзно заинтересовался историей страны. Стал автором нескольких работ в области польской истории из которых главным является безусловно трёхтомная монография «Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину» [4; 4; 5]. Хотя при написании этой работы Н.Павлищев не ввёл в научный оборот неизвестных ранее источников, он показал себя знатоком опубликованных ранее материалов и работ своих предшественников. Рецензенты отзывались положительно о его труде [7, с. 479]. В то же время, следует заметить, что историк недостаточно критически походил к источникам, чем требовал научный уровень передовых исторических работ его эпохи [8, с. 11-12; 10, с. 11].

В своей работе Н. Павлищев уделял польской стороне большее внимание, чем это обычно делали украинские и российские историки, уже в силу этого небезынтересно проанализировать изложение причин Национально-освободительной войны Н. Павлищевым.

Следует заметить, что многие русские дореволюционные историки считали Национально-Освободительную войну с последующим присоединением Украины к Российскому царству закономерными событиями. Одной из причин произошедшего они считали и недалёковидную польскую политику. Так Г. Карпов писал, что Украину к восстанию подготовили сами поляки и «дали недовольным вождя» [1, с. 202]. Павлищев был вполне согласен с подобного рода утверждениями. Поскольку Польша стоит в центре интересов Н. Павлищева, то идея ошибочности политики Речи Посполитой в отношении Украины возведена им в абсолют. Не отрицая других факторов, историк обращает внимание прежде всего на польскую политику, вытекавшую из своеобразного государственного устройства речи Посполитой. В то время как повсюду в Европе возникают большие и малые абсолютные монархии, с развитым бюрократическим аппаратом, Польша превращается в анархическую страну.

Первый том монографии Н. Павлищева – это своеобразное обвинительное заключение в адрес польско-литовского государства. Для доказательства своих тезисов, автор постоянно прибегает к цитированию польских историков. Он обращает внимание на все недостатки польской социальной жизни, польской политики и польского государственного устройства, которые со временем привели страну к гибели. Н. Павлищев акцентирует внимание на «кулачное право» и беззакония, проявлявшиеся в частности в форме «наездов», когда сильный сосед мог безнаказанно отобрать имение у слабого (с которым, кстати, столкнулся и Богдан Хмельницкий) [4, с. 42-43], на положение эгоистичной шляхты, представлявшей собой «нацию» на которую распространялись «вольности» и противостоявших им бесправных «хлопов», находившихся на положении рабов [4, с. 38-39], на реальную зависимость шляхты от столь же эгоистичных магнатов [4, с. 39-40], на религиозный фанатизм и насильственное навязывание католичества, особенно при Сигизмунде III [4, с. 74, 121, 123] и дискриминацию православных [4, с. 81-84], на постоянно пустую казну [4, с. 48], на губительный принцип «*Liberum veto*», который впервые был использован в 1652 г. (но закон о котором существовал уже ранее) [4, с. 13, 48, 56, 149, 162], на плохую организацию войска, сохранявшего и в XVII в. многие средневековые черты [4, с. 49-53]. Обращает Н. Павлищев внимание так же на роль короля в польском государственном устройстве. Король имел право командовать войсками во время войны, раздавать должности и имения из королевских земель [4, с. 60]. При этом король не имел права «*veto*» и права роспуска сема [4, с. 59]. Выборность короля неизбежно порождала борьбу между магнатскими группировками и периоды безвластия,

пагубно сказывавшиися на ведении дел, особенно в военное время, и давало возможность соседним государствам оказывать давление на выборы в Польше [4, с.61-62, 65-67].

Существовало ещё такое странное установление – «конфедерации», когда недовольная часть шляхты составляла вооружённый союз и поднимала «рокош», т.е. восстание против центральной власти. Иногда их организовывали личные враги короля [4, с. 57, 60].

Таким образом, по мнению Н. Павлищева организация власти в Речи Посполитой была следующей «верховная власть, представляемая сеймом в бездействии, республиканский король без власти, законы без силы, казна без денег, войско без жалования, и дисциплины» [4, с. 63]. Это и есть по словам историка «образец польской анархии» [4, с. 63]. Ссылаясь на польского историка Ю. Шуйского, Н. Павлищев рисует такой порядок в польском государстве, очертания которого впервые проявились ещё в бескорольеве после смерти Людовика Венгерского в 1370-1386 гг. Это привилегии и вольности, добываемые шляхтой за счёт королевской власти, выбор между претендентами на престол, борьба между фракциями, гражданские войны между магнатами, шляхетские конфедерации, попытки «вольного голоса» [4, с. 65].

Н. Павлищев замечает, что восточные славяне составляли почти половину населения Речи Посполитой [4, с. 35, 38]. При заключении Люблинской унии, Украина сумела выговорить себе некоторые автономные права, которые, однако, не соблюдалось [4, с. 32]. Например, украинское дворянство в своих правах полностью приравнивалось к польской шляхте, православные должны были допускаться ко всем должностям в «Короне» (наряду с католиками), а в Украине на должности должны были назначаться лишь местные уроженцы [4, с. 32]. Вскоре оказалось, что вопреки договору шляхтич-католик всегда имел предпочтение перед шляхтичем-православным [4, с. 81]. По мнению историка, Люблинская уния принесла в Украину такое же крепостное рабство, какое существовало в Польше [4, с. 33]. Литовское мещанство, занимавшее до унии промежуточное положение между крестьянством и высшими сословиями тоже получило сильный удар. Следствием унии стало появление на украинских землях иезуитов, которых историк называет «пионерами религиозного фанатизма» [4, с. 33-34]. Иезуиты сумели быстро одолеть протестантов, для борьбы с которыми они и проникли в Речь Посполитую, после чего их рвение обратилось против православных [4, с. 72].

Крепостное право, по словам Н. Павлищева, в Польше появилось фактически ещё в XIV в. Хлопы были подчинены шляхетскому суду ещё в 1386 г., а с 1496 г. земельная собственность стала считаться собственностью лишь правящего класса [4, с. 41]. Мало того, помещик приобрёл полную власть над жизнью крестьянина, убийство которого оставалось фактически безнаказанным [4, с. 43-44, 131]. Первоначально положение крестьян в Украине было более мягким чем на остальной территории Речи Посполитой, но затем по всей Украине положение крестьян ухудшилось [4, с. 100-101].

Анархические прядки кулачное право и крепостничество дополнялось национальным и религиозным угнетением. За время долгого царствования Сигизмунда III в унию или католичество перешло, по данным Н. Павлищева около двух миллионов человек, что составляло более трети православного населения [4, с. 35, 38, 74]. Поскольку, несмотря на условия Люблинской унии 1569 г., католик при замещении должности всегда имел предпочтение перед православным, украинские шляхтичи часто принимали католичество. Православные шляхтичи также легко ополячивались, так как получали образование в иезуитских школах [4, с. 81-82]. Г. Боплан обращал внимание, что украинская шляхта

«стыдиться исповедовать иную веру кроме католической» [4, с. 83]. Это приводило, по мнению Н.Павлищева к противосиянию между шляхтой и основной массой украинского народа. Но на стороне народа выступило казачество. Уже первые казацкие восстания Лободы и Наливайка носили религиозный характер [4, с. 83-84]. Польша пользовалась казачеством, пока в этом чувствовала необходимость, но в мирные периоды особенно после Хотинской войны 1621 г. стремились «охолопить» казаков [4, с. 117]. «Шляхетство и казачество не могли совместиться в польской жизни», – писал Н. Павлищев [4, с. 101].

Сигизмунд III, по словам Н. Павлищева, своей иезуитской пропагандой так «опротивел казакам», что они с ликованием узнали о воцарении его сына Владислава IV [4, с. 123]. К новому королю казаки относились с доверием, так как он совсем не являлся религиозным фанатиком [4, с. 123]. Кроме того, король был заинтересован в хороших отношениях с казаками, что было связано с внешнеполитическими планами Владислава IV [4, с. 156].

Кроме объективных причин Н. Павлищев обращает внимание и на политическую ситуацию в Польше.

Н. Павлищев пишет о главном политическом замысле Владислава IV. Об этом плане повествуют и другие историки, в частности Н. Костомаров. Но Н. Костомаров видит в желании короля начать войну с Турцией далеко идущие планы, создания регулярной армии западноевропейского образца, с перспективой использования этой армии для установления абсолютной монархии [2, с. 145-146]. При этом Н.Костомаров признаёт, что не имеется письменных документов, подтверждающих желание Владислава IV воспользоваться войной для усиления королевской власти [2, с. 146]. Но он обращает внимание на то, что шляхта перед каждым сеймом выдвигала требование, чтобы сейм не соглашался на увеличение войска «чтобы войско не сделалось орудием усиления королевской власти и стеснения шляхетских прав» [2, с. 146-147].

«Золотой покой», мог казаться покоем лишь на фоне последующих событий. Н. Павлищев обращает внимание на такие факты. В 1640 г. крымские татары вторглись на украинскую территорию и прорвались до самой Белой Церкви, по пути опустошив Переяславщину, разорив поместья Вишенцевских и угнав 30 000 населения [4, с. 147]. Шляхта предпочитала хранить мир с Крымом и Турцией, почему Речь Посполитая уплачивала дань татарам [4, с. 149-151]. Но дань не спасала. В 1646 г. татары вновь вторглись в пределы Украины, и их пришлось отражать силой [4, с. 149-151].

Владислав IV, по словам Н. Павлищева собирался сбросить с Польши эту «постыдную дань» [4, с. 150], для чего ему в частности необходимы были и казаки. И дело не только в том, что казаков можно было использовать как вооружённую силу. Казаки, по мнению Н. Павлищева должны были спровоцировать конфликт с Османской империей [4, с. 156]. Сейм 1646 г. нанёс королевскому плану сильный удар, но король не хотел отступать [4, с. 160-161]. Связь с казаками Владислав IV собирался держать с помощью Богдана Хмельницкого [4, с. 156].

Раздражение короля против сейма и шляхты проявилось в знаменитых словах, будто бы сказанных королём Богдану Хмельницкому, жаловавшемуся королю на произвол царивший в Речи Посполитой: «Пора бы, кажется, всем вам вспомнить, что вы воины, у вас есть сабли; кто вам запрещает постоять за себя? Я же со своей стороны, всегда буду вашим благодетелем» [4, с. 167].

Наезд Чапилинского на Субботов привёл к последствиям, которые по словам Н. Павлищева не ожидал ни король, ни сам Б. Хмельницкий [4, с. 167]. Но несправедливое

решение суда вынудило Б.Хмельницкого обратиться с жалобой к королю, а бессилие короля заставило будущего гетмана заняться подготовкой восстания.

Таким образом, по Н. Павлищеву к социальному взрыву в Украине привел клубок объективных и субъективных причин. Но и субъективные факторы, такие как наезд Чаплицкого на хутор Б.Хмельницкого, несправедливое решение суда, являются следствием государственного устройства Речи Посполитой. Следовательно, именно строй Польши привёл сделал возможным те обиды за которые Б. Хмельницкий стал мстить шляхте.

Список использованной литературы

1. Карпов Г.Ф. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого / Г.Ф. Карпов. – М., 1873. 260 с.; Karpov G.F. Nachalo istoricheskoy deyatelnosti Bogdana Khmel'nitskogo / G.F. Karpov. – М., 1873. 260 s.

2. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий / Н.И. Костомаров. – М.: Чарли, 1994. – 768 с.; 3. Павлищев Л. Павлищев Николай Иванович // Русский биографический словарь. – Т.13. – СПб., 1902. – С.79-81.; Pavlishchev L. Pavlishchev Nikolay Ivanovich // Russkiy biograficheskiy slovar. – Т.13. – СПб., 1902. – С.79-81.

4. Павлищев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину / Н.И. Павлищев. – Т. I. Пролог. Происхождение анархии и война за Украину. – СПб., 1887. – 262 с.; Kostomarov N.I. Bogdan Khmel'nitskiy / N.I. Kostomarov. – М.: Charli, 1994. – 768 s.

5. Павлищев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину / Н.И. Павлищев. – Т. II. Царствование Яна-Казимира. 1648-1668. – СПб., 1887. – 405 с.; Pavlishchev N.I. Polskaya anarkhiya pri Yane-Kazimire i voyna za Ukrainu / N.I. Pavlishchev. – Т. II. Tsarstvovanie Yana-Kazimira. 1648-1668. – Spb., 1887. – 405 s.

6. Павлищев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину / Н.И. Павлищев. – Т. III. – Эпилог. Окончание войны за Украину. 1668-1699. – СПб., 1887. – 243 с.; Pavlishchev N.I. Polskaya anarkhiya pri Yane-Kazimire i voyna za Ukrainu / N.I. Pavlishchev. – Т. III. – Epilog. Okonchanie voyny za Ukrainu. 1668-1699. – Spb., 1887. – 243 s.

7. Русские писатели. 1800-1917: Биографический словарь / [Редкол.: П.А. Николаев (гл. ред.) и др.]. – Т. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1999. – 704 с. (Сер. биогр. словарей: Русские писатели 11-20 вв.); Russkie pisateli. 1800-1917: Biograficheskiy slovar / [Redkol.: P.A. Nikolaev (gl. red.) i dr.]. – Т. 1. – М.: Sovetskaya entsiklopediya, 1999. – 704 s. (Ser. biogr. slovarey: Russkie pisateli 11-20 vv.).

8. Тарасов С.В. Руїна Гетьманщини: історико-правове дослідження в російській історіографії. Монографія / С.В. Тарасов. – Донецьк: Видавництво «Нолідж» (донецьке відділення), 2014. – 193 с.; Tarasov S.V. Ruina Hetmanshchyny: istoryko-pravove doslidzhennia v rosiiskii istoriohrafii. Monohrafiia / S.V. Tarasov. – Donetsk: Vydavnytstvo «Noulidzh» (donetske viddilennia), 2014. – 193 s.

9. Черейский Л.А. Пушкин и его окружение / Л.А. Черейский. – Л.: Наука, 1988. – 544 с.; Chereyskiy L.A. Pushkin i ego okruzhenie / L.A. Chereyskiy. – L.: Nauka, 1988. – 544 s.

10. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т.Г. Яковлева. – К.: Основи, 1998. – 447 с.; Yakovleva T. Hetmanshchyna v druhii polovyni 50-kh rokiv XVII stolittia: Prychyny i pochatok Ruiny / T.H. Yakovleva. – К.: Osnovu, 1998. – 447 s.

Стаття надійшла до редакції 09.03.2019 р.

S. Tarasov

**PAVLISHCHEV N. AS A HISTORIAN OF THE GROUNDS FOR NATIONAL
LIBERATION WAR**

Pavlishchev Nikolai Ivanovich (1802-1879) – is a Russian historian and a statesman, an author of the volume “The Polish Anarchy During Jan Kazimierz Rule and the War for Ukraine”. In his work Pavlishchev emphasized the role of Polish party more, than Russian and Ukrainian historians used to do. By virtue of this, it is interestingly to analyze Pavlishchev proposed reasons for National Liberation War. Many Russian pre-Revolution historians considered National Liberation War with a forthcoming involvement of Ukraine to the Tsardom of Russia to be logical events. One of the reasons of what had happened they believed to be a shortsighted Polish policy.

Pavlishchev was fully agree with such allegations. As Poland stands in the core of his interests, the idea of the misguided policy of Rzeczpospolita towards Ukraine became an absolute. Without denying the other factors, the historian points attention to the Polish policy as a consequence of the peculiar state organization of Rzeczpospolita. While big and small absolute monarchies with proper bureaucratic apparatus were appearing all over Europe, Poland turned into anarchic country. Pavlishchev emphasized the weaknesses of Polish social life, Polish policy and Polish state organization that led the country to debris. He places emphasis on lynching and lawlessness. The election of the King inevitably led to the struggle among magnate clusters, periods of anarchy, which had affected business conduction, especially in a war time, and prevented the neighbor countries from bringing pressure on election process in Poland. There was a strange imposition of “confederation”, when an unsatisfied part of nobility made an armed union and organized “rokosz”, a revolve against central authority.

Pavlishchev noticed that eastern Slavs constituted almost the half of the population of Rzeczpospolita. After the Union of Lublin was concluded, Ukraine managed to uphold some autonomic rights, which were not respected. Soon it turned out that despite the agreement a noble-catholic was always above a noble-orthodox. According to the historian, the Union of Lublin brought in Ukraine the same slavery as it was in Poland. Anarchism, lynching and serfdom included national and religious oppression. Attack of Czapliński on Subbotov led to the consequences which, as Pavlishchev commented, did not expect the King, neither Khmelnytskii. However, an unfair decision of court made Khmelnytskii lodge a complaint to the King and the weakness of the King encouraged the future hetman to get ready for the uprising. Pavlishchev thinks that this bunch of objective and subjective reasons had led to the explosion in Ukrainian society.

Key words: *Pavlishchev N., National Liberation War of the Ukrainians, Rzeczpospolita, Poland, the Cossacks, anarchy in Poland, “Liberum veto”, sejm, confederation, rokosz, religious discrimination, Zygmund III, Władysław IV, Khmelnytskii B.*

С.В. Тарасов

**Н. ПАВЛИЩЕВ ЯК ІСТОРИК ПРИЧИН НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ
ВІЙНИ**

Микола Іванович Павлищев (1802-1879) – російський історик і державний діяч, автор праці «Польська анархія при Яні-Казимира і війна за Україну». У своїй роботі М. Павлищев приділяв польській стороні більшу увагу, ніж це як правило робили українські та російські історики, вже в силу цього цікаво проаналізувати виклад причин Національно-

визвольної війни М. Павлицева. Багато російських дореволюційних істориків вважали Національно-Визвольну війну з подальшим приєднанням України до Російського царства закономірними подіями. Однією з причин події вони вважали і недалекоглядну польську політику.

М. Павлицев був цілком згоден з подібного роду твердженнями. Оскільки Польща стоїть в центрі інтересів М. Павлицева, то ідея помилковості політики Речі Посполитої щодо України зведена їм в абсолют. Не заперечуючи інших факторів, історик звертає увагу перш за все на польську політику, яка витікала з своєрідного державного устрою Речі Посполитої. У той час як всюди в Європі виникають великі і малі абсолютні монархії, з розвиненим бюрократичним апаратом, Польща перетворюється в анархічну країну. М. Павлицев звертає увагу на всі недоліки польської соціального життя, польської політики і польського державного устрою, які з часом призвели країну до загибелі. Н. Павлицев акцентує увагу на «кулачне право» і беззаконня. Виборність короля неминуче породжувала боротьбу між магнатськими угрупованнями і періоди безвладдя, які згубно впливали на веденні справ, особливо у воєнний час, і давало можливість сусіднім державам тиснути на вибори в Польщі. Існував такий дивний інститут – «конфедерація», коли незадоволена частина шляхти складала озброєний союз і піднімала «рокош», тобто повстання проти центральної влади.

М. Павлицев зауважує, що східні слов'яни становили майже половину населення Речі Посполитої. При укладанні Люблінської унії, Україна зуміла вимовити собі деякі автономні права, які однак не виконувалися. Незабаром виявилось, що всупереч договору шляхтич-католик завжди мав перевагу перед шляхтичем-православним. На думку історика, Люблінська унія принесла в Україну таке ж кріпосне рабство, яке існувало в Польщі. Анархічні прядки, кулачне право і кріпацтво доповнювалося національним і релігійним гнітом. Наїзд Чаплінського на Суботів привів до наслідків, які за словами М. Павлицева не очікував ні король, ні сам Б. Хмельницький. Але несправедливе рішення суду змусило Б.Хмельницького звернутися зі скаргою до короля, а безсилля короля змусило майбутнього гетьмана зайнятися підготовкою повстання. Таким чином, на думку Н. Павлицева до соціального вибуху в Україні привів клубок об'єктивних і суб'єктивних причин.

Ключові слова: *Н. Павлицев, Національно-визвольна війна українського народу, Річ Посполита, Польща, козацтво, анархія в Польщі, «Liberum veto», сейм, конфедерація, рокош, релігійна дискримінація, Сигізмунд III, Владислав IV, Б. Хмельницький.*

УДК 930.23:614.84(477)“1921/1939”

А.Г. Томіленко

РОЗВИТОК ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ УРСР МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена висвітленню історії розвитку пожежної охорони УРСР у міжвоєнний період у працях радянських дослідників. Автор детально аналізує погляди вчених, інженерів, керівників пожежної охорони періоду ідеологічного монізму на проблеми та перспективи розвитку протипожежного захисту, їх порівняльні екскурси до історії пожежної справи у дорадянські часи, простежує інтерпретації цього питання. Наголошено на характерних для цього періоду ідеологічних штампах.

Один із основних висновків цієї статті полягає в тому, що попри розуміння важливості аналізу всіх етапів розвитку пожежної справи, радянські дослідження історії пожежної охорони у міжвоєнний період виявилися фрагментарними, з обмеженою кількістю емпіричного матеріалу щодо пожежних гарнізонів УРСР. Фактично поза увагою радянських дослідників залишилася проблематика ресурсного забезпечення пожежних підрозділів, формування пожежно-технічної освіти, становлення відомчої пожежної охорони, організації побуту пожежників.

Ключові слова: пожежна команда, пожежна охорона, протипожежна діяльність, пожежник, історіографія.

Проблеми цивільного захисту населення, в силу зростання в останні десятиліття як технологічних, так і природних загроз не лише не полишають своє актуальності, але й, вочевидь, вимагають підвищеної уваги як з боку державних органів влади, науковців, так і громадськості. Вдосконалення структури сил і засобів реагування на надзвичайні ситуації, системи забезпечення протипожежного захисту актуалізують і питання ґрунтового аналізу всіх етапів розвитку служби порятунку в Україні, досвіду подолання проблем, які стояли перед пожежною охороною у минулому.

У статті досліджується стан висвітлення історії розвитку пожежної охорони УРСР у міжвоєнний період у працях радянських дослідників. Метою наукової публікації є: проведення аналізу наратива радянських досліджень з історії протипожежного захисту в 20-30-ті рр. ХХ ст. на всіх етапах розвитку та виявлення впливу тоталітарної системи на оціночні підходи. Безпосередніми завданнями є: з'ясування та характеристика ґрунтовності досліджень історії пожежної охорони УРСР міжвоєнного періоду у працях радянських авторів, аналіз основних ідеологічних штампів, виявлення проблем протипожежного розвитку, які замовчувалися радянською історіографією.

Стан висвітлення радянською історіографією історії пожежної справи в Україні розглядався українськими науковцями Сташенком С. І. [1], Томіленком А. Г. [2], Тараненком С. П. [3], Козинцем О. В. у дисертаційних дослідженнях [4]. Однак, оскільки їх наукові роботи торкалися історії протипожежного захисту другої половини ХІХ – початку ХХ ст., проблеми історіографії міжвоєнного періоду не були ґрунтовно проаналізовані. Деякі аспекти щодо висвітлення доробку радянських дослідників з розвитку пожежної охорони 20-30-их рр. ХХ ст. були розглянуті у науковій розвідці

М.І. Харламова [5]. Автор проаналізував питання складу та управління системою пожежної безпеки в Україні у міжвоєнний період у радянській повоєнній історіографії.

В цілому слід зазначити, що розвиток пожежної охорони періоду 20–30-их рр. ХХ ст. в радянській історіографії виявляється чи не найменш дослідженим. Жодна із праць, яка з'явилася у цей проміжок часу не містить ґрунтовного аналізу щодо формування та особливостей функціонування пожежних підрозділів УРСР, як у цілому й інших союзних республік. Окремі роботи, які торкалися проблем розбудови державної пожежної охорони, як правило, містили порівняльні екскурси щодо становища пожежних підрозділів у дореволюційні часи. Мета таких екскурсів була зрозуміла: по-перше, підкреслити безправне становище рядового складу пожежних частин у минулому та перспективне світле майбутнє особового складу трудових пожежних команд; по-друге, виправдати погром Імператорського добровільного пожежного товариства та ліквідацію системи протипожежного страхування, які найбільш болячи відразилися на пожежній справі в сільській місцевості, як необхідний крок радянської влади у протистоянні з реакційним керівництвом ІРПТ та фінансовою базою (страхові капітали – А. Т.) контрреволюційних організацій.

Опираючись на хронологічно-проблемний принцип, можна виділити чотири етапи при аналізі історіографії дослідження: 1) 1920-і – 30-і рр.; 2) 1940-і – 50-і рр.; 3) 1960-і – 70-і рр.; 4) 1980-і рр.

Упродовж 20–30-их рр. відбувається становлення державної пожежної охорони, практично з нуля з середини 20-их рр. відновлюється добровільна пожежна охорона, особливо у сільській місцевості, формується воєнізована пожежна охорона промислових об'єктів, розвивається державний пожежний нагляд, відтворюється система підготовки професійних кадрів, що у свою чергу викликало нагальну необхідність забезпечити всі напрямки роботи практичною літературою. Саме тому роботи авторів періоду 20–30-их рр. були фактично практичними посібниками з розбудови пожежної охорони за відповідними напрямками. Зокрема, це торкається праць Д. Третяка [6], М. Артузі [7], О. Коваленка [8], значною мірою М. Васермана та К. Яічкова [9; 10].

Саме у цей період закладаються радянські ідеологи при дослідженні історії пожежної охорони, які фактично впливатимуть на оціночні характеристики науковців аж до середини 80-их рр. ХХ ст. У першу чергу – це ставлення до Імператорського добровільного пожежного товариства, яке після ліквідації у травні 1919 р. незмінно характеризувалося як своєрідний самодержавний агітпроп із замовчуванням внеску ІРПТ у створення першого пожежного навчального закладу, організацію системи страхування пожежників, розвиток наукових досліджень та популяризації пожежної справи серед населення [11, с.16].

Певною спробою вперше провести аналіз досягнень радянської пожежної охорони стали роботи О. Борчевського [12] та П. Бронзова [13]. зокрема, Олександр Борчевський присвячує свою працю столітньому ювілею Краснодарської міської пожежної команди. Звісно, ця робота не стосувалася жодного регіону України і нажаль щодо радянського періоду історії носила декларативний характер. Водночас, праця П. Бронзова була своєрідним узагальнюючим статистичним збірником, який констатував стан пожежної безпеки в УСРР та проблемні питання розбудови протипожежного захисту без ґрунтовного дослідження причин зазначеного стану в пожежній охороні республіки.

У 30-ті рр. тенденція щодо напрямків дослідження пожежної охорони зберігається. Так, дослідники В. Іванов та А. Віганд аналізують стан пожежної безпеки та одну із

причин пожежного лиха – підпали [14]. Водночас, у вказаний період вже сформувалася система підготовки кадрів для пожежної охорони як рядового складу, так і молодших та середніх командирів. Зокрема, для навчання керівників гасіння пожежі в УРСР діяли Харківський та Запорізький пожежні технікуми. Важливим завданням у підготовці радянських брандмейстерів стало виховання слухачів на кращих зразках героїзму працівників пожежної охорони. На ці завдання були спрямовані праці Г. Мамікояна, П. Сомова [15] та О. Щебалкова [16]. вони безпосередньо не торкалися аналізу розвитку пожежної охорони України у міжвоєнний період, однак, містили цікаву для дослідників інформацію щодо бойової роботи пожежників та тактики гасіння пожеж, які відповідно до статуту були фактично типовими незалежно від регіонів СРСР. Okремо слід виділити роботу Л. Шапіро, яка вийшла друком у 1938 р. і аналізувала роботу пожежних підрозділів як у дореволюційний період, так і в 20–30 рр. ХХ ст. [17]. Однак, фактичний матеріал у вказаній праці, нажаль, базувався лише на російських регіонах.

У подальшому при розгляді проблеми становлення пожежної охорони у міжвоєнний період дослідники робили акцент на правовому забезпеченні розвитку протипожежного захисту. Особливі «оди», зазвичай, торкалися ролі Декрету РНК РФСРР від 17 квітня 1918 р. «Про організацію державних заходів боротьби з вогнем». Наголошувалося на доленості цього Декрету для подальшого розвитку пожежної справи в СРСР.

У повоєнний період інтерес науковців до розвитку пожежної охорони у 20–30-их рр. суттєво знижується, у першу чергу це було викликано перерозподілом дослідницькою уваги до проблем роботи підрозділів протипожежного захисту під час Другої світової війни, героїзму пожежників на фронтах та в тилу, участю працівників пожежної охорони в створенні та функціонуванні місцевої протиповітряної оборони. Своєрідним сплеском серед публікацій стало відзначення 40-го ювілею радянської пожежної охорони. У 1958 р. виходить низка збірників під патронатом республіканських управлінь пожежної охорони, присвячених саме цим подіям [18]. Із них слід відзначити праці О. Замостьєва [19] та А. Злотника [20]. Серед літератури, яка розглядала проблеми розвитку протипожежного захисту слід виокремити роботу М. Трачука, яка вийшла друком у Львівському пожежно-технічному училищі [21]. В цілому вона містила аналіз розвитку пожежної справи як у дореволюційний період, так і змін, які відбулися в протипожежному захисті у постреволуційні часи.

При вивченні історії пожежної охорони у 50-их рр. ХХ ст., незалежно від дослідницьких завдань, які ставилися перед науковцями, при аналізі міжвоєнного періоду, спостерігається своєрідних шаблон у підході до висвітлення цих подій, коли всі автори акцентували увагу на трьох аспектах: створення законодавчої бази для функціонування системи протипожежного захисту в СРСР з наголосом на те, що вперше держава взяла на себе обов'язок захистити населення від вогняного лиха; формування Державного пожежного нагляду з акцентом на відсутність профілактичної роботи у дореволюційні часи; замовчування протипожежної діяльності земств та вільних пожежних товариств з акцентом, що протипожежний захист села став можливий лише завдяки радянській владі.

У 60-ті рр. ХХ ст. список праць з історії пожежно-рятувальної служби поповнився двома цікавими роботами. По-перше, це колективна монографія під редакцією М.А. Тарасова-Агалакова до 50-го ювілею пожежної охорони [22]. У цій роботі була зроблена перша спроба дослідити розвиток пожежної справи від зародження до сучасності із використанням архівних матеріалів та пожежної статистики. Нажаль фактологічний матеріал щодо пожежної справи в Україні був досить незначним, робота не уникла

ідеологічних кліше, зазначених вище, та й міжвоєнний період дослідниками детально не вивчався. По-друге, не менш вагомим за обсягом використаного архівного матеріалу стало дослідження Г. Кучера та Л. Усатенка з історії пожежного гарнізону Київщини [23]. Вони першими ввели у науковий обіг джерела Державного архіву у м. Києві, висвітлили роботу Київського комунгоспу із забезпечення протипожежного захисту, діяльність київських міських пожежних команд. Однак, поза увагою дослідників залишилася ціла низка ключових питань з історичного минулого пожежної охорони. Зокрема, це стосується функціонування відомчих пожежних підрозділів, розвитку протипожежного захисту сільських населених пунктів тощо.

У 70-ті роки доробки науковців з вивчення історії пожежної справи продовжували ґрунтуватися як на дослідженнях героїчного минулого пожежної охорони в цілому, так і регіональних студіях з історії окремих гарнізонів. Щодо першого напрямку слід відмітити роботи Ф. Обухова [24], М. Шувалова [25] та Ю. Назарова [26]. Регіональний напрямок досліджень представлений працями колективу авторів у складі Ф. Зільберштейна, Б. Кончаєва, Г. Солосіна [27] та публікаціями Г. Кадирова [28] і Б. Рябініна [29].

Узагальнюючи ці роботи слід констатувати, що вони не внесли суттєвих доповнень у дослідження міжвоєнного періоду. Так, навчальний посібник Михайла Шувалова, висвітлюючи питання організації пожежної служби, містить матеріали щодо витоків пожежної справи як у дореволюційні часи, так і в перші роки становлення Державної пожежної охорони. Однак, декілька сторінок, присвячених міжвоєнному періоду, в основному, зосереджені на висвітленні протипожежних заходів уряду та правовому забезпеченні діяльності як професійних, так і добровільних пожежних формувань [25, с.14-24]. До того ж незмінним залишається ідеологічний маркер на кшталт рішення вогнеборців «згуртувати всі сили пожежників навколо партії більшовиків» [25, с.15]. В подібному ключі постає й праця начальника Головного управління пожежної охорони СРСР Федора Обухова, в якій, розглядаючи питання становлення радянської пожежної охорони, автор зосереджує свою увагу на організаційній діяльності Раднаркому та ГУПО з формування структури пожежної охорони. Регіональні дослідження історії пожежної охорони у 70-ті рр. значною мірою опиралися на мемуарні джерела, однак, нажаль, жодна публікація не торкалася пожежних гарнізонів України.

У першій половині 80-их рр. список науково-практичної літератури доповнився нарисами, які досліджували подвиги вогнеборців як у роки Другої світової війни, так і в мирні будні. Зокрема, цим аспектам присвячені роботи К. Шейчика [30], В. Комлева [31], Б. Кончаєва та М. Скрябіна [32], друге видання праці Ю. Назарова [33]. На жаль, емпіричний матеріал використаний у цих працях не стосувався роботи пожежних підрозділів України.

Катастрофа на четвертому енергоблоці Чорнобильської АЕС сколихнула весь світ. З'являється величезний масив літератури, присвячений як у цілому атомній енергетиці, так і діям пожежників, військ цивільного захисту, органів внутрішніх справ під час ліквідації аварії. Серед цих досліджень слід виокремити нариси А. Черненка [34], К. Алімова [35], О. Люцка [36], Ю. Щербака [37], В. Нібака [38].

У 1987 р. була опублікована монографія Анатолія Мікєєва, яка узагальнила радянський досвід залучення громадськості до вирішення проблем пожежної безпеки [39]. В ній аналізувалося правове становище і місце добровільних пожежних організацій в системі протипожежного захисту. Були досліджені організаційні структури, зміст роботи добровільних вогнеборців. Один із розділів дослідження був присвячений питанням

становлення та розвитку добровільних пожежних організацій в СРСР. В роботі визнавалася заслуга ІРПТ у формуванні розгалуженої сітки пожежних формувань як у губернських, повітових містах, на великих промислових підприємствах, так і в великих селах і волосних центрах. Однак, автор продовжував дотримуватися ідеологемі 20-их рр. про реакційність керівництва пожежних добровольців не лише центрального органу, але й місцевих товариств: «Природно, що всі дії радянської влади в центрі і на місцях викликали шалений опір реакційної частини добровольчества, який часом переходив у прямий саботаж» [39, с. 126].

У часи перебудови слід виокремити праці, які вийшли друком в УРСР, зокрема, В. Задворного [40], А. Семенюка [41], І. Глебової [42]. Так, член спілки письменників СРСР Ірина Глебова в документальному нарисі дослідила історію харківського пожежного гарнізону, у тому числі й проблеми становлення радянської пожежної охорони у 20-ті рр. Основним джерелом до історії вогнеборців Харківщини міжвоєнного періоду стали спогади колишнього начальника міської пожежної команди П. Єфімова. Нажаль, у вказаній праці не були використані архівні джерела.

Серед масиву літератури слід також виділити статті які виходили на шпальтах журналів «Пожарное дело» та «Наука и техника». Часопис «Пожарное дело» відновив публікації з березня 1925 р. Це був друкований орган ГУКХ НКВС, який розміщував матеріали, що стосувалися організації пожежної справи, відновлення протипожежного страхування, розвитку техніки та пожежно-технічного спорядження, розповсюдження пожежного добровольчества, діяльності окремих пожежних підрозділів.

Журнал, по-суті, був провідником урядових починань у галузі пожежної безпеки. Саме на його шпальтах висловлювалися оціночні позиції як щодо тих чи інших напрямків протипожежного захисту у дореволюційні часи, так і ефективності розвитку протипожежного захисту у міжвоєнний період. На його сторінках і були вперше висловлені ідеологемі, які пізніше оформилися у посібниках, нарисах, монографіях радянського періоду. Зокрема, питанням підготовки кадрів були присвячені публікації М. Кузнецова та С. Казанського [43; 44]. Розвиток пожежної охорони на промислових об'єктах розглянув І. Русаков [45]. Діяльності комунальних пожежних підрозділів була присвячена публікація М. Варченка [46].

Значний інтерес для дослідників представляють публікації журналу «Наука и техника». Саме на його шпальтах обговорювалися новинки пожежних автомобілів та пожежно-технічного спорядження, нові засоби індивідуального захисту пожежників тощо. Особливо цікавими є статті відомого у 20–30-их рр. інженера М. Васермана [47; 48].

У цілому можна зробити висновки, що: цілеспрямована дослідницька робота з ґрунтового аналізу розвитку пожежної охорони у міжвоєнний період не проводилася; як правило інтерес науковців до тематики зростав напередодні ювілеїв радянської пожежної охорони; на тематику та оцінки досліджуваних проблем значний вплив мали ідеологічні штампи, закладені керівництвом пожежників у 20-ті рр. ХХ ст.

Попри розуміння важливості аналізу всіх етапів розвитку пожежної справи, наукові дослідження історії пожежної охорони у міжвоєнний період виявилися фрагментарними, з обмеженою кількістю емпіричного матеріалу щодо пожежних гарнізонів УРСР. Фактично поза увагою радянських дослідників залишилася проблематика ресурсного забезпечення пожежних підрозділів, формування пожежно-технічної освіти, становлення відомчої пожежної охорони, організації побуту пожежників, репресії проти керівного складу пожежних підрозділів тощо.

Список використаної літератури

1. Сташенко С. І. Протипожежна діяльність земств Лівобережної України : автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Сергій Іванович Сташенко; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 20 с. ; Stashenko S. I. Protypozhezhna diialnist zemstv Livoberezhnoi Ukrainy : avtoref. dys... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Serhii Ivanovych Stashenko; Cherkaskyi natsionalnyi un-t im. Bohdana Khmelnytskoho. – Cherkasy, 2004. – 20 s.
2. Томіленко А. Г. Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині XIX – початку XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Андрій Григорович Томіленко; Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 18 с. ; Tomilenko A. H. Pozhezhna sprava na Pravoberezhnii Ukraini v druhii polovyni XIX – pochatku XX st. : avtoref. dys... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Andrii Hryhorovych Tomilenko; Donetskyi derzh. un-t. – Donetsk, 2000. – 18 s.
3. Тараненко С. П. Протипожежна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні в другій половині XIX – початку XX ст.: історичний аспект : автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Станіслав Петрович Тараненко; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 20 с. ; Taranenko S. P. Protypozhezhna diialnist orhaniv mistsevoho upravlinnia v Pivdennii Ukraini v druhii polovyni XIX – pochatku XX st.: istorychnyi aspekt : avtoref. dys... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Stanislav Petrovych Taranenko; Cherkaskyi natsionalnyi un-t im. Bohdana Khmelnytskoho. – Cherkasy, 2007. – 20 s.
4. Козинець О. В. Діяльність добровільних пожежних формувань у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олександр Володимирович Козинець; Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили. – Миколаїв, 2010. – 20 с. ; Kozynets O. V. Diialnist dobrovilnykh pozhezhnykh formuvan u Naddniprianskii Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Oleksandr Volodymyrovych Kozynets; Chornomor. derzh. un-t im. P. Mohyly. – Mykolaiv, 2010. – 20 s.
5. Харламов М. І. до питання про розвиток системи пожежної безпеки в усрр у 1920-1941 роках у радянській повоенній історіографії / М. І. Харламов // Грані. – 2012. – Т. 15, № 7. – С. 3-5 ; Kharlamov M. I. Do pytannia pro rozvytok systemy pozhezhnoi bezpeky v USSR u 1920-1941 rokakh u radianskii povoiennii istoriografii / M. I. Kharlamov // Hrani. – 2012. – Т. 15, № 7. – С. 3-5
6. Третяк Д. С. Пожежа – лихо селянинові. Порадник як боротися з пожежами / Д. С. Третяк. – Київ : Вид-во Всеукраїнського кооперативного страхового союзу “Коопстрах”, 1924. – 24 с. ; Tretiak D. S. Pozhezha – lykho selianynovi. Poradnyk yak borotysia z pozhezhamy / D. S. Tretiak. – Kyiv : Vyd-vo Vseukrainskoho kooperatyvnoho strakhovoho soiuzu “Kooprstrakh”, 1924. – 24 s.
7. Артузи Н. Беседы пожарного : сборник бесед по истории пожарного дела и пожарной тактике, с приложением 200 вопросов с ответами / Н. Артузи. – Самара: I типолитография транспечати им. Воровского, 1926. – 144 с. ; Artuzi N. Besedy pozharnogo : sbornik besed po istorii pozharnogo dela i pozharnoy taktike, s prilozhenim 200 voprosov s otvetami / N. Artuzi. – Samara: I tipolitografiya transpechati im. Vorovskogo, 1926. – 144 s.
8. Коваленко О. Як організувати пожежну допомогу на селі / О. Коваленко. – Харків : Держвидав України, 1926. – 91 с. ; Kovalenko O. Yak orhanizuvaty pozhezhnu dopomohu na seli / O. Kovalenko. – Kharkiv : Derzhvydav Ukrainy, 1926. – 91 s.

9. Вассерман М. Н. Борьба с огнем. Развитие пожарной техники / М. Н. Вассерман. – Ленинград : Тип. Красной газеты им. Володарского, 1926. – 48 с. ; Vasserman M. N. Borba s ognem. Razvitie pozharnoy tekhniki / M. N. Vasserman. – Leningrad : Tip. Krasnoy gazety im. Volodarskogo, 1926. – 48 s.

10. Яичков К. М. Борьба с пожарами. Краткое руководство, как вести борьбу с пожарами, преимущественно сельскими и лесными / К. М. Яичков. – Москва : Изд-во Главного управления коммунального хозяйства НКВД, 1924. – 75 с. ; Yaichkov K. M. Borba s pozharami. Kratкое rukovodstvo, kak vesti borbu s pozharami, preimushchestvenno selskimi i lesnymi / K. M. Yaichkov. – Moskva : Izd-vo Glavnogo upravleniya kommunalnogo khozyaystva NKVD, 1924. – 75 s.

11. Картышев А. Т. Наш взгляд на добровольцев / А. Т. Картышев // Пожарный. – 1924. – № 1. – С. 16-17 ; Kartyshev A. T. Nash vzglyad na dobrovol'tsev / A. T. Kartyshev // Pozharnyy. – 1924. – № 1. – S. 16-17.

12. Борчевский А. А. Краснодарская краснознаменная городская пожарная команда : 100 лет существования и 5 лет советской работы (1825–1925) / А. А. Борчевский. – Краснодар : Кубполиграф, 1926. – 185 с. : ил. ; Borchevskiy A. A. Krasnodarskaya krasnoznamennaya gorodskaya pozharnaya komanda : 100 let sushchestvovaniya i 5 let sovetsoy raboty (1825–1925) / A. A. Borchevskiy. – Krasnodar : Kubpoligraf, 1926. – 185 s. : il.

13. Бронзов П. В. Состояние пожарной охраны в городах Украины / П. В. Бронзов. – Харьков : Центральное статистическое управление, 1924. – 33 с. ; Bronzov P. V. Sostoyanie pozharnoy okhrany v gorodakh Ukrainy / P. V. Bronzov. – Kharkov : Tsentralnoe statisticheskoe upravlenie, 1924. – 33 s.

14. Иванов В. Пожежі та підпали / В. Иванов, А. Віганд. – Харків : Пролетар, 1931. – 32 с. ; Ivanov V. Pozhezhi ta pidpaly / V. Ivanov, A. Vihand. – Kharkiv : Proletar, 1931. – 32 s.

15. Мамикоян Г. М. На страже промыслов и заводов. 10 лет пожарной охраны Азнефти / Г. М. Мамикоян, П. Я. Сомов. – Баку : Азербайджанское нефтяное хозяйство, 1931. – 29 с., ил. ; Mamikoyan G. M. Na strazhe promyslov i zavodov. 10 let pozharnoy okhrany Aznefti / G. M. Mamikoyan, P. Ya. Somov. – Baku : Azerbaydzhanskoe neftyanoe khozyaystvo, 1931. – 29 s., il.

16. Щебалков А. Подвиг. Очерк о бойцах пожарной охраны НКВД / А. Щебалков. – Москва-Ленинград : Изд-во Наркомхоза РСФСР, 1939. – 24 с. ; Shchebalkov A. Podvig. Ocherk o boytsakh pozharnoy okhrany NKVD / A. Shchebalkov. – Moskva-Leningrad : Izd-vo Narkomkhoza RSFSR, 1939. – 24 s.

17. Шапиро Л. М. Пожарная охрана в прошлом и настоящем / Л. М. Шапиро. – Москва : Изд. и тип. Профиздата, 1938. – 152 с. : ил. ; Shapiro L. M. Pozharnaya okhrana v proshlom i nastoyashchem / L. M. Shapiro. – Moskva : Izd. i tip. Profizdata, 1938. – 152 s. : il.

18. Сорок лет на боевом посту (1918-1958) : сборник Таллиннского УПО МВД Эстонской ССР и Совета Эстонского республиканского добровольного пожарного общества. – Талин, 1958. – 42 с. ; Sorok let na boevom postu (1918-1958) : sbornik Tallinnskogo UPO MVD Estonskoy SSR i Soveta Estonskogo respublikanskogo dobrovol'nogo pozharnogo obshchestva. – Talin, 1958. – 42 s.

19. Замостьев А. Бойцы огненного фронта : пособие для докладчиков о 40-й годовщине Советской пожарной охраны / А. Замостьев. – Київ : УПБ Киевского облисполкома, 1958. – 28 с. ; Zamostev A. Boytsy ognennogo fronta : posobie dlya

dokladchikov o 40-y godovshchine Sovetskoj pozharnoy okhrany / A. Zamostev. – Kiiv : UPB Kievskogo oblispolkoma, 1958. – 28 s.

20. Злотник А. К сорокалетию советской пожарной охраны / А. Злотник. – Вильнюс, 1958. – 36 с. ; Zlotnik A. K sorokaletiyu sovetskoj pozharnoy okhrany / A. Zlotnik. – Vilnyus, 1958. – 36 s.

21. Трачук М. П. Из истории развития пожарной охраны России / М. П. Трачук. – Львов : Изд-во Львовского пожарно-технического училища МВД СССР 1959. – 114 с. ; Trachuk M. P. Iz istorii razvitiya pozharnoy okhrany Rossii / M. P. Trachuk. – Lvov : Izd-vo Lvovskogo pozharno-tekhnicheskogo uchilishcha MVD SSSR 1959. – 114 s.

22. Голубев С. Г. Пожарное дело в СССР / С. Г. Голубев, Ф. Б. Зильберштейн, П. С. Савельев; под ред. Н. А. Тарасова-Агалакова. – Москва : Стройиздат, 1968. – 306 с. ; Golubev S. G. Pozharnoe delo v SSSR / S. G. Golubev, F. B. Zilbershteyn, P. S. Savelev; pod red. N. A. Tarasova-Agalakova. – Moskva : Stroyizdat, 1968. – 306 s.

23. Кучер Г. Покорители огня : (из истории пожарной охраны Киевщины) / Г. Кучер, Л. Усатенко. – Киев : Издание МВД УССР, 1969. – 132 с. ; Kucher G. Pokoriteli ognya : (iz istorii pozharnoy okhrany Kievshchiny) / G. Kucher, L. Usatenko. – Kiev : Izdanie MVD USSR, 1969. – 132 s.

24. Обухов Ф. В. Советская пожарная охрана / Ф. В. Обухов. – Москва : Россельхозиздат, 1979. – 62 с. ; Obukhov F. V. Sovetskaya pozharnaya okhrana / F. V. Obukhov. – Moskva : Rosselkhozizdat, 1979. – 62 s.

25. Шувалов М. Г. Основы пожарного дела : учеб. пособ. / М. Г. Шувалов. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Стройиздат, 1979. – 352 с. ; Shuvalov M. G. Osnovy pozharnogo dela : ucheb. posob. / M. G. Shuvalov. – 2-e izd., ispr. i dop. – Moskva : Stroyizdat, 1979. – 352 s.

26. Назаров Ю. А. Бойцы огненного фронта / Ю. А. Назаров. – Москва : Стройиздат, 1970. – 89 с. ; Nazarov Yu. A. Boytsy ognennogo fronta / Yu. A. Nazarov. – Moskva : Stroyizdat, 1970. – 89 s.

27. Зильберштейн Ф. Б. Пожарная охрана Ленинграда в годы Великой Отечественной войны / Ф. Б. Зильберштейн, Б. И. Кончаев, Г. И. Солосин. – Ленинград : Стройиздат, 1971. – 159 с. ; Zilbershteyn F. B. Pozharnaya okhrana Leningrada v gody Velikoy Otechestvennoy voyny / F. B. Zilbershteyn, B. I. Konchaev, G. I. Solosin. – Leningrad : Stroyizdat, 1971. – 159 s.

28. Кадыров Г. Г. На огненном рубеже / Г. Г. Кадыров. – Ярославль : Верхне-Волжское книжное издательство, 1979. – 80 с. ; Kadyrov G. G. Na ognennom rubezhe / G. G. Kadyrov. – Yaroslavl : Verkhne-Volzhskoe knizhnoe izdatelstvo, 1979. – 80 s.

29. Рябинин Б. С. Укротители огня : очерки по истории пожар. дела на Урале / Б. С. Рябинин. – Свердловск : Средне-Уральское книжное издательство, 1979. – 328 с. ; Ryabinin B. S. Ukrotiteli ognya : ocherki po istorii pozhar. dela na Urale / B. S. Ryabinin. – Sverdlovsk : Sredne-Uralskoe knizhnoe izdatelstvo, 1979. – 328 s.

30. Шейчик К. Н. По законам мужества / К. Н. Шейчик. – Иркутск : Восточносибирское издательство, 1983. – 126 с. ; Sheychik K. N. Po zakonam muzhestva / K. N. Sheychik. – Irkutsk : Vostochnosibirskoe izdatelstvo, 1983. – 126 s.

31. Комлев В. П. Блокада. Я в полку пожарном : О Ленингр. комс. противопожар. полке / В. П. Комлев. – Ленинград : Лениздат, 1983. – 143 с. ; Komlev V. P. Blokada. Ya v polku pozharnom : O Leningr. koms. protivopozhar. polke / V. P. Komlev. – Leningrad : Lenizdat, 1983. – 143 s.

32. Кончаев Б. И. В борьбе с огнем (Страницы истории) / Б. И. Кончаев, М. Е. Скрябин. – Ленинград : Стройиздат, Ленингр. отделение, 1984. – 93 с. ; Konchaev B. I. V borbe s ognem (Stranitsy istorii) / B. I. Konchaev, M. Ye. Skryabin. – Leningrad : Stroyizdat, Leningr. otdelenie, 1984. – 93 s.
33. Назаров Ю. А. Бойцы огненного фронта / Ю. А. Назаров. – 2-е изд., доп. и перераб. – Москва : Стройиздат, 1980. – 121 с. ; Nazarov Yu. A. Boytsy ognennogo fronta / Yu. A. Nazarov. – 2-e izd., dop. i pererab. – Moskva : Stroyizdat, 1980. – 121 s.
34. Черненко А. Г. Владимир Правик / А. Г. Черненко. – Москва : Политиздат, 1988. – 143 с. – (Когда им было двадцать) ; Chernenko A. G. Vladimir Pravik / A. G. Chernenko. – Moskva : Politizdat, 1988. – 143 s. – (Kogda im bylo dvadtsat)
35. Алимов К. Герой Чернобыля : Докум. повесть [о Герое Сов. Союза Л. П. Телятникове] / К. Алимов. – Алма-Ата : Жалын, 1989. – 81 с. ; Alimov K. Geroi Chernobylya : Dokum. povest [o Geroe Sov. Soyuzu L. P. Telyatnikove] / K. Alimov. – Alma-Ata : Zhalyn, 1989. – 81 s.
36. Люцко А. М. Фон Чернобыля / А. М. Люцко. – Минск : Белорус. сов. энцикл., 1990. – 64 с. ; Lyutsko A. M. Fon Chernobylya / A. M. Lyutsko. – Minsk : Belorus. sov. entsikl., 1990. – 64 s.
37. Щербак Ю. Н. Чернобыль : Докум. повествование / Ю. Щербак. – Москва : Сов. писатель, 1991. – 460 с. ; Shcherbak Yu. N. Chernobyl : Dokum. povestvovanie / Yu. Shcherbak. – Moskva : Sov. pisatel, 1991. – 460 s.
38. Нибак В. И. Чернобыль: правда и вымыслы / В. И. Нибак. – Киев : Политиздат Украины, 1987. – 54 с. ; Nibak V. I. Chernobyl: pravda i vymysly / V. I. Nibak. – Kiev : Politizdat Ukrainy, 1987. – 54 s.
39. Микеев А. К. Добровольная пожарная охрана / А. К. Микеев. – Москва : Стройиздат, 1987. – 397 с. ; Mikeev A. K. Dobrovolnaya pozharnaya okhrana / A. K. Mikeev. – Moskva : Stroyizdat, 1987. – 397 s.
40. Задворный В. И. Огонь ошибок не прощает / В. И. Задворный. – Киев : О-во "Знание" УССР, 1989. – 47 с. ; Zadvornyy V. I. Ogon oshibok ne proshchaet / V. I. Zadvornyy. – Kiev : O-vo "Znanie" USSR, 1989. – 47 s.
41. Семенюк А. Й. Вогнеборці / А. Й. Семенюк. – Луцьк : Волинський облполіграфвидав, 1990. – 160 с. ; Semenyuk A. Y. Vognebortsi / A. Y. Semenyuk. – Lutsk : Volinskiy oblpoligrafvidav, 1990. – 160 s.
42. Глебова И. Н. Испытание огнем: Очерк истории Харьковской пожарной охраны / И. Н. Глебова. – Харьков : Прапор, 1991. – 125 с. ; Glebova I. N. Ispytanie ognem: Ocherk istorii Kharkovskoy pozharnoy okhrany / I. N. Glebova. – Kharkov : Prapor, 1991. – 125 s.
43. Кузнецов Н. Пожарный техникум в Ленинграде / Н. Кузнецов // Пожарное дело. – 1924. – № 1. – С. 6-8 ; Kuznetsov N. Pozharnyy tekhnikum v Leningrade / N. Kuznetsov // Pozharnoe delo. – 1924. – № 1. – С. 6-8
44. Казанский С. Подготовка пожарных кадров в системе «Союзмуки» / С. Казанский // Пожарное дело. – 1932. – № 12. – С. 5 ; Kazanskiy S. Podgotovka pozharnykh kadrov v sisteme «Soyuzmuki» / S. Kazanskiy // Pozharnoe delo. – 1932. – № 12. – С. 5
45. Русаков И. Рабочие в борьбе с пожарами / И. Русаков // Пожарное дело. – 1930. – № 6. – С. 12-13 ; Rusakov I. Rabochie v borbe s pozharami / I. Rusakov // Pozharnoe delo. – 1930. – № 6. – С. 12-13.

46. Варченко Н. Киевская коммунальная пожарная команда / Н. Варченко // Пожарное дело. – 1925. – № 7. – С. 29 ; Varchenko N. Kievskaya kommunalnaya pozharnaya komanda / N. Varchenko // Pozharnoe delo. – 1925. – № 7. – S. 29.

47. Вассерман М. Н. Предупреждение пожаров на фабриках и заводах / М. Н. Вассерман // Наука и техника. – 1926. – № 7. – С. 4-5 ; Vasserman M. N. Preduprezhdenie pozharov na fabrikakh i zavodakh / M. N. Vasserman // Nauka i tekhnika. – 1926. – № 7. – S. 4-5.

48. Вассерман М. Н. Сельское огнестойкое строительство / М. Н. Вассерман // Наука и техника. – 1926. – № 13. – С. 11-12 ; Vasserman M. N. Selskoe ognestoykoe stroitelstvo / M. N. Vasserman // Nauka i tekhnika. – 1926. – № 13. – S. 11-12.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2019 р.

A. Tomilenko

EVOLVEMENT OF FIRE PROTECTION IN THE UKRAINIAN SSR BETWEEN THE WAR PERIOD IN SOVIET HISTORIOGRAPHY

The improvement of fire protection is crucial to the development of Firefighting and Rescue Services of Ukraine. For a long time, fire protection structure has changed and reorganized repeatedly. During the difficult socio-economic situation of underfunding in the USSR, the authorities tried to find the optimal solution to organizing the fire safety in communities, enterprises and organizations. The article is devoted to the coverage of the history of the development of fire protection in the Ukrainian SSR in the interwar period in the writings of Soviet researchers. The author analyzes in detail the views of scientists, engineers, firefighters during the period of ideological monism on the problems and prospects of the development of fire protection, their comparative excursions to the history of firefighting in pre-Soviet times, traces the interpretation of this issue. The typical ideological stamps of this period are emphasized.

While researching, the works of the period of ideological monism domination, both in society and in the humanitarianism – S. G. Golubeva, F. V. Obukhov, A. K. Mikeeva posed a particular interest. The main focus was on analyzing not only monographs, essays, but also publications in periodicals. Periodicals are the most dynamic and it reflects current trends, actual discussions.

One of the main conclusions of this article is that despite the understanding of the importance of analyzing all stages of the development of the fire protection, the Soviet studies on the history of this matter in the interwar period were fragmentary with a limited amount of empirical material on the fire garrisons of the Ukrainian SSR. In fact, the Soviet researchers left out of their attention the problem of resource supply of fire units, the formation of fire and technical education, the establishment of departmental fire protection, the organization of everyday life of firefighters.

Key words: fire team, fire protection service, fire-fighting activity, firefighter, historiography.

УДК 930.253:37.018(477.8)''1900/1917''

Я.П. Цецик

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ВОЛИНСЬКОЇ, ЖИТОМИРСЬКОЇ ТА РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано комплекси документів, які відображають різні напрями діяльності навчальних закладів у Волинській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Досліджено роль органів місцевого самоврядування у розвитку мережі навчальних закладів, проаналізовано особливості їх функціонування. Особлива увага звернута на функції контролю за учнями середніх навчальних закладів в імперський період.

Ключові слова: навчальний заклад, гімназія, учительська семінарія, Волинська губернія.

Актуальність статті зумовлена доцільністю аналізу архівних документів, які відображають різні напрями діяльності навчальних закладів та роль у цих процесах органів влади на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Джерельну базу дослідження складають комплекси документів, які зберігаються у фондах Державних архівів Волинської, Житомирської та Рівненської областей дослідження, аналіз та систематизація яких дозволяють об'єктивно проаналізувати ситуацію у освітній галузі на Волині.

Мета і завдання дослідження: на основі першоджерел проаналізувати комплекси архівних документів, які висвітлюють різні вектори освітньої політики імперської влади у регіоні та з'ясувати роль органів місцевого самоврядування у цих процесах.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на українських землях, що були у складі Російської імперії розвивалася мережа навчальних закладів й не лише початкових, а й середніх. Не минули ці процеси й Волинську губернію. Об'єктивно проаналізувати та з'ясувати ситуацію у системі освіти в регіоні, роль органів адміністративної влади та місцевого самоврядування у цих процесах дає можливість дослідження та аналіз документів, які зберігаються у Державних архівах Волинської, Житомирської та Рівненської областей. Різноманітні за своїм змістом та походженням ці документи доповнюючи один одного дають змогу відтворити реальну картину розвитку освіти у регіоні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., що дає змогу детально проаналізувати різні фактори, що впливали на розвиток мережі навчальних закладів у регіоні.

Так, в одній із справ фонду 215 Державного архіву Рівненської області знаходиться документ від 19 серпня 1905 р. в якому Попечитель Київського навчального округу (КНО) інформував директора Рівненського реального училища про те, що у пресі з'явилися «різні повідомлення про збори учнів в навчальних закладах Міністерства народної освіти» у ньому увага акцентувалася на тому, що міністерство підтримує утворення й діяльність різних педагогічних товариств, натомість вимагалася «протидіяти утворенню різних незаконних союзів і зборів» до складу яких входили б викладачі та учні [1, арк. 98-99].

У фонді 13 Державного архіву Рівненської області зберігається колекція документів, які дають змогу детально дослідити діяльність Квасилівського двокласного сільського

училища. В одній із справ знаходиться циркуляр інспектора Народних училищ 6-го району Волинської губернії, який адресований вчителям Закону Божого й вчителям чеських шкіл. У ньому наголошено, що право викладання Закону Божого у чеських школах дозволяється лише законовчителю, й заборонялося викладати даний предмет вчителям, «а тим більше приватним особам» [2, арк. 1]. В іншій справі знаходяться списки посібників і книг, які рекомендувалося придбати для цього двокласного училища у 1913 р., загалом 19 найменувань підручників і посібників для забезпечення навчального процесу загальною вартістю 42 руб. 30 коп., а для позакласного читання учнів 26 найменувань книг, однак у кількох екземплярах кожен, тому всіх мало бути 168 книг, загальною вартістю 96 руб. [3, арк. 1].

В одній із справ періоду Першої світової війни міститься інформація про надання допомоги родинам вчителів, які постраждали. Там же знаходяться «Правила видачі допомоги і безвідсоткових позичок родинам постраждалих на війні вчителів початкових училищ всіх відомств» [4, арк. 1].

Таким чином у досліджуваних справах зберігаються різні за змістом документи, а їх об'єктивний аналіз дає змогу проаналізувати ситуацію у системі освіти наприкінці XIX – на початку XX ст.

В ряді справ, які висвітлюють роботу тогочасних навчальних закладів знаходяться документи присвячені позашкільному нагляду за учнями, та інші конфіденційні відомості про учнів та педагогічних працівників. Варто відзначити, що тогочасна система освіти відрізнялася наявністю жорсткого контролю за поведінкою учнів, також контролювалася «благонадійність» і педагогічного персоналу навчальних закладів. В одному з документів направлених Попечителем Київського навчального округу директору Рівненського реального училища наголошувалося, що порушення вихованості чи дисципліни учнями де б вони не проявлялися «у стінах школи чи поза нею повинні негайно припинятися» педагогічним і виховним персоналом й обговорюватися на педагогічній раді [5, арк. 82]. У витязі з протоколу наради керівників середніх навчальних закладів Києва, яка відбулася під головуванням Попечителя КНО 19 січня 1908 р. відзначалося, що нарада прийшла до висновку, про необхідність нагляду зі сторони адміністрації навчальних закладів за поведінкою учнів у театрах. На відвідування останніх потрібно отримати «дозвіл від інспекції». Без дозволу учні не могли відвідувати жодних розважальних заходів. Поліція мала слідкувати за тим, що учні не відвідували «ресторанів, кафе-шантанок, більярдних, пивних, а також опереточного театру й фарсу». У Києві з метою нагляду за поведінкою учнів на Хрещатику з 7 до 9 год. вечора мали бути встановлені чергування з «чинів інспекції середніх навчальних закладів» [5, арк. 83].

Таким чином, одним із пріоритетних завдань, яке ставили перед собою тогочасні чиновники був повний контроль за поведінкою учнів гімназій та реальних училищ. З цією метою наглядачі контролювали їх переміщення у вечірній час тощо.

Значний обсяг інформації про рівень підготовки учнів тогочасних навчальних закладів дає аналіз справ в яких знаходяться протоколи екзаменаційних комісій та навчальні програми. Так, в одній із справ досліджуваного фонду зберігаються програми для учнів 6-го класу Рівненського реального училища з алгебри, геометрії [6, арк. 14-19] та інших дисциплін, які викладалися. Окреме місце відведено результатам іспитів, які учні здавали влітку.

Детально з'ясувати внутрішнє життя тогочасних навчальних закладів дає змогу дослідження протоколів засідань педагогічної ради, а вони існували у всіх середніх

навчальних закладах. Так, у протоколі засідання педагогічної ради Рівненського реального училища за 24 травня 1911 р. знаходимо, що на ньому було заслухано циркуляр Попечителя КНО від 18 травня 1911 р. про придбання бланків для видачі атестатів учням, про придбання низки ювілейних видань, присвячених війні 1812 р., також було заслухано пропозиції Попечителя КНО, про те, що він «не бачить перешкод для надання дозволу викладачу А.І. Попову викладати латинську мову». Окремо стояли питання пов'язані з переведенням до наступного класу частини учнів 3-го класу, які успішно виконали навчальну програму, а по частині учнів прийняли рішення призначити екзамени у серпні з тих предметів, які вони не здали. Аналіз даного протоколу свідчить, що це був один предмет, рідше 2-3, навпроти кожного учня-боржника зазначено предмет з якого йому призначено повторну здачу екзамену. Загалом у класі було 11 таких учнів [7, арк. 59-60].

Така ситуація свідчила не про низький рівень підготовки учнів реального училища, а про надзвичайно сувору систему вимог до них. Аналіз документів, які висвітлюють діяльність тогочасних навчальних закладів у Російській імперії доводить, що ставлення до учнів середніх навчальних закладів було жорстким.

Важливі документи зберігаються у справах, які містять звіти про роботу навчальних закладів. У звіті про роботу Рівненського реального училища за 1909 р. зазначено, що у ньому навчалося 177 православних або 62,7 % від всіх учнів, римо-католиків – 60 або 21,2 %, іудеїв – 34 або 12 %, лютеран – 10, або 3,5 %, й 1 мусульманин, що становило 0,3 %. Констатовалося, що кількість православних зросла на 1,7 %, а римо-католиків зменшилася на 1,7 %. Щодо станової належності учнів то дітей спадкових дворян навчалося 39 або 13,8 %, особистих дворян, або чиновників – 77 або 27,3 %, духовного звання – 8 або 2,8%, міщан і ремісників – 80 або 28,5%, селян – 77 або 25,5 %, дітей чий батьки були громадянами іноземних держав – 5 або 1,7 % [8, арк. 32].

Отже, як бачимо серед учнів цього навчального закладу переважали діти міщан, ремісників та селян, чиновників. По віросповіданню в ньому домінували православні але понад 100 учнів належали до інших конфесій, що було зумовлено поліетнічним характером тогочасного суспільств регіону.

Важливу інформацію про діяльність навчальних закладів на Волині на початку ХХ ст. містять документи, що зберігаються у Державному архіві Житомирської області. Це, зокрема розпорядження Волинської Єпархіальної училищної ради щодо фінансування церковно-парафіяльних шкіл губернії. Волинський губернський комітет 15 вересня 1904 р. прийняв рішення надати у 1905 р. фінансову допомогу церковно-парафіяльним школам на рівні попереднього року. Однак було висунуто вимогу, щоб уся сума 103 500 руб. була розподілена по повітах «пропорційно кількості сільського населення, і щоб витрати її здійснювалися по школах» за згодою Повітових Управ з Повітовими Відділеннями Єпархіальної Ради. Кошти мали витрачатися виключно на зростання платні вчителів і придбання нових навчальних посібників [9, арк. 4]. У фонді 212 Державного архіву Житомирської області зберігаються документи, які дають можливість проаналізувати різні напрями діяльності Житомирської учительської семінарії. Так, в одній із справ знаходиться документ під грифом «циркулярно, таємно» датований груднем 1915 р. у якому інформується про те, що учень 2-го класу Звенигородського вищого початкового училища М. Гольдфарб «за блюзнірські висловлювання щодо Ісуса Христа» виключений з даного навчального закладу «без права вступу в інші навчальні заклади». Копія розпорядження була розіслана всім керівникам навчальних закладів [10, арк. 41].

В іншій справі, у документі датованому 1913 р. за підписом Попечителя КНО йшлося про збільшення обсягів фінансування на потреби початкової освіти та відкриття в окрузі двох учительських семінарій, одна з яких мала бути у губернському місті Житомирі. На її функціонування на період з 1 липня по 31 грудня 1913 р. було виділено 16,4 тис. руб. у тому числі: заробітну плату викладачам – 5 625 руб., навчальну частину – 600 руб., на утримання учнів – 5,4 тис. руб., для оплати квартири викладачами – 1 287 руб. 50 коп., на найняття приміщення – 712 руб. 50 коп. Додатково з місцевих джерел було виділено 2 775 руб на господарські й канцелярські витрати. Окрім вищеназваних сум на облаштування навчальних приміщень було виділено 5 тис. руб. [11, арк. 1].

Аналіз документів іншої справи досліджуваного навчального закладу проливає світло на функціонування Житомирської учительської семінарії під час Першої світової війни. В одному з документів датованих липнем 1915 р. під час відступу російських військ і зростання потоку біженців констатувалося, що у зв'язку з появою у «внутрішніх губерніях з місцевостей зайнятих ворогом біженців» і надання дітям останніх можливості продовжити отримання освіти в навчальних закладах, які підпорядковувалися Міністерству народної освіти, пропонувалося встановити через директорів або інспекторів народних училищ, та інших чиновників міністерства кількість дітей біженців, які потребували продовження навчання й організувати для них відповідні приміщення. Які частково мали бути виділені земствами та органами міського самоврядування [12, арк. 91]. В іншому документі датованому також 1915 р. аналізуємої справи мова йшла про можливість проведення достроково випускних екзаменів для тих випускників, які виявили бажання поступити на навчання у «військові навчальні заклади чи відправляються добровольцями на фронт» [12, арк. 161].

Отже, як бачимо, під час Першої світової війни значна увага приділялася наданню можливості продовжувати освіту дітям біженців. При цьому варто зауважити, що у досліджуваній період навчання у гімназіях і реальних училищах було платним й його дозволити могли лише заможні. Щодо інших категорій навчальних закладів то навчання в багатьох із них було безкоштовним. Органи влади під час війни намагалися створити умови, що випускники учительських семінарій могли достроково їх закінчити, але лише за умови, якщо вони підуть добровольцями в діючу армію чи продовжать навчання у військових училищах. Це було продиктовано тим, що станом на 1915 р. російська армія понесла величезні втрати, а в імперії не вистачало освічених військових, тому й випускники цих закладів вступити у військові училища.

Частина документів, які висвітлюють процес фінансування навчальних закладів органами міського самоврядування зберігається у справах, які стосуються діяльності органів міського самоврядування. Так, у фондї, що висвітлює діяльність Житомирської міської управи зберігаються документи про утримання 1-го міського однокласного училища. Аналіз документів цієї справи дає можливість визначити рівень заробітної платні директора й вчителів даного навчального закладу. Так, за грудень 1915 р. директор отримав 41 руб. 66 коп., православний законоучитель отримав стільки ж як і римо-католицький – 10 руб., троє вчителів отримали по 30 руб., окрім цього директор училища за викладання співів отримав 10 руб., сторож – 15 руб. [13, арк. 34].

В іншій справі, що висвітлює фінансування 7-го Житомирського міського училища зберігається клопотання вчительки рукоділля В. Н. Кочегарової на ім'я Житомирського міського голови в якому вона наголошувала, що в вищеназваному навчальному закладі вона працювала впродовж з 1911 по 1914 рр., а її заробітна плата становила лише 60 руб.

на рік. Вона просила міського голову збільшити заробітну плату до 120 руб. на рік, у зв'язку з тим, що коштів, які вона отримувала їй «не вистачало на життя» [14, арк. 41].

Таким чином, діяльність цих навчальних закладів фінансувалася з бюджету м. Житомира. Рівень заробітної платні вчителів міського однокласного училища значно поступався рівню заробітної платні вчителів гімназій чи реальних училищ. Найнижчим він був у вчителів, які викладали учням рукоділля, а найвищим відповідно у вчителів мови та математики.

Цікаві та важливі документи щодо діяльності навчальних закладів у Волинській губернії на початку ХХ ст. зберігаються у Державному архіві Волинської області. Так, у справі фонду 6 зберігаються документи, які висвітлюють проведення екскурсії учнів чоловічої гімназії да Києва у 1913 р.. Дозвіл на проведення цієї екскурсії давав безпосередньо Попечитель КНО. Окремо надавався дозвіл на участь в екскурсії учням-євреям [15, арк. 6]. В іншій справі досліджуваного фонду знаходяться документи, які висвітлюють перебіг евакуації цього навчального закладу з Луцька під час Першої світової війни влітку 1915 р. Директор гімназії інформував Попечителя КНО, що він та вчителі цього навчального закладу проводячи евакуацію «витратили власні кошти» на вивезення гімназійного майна й просив «знайти можливості їх повернути». Це було зумовлено швидкими темпами проведення евакуації, що була викликана наступом австро-угорських та німецьких військ [16, арк. 3]. В іншій справі знаходяться повідомлення Попечителя КНО про виключення з класичних гімназій і реальних училищ без права вступу в будь-який інший навчальний заклад відомства Міністерства народної освіти імперії «за участь у недозволених зборах у жіночій гімназії», які відбулися 9 грудні 1912 р. У документі знаходиться список виключених за це з учнів [17, арк. 66].

В іншій справі знаходиться циркулярне розпорядження Попечителя КНО про зміни правил прийому для учнів-євреїв, які були введені вдію з початком Першої світової війни [18, арк. 3-4].

У ряді справ досліджуваного фонду зберігаються документи, які відображають національний склад та конфесійну належність учнів Луцької чоловічої гімназії, рівень успішності, результати навчання та навчальні програми.

Окрему групу джерел, які дають змогу детально відтворити реалії тогочасного розвитку освіти становлять документи Луцької міської думи щодо фінансування навчальних закладів. Так, в одному з протоколів засідання Луцької міської думи зазначено, що 20 січня 1901 р. було заслухано пропозиції директора Луцької прогімназії про доцільність відкриття підготовчого класу й перетворення прогімназії у повну. Було прийнято рішення відкрити підготовчий клас, встановити плату за навчання у ньому в розмірі 40 руб. на рік і додатково виділити з бюджету міста 1080 руб. на його облаштування [19, арк. 9-10]. У ряді інших документів досліджуваного фонду знаходиться інформація про обсяги фінансування навчальних закладів із бюджету міста, контроль за їх використанням. Пропозиції гласних міської управи про відкриття початкових навчальних закладів.

Отже, органи міського самоврядування брали активну участь у розвитку мережі навчальних закладів на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У бюджетах міст передбачалися кошти на потреби освіти, однак обсяги її фінансування були далеко не однаковими. Це насамперед залежало від економічного потенціалу міста та його прибутків.

Таким чином, аналіз документів, що зберігаються у Державних архівах Волинської, Житомирської та Рівненської областей дає змогу детально проаналізувати діяльність тогочасних навчальних закладів, механізм державного контролю за ними, з'ясувати роль органів місцевого самоврядування у розвитку мережі навчальних закладів регіону

Список використаної літератури

1. Державний архів Рівненської області (далі Держархів Рівненської обл.), - ф. 215, оп. 2. спр. 2, арк. 98-99 ; Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (dali Derzharkhiv Rivnenskoï obl.), - f. 215, op. 2. spr. 2, ark. 98-99.
2. Держархів Рівненської обл., ф. 13, оп. 1, спр. 1., арк. 1 ; Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 13, op. 1, spr. 1., ark.
3. Держархів Рівненської обл., ф. 13, оп. 1, спр. 22., арк. 1-2 ; Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 13, op. 1, spr. 22., ark. 1-2.
4. Держархів Рівненської обл., ф. 13, оп. 1, спр. 26., арк. 3; Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 13, op. 1, spr. 26., ark. 3.
5. Держархів Рівненської обл. ф. 215, оп. 2, спр. 48, арк. 82-83; Derzharkhiv Rivnenskoï obl. f. 215, op. 2, spr. 48, ark. 82-83.
6. Держархів Рівненської обл. ф. 215, оп. 2, спр. 106, арк. 14-19; Derzharkhiv Rivnenskoï obl. f. 215, op. 2, spr. 106, ark. 14-19.
7. Держархів Рівненської обл. ф. 215, оп. 2, спр. 95, арк. 59-60; Derzharkhiv Rivnenskoï obl. f. 215, op. 2, spr. 95, ark. 59-60.
8. Держархів Рівненської обл. ф. 215, оп. 2, спр. 242, арк. 32; Derzharkhiv Rivnenskoï obl. f. 215, op. 2, spr. 242, ark. 32.
9. Державний архів Житомирської області (далі Держархів Житомирської обл.), ф. 183, оп. 1, спр. 1, арк. 4; Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (dali Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl.), f. 183, op. 1, spr. 1, ark. 4.
10. Держархів Житомирської обл., ф. 212, оп. 1, спр. 16, арк. 41; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 212, op. 1, spr. 16, ark. 41.
11. Держархів Житомирської обл., ф. 212, оп. 1, спр. 1, арк. 1; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 212, op. 1, spr. 1, ark. 1.
12. Держархів Житомирської обл., ф. 212, оп. 1, спр. 9, арк. 91; арк. 161; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 212, op. 1, spr. 9, ark. 91; ark. 161.
13. Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1240, арк. 34; Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 62, op. 1, spr. 1240, ark. 34.
14. Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1241, арк. 41; 14. Derzharkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 62, op. 1, spr. 1241, ark. 41.
15. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської обл.), ф. 6, оп. 1, спр. 87, арк. 6; Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (dali Derzharkhiv Volynskoi obl.), f. 6, op. 1, spr. 87, ark. 6.
16. Держархів Волинської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 234, арк. 3; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 6, op. 1, spr. 234, ark. 3.
17. Держархів Волинської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 81, арк. 66; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 6, op. 1, spr. 81, ark. 66.
18. Держархів Волинської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 188, арк. 3-4; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 6, op. 1, spr. 188, ark. 3-4.
19. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 441, арк. 9-10; Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 3, op. 1, spr. 441, ark. 9-10.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2019 р.

Ya. Tsetsyk

**DOCUMENTS OF CIVIL ARCHIVES OF VOLYN, ZHYTOMYR, AND RIVNEN
AREAS AS A RESOURCE STUDY OF THE ACTIVITIES OF EDUCATION
INSTITUTIONS IN THE VOLYN OF NIRCINITS OF THE XIX - AT THE
BEGINNING OF XX CENTURIES**

The article analyzes the complexes of documents that reflect different directions of activity of educational institutions in the Volyn province in the late nineteenth and early twentieth centuries. The role of local self-government bodies in the development of the network of educational institutions was explored, and it was found out that they played an important role in the growth of the network of schools and gymnasiums in the region. The peculiarities of their functioning in the investigated period are analyzed. Particular attention is paid to the control functions of pupils in secondary schools in the imperial period. The complex of documents is analyzed which allow to determine the controlling functions of the administration according to the educational process.

It has been proved that the students' behavior during training and extracurricular time was subject to surovic supervision. It was determined that during the First World War, part of the educational establishments from the front-line counties and counties that were occupied by the German and Austro-Hungarian troops were evacuated. During the war, the students of the teachers' seminary were able to finish them ahead of time. But this was only possible if they continued their studies in military schools or volunteered to join an active army. This position of imperial power was dictated by considerable losses during the fighting, which resulted in a shortage of lower officers on the front.

Particular attention is paid to the mechanism of financing church parish schools zemstvos, the level of wages of different categories of teachers of primary urban schools.

Key words: *educational institution, gymnasium, teacher's seminary, Volyn province.*

УДК 94(477.43/.44)''1814/1840''

А.В. Шевчук

ПОВІТОВІ МЕЖОВІ СУДИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1814–1840): ЗАСНУВАННЯ, СТРУКТУРА, КАДРОВИЙ СКЛАД ТА СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ

У статті розглядається процес створення за ініціативою місцевого дворянства повітових межових судів, які склалися з двох частин: суд першої інстанції та суд апеляційний. До суду першої інстанції входили обраний за жеребом межовий суддя, арбітри від сторін та канцелярські службовці. До складу апеляційної установи обиралися від 15 до 21 судді на чолі з головою терміном на три роки. Більшість суддів не бажали служити, тому спостерігався «кадровий голод». Всі судді та службовці були дворянами. Звільнитися з посади судді було складно через позицію губернської влади. Держава не фінансувала повітові межові суди, а встановлені розцінки на їх роботу були незначними, що породжувало халатне ставлення до виконання своїх обов'язків.

Ключові слова: Подільська губернія, Російська імперія, межовий повітовий суд першої інстанції, межовий повітовий апеляційний суд, межові судді та службовці, «кадровий голод», оплата праці.

Постановка наукової проблеми та її значення. Врегулювання земельних відносин є однією з важливих функцій держави на будь-якому етапі історичного розвитку. Встановлення точних меж земельних володінь завжди було важливим для власників та користувачів. ХІХ ст. не стало винятком: для дворянства та інших користувачів землі актуальним було чітке визначення своїх меж. Мова йшла не лише про можливі фіскальні та майнові втрати, а й про моральне незадоволення самим фактом земельних суперечок. У Речі Посполитій для вирішення земельних питань у кожному повіті існували підкоморські суди на чолі з пожиттєво обраним дворянством підкоморієм.

Врегулювання земельних відносин у Російській імперії було започатковане Єлизаветою Петрівною в 1754 р. й полягало у встановленні державними органами права власності на земельні володіння та конфіскації на користь казни зайвих земель. У 1765 р. Катерина II розпочала успішний процес генерального межування, що зводилося до розбору суперечок про межі земельних ділянок. При цьому право власності встановлювалося судами загальної юрисдикції.

Після інкорпорації річпосполитівських земель до складу Російської імперії Катериною II були запроваджені загальноросійські органи влади та суду. Проте генерального межування не проводили, а розглядом земельних справ займалися повітові суди. Прихід до влади Павла I розпочав новий етап у розвитку приєднаного регіону: для залучення на свій бік регіональних еліт були відновлені окремі елементи річпосполитівської судової системи з одночасним встановленням контролю над судовими органами на губернському рівні. Для врегулювання земельних відносин були відновлені підкоморські суди. Крім підкоморія, обиралися коморники та возні. Олександр I проводив політику порозуміння з польською елітою регіону. Проте чи готова була верховна влада відмовитися від контролю за земельними відносинами та зберегти існуючі європейські

традиції, чи було взято курс на розмежуванням згідно російського права? Запровадження межових судів у деяких губерніях мало дати відповідь на це питання.

Аналіз досліджень проблеми. Процес створення та діяльності межових судів у Віленській, Гродненській, Мінській та Подільській губерніях не знайшов відображення в історіографії. Пояснити це можна тим, що дослідження діяльності судів перебуває на межі історії та юриспруденції, а також поганим збереженням відповідних архівних фондів.

Одним із дослідників процесу межування земель у Росії був межовий інженер Ф. Г. Некрасов [17]. Хоча в його брошурі конспективно викладена інформація по межовому законодавству для підготовки помічників землемірів, проте автор характеризує теоретичні засади межування та подає короткий історичний нарис розвитку цього процесу в Росії – від межування в удільній Русі до початку ХХ ст. Разом з тим, автор виділив цілу низку місцевих межувань: розмежування Полтавської та Чернігівської губерній; Бессарабії та Закавказзя. Проте чотири губернії на Заході, де були створені межові суди, не потрапили до поля зору дослідника.

М. С. Рулев [27] проаналізував створення та функціонування межового суду в Російській імперії в др. пол. ХVІІІ ст. Автор уточнив, що межування – це система техніко-юридичних дій по встановленню меж між різними землеволодіннями. Під терміном «межовий суд» він розумів основні способи вирішення виникаючих при межуванні спорів за участю судових чи адміністративних органів держави. Детально характеризуючи межування Єлизавети Петрівни та Катерини ІІ, автор позитивно оцінює генеральне межування за Маніфестом 1765 р., згідно якого головну роль відігравали землеміри, що суміщали обов'язки межових техніків та розпорядників межових робіт. У кожній губернії створювалася межова контора чи комісія. Проте автор обмежився лише ХVІІІ ст. та не звертав увагу на окраїни імперії.

Г. С. Смірнов та С. С. Смірнов [28] розглядають організацію спеціального межування в Росії на основі аналізу законодавчих актів. Автори розрізняють генеральне межування, коли в обов'язковому порядку визначалися та фіксувалися в межових документах межі земельних володінь (дач), і спеціальне – за рахунок власників межувалися дачі, які належали декільком власникам. У їхній праці подана характеристика діяльності та підготовки повітового землеміра. Система підготовки межових кадрів у Росії в ХІХ – на початку ХХ ст. проаналізована в публікаціях А. О. Лобанової [15] та А. А. Вороніної [2]. Автори виділяють землемірні курси, школи межових топографів (згодом училища), Костянтинівський межовий інститут. Щодо межування на окраїнах імперії, то А. І. Акманов у своєму дослідженні [1], присвяченому історії межових робіт на башкирських землях, виділяє два етапи загального виміру угідь – генеральне межування, яке проводилося з кінця ХVІІІ ст., та спеціальне, яке являлося фактично продовженням попереднього етапу.

Метою даної наукової розвідки є дослідження процесу створення та структури повітових межових судів, визначення кадрового складу та соціального портрету суддів та службовців (возних і канцеляристів), аналіз поточних змін у складі судів, проблем у поданні формулярних списків, характеристика оплати праці членам судових установ.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Створення та структура повітових межових судів. Вирішення питання про розмежування земель приватних власників та казенних володінь у приєднаних від Речі Посполитої областях було започатковане Павлом І. Хоча правитель пішов на відновлення елементів попередньої судової системи, і за Штатами на 1797 р. було передбачено створення в

Київській, Малоросійській, Мінській, Білоруській, Волинській та Подільській губерніях підкоморських судів [25, с. 396], проте 27 грудня 1800 р. на підставі іменного указу виходить сенатський указ «Про розмежування Литовської губернії» [18, с. 484–486]. Для припинення суперечок та відокремлення казенних земель від поміщицьких створювалася межева контора, якій підпорядковувалися землемірні партії.

Наступний етап у врегулюванні земельних відносин розпочав Олександр І. Юридичною основою для проведення процесу розмежування в Західних губерніях стало затверджене 6 жовтня 1810 р. «Положення для розмежування Литовсько-Віленської губернії» [19, с. 377–379]. Офіційною причиною запровадження стало прохання місцевого дворянства губернії. Okремо передбачалося, що, у випадку бажання дворянства Литовсько-Гродненської губернії, дане Положення буде поширено й на цю територію. Для проведення розмежування в кожному повіті створювався межовий суд, який складався з двох частин: суд першої інстанції (дослівна назва. – авт.) та суд апеляційний. Перший з них розбирав межові справи на місці та межував мастки [19, с. 379, 381]. Другий, передусім, розглядав усі справи, які надходили по апеляції з суду першої інстанції; окремо на розгляд передавалися всі справи з судів, які займалися розмежуванням, відрядженням членів для припинення самоуправства та розорення по таким справам, які ще не вирішені судом; справи, хоч і вирішені, але по яким обидві сторони просили поновити межі чи перевірити межові знаки; справи по скаргам на зловживання та самоуправство членів межового суду першої інстанції, які судилися за Литовським статутом [19, с. 379].

Вже 29 травня 1811 р. «Положення про розмежування...» після відповідного звернення дворянства було поширене на Гродненську губернію [19, с. 667–668], 22 лютого 1812 р. – на Мінську [20, с. 198–200], останньою була Подільська губернія – 26 січня 1814 р. [20, с. 737–740]⁵. Ініціатором створення межових судів став подільський губернський маршал М. Грохольський. Під час проведення дворянських виборів було представлено «Положення про розмежування...» 1810 р., і дворянство висловило побажання про поширення його дії на губернію. Разом з тим, у зверненні на ім'я міністра юстиції вказувалося, що в деяких повітах проживало небагато дворян, і тому потрібно створити об'єднані межові суди. Не можна вважати, що процес утворення судів був абсолютно успішним: станом на 1815 р. Брестський та Пружанський межові суди (Гродненська губернія) так і не були відкриті, а в Лідському суді (Віленська губернія) справи були «розкидані» [21, с. 299–300].

Наступним етапом у розвитку межового судочинства стало створення 19 листопада 1815 р. за ініціативи гродненського губернського маршала та депутатів від дворянства Гродненського губернського апеляційного нормального суду [21, с. 380]. За аналогічними правилами було створено 21 січня 1816 р. Мінський губернський [21, с. 445], 6 вересня цього ж року – Віленський губернський [21, с. 1018] та 22 грудня 1818 р. Подільський губернський апеляційний нормальний суд [21, с. 646]⁶. Вищою установою був Сенат, до якого надходили на ревізію всі справи, по яким відсуджувалася з казни будь-яка власність [24, с. 66–67].

---

⁵У матеріалах фонду Подільського губернського межового суду є справа, розпочата 17 листопада 1810 р. (коли суду ще не було створено) з «Положення про розмежування...» 1810 р. Документ двомовний – російсько-польський. Очевидно, що його було надіслано до губернії одразу після прийняття, а після створення судової інстанції передано до суду, і саме його було представлено дворянству для ознайомлення [14, арк. 1-13 зв.]

⁶В офіційних документах вживалася і назва Подільський губернський апеляційний межовий суд.

Діяльність межових судів у Західних губерніях припинено 24 червня 1840 р. [26, с. 443–445] у зв'язку з відміною дії Литовського статуту та сеймових конституцій і поширенням російських цивільних законів. Цікавою видається дефініція «... як вже не потрібні при запровадженні російських законів...». Натомість для *генерального* межування в межовому департаменті Сенату повинні були бути створені особливі правила, відповідно до загальної межової інструкції. Копія указу про скасування межових судів була розіслана Подільським губернським правлінням усім межовим установам. Після цього їх робота припинилася, про що повідомлено губернську владу. Справи губернського суду передавалися за описом до Цивільної палати, а справи з повітових межових установ – до повітових судів. Усім членам суду й канцеляристам видавалися атестати про службу, всі формулярні списки надсилалися до губернського правління. Окремо йшлося про необхідність представлення гербового паперу ціною 3 руб. для написання атестатів головам судів [8, арк. 8 зв.–9 зв.].

Отже, протягом 1810-х рр. в чотирьох приєднаних від Речі Посполитої губерніях було створено межові суди повітового та губернського рівня. Їх діяльність регламентувалася «Положенням про розмежування...» 1810 р., Литовським статутом та сеймовими конституціями. Запровадження межових судів здійснювалося за ініціативи дворянства яке хотіло прискорення вирішення межових справ, при підтримці місцевої влади. Відсутність межових судів у Волинській та Київській губерніях, очевидно, можна пояснити небажанням місцевої влади посилювати польський елемент, зокрема мова йде про волинського губернатора М. І. Комбурлея. Скасування межових судів відбулося внаслідок ліквідації решток річпосполитівської судової системи.

Кадровий склад та соціальний портрет суддів повітових межових судів. Межові суди мали традиційну структуру для тогочасної судової системи: виборний керівний елемент та призначувані канцелярські службовці. Верховна влада запровадила оригінальний спосіб комплектування межових судів повітового рівня. Спочатку формувалася *повітовий апеляційний суд*: до його складу входили, залежно від кількості населення та площі повіту, від 15 до 21 суддів на чолі з головою, який набрав найбільше балів на виборах. До *суду першої інстанції* входили обраний за жеребом межовий суддя, арбітри від сторін та канцелярські службовці – регенти чи секретарі та коморники, призначені апеляційним судом. Окремо зауважувалося, що родичі сторін процесу не могли бути обрані межовим суддею та не могли бути присутні при розгляді справи у апеляційній установі [19, с. 379].

Судді обиралися дворянством на три роки. Владою встановлювалися професійний (рекомендувалося обирати маршалів, підкоморіїв, хорунжих та інших чиновників, які служили по виборах), майновий та віковий цензи (поміщики та їх сини, навіть не відділені, віком від 23 років; орендарі казенних маєтків, які платили 100 руб. квартової податі; пожиттєві власники маєтків, які несли податі різного роду до 50 руб. та володіючі маєтками по заставі в 50 тис. руб., які за два роки до цього були дійсно заставлені). Російська влада не допускала до участі у виборах дворян, які не володіли помістями за рік до виборів, були фігурантами в будь-якому кримінальному злочині, мали явні пороки або їхні маєтки були виставлені на конкурс. У випадку смерті чи вибуття межового судді потрібно було в присутності повітових чиновників та маршалів обирати тимчасових суддів. Необхідною умовою вступу на посаду було складання присяги [19, с. 378–379].

Вже перші вибори 1814 р. закінчилися скандалом: новопризначений Кам'янець-Подільський військовий губернатор О. М. Бахметєв скаржився до міністерства юстиції

(хоча з 1810 р. проведення виборів належало до компетенції міністерства внутрішніх справ), що до початку виборів в одних повітах були невірно складені дворянські книги, вже затверджені в. о. губернатора віце-губернатором С. І. Павловським, та на посади обиралися дворяни, які не відповідали майновому цензу. Дворяни Літинського та Балтського повітів звинуватили повітових маршалів у фальсифікаціях книг, у Могилівському повіті невірно обрали членів до межового суду (одні були не здатні до посад, інші не мали законних прав), у Ямпільському – до межового суду обрали неповнолітнього. Цивільному подільському губернатору довелося виправдовуватися, вказуючи, що при всіх виборах були порушення, особливо пов'язані з власністю та дворянськими книгами, при чому губернське правління не могло встановити істини [29, арк. 1–2, 7, 8 зв., 14].

Спостерігалися порушення й під час наступних виборів. Так у 1823 р. в Балтському повіті двоє з обраних межових суддів були під судом та один не записаний у дворянських книгах. В Ушицькому повіті всі 14 межових суддів були обрані одногосно, але троє були неповнолітніми (серед них В. Шидловський був обраний повітовим хорунжим) та один під судом. У Брацлавському повіті з 15 обраних суддів троє були неповнолітніми та ще один під судом. У Літинському та Могилівському повітах було по двоє під судом та по одному неповнолітньому. Загалом на цих виборах було не затверджено 22 межових суддів в 11 повітах. Натомість, у Проскурівському, Летичівському та Гайсинсько-Ольгопільському межових судах всі були затверджені [10, арк. 1185 зв., 1186 зв.–1192 зв.]. У 1826 р. незатверджених не вказували, а показували вакансії: від 8 у Гайсинсько-Ольгопільському повітовому суді (від Ольгопільського повітового маршала не надійшла інформація) до відсутніх у Кам'янець-Подільському та Ямпільському [12, арк. 60–63].

Наявні архівні документи за 1823 та 1826 рр. свідчать, що у Подільській губернії було створено 11 повітових апеляційних установ (у зв'язку з незначною кількістю дворянства було створено Гайсинсько-Ольгопільський межовий суд). Про нестабільність керівного складу свідчить той факт, що лише двоє голів (18 %) були переобрані на наступний термін – Діонісій Опацький (Гайсинсько-Ольгопільський суд) та відставний поручик Ян де Краузе (Літинський суд). Очевидно, що в умовах відсутності фінансового забезпечення та великого обсягу завдань польські поміщики не бажали служити російській владі. Що ж до Д. Опацького, то в Гайсинсько-Ольгопільському повітовому межовому суді станом на 1826 р. обрали лише голову та шістьох суддів, а решта вісім посад були вакантними. У Літинському суді вакансія була лише одна, проте, можна припустити, що де Краузе (нім. Krause – кучерявий, прізвище німецького походження) не був польським поміщиком, а прибув до регіону пізніше, тому для нього ця служба була бажаною. До речі, з дев'яти новообраних суддів у 1826 р. лише двоє мали досвід роботи судьями у повітовому межовому суді в 1823 р.: Осип Бентовський (Балтський повіт) та Людвік Черкас (Ушицький повіт). Решта сім голів не займали в 1823 р. жодної виборної посади [10, арк. 1186 зв.–1192 зв.; 12, арк. 59, 60–63].

При порівнянні персонального складу Кам'янець-Подільського та Вінницького повітових апеляційних межових судів констатуємо, що ситуація відрізнялася. У першому з них у 1823 та 1826 рр. всі судді були обраними одногосно та затверджені на посадах, і лише Ян Бачинський та Юліан Червінський були вчергове переобрані, що свідчить про плінність кадрів. У Вінницькому суді в 1826 р. з 14 суддів (при одній вакансії) восьмеро були переобраними, а отже можна говорити про відносну сталість кадрового складу. Ситуація по повітах відрізнялася: з 11 повітів у трьох були переобрані по два члени, у двох

– по три, у чотирьох – по чотири. Але найкраща ситуація була у Брацлавському (шість членів) та Вінницькому (вісім осіб) повітах [10, арк. 1186 зв.–1192 зв.; 12, арк. 60–63]. Отож, лише в двох повітових апеляційних судах був відносно сталий кадровий склад, хоча й зі зміною голів, у решти – спостерігався «кадровий голод».

Голови повітових апеляційних межових судів Подільської губернії у 1823 та 1826 рр.⁷

№	Повіти	1823 р.	1826 р.
1.	Балтський	Ясон Рожаловський	Осип Бентковський
2.	Брацлавський	Франц Ярошинський	Вікентій Зелінський
3.	Вінницький	Калясантій Загорський	Ігнатій Собещанський
4.	Гайсинсько-Ольгопільський	Діонісій Опацький	
5.	Кам'янець-Подільський	Калікст Старжинський	Ян Непомуцен Рациборовський
6.	Летичівський	Йосиф Згорський	Олександр Мацевич
7.	Літинський	Ян Декраузе [Ян де Краузе] (відставний поручик)	
8.	Могилівський	Іво Крассовський	Фрідріх Михальський
9.	Ушицький	Ян Ліпінський	Людвіг Черкас
10.	Проскурівський	Віктор Скибневський	Яков Комаровський
11.	Ямпільський	Антоній Хоментовський	Франциск Зелінський

Листопадове повстання 1830–1831 рр. вплинуло на кадровий склад повітових межових судів. У 1835 р. до складу Брацлавського повітового межового суду входили лише голова та юридично чотири судді, а насправді – три. У відповідь на звернення Подільського губернського межового суду про приведення чисельності суду у відповідність до «Положення про розмежування...» 1810 р. повітова судова установа повідомляла, що в 1829 р. до суду було обрано голову Миколу Жабоклицького та 11 суддів (порівняно з попередніми виборами 1826 р. лише двоє суддів зберегли посади – Олександр Городецький, як мінімум, з 1823 р. та Григорій Колодницький з 1826 р. Решта, у тому числі й голова, були новообрані. Проте у 1832 р. троє суддів, серед них і двоє «старожилів», з дозволу керівництва були звільнені з посади за власним бажанням. Колезький реєстратор Іван Янушевський під час повстання відлучився, його місце перебування було невідомим. Вікентій Бохенський також належав до повстанців, про що суд повідомив губернське керівництво. Ще один суддя подав рапорт про звільнення, інший – продав маєток та виїхав до Київської губернії. Один з суддів помер, двоє не подали прохання про продовження виборної слуби й тому не займалися своїми обов'язками. Таким чином, на нове трьохріччя залишилися голова та троє суддів. Суд не

⁷Складено автором: 1823 р. [10, арк. 1186 зв.–1192 зв.]; 1826 р. [12, арк. 60–63].

міг здійснювати функції, у зв'язку з цим для відмежування казенного Брацлавського староства було створено спеціальний суд, до складу якого включили чотирьох межових суддів Гайсинсько-Ольгопільського повітового межового суду, але ті не прибули. Тому пропонувалося залучити шістьох дворян, які відповідали майновому цензу та не брали участі у повстанні [7, арк. 1, 11 зв. 12 зв., 14 зв.].

Стосовно соціального портрету, то однозначно, що головами й суддями були дворяни та власники маєтків. Проте формулярних списків про їх службу виявити не вдалося, всю інформацію отримано з діловодних документів. У листопаді 1824 р. до Подільського губернського правління звернувся голова Ушицького межового суду поміщик Іван (Ян) Ліпінський, який просив звільнити його з посади. Вказувалося, що після вступу у володіння спадковим маєтком він спочатку вступив на військову службу, а після звільнення розпочав службу за вибором дворянства: у 1816 та 1818 рр. був обраний суддею Ушицького межового суду, а в 1820 р. – його головою. Причиною звільнення стали особисті справи за межами губернії. Рапорт про звільнення був підтриманий і губернським маршалом [11, арк. 215–216]. На наступних виборах головою було обрано Людвіга Черкас [12, арк. 63].

Суддя Брацлавського повітового межового суду Вікентій Бохенський проходив службу з 1826 по 1840 рр. за вибором дворянства: спочатку земським писарем, потім засідателем Брацлавського повітового суду (одночасно в 1823 і 1826 рр. був обраний межовим суддею [10, арк. 1189 зв.; 12, арк. 61 зв.]). Його батько Войцех був кавалером ордену св. Володимира 4 ступеня, що надавало право на спадкове дворянство. Тому й суддя мав право на отримання такого ж ордену, так як 14 років прослужив бездоганно [8, арк. 1 зв., 6–6 зв.]. Очевидно, що довести іншим шляхом дворянство для В. Бохенського було проблематично.

Фактично, верховна влада запровадила на дворянських виборах до повітових апеляційних судів російську цензову систему, що мало наслідком проблеми при обранні суддів. У більшості повітових межових судових установах спостерігався «кадровий голод» через небажання перебувати на виборних посадах. Проблема кадрового складу загострилася у зв'язку з Листопадовим повстанням 1830–1831 рр., коли частина суддів приєдналася до повстанців, частина – відмовлялася служити. Всі судді були дворянами та землевласниками.

Кадровий склад та соціальний портрет службовців повітових межових судів. Деяко окремо від суддів повітового межового апеляційного суду перебувала посада возного⁸: з одного боку, вона була виборною, та її мало хто хотів займати, з іншого, за своїми функціями була близькою до канцеляристів. У своїх пропозиціях 1814 р. О. М. Бахметєв вказував, що возні використовувалися більше як посилені від суду з офіційними паперами, були суддівською стражею й обиралися по коронному польському праву навіть не з дворян. Військовий губернатор пропонував їх обирати та затверджувати начальству з дворян, які не мали маєтностей, але були добропорядні та здібні [29, арк. 11 зв.]. Але

---

⁸ Возний – судовий урядовець у Польщі, Литві, Білорусі й Україні. Офіційно дана посада була введена 2-м Литовським статутом (1566). Возні обиралися шляхтою. Обов'язком було вручення «позовів» (повідомлень про виклик до суду), виконання цивільних вироків, введення власників, а також орендарів (посесорів, державців) у володіння маєтками, засвідчення різних злочинів тощо. Під час виконання своїх функцій возний повинен був мати двох свідків шляхетського стану. За неправдиві свідчення Статут передбачав суворі міри покарання возного – до смертного вироку включно [3].

верховна влада чітко витримувала свою «лінію» – ніяких відхилень від річпосполитівської судової традиції в другорядних питаннях.

На виборах 1823 р. виникли проблеми з кандидатами на посади возних повітових та межових судів (у підсумковому списку вони не розділялися) в 10 повітах. Вже традиційними проблемами були невнесення кандидатів до дворянських книг, недостатність кондицій (власності. – авт.), перебування під судом. Влада планувала залучити попередніх посадовців, якщо будуть витримані необхідні цензи [10, арк. 1185–1192 зв.]. На наступних виборах 1826 р. знову виявилось обмаль бажаючих бути обраними на посади возних. Подільський губернатор граф М. М. Грохольський наказував, що у випадку їх необрання, витребувати у возних минулого трьохріччя письмові відгуки, чи не бажають вони продовжити службу далі. Потім цей відзив разом з формулярним списком, документами про дворянство та відомостями, хто має або не має права брати участь у виборах, надсилалися до губернської влади [12, арк. 59 зв.]. Загалом з 11 повітових межових судів у п'яти не було затверджено жодного возного (у 1823 р. в цих повітах було відмовлено в затвердженні через відсутність майна або запису в дворянські книги [10, арк. 1186 зв.–1192 зв.]), в одному – один возний, у трьох – по два й у двох (Кам'янець-Подільському та Ямпільському) – по п'ять (по одному губернському секретарю та в першому – чотири колезькі реєстратори, в другому – відставні хорунжі). Загалом із 17 затверджених у 1826 р. возних лише троє були новими, решта – перезатвердженими [12, арк. 60–60 зв.].

Що ж до канцеляристів, то голова апеляційного суду самостійно обирав регентів⁹ чи секретарів в обидві повітові інстанції та коморників у першу інстанцію. Їх вступ на посаду обумовлювався прийняттям присяги. Окремо зазначалося, що коморники та землеміри повинні були мати схвальне свідоцтво від училищного управління (тобто освіти не нижче, ніж повітове училище), а при нестачі землеміри вимагалися від Віленського університету. Для підвищення відповідальності передбачалося, що у випадку порушення чи невиконання обов'язків вони віддавалися під суд [19, с. 379, 384]. Стосовно землемірів, то у 1833 р. Брацлавський межовий апеляційний суд надіслав до Подільського губернського правління метрику та формулярний список іноземця землеміра Карла Гонзала, який прослужив шість років, для отримання чину [5, арк. 6 зв.–7]. У 1834 р. до Брацлавського межового апеляційного суду надійшло звернення дворянина Адама Голембовського про призначення на посаду присяжного землеміра (додавалися свідоцтво з Вінницької гімназії та про проходження навчання в землеміра Карла Гонзала) [6, арк. 9 зв.]. Наступного 1835 р. з аналогічними документами на посаду присяжного землеміра звернувся дворянин Ігнатій Васильковський [6, арк. 10 зв.].

Станом на 1835 р. секретарем Летичівського межового суду працював канцелярист Федір Бетковський, 40 років, із дворян, розпочав службу в 1809 р. після закінчення Барського училища в Летичівському повітовому суді аплікантом (практикантом), потім архіваріусом. З 1822 по 1835 рр. був секретарем Летичівського суду першої інстанції. Одружений, мав двох дітей. Із власності в повітовому місті мав придбаний невеликий дерев'яний будинок. Лише в 1835 р. його подали на отримання першого чину [9, арк. 11–12, 15]. У 1833–1840 рр. на посаді секретаря Брацлавського повітового межового суду

⁹Очевидно, що регенти були безземельними шляхтичами. У 1836 р. регентом Літинського межового апеляційного суду був дворянин (зазначено у справі – авт.) Бальтазар Кражовський, який просив свідоцтво для пошуку іншої посади [4, арк. 270].

перебував колезький реєстратор та дворянин Ігнатій Суходольський [8, арк. 11; 7, арк. 14 зв.; 5, арк. 1]. З діловодних документів Брацлавського повітового межового суду випливає, що були ще повитчики, які отримували класні чини. У 1840 р. на повитчика цього суду дворянина Щепана Клуновського було складено формуляр, який разом з метричною випискою надіслано до Подільського губернського правління для нагородження першим обер-офіцерським чином [8, арк. 5 зв.].

Таким чином, до складу службовців було введено як виборний елемент – возні, так і призначуваний – регенти чи секретарі, землеміри та повитчики. На посади возних місцева дрібна шляхта не могла потрапити через високий майновий ценз та офіційно підтверджене дворянство, а заможна – не бажала через низький статус посади. Канцеляристами були незаможні дворяни, які за умови добросовісної служби могли отримувати класні чини.

Поточні зміни в складі повітових межових судів. Справжньою проблемою для губернської влади стали судді повітового межового суду, які бажали припинити службу. Розгорталися цілі епопеї, що тривали роками. У 1838 р. поміщик Матеуш Раковський у своєму зверненні на ім'я імператора повідомляв, що за станом здоров'я (вже два місяці не вставав з ліжка) він звернувся до повітового маршала, щоб його не обирали на жодні посади. На той момент він перебував на посадах судді повітового суду з 1832 р. та межового – з 1829 р. До повітового суду обрали іншу особу, а так, як до Вінницького межового не проводилися вибори, то він залишився суддею й тому просив звільнити його [13, арк. 2–2 зв., 5]. Проте звільнення виявилось проблемним: у 1840 р. Подільське губернське правління повідомляло губернський межовий суд, що суддя Вінницького повітового межового суду Раковський подав прохання про своє звільнення у зв'язку з хворобою. Але у випадку звільнення в суді утворився би некомплект, адже двоє суддів – Жабоклицький та Биковський через хворобу не бували в присутствії. Тому було використано формальні приводи, щоб не звільняти: у свідоцтві лікаря про хворобу не було вказано про неможливість відбувати службу та не було згоди повітового маршала [13, арк. 31–32]. Доходило до абсурду: 80-річний ямпільський межовий суддя Станіслав Якубовський після 25-річної безперервної служби просив Подільський губернський межовий суд звільнити його, але не отримав відповіді [13, арк. 14].

Одним із способів звільнення з посади стали зміни в майновому стані. Наприклад, Ушицький повітовий межовий суд повідомляв Подільський губернський межовий суд, що з 1823 по 1826 рр. та з 1829 по 1839 рр. суддею був Альбін Радлінський. Проте його участь у виборах була можливою через заставне володіння частиною села Глебове, але вотчинники Зеленевські сплатили заставу й тому він змушений був переїхати до Волинської губернії, де його дружина мала частину села [13, арк. 8–8 зв.].

Стосовно процедури заміни голови повітового межового суду, то з цієї інстанції надходило звернення до губернського межового суду, а остаточне рішення про звільнення приймало губернське правління, як це було в 1839 р., коли було замінено голову Кам'янець-Подільського повітового межового суду титулярного радника Петра Градовського на Якова Боднарівського, який приступив до роботи після складання присяги [13, арк. 25–25 зв.].

Була можливою й заміна судді в суді першої інстанції. У 1835 р. в Брацлавському повітовому межовому суді замість судді Щенного Колодзінського був відряджений до суду першої інстанції Карл Годлевський, який мав прибути до цього суду та прийняти документи разом з планами [7, арк. 9].

Отже, частина суддів у силу різних причин – стан здоров'я, вік, зміни в майновому статусі – не бажала продовжувати службу в судовій інстанції. Проте губернська влада чинила перепони в їх звільненні від служби, якщо в суді міг утворитися некомплект. У судах першої інстанції за необхідності проводилися заміни суддів.

Формулярні списки. Виконавська дисципліна не була сильною стороною виборних органів на Правобережній Україні. Вимоги верховної влади вчасно надавати необхідну інформацію: відомості про хід вирішення справ та формулярні списки – низкою установ ігнорувалися. Цивільний подільський губернатор граф М. Грохольський (1823–1831) розпочав справжню боротьбу за вчасне подання формулярних списків. У травні 1824 р. вибухнув скандал, коли сім (!) разів протягом вересня 1823 – березня 1824 рр. нагадували про необхідність подання формулярів, але вони так і не були надані. До переліку установ потрапили Кам'янець-Подільський та Ушицький повітові межові апеляційні суди, на які накладалися стягнення (не згадувалися які конкретно. – авт.). Наказувалося надіслати витребувані документи в триденний термін, при чому відповідальність за виконання покладалася на Подільський губернський межовий суд [11, арк. 21–22 зв.]. У 1827 р. Подільське губернське правління знову нагадувало всім присутствіям про вчасне надсилання формулярів про службу до 25 червня, вказуючи на типові помилки та невчасність подачі [12, арк. 123].

Російська влада прагнула спрямувати роботу виборних установ у бюрократичне русло, вимагаючи вчасного подання формулярних списків про службу та різноманітних відомостей про хід справ та надходження фінансів. Проте судді та канцеляристи були незацікавлені в якісному виконанні своїх обов'язків, що мало наслідком численні порушення при поданні звітності.

Оплата праці. Найбільш актуальним питанням для всіх членів межових судів була оплата праці. Згідно Положення 1810 р. в судах першої інстанції межовий суддя отримував з кожної уволоки¹⁰ дійсно спірної землі 1 руб. сріблом, регент чи секретар з такої ж площі – 4 злотих (1 злотий – 15 коп. сріблом) та землемір за кожну уволоку 4 злотих, за кожен кутовий курган (копець) – 2 злотих, за простий копець на відстані 5 шнурів – 1 злотий. Арбітри отримували оплату від тієї сторони процесу, яка їх залучила. У повітовій апеляційній установі судді з кожної уволоки мали отримувати по 3 руб. сріблом, регент чи секретар, як і в суді першої інстанції, – 4 злотих та землемір за свою роботу мав отримувати у два рази меншу оплату [19, с. 384]. Ніхто з них ніякого жалування від корони не отримував [23, с. 936]. У 1834 р. Брацлавський повітовий межовий суд не отримав жодних казенних приходів, крім отриманих від поміщика Фаустина Спендовського за негербовий папір 2 руб. міддю, які були передані до повітового казначейства [7, арк. 3 зв.]. У 1840 р. цей же суд повідомляв в. о. повітового стряпчого Белецького, що установа існує згідно «Положення про розмежування...» 1810 р., й тому ні на жалування, ні навіть на канцелярію, на винаймання будинку під присутствіє та архів коштів не отримують [8, арк. 5]. Проте зі службового листування за 1839 р. Кам'янець-Подільського повітового межового суду з губернським межовим судом з'ясовується, що губернське правління зверталось до київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова (1837–1852) з пропозиціями про влаштування межових судів та виділення

---

¹⁰Литовська уволока мала 19 дес. 1420 саж. Ця уволока у першій половині XIX ст. продовжувала використовуватися в деяких повітах Подільської губернії [16, с. 81].

коштів на утримання канцелярії, які були переадресовані: перше – до міністра юстиції, друге – до Сенату [13, арк. 25].

Отже, держава створила повітові межові суди, але не виділяла на їх функціонування жодних коштів. Встановлені розцінки на виконані роботи були невеликими, й тому службу не можна було розглядати як спосіб заробляння грошей. Спроба ж отримати кошти від верховної влади була невдалою через припинення роботи межових повітових судів у 1840 р.

Висновки. Таким чином, російська влада за правління імператора Олександра I продовжувала політику компромісу з польською елітою. На прохання місцевого дворянства на Подільську губернію була поширена межова судова система. Повітові межові суди за принципами своєї роботи нагадували скасовані підкоморські суди, які були збережені в сусідніх Волинській та Київській губерніях. Основна відмінність полягала в розширеному складі та структурі межових судів (докладніше про кадровий склад підкоморських судів – [30]), що давало можливість прискорити роботи по розмежуванню поміщицьких та казенних маєтків. Фактично верховна влада дозволила місцевому дворянству самостійно проводити розмежування поміщицьких володінь та користуватись, але зберегла за собою контроль над розмежуванням казенної власності.

Повітовими суддями були дворяни та землевласники, частина яких, через відсутність гідної оплати не бажала перебувати на виборних посадах. Кадрові зміни під час виборів кожних три роки дезорганізували роботу судів. Спроби посадовців звільнитися наштовхувалися на опір губернської влади, яка бажала зберегти суди в робочому стані. Службовці суду (виборні возні, призначувані секретарі чи регенти, землеміри та повітчики) також були дворянами, але безземельними. За умови багаторічної сумлінної праці канцеляристи могли претендувати на отримання класного чину. Відсутність коштів на канцелярські витрати, оренду приміщень та ведення архіву призводили не лише до плінності кадрів, а й до халатного виконання своїх обов'язків, що мало наслідком затримки в наданні формулярних списків та різних звітних відомостей. Скасування межової судової системи в такому регіональному варіанті було неминучим за правління Миколи I, який проводив політику уніфікації, централізації та бюрократизації.

Список використаної літератури

1. Акманов А. И. Межевые работы на башкирских землях в конце XVIII–XIX вв. [Электронный ресурс] / А. И. Акманов // Вестник Башкирского университета. – 2012. – Т. 17, № 1(1). – С. 731–733. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/mezhevyey-raboty-na-bashkirskih-zemlyah-v-kontse-xviii-xix-vv> ; Акманов А. И. Mezhevyey raboty na bashkirskikh zemlyakh v kontse XVIII–XIX v. [Elektronnyy resurs] / A.I. Akmanov // Vestnik Bashkirskogo universiteta. – 2012. – Т. 17, № 1(1). – С. 731–733. – Rezhim dostupa: <https://cyberleninka.ru/article/v/mezhevyey-raboty-na-bashkirskih-zemlyah-v-kontse-xviii-xix-vv>

2. Воронина А. А. Система подготовки межевых кадров в России в XIX – начале XX вв. [Электронный ресурс] / А. А. Воронина // Интерэкспо Гео-Сибирь. – 2011. – Т. 6. – С. 44-47. - Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-podgotovki-mezhevyh-kadrov-v-rossii-v-xix-nachale-xx-vv> ; Voronina A. A. Sistema podgotovki mezhevykh kadrov v Rossii v XIX – nachale XX v. [Elektronnyy resurs] / A. A. Voronina // Interekspo Geo-Sibir. – 2011. – Т. 6. – С. 44-47. - Rezhim dostupa : <https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-podgotovki-mezhevyh-kadrov-v-rossii-v-xix-nachale-xx-vv>

3. Ворончук І. О. Возний [Електронний ресурс] / І. О. Ворончук // Енциклопедія історії України в 10-ти т. – Київ : Наукова думка, 2003. – Т. 1 : А-В. – С. 601-602. – Режим

доступу : <http://www.history.org.ua/?termin=Voznyj> ; Voronchuk I. O. Voznyi [Elektronnyi resurs] / I.O. Voronchuk // Entsyklopediia istorii Ukrainy v 10-ty t. – Kyiv : Naukova dumka, 2003. – Т. 1 : А-V. – S. 601-602. – Rezhym dostupu : <http://www.history.org.ua/?termin=Voznyj>

4. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.), ф. 489, оп. 1, спр. 1, 499 арк. ; Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti (dali – Derzharkhiv Vinnytskoi obl.), f. 489, op. 1, spr. 1, 499 ark

5. Держархів Вінницької обл., ф. 515, оп. 1, спр. 3, 18 арк.; Derzharkhiv Vinnytskoi obl., f. 515, op. 1, spr. 3, 18 ark.

6. Держархів Вінницької обл., ф. 515, оп. 1, спр. 4, 25 арк.; Derzharkhiv Vinnytskoi obl., f. 515, op. 1, spr. 4, 25 ark.

7. Держархів Вінницької обл., ф. 515, оп. 1, спр. 5, 15 арк.; Derzharkhiv Vinnytskoi obl., f. 515, op. 1, spr. 5, 15 ark.

8. Держархів Вінницької обл., ф. 515, оп. 1, спр. 6, 12 арк.; Derzharkhiv Vinnytskoi obl., f. 515, op. 1, spr. 6, 12 ark.

9. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.), ф. 119, оп. 1, спр. 4, 116 арк.; Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti (dali – Derzharkhiv Khmelnytskoi obl.), f. 119, op. 1, spr. 4, 116 ark.

10. Держархів Хмельницької обл., ф. 120, оп. 1, спр. 3043, 1795 арк.; Derzharkhiv Khmelnytskoi obl., f. 120, op. 1, spr. 3043, 1795 ark.

11. Держархів Хмельницької обл., ф. 134, оп. 1, спр. 77, 241 арк.; Derzharkhiv Khmelnytskoi obl., f. 134, op. 1, spr. 77, 241 ark.

12. Держархів Хмельницької обл., ф. 134, оп. 1, спр. 112, 153 арк.; Derzharkhiv Khmelnytskoi obl., f. 134, op. 1, spr. 112, 153 ark.

13. Держархів Хмельницької обл., ф. 134, оп. 2, спр. 6, 39 арк.; Derzharkhiv Khmelnytskoi obl., f. 134, op. 2, spr. 6, 39 ark.

14. Держархів Хмельницької обл., ф. 134, оп. 2, спр. 32, 14 арк.; Derzharkhiv Khmelnytskoi obl., f. 134, op. 2, spr. 32, 14 ark.

15. Лобанова А. А. Система подготовки межевых кадров в России в XIX – начале XX веков [Электронный ресурс] / А. А. Лобанова // Сибирский педагогический журнал. – 2013. – № 1. – С. 50–53. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/v/sistema-podgotovki-mezhevyh-kadrov-v-rossii-v-xix-nachale-xx-vekov> ; Lobanova A. A. Sistema podgotovki mezhevykh kadrov v Rossii v XIX – nachale XX vekov [Elektronnyy resurs] / A.A. Lobanova // Sibirskiy pedagogicheskiy zhurnal. – 2013. – № 1. – S. 50–53. – Rezhim dostupa : <https://cyberleninka.ru/article/v/sistema-podgotovki-mezhevyh-kadrov-v-rossii-v-xix-nachale-xx-vekov>

16. Малиновский Ф. Л. Исторический взгляд на межевание в России до 1765 г. / Ф.Л. Малиновский. – Санкт-Петербург : Типография А. Сычева, 1844. – 168 с. ; Malinovskiy F. L. Istoricheskiy vzglyad na mezhevanie v Rossii do 1765 g. / F. L. Malinovskiy. – Sankt-Peterburg : Tipografiya A. Sycheva, 1844. – 168 s.

17. Некрасов Ф. Г. Межевание земель в России: (Межевые законы) : Конспект. излож., приспособл. для первоначального общего ознакомления с рус. Межеванием / Ф.Г.Некрасов. – Москва: скл. у авт., 1915. – 141 с. ; Nekrasov F. G. Mezhevanie zemel v Rossii: (Mezhevye zakony) : Konspekt. izlozh., prisposobl. dlya pervonachalnogo obshchego oznakomleniya s rus. Mezhevaniem / F. G. Nekrasov. – Moskva: skl. u avt., 1915. – 141 s.

18. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). 1-е собр. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 26 (1800–1801). – 873 с. ; Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (dalee – PSZ). – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 26 (1800–1801). – 873 s.

19. ПСЗ. – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 31 (1810–1811). – 942 с.; PSZ. – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 31 (1810–1811). – 942 s.

20. ПСЗ. – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 32 (1812–1814). – 1105 с.; PSZ. – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 32 (1812–1814). – 1105 s.

21. ПСЗ. – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 33 (1815–1816). – 1171 с.; PSZ. – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 33 (1815–1816). – 1171 s.

22. ПСЗ. – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 35 (1818). – 672 с.; PSZ. – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 35 (1818). – 672 s.

23. ПСЗ. – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 38 (1822–1823). – 1352 с.; PSZ. – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 38 (1822–1823). – 1352 s.

24. ПСЗ. – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 40 (1825). – 629 с.; PSZ. – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 40 (1825). – 629 s.

25. ПСЗ. – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 44: Часть 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – 410 с.; PSZ. – 1-е собр. – СПб., 1830. – Т. 44: Chast 2: Shtaty po dukhovnoy i po grazhdanskoj chasti: Shtaty po grazhdanskoj chasti (1715–1800). – 410 s.

26. ПСЗ. – 2-е собр. – СПб., 1841. – Т. 15 (1840). – 855 с.; PSZ. – 2-е собр. – СПб., 1841. – Т. 15 (1840). – 855 s.

27. Рулев М. С. Реформы межевания и межевого суда в XVIII веке: проблемы и результаты [Электронный ресурс] / М. С. Рулев // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2013. – Выпуск № 4 (28). – Режим доступа : <http://www.scientific-notes.ru/pdf/033-022.pdf> ; Rulev M. S. Reformy mezhevaniya i mezhevogo suda v XVIII veke: problemy i rezultaty [Elektronnyy resurs] / M. S. Rulev // Uchenye zapiski. Elektronnyy nauchnyy zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – Vypusk № 4 (28). – Rezhim dostupa : <http://www.scientific-notes.ru/pdf/033-022.pdf>

28. Смирнов Г. С. Организация генерального межевания в России [Электронный ресурс] / Г. С. Смирнов, С. С. Смирнов // Социум и власть. – 2009. – № 1 (21). – С. 104–110. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-generalnogo-mezhevaniya-v-rossii> ; Smirnov G. S. Organizatsiya generalnogo mezhevaniya v Rossii [Elektronnyy resurs] / G.S. Smirnov, S. S. Smirnov // Sotsium i vlast. – 2009. – № 1 (21). – S. 104–110. – Rezhim dostupa : <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-generalnogo-mezhevaniya-v-rossii>

29. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 1254, оп. 1, спр. 1411, 15 арк.; Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 1254, op. 1, spr. 1411, 15 ark.

30. Шевчук А. В. Кадровий склад підкоморських судів Правобережної України (1797–1832) [Електронний ресурс] / А. В. Шевчук // Інтермарум: історія, політика, культура. – 2018. – № 5. – С. 182–200. – Режим доступу : <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/154778> ; Shevchuk A. V. Kadrovyi sklad pidkomorskykh sudiv Pravoberezhnoi Ukrainy (1797–1832) [Elektronnyi resurs] / A. V. Shevchuk // Intermarum: istoriia, polityka, kultura. – 2018. – № 5. – S. 182–200. – Rezhym dostupu : <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/154778>

Стаття надійшла до редакції 23.02.2019 р.

A. Shevchuk

DISTRICT SURVEYING COURTS OF THE PODOLIAN GOVERNORATE (1814-1840): FOUNDATION, STRUCTURE, STAFFING AND SOCIAL PROFILE

The incorporation of the Polish-Lithuanian Commonwealth's lands has opened a new stage in the historical development of the Right-Bank Ukraine. Catherine II at first extended the Russian administrative and judicial system to the region, but her successor Paul I, restored the validity of the Lithuanian statutes and elements of Polish judiciary for the sake of receiving support from local elites. The Podcomorous Courts were used to distinguish landlords and state estates.

In 1814, at the request of the local nobility, the system of district surveying courts was distributed to the Podolian Governorate, which consisted of two parts: the court of first instance and the court of appeal. The court of first instance consisted of a powiat surveying judge, which was chosen by lot, arbitrators of parties and office clerks. The structure of the appellate institution was elected from 15 to 21 judges headed by a chairman for a term of three years.

Most judges, being wealthy landlords, did not want to serve in elected positions and perceived service as a duty, which led to "personnel shortage" and staff turnover. The employees of the court (elective bedels, appointed secretaries or regents, land surveyors and prosecutors) belonged to landless nobles. To dismiss a judge was difficult due to the position of the provincial government. The state did not finance the district surveying courts, and the established prices for their work were insignificant, which gave rise to a negligent attitude to fulfill their duties.

In fact, the state has given the boundaries of the landed estates to the bailiffs of district surveying courts, which could not continue under the reign of Nicholas I, which pursued a policy of centralization, unification and bureaucratization.

Key words: *Podolian Governorate, Russian Empire, district surveying court of first instance, district surveying court of appeals, surveying judges and employees, "personnel shortage", remuneration of labour.*

УДК94(477.62)“1943/1945”

N. Shypik

LABOR MOBILIZATIONS OF THE CIVIL EMPLOYABLE POPULATION AS A MECHANISM OF ATTRACTING THE LABOR FORCE TO THE HEAVY INDUSTRY ENTERPRISES OF DONETSK REGION IN 1943-1945

The article is devoted to the study of the range of problems related to the labor mobilization of the civil employable population to the heavy industry enterprises of the Donetsk region in 1943-1945. The article is devoted to the study of the range of problems related to the labor mobilization of the civil employable population to the heavy industry enterprises of the Donetsk region in 1943-1945. Special attention is paid to the mechanism of a labor mobilization, social conditions, in which mobilized people were after the arrival in Donetsk region and a fight against desertion.

Key words: *labor mobilization, reconstruction, Donetsk region, a fight against desertion.*

The need for providing the front-line demands and, subsequently, the rapid reconstruction of strategically important enterprises in the face of acute shortage of manpower became an ideological basis for the widespread use of tested mobilization methods of attracting labor force within the frameworks of command economy by the party and state leadership.

Soviet historiography contains extremely limited information and, at the same time, positive evaluations of labor mobilizations as necessary, justified in view of the strategic factor and the successful actions of the Party-Soviet leadership. The authors emphasized the heroic work of mobilized people in the conditions of the patriotic rise of the Soviet people. An access to archival sources in the post-Soviet era enabled a substantive study of the problem. Modern scholars have drawn the attention to an ambiguous nature of labor mobilization, pointing to the contradictory aspects of the reconstruction of heavy industry in general.

P.Knyshevskiy noted that the labor mobilization of the civil employable population was one of the methods of meeting the needs of military industrial production in the conditions of the barrack economy, along with the mobilization of liable for military service people, involving the demobilized, interned, German prisoners of war, human resources of the GULAG, and etc. He pointed out on the difficulties in its implementation, related to interregional displacement; the repressive nature of the legislative settlement of the problem of desertion of mobilized people. I. Vetrov, M. Loboda, L. Khoynatska, studying the social aspect, noted the presence of forced mobilization, the absence of normal working conditions, simple living conditions, malnutrition and untimely payment of wages, which resulted in a high level of labor turnover. A notable feature of "Postwar Ukraine: Essays on Social History (second half of the 1940s-mid-1950s)" monograph is a consideration of mobilized workers as a subject of history. [1].

Consequently, over the past two decades, scientists have made a significant contribution to the study of methods for mobilizing labor to reconstruction of the enterprises of strategic importance. Further study of the problem requires a detailed consideration of the implementation of labor mobilizations at the level of the regions and sectors of the economy, and accordingly the attraction of a wide range of local sources by the researchers.

In this article an attempt is made to consider the features of the mobilization of the labor force in Donetsk region (earlier Stalin Oblast) in 1943-1945, in particular, such as the mobilization mechanism, the living and labor conditions of mobilized workers, on the basis of the exploration of modern scholars and the involvement of a broad source base, as well as the organization of struggle against labor desertion.

The source of the study consist of decrees of the Presidium of the Verkhovna Rada of the USSR, Resolutions of the State Defense Committee (hereinafter SDC), correspondence of the party, Soviet and economic bodies on the progress of the mobilization of the labor force, report of complaints of the youth, mobilized for the building of industrial objects, certificates on the fighting against desertion in industry. The important issues for studying the problem are the materials of the Bureau of Accounting and the division of labor force under the rule of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR.

At the legislative level, the labor mobilization was formalized by the Decree of the Presidium of the Verkhovna Rada of the USSR dated February 13, 1942. It extended to the employable urban population - men from 16 to 55 years old and women from 16 to 45 years old who did not work in state institutions and enterprises, as well as rural population. An exception was made for mothers who had children under the age of 4, in the absence of other family members, who were able to provide care for them; pregnant women, starting from the 5th month of pregnancy [1, p.16]; persons dismissed by the medical commission; the lonely ones whose

mobilization was connected with the liquidation of the collective farm and those who had old parents who were in need of nursing care [2, p. 73].

A significant part of the tasks of the labor mobilization of manpower to industrial enterprises of the Stalin region in 1943 relied on local residents. Thus, by the decision of the State Defense Committee "On the mobilization of the employable population for the enterprises of the People's Commissar № 4275 and the People's Commissar of coal industry № 4433", it was planned to mobilize 83 thousand people in the Stalin region [3]. In 1944 there was a tense situation with local labor resources [4, p. 80]. In a telegram dated December 8, 1943, the Central Committee of the CPU (b)U requested the People's Commissariat of Defense of the USSR to dismiss the urban and rural population from the Stalin region from further mobilization, since according to the plan to provide the labor force of agriculture, industry, transport, construction, taking into account the number of employable population, the average annual agricultural needs, mobilization tasks for the rebuilding of industry, schools of FT and Military Commissariat, a shortage of manpower was formed. [5, p. 5, 59, 62-65].

In 1944 57.6 thousand mobilized people came to the colliery undertaking of the Stalinugol plant. Mostly there were people from the Ukrainian SSR (98.2%). The largest number was from Vinnytsa (37.4%), Donetsk (16.7%), and Kirovograd (10.1%). A general plan for sending workers to these enterprises was performed only 82.1%, almost entirely at the expense of the rural people mobilized by the Soviet authorities and through the People's Commissariat of Defense.

A mechanism for mobilizing the labor force was created, impulses for the USSR State Defense Committee, which issued numerous resolutions on mobilization, first of all, to strategic importance areas. The Bureau for Accounting and Distribution of Labor Force under the rule of the Council of People's Commissars of the USSR was preparing arrays for the mobilization of labor force to the enterprises of a certain commissariat and sent them to the fields of recruitment. Region bureaux of accounting and Distribution of a labor force at the regional executive committees, mobilization departments at the rayon executive committees made a monthly report on the availability of non-working employable people in the cities and rural residents of working age, and each ten days - reports on the implementation of mobilization tasks. Party leaders were also responsible for the timely implementation of mobilization tasks. Reports on the implementation of mobilization tasks were heard at the meetings of the Bureau of the regional commissions of the party and regional executive committees [2, p.73,74]. Sectoral commissars sent their representatives to the places of appeal for departure and accompaniment mobilized to the places of destination. Mobilization was supposed to be accompanied by political and educational work on the importance of rebuilding the national economy and their personal involvement.

As a result of hostilities, the residential sector in Stalin region suffered considerable damage. For the purpose of maximizing the population, an order was adopted to seal the residential space of the public sector and private home ownership In the cities [12; p.103]. Difficulties in the rehousing of mobilized workers were accompanied by the inability to buy the most necessary things, such as: soap, matches, shoes, clothes, etc. [13; p.33]. They did not have time to create the necessary conditions for arriving masses. The managers of the companies, reporting on the rehousing of the arrivals, argued that everything was done, "despite the fact that the housing stock of mines are destroyed and do not have equipment and inventory. The hostels are equipped with washbasins, troughs, buckets and furniture, but not in sufficient quantity" [14; p.325]. Subsequently, it was clarified that "not everywhere the normal living conditions were

created for mobilized people " [9; p. 189.]. The head of the coal industry department of the Central Committee of the CP(b)U stated that the difficult living conditions in which the mobilized workers were, is one of the reason of desertion. Due to the lack of baths, laundries, soaps many workers did not bath and change clothes for 1.5 - 2 months at the mines. While visiting the dormitory of mine 4/5 Mykytivka, the head of the department found that the workers slept on the boards without bedding in the same clothes, in which they worked. It was dirty in the dining room on this mine, there were not enough seats. Wages were delayed for 2 – 2,5 months, in addition there were cases of mass shortchanges of workers [15; p.3.]. Party leadership often managed to administer through publishing the directive guidance, such as "immediately improve the living conditions in all working mines and especially newcomers in order to completely eliminate the fluidity of the labor force in the near future" [16; p.29.]. A number of managers were excluded from the party, fired from work, because they did not created conditions for the mobilized people.

The food supply was extremely slow. In 1944, it was not always possible to organize dining rooms, and sometimes even with the opening of the dining rooms, mobilized people eating only once a day. It was also allowed to shortchange the workers in determining the cost of food [17; p.189]. One way to solve the food problem was to send several mobilized workers home for products for themselves and for the rest of the workers.

The problem of food supply for mobilized people was fixed by the organs of the People's Commissariat of the State Security in 1944 and in 1945. Thus, in November 1944, the Deputy of the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR sent a special report "On complaints of the youth, mobilized for the construction of industrial objects of the Artemiv district, Stalin region" to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine. In October military censorship revealed 15 letters with complaints about living conditions and lack of food. Worker Luzhanets from Chasov-Yar wrote in his letter to Kamyanets-Podilsky region:

"... We were brought here to work, placed in cold dormitories, the work was given heavy. You had to be in the cold for 12 hours. We ate 2 times a day, but one borsch. All our clothes were wore out, the products were over, I do not know whether we'd survive the winter ...". Another worker from Chasov-Yar wrote to Zhytomyr region: "... I have been already sick for 3 months, doctors do not let go, they say, work as you can. Now I'm not a good worker, shoeless, undressed, hungry and sick ..." [18; p. 1-3].

In the next special message of the People's Commissariat of State Security of the Ukrainian SSR, dated June 23, 1945, it was reported that the complaints of mobilized workers to the coal industry about commodity difficulties were found during the perlustration [19; p.18-20].

Many mobilized people tried to obtain an official permit to return home, and in case of refusal they escaped. According to coal mines, in 1944, 207.4 thousand people arrived at the Stalin and Voroshilovgrad mines, and for various reasons 128.4 thousand people left, that is 61.9% of the total number of arrivals through mobilization, including - 27% voluntarily [19; p.23]. Escape from the enterprises of the military or equivalent to it industry was punished in accordance with the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR dated December 26, 1941, an imprisonment for a term of 5 to 8 years. The arbitrary abandonment of the enterprise in the conditions of the existence of labor conscription was qualified as labor desertion or desertion from the labor front. [20, p.55].

The head of the coal industry department of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) U.Berezhnyi in a letter to the secretary of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) D.Korotchenko noted that the unauthorized withdrawal of Donbass

enterprises dated February 10, 1944 has become a great problem. From among 79.2 thousand people who arrived in Donbass, 9.7 thousand or 12.2% people went away without permission. Among the reasons for the desertion, he counted: 1) impunity, because in his opinion the leaders of district and village party organizations completely separated from the struggle; 2) lack of political work in the places of mobilization, and at the enterprises in which they arrive; 3) heavy living conditions for mobilized. In order to eliminate desertion, he proposed to establish close control over the railways by the People's Commissariat of Railways and the railway police, who will make it impossible to leave the deserters from the enterprises, and all the detainees should be returned in custody to work at the enterprises. He also insisted on the necessity to strengthen the responsibility of chairmen of village councils, collective farms, managers, as well as heads of construction organizations and enterprises for covering and hiring those who deserted from enterprises. He recommended to organize, through the police, the search and transfer to the authorized Commissar of coal those, who deserted from the coal industry to return them to Donbass. He advised to conduct demonstrative trials in some areas over the most evil deserters, as well as those who covered them. He emphasized the importance of creating the necessary housing and living conditions for the mobilized workers and their proper production use at the coal enterprises. Finally, he proposed to strengthen political and educational work by affixing readers of newspapers and campaigners to the hostels, and conducting conversations with the leading workers of mines, Komsomol organizations, trade unions and party organizations [15, p. 3, 4].

The highest level of desertion among the immigrants from other regions [21, p.1], gave grounds for the chiefs of coal enterprises to blame the managers of the regions for the turnover of workers, who have arrived from those regions. According to the head of the trustee of Kirovugol Voroshilovgradugol plant, such leaders "did not attach proper importance to Donbass coal industry, did not conduct mass-explanatory work during the departure." It was also pointed out that the impunity of deserters when returning home, as well as the placement of work in the place of residence. "Are there many workers who send letters to their families asking them to inform or condemn those who returned home? If not, then we will run away. Their families inform them that there are such people and they were not condemned, so people continue to escape" [14, p.325]. Commissioner of the coal industry commissariat in January 1944 proposed to pass a law in conformity with which, not only deserters of coal enterprises, but also the heads of collective farm councils and other people would be condemned to forced labor in Donbass mines for concealing the deserters [14, p.272].

The problem of impunity for deserters was the subject of discussion by the judicial authorities. Thus, in the report of the Head of the Military Tribunal of Voroshilovgrad Region dated May 2, 1944, it was reported that on the mine control of Izvarin 196 people were deserted during the January-February, and no case was filed for consideration. The checking of the impunity of the deserters revealed that most of them did not work due to the lack of shoes, as well as the fact that the some children of these workers were not taken to the nursery. In some cases, it was claimed that mobilized workers are called for a job only for 3 months, and some people even got mobilization sheets for a 3-month period in Chernivtsi region. At the end of the term, people were not allowed to go out, and they went by themselves, believing that they had legitimate grounds for doing so. When such deserters were put on a trial, they rightly stated that they became deserters as a result of deceit of the recruiters [2, p.30, 31].

To overcome the impunity of labor deserters, on June 29, 1944, the People's Commissars of the USSR adopted the Resolution "On the elimination of deficiencies in the practice of applying

the decree of the Presidium of the Verkhovna Rada of the USSR dated December 26, 1941". Public Prosecution Office, the People's Commissariat of Justice and the NKVD bodies were accused of giving up the situation with a phenomenon like desertion [22, p.120]. The resolution was foreseen for mandatory investigation in cases involving violations of labor discipline. It is indicated the mandatory establishment of the desertion fact, the possible location and taking measures for the detention by the police. The investigation was supposed to end in a three-day term and only in a case of its special complexity - up to 10 days. Consideration of the case in absentia was prohibited. Procedural registration was shortened: interrogation of the deserter, if necessary, interrogation of the witness, the choice of precautionary measures, a decree of the investigator, approved by the prosecutor on commitment for trial.

Assuming an increase of the volume of work of the prosecution agencies, a number of industrial areas, such as: Stalin, Voroshilovgrad, Kharkiv, Dnipropetrovsk, and Zaporizhzhya increased the staff of investigative bodies. In summer 1944 in the letter of the Prosecutor of the USSR to the secretary of the Central Committee of the CPU, it was indicated that there was an additional minimum of 100 investigators for these regions of Ukraine. [23, p.12]. It was a question of the need to immediately take measures for the recruitment and transfer of investigators from other regions to the main industrial regions and the allocation of the position of investigator from party organizations [23, p.13]. Employees of the central office of the Prosecutor Agencies of the Ukrainian SSR were sent to organize work in 10 regions of Ukraine. The representatives of regional public prosecution offices were sent with the same purpose. Their activities covered 22 districts in Stalin region, 12 in Voroshilovgrad region, 13 in Chernihiv one and 9 in Sumy region. Several enterprises organized a direct supervision by the public prosecution office. Only in July and August the prosecutor agencies received 30.265 thousand materials on the deserters of the military industry from 8 regions, and not from all regions. Before issuing the resolution, at the first half of 1944, monthly they received 9,800 materials. [23, p. 15-17].

In order to identify the deserters it was considered to carry out a thorough check by the mobilization lists those who came back and to send the materials to the public prosecutor office [23, p.15, 16]. The Bureau of State Security was also involved in the case. This Bureau carried out the perustration of correspondence in order to establish the facts of desertion. Thus, in a special constitution of the People's Commissar of the State Security of the USSR "On the Desertion of the mobilized workers for the reconstruction of the industry of the Ukrainian SSR from the Labor Front" dated September 11, 1944 it was reported that from July 1 to August 15, 1944, military censorship was processed postal correspondence from the population of Sumy, Chernihiv, Vinnytsia, Odesa regions. It was detected 153 reports on the desertion [23, p.24].

An increase of a number of materials submitted to deserters, which were brought to trial has become a result of a hard work of law enforcement agencies. In July 1944, 3.211 thousand people were arrested and put on a trial of the military tribunal [23, p.17, 18]. A large number of cases were returned for investigation. Thus, in August 1, only 398 cases were returned for the investigation. Thus, only at the first half of August, 398 cases were returned for the investigation. Thus, only at the first half of August, 398 cases were returned for the interrogation. Incorrect mobilization was one of the reason for returning the cases: people under 16 years old, seriously ill were sent to work, parental status of mobilized workers. A large number of cases were suspended because investigation was stopped. There were cases of unjustified conviction. Thus, the Tribunal of Stalin Region condemned the desertion of V. P. Melnyk, born in 1887, who was

not to be mobilized by the age, and Bublik M.I., who did not desert, but was sent to another job. [23, p. 35].

The number of cases considered by the court of the military tribunal has also increased. An overview of the work of the military tribunals of the NKVD of the Ukrainian district in the cases of convicts for desertion showed that in the third quarter of 1944, 11.1 thousand cases were received, 7415 were considered, and 3272 were sent for investigation. From the total number of defendants 58.9% were convicted for 5 years, 20% - for 6 years, 11.2% years - 7 years, 6.6% - 8 years, conditionally - 3.3%, less than 5 years - 0.9%. They organized showtrial of the military tribunal over deserters at some enterprises [23, p.33]. Guided by the principles of the national economic expediency, the leaders sought the opportunities to use the convicts in the interests of the region. Thus, at a meeting of the Bureau of the Voroshilovgrad Committee for the purpose of their labor exploitation, it was decided to send a petition to L. Beriia, the People's Commissar of Internal Affairs of the USSR with a permission to organize a camp of convicted deserters from industrial enterprises [24, p. 13, 16].

One of the consequences of increasing the fight against the desertion was the increase of cases of voluntary return of deserters to production. Thus, by mid-August more than 1 thousand people returned to Stalin region. [23, p.2].

As for those who returned voluntarily, the Prosecutor of the USSR proposed to mitigate the punishment: to qualify their actions as a long unexcused absence and to condemn to correctional tasks for a term of 6 months in accordance with the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR dated June 26, 1940 [23, p. 3]. Under these conditions, on December 30, 1944, a new Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR "On the Amnesty For Persons Who left Military Industry Enterprises without permission and willingly Returned to them again" was adopted. The decree became widely publicized. Its text was printed in newspapers, posted up on a large screens. The enterprises held a meeting to prove its content to the workers, they allocated some agitators [21, p.1]. Only in the Stalin region, during the month after the adoption of the decree on the amnesty, 1962 people returned to the defense industry enterprises with the help of the public prosecutor's office, the police, the business managers. But at this period of time, 2.719 people deserted. This situation rouse doubts about the effectiveness of the measures [25, p. 3]. During the intensive work, the public prosecutor's office and the court drew their own conclusions on the causes of desertion, such as: an insufficient explanation of the decree, incomplete coverage of hostels, lack of baths (especially in a number of enterprises of the coal industry), clubs and cultural entertainments, delays in salaries, poor organization of catering, clothing, footwear and medical services; the impunity of those who concealed deserters [23, p.37].

Consequently, in order to cover the shortage of the labor force, which was necessary for rebuilding work at the heavy industry enterprises of the Donetsk region in 1943-1945, the Party and Soviet leadership succeeded in mobilizing methods tested in the command economy during wartime, namely, labor mobilization of urban and rural population of working age. During its implementation, huge opportunities were in use of the human potential inherent in totalitarian systems. The dismissive attitude to the living conditions and work of the mobilized people significantly influenced the level of performance of the state tasks set, in the direction of its decline. In response to the neglect of elementary social needs, on the part of the mobilized people at the individual level, which manifested itself in the escapes from the enterprises, and which during the existence of labor conscription got the name of labor desertion. Punishment by the security forces was alternated with more lenient measures aimed at obverting mobilized workers

to the government. However, in the terrible social and living conditions, the issue on the solution of the turnover problem of the workers has faltered. The struggle with labor desertion with the help of security agencies cannot be called successful.

References

1. Чадаев Я. И. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.) / Я. И. Чадаев. - 2-е изд. - Москва : Мысль, 1985. - 492 с. ; Chadaev Ya. I. Ekonomika SSSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1941—1945 gg.) / Ya. I. Chadaev. - 2-е изд. - Moskva : Mysl, 1985. - 492 s. ; Кнышевский П. Н. Государственный комитет обороны: методы мобилизации трудовых ресурсов / П. Н. Кнышевский // Вопросы истории. - 1994. - № 2. - С. 53-65 ; Knyshevskiy P. N. Gosudarstvennyy komitet oborony: metody mobilizatsii trudovykh resursov / P. N. Knyshevskiy // Voprosy istorii. - 1994. - № 2. - S. 53-65 ; Повоенна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х - середина 1950-х рр.) : у 2-х кн., 3-х ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. - Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. - Кн. 1, ч. 1-2. - 351 с. ; Povoenna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh - seredyna 1950-kh rr.) : u 2-kh kn., 3-kh ch. / vidp. red. V. M. Danylenko. - Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. - Kn. 1, ch. 1-2. - 351 s.; Ветров І. Засоби залучення трудових ресурсів до відбудови важкої промисловості України (1943–1950 рр.) / І. Ветров // Сторінки воєнної історії України. - 2010. - 13. - С. 216-227 ; Vietrov I. Zasoby zaluchennia trudovykh resursiv do vidbudovy vazhkoï promyslovosti Ukrainy (1943–1950 rr.) / I. Vietrov // Storinky voiennoi istorii Ukrainy. - 2010. - 13. - S. 216-227 ; Хойнацька Л. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.) / Л. Хойнацька // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. - 2004. - Вип. 8, ч. 2. - С. 259-264 ; Khoynatska L. Mobilizatsiia silskoho naseleння na vidbudovu vazhkoï promyslovosti Ukrainy (1943–1950 rr.) / L. Khoynatska // Storinky voiennoi istorii Ukrainy : zb. nauk. st. - 2004. - Vyp. 8, ch. 2. - S. 259-264; Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941 - 1950) / М. К. Лобода. - Київ, 2012. - 215 с. ; Loboda M. K. Trudovi resursy u vazhkii promyslovosti Ukrainy pid chas natsystsoï okupatsii ta u vidbudovnyi period (1941 - 1950) / M. K. Loboda. - Kyiv, 2012. - 215 s.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф.1, оп. 23, спр. 1185 ; Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali TsDANO Ukrainy), f.1, op. 23, spr. 1185.

3. Кравченко Е. Л. Обеспечение рабочей силой угольных предприятий Донецкой области (1943-1945 гг.) / Е. Л. Кравченко // Новые страны истории Донбасса. - 1995. - Кн. 4. - С. 121-128 ; Кравченко Е. Л. Обеспечение рабочей силой угольных предприятий Донецкой области (1943-1945 гг.) / Е. Л. Кравченко // Новые страны истории Донбасса. - 1995. - Кн. 4. - С. 121-128.

4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1234 ; TsDANO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 1234

5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 542 ; TsDANO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 542.

6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3405 ; TsDANO Ukrainy, f.1, op.23, spr. 3405.

7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 76, спр. 1020 ; TsDANO Ukrainy, f. 1, op. 76, spr. 1020.

8. ЦДАГО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1144 ; TsDANO Ukrainy, f. 2, op. 7, spr. 1144.

9. ЦДАГО України, ф. R.4626, оп. 2, спр. 9 ; TsDANO Ukrainy, f. R.4626, op. 2, spr. 9.

10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 76, спр. 995 ; TsDANO Ukrainy, f. 1, op. 76, spr. 995.

11. Державний архів Донецької області (далі ДАДО), ф. R.4383, оп. 1, спр. 1 ; Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti (dadi DADO), f. R.4383, op. 1, spr. 1.

12. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 748 ; DADO, f. 326, op. 2, spr. 748.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 76, спр. 903 ; TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 76, spr. 903.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 76, спр. 879 ; TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 76, spr. 879.
15. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 161 ; DADO, f. 326, op. 2, spr. 161.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1391 ; TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 1391.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2037 ; TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 2037.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2035 ; TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 2035.
19. Кнышевский П. Н. Государственный комитет обороны: методы мобилизации трудовых ресурсов // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 53-65 : Knyshevskiy P. N. Gosudarstvennyu komitet oborony: metody mobilizatsii trudovykh resursov // Voprosy istorii. – 1994. – № 2. – S. 53-65
20. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 933 ; DADO, f. 326, op. 2, spr. 933.
21. Ветров І. Г. За лаштунками відбудови важкої індустрії УРСР: примусові мобілізації та дезертирство у вугільній промисловості (1943-1945 рр.) / І. Г. Ветров // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6, Історичні науки : збірник наукових праць. - 2008. - Вип. 5 : До 175-річчя НПУ ім. М. П. Драгоманова. - С. 116-123 ; Vietrov I. H. Za lashtunkamy vidbudovy vazhkoj industrii URSR: prymusovi mobilizatsii ta dezertyrstvo u vuhilnii promyslovosti (1943-1945 rr.) / I. H. Vietrov // Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 6, Istorychni nauky : zbirnyk naukovykh prats. - 2008. - Vyp. 5 : Do 175-richchia NPU im. M.P. Drahomanova. - S. 116-123/
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1244 ; TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 1244.
23. Державний архів Луганської області, ф. Р.179, оп. 2, спр. 405 ; Derzhavnyi arkhiv Luhanskoi oblasti, f. P.179, op. 2, spr. 405.
24. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 630 ; DADO f. 326, op. 2, spr. 630.
Стаття надійшла до редакції 05.03.2019 р.

Н.Ф. Шипік

**ТРУДОВІ МОБІЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРАЦЕЗДАТНОГО НАСЕЛЕННЯ ЯК
МЕХАНІЗМ ЗАЛУЧЕННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ДО ПІДПРИЄМСТВ ВАЖКОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1943-1945 рр.**

Необхідність забезпечення фронтвих потреб, а згодом – швидкої відбудови стратегічно важливих підприємств в умовах гострого дефіциту робочих рук стали ідеологічним підґрунтям для широкого використання партійно-державним керівництвом випробуваних в рамках командної економіки мобілізаційних методів залучення робочої сили.

Для покриття дефіциту робочої сили, необхідної для відбудовчих робіт на підприємствах важкої промисловості Донеччини у 1943-1945 рр., партійно-радянське керівництво вдалося до трудової мобілізації міського і сільського населення працездатного віку. В ході її реалізації були використані величезні можливості у розпорядженні людським потенціалом, притаманні тоталітарним системам. Зневажливе ставлення до умов життя і праці мобілізованих робітників суттєво вплинуло на рівень виконання поставлених державних завдань, у бік його зниження. У відповідь на ігнорування елементарних соціальних потреб, з боку мобілізованих на індивідуальному рівні формувалась своєрідна практика виживання, що проявлялась у втечах з виробництва, і яка в часи існування трудової повинності отримала назву трудового дезертирства. Для виявлення дезертирів вважалося за необхідне провести суцільну

перевірку за мобілізаційними списками тих, хто повернувся, та направити матеріали до прокуратури. В рамках посилення боротьби з трудовим дезертирством було передбачено обов'язкове ведення слідства по справам, пов'язаним із порушенням трудової дисципліни. Каральні дії з боку силових структур перемежались з амністією особам, які самовільно залишили підприємства військової промисловості та добровільно повернулися на ці підприємства. Останні мали на меті повернути мобілізованих робітників обличчям до влади. Проте, за жахливих соціально-побутових умов, справа по вирішенню проблеми плинності робітників пробуксовувала. Боротьбу з трудовим дезертирством за допомогою силових структур не можна назвати успішною.

Ключові слова: трудова мобілізація, відбудова, Донецька область, боротьба з дезертирством.

УДК 39=512.165

С.М. Яремчук, І.П. Юзвяк

РЕЛІГІЙНА, МОВНА ТА ЕТНІЧНА САМОБУТНІСТЬ ГАГАУЗІВ МОЛДОВИ ТА УКРАЇНИ

Дослідження та вивчення історії, культури, мови немусульманських тюркомовних народів України і надалі залишається актуальною проблематикою тюркології. Зокрема, актуальною тематикою залишається дослідження одного із маловивчених християнських народів України – гагаузів.

Гагаузи – балканські тюркомовні православні християни, які починають фігурувати в історичній літературі після середини XVIII століття, перебуваючи в складі Османської імперії на Східних Балканах. Роль етнічного розмежування тюрків північно-східної частини Балкан від турецького населення Балкан у часи Османської імперії відіграло те, що гагаузи належали до православних християн. Саме християнство поряд з іншими факторами сприяло збереженню та укріпленню етнічної самостійності гагаузів, формуванню їхньої самобутньої культури, етнічної самосвідомості. У статті розглянуто особливості мовної, релігійної та етнічної ідентифікації гагаузів, простежено їх зміну в історичному контексті, показано їх співвідношення у сучасних реаліях життя гагаузів України та Молдови. Саме релігійна ідентичність має більше значення для етнічної ідентичності гагаузів і в XIX, і в кінці XX століття. У XIX столітті переважання релігійної ідентифікації в етнічній ідентичності гагаузів визначило їх історіософської концепцію, сформувало їх етнічні стереотипи. Саме це переважання було зумовлене частково консервативністю їх суспільства, частково тим, що воно обґрунтувало цінність їх етнічної ідентичності. Крім того, протягом XIX століття процес етногенезу ще тривав, і релігійна ідентифікація всіх гагаузів як християн-православних (крім мовної спільності) стала однією з найважливіших чинників цієї консолідації. «Стійкість» значимості релігійної ідентичності зумовлена низкою факторів, як внутрішніх і зовнішніх. Внутрішній фактор пов'язаний з необхідністю забезпечити «наповнення» етнічної самобутності конкретними рисами.

Ключові слова: гагаузи, ідентифікація, релігія, православ'я, тюркомовні народи, «Гагауз Ері».

Поняття «ідентичність» сьогодні широко використовується в філософії, психології, етнології, культурної та соціальної антропології з різними значеннями і в різних аспектах. У найзагальнішому розумінні воно означає усвідомлення приналежності об'єкта (суб'єкта) іншого об'єкта (суб'єкта) як частини і цілого, особливого і загального. Головною характерною ознакою і основою цього поняття є тотожність самому собі. Етнодиференційними ознаками при цьому можуть виступати мова, етнічні стереотипи поведінки, конфесійна приналежність і т.д.

Картина співвідношення релігійної та мовної ідентифікації гагаузів на перший погляд може видаватися досить простою – і в XIX і в XX століттях переважає релігійна ідентифікація. І все ж еволюція не виключається також. Більш того, сама по собі ця еволюція характеризує різні процеси, що відбуваються в гагаузькому суспільстві. Для того, щоб виявити характер і напрям цієї еволюції, розглянемо спочатку стан справ в XIX столітті. Безсумнівно, релігійна ідентифікація в той період була набагато більш значущою. На користь цього можна навести два аргументи:

1) саме значимістю релігійної ідентифікації пояснюється сама поява гагаузів в Бессарабії: зберігаючи її, вони покинули Балкани, рятуючись від переслідувань турків-мусульман;

2) гагаузи в офіційних джерелах XIX та XX століть не виділялися з-поміж болгар [8, с. 8]

Безсумнівно, переселення гагаузів на землі Бессарабії в свідомості самих гагаузів пов'язане з бажанням зберегти таку значущу для них релігійну ідентифікацію. Дійсно, з XVIII століття, а в XIX столітті особливо, загострилися відносини між мусульманами і християнами в межах Османської імперії. Цьому сприяли і російсько-турецькі війни, що породжували надії на набуття незалежності християнами і одночасно жорстокість мусульман. Разом з тим існували й інші можливі причини для переселень (згадаємо, що переселення гагаузів йшло ще з XVIII століття, тобто з того часу, коли ці території ще не входили до складу Росії, а були околицею імперії Османа). В кінці XVIII століття стало очевидно, що хоча сільське господарство Османської імперії зуміло подолати наслідки кризи кінця XVI-XVII століття, його стан відрізнявся нестійкістю, спричиняючи масову втечу селян зі села. Боротьба із втечею селян стала предметом особливих турбот султанського уряду. Зі Стамбула по всій імперії регулярно розсилалися суворі укази, які вимагали від місцевої влади повернення втікачів на колишні землі і прийняття необхідних заходів для запобігання їх відходу. [6, с. 246] До того ж в 70-і рр. XVIII ст. Північно-Східної Болгарії (і конкретно місця проживання гагаузів) стали ареною битв в ході російсько-турецької війни. Обидві сторони вели вуличні бої, в процесі яких страждали мирні жителі.

Хоча інші зазначені обставини цілком могли стати причиною міграції першої хвилі переселенців, версія про зумовленість переселення переслідуваннями за віру переважала в народній свідомості і навіть набула характеру парадигми, в рамках якої пояснювалися і деякі інші факти, зокрема, наявність болгар-мусульман, і те, що гагаузів часто називали болгарами. Хоча її наводять різні автори, зокрема Д.Чакир [10], найбільш показова розповідь «переселенки 1806-1812 р. бабусі Міхаліци», наведений в якості аргументу на користь болгарського походження гагаузів: «Спочатку прийшов один паша в Варну, а потім з великим військом і наказав всіх християн вирізати, крім тих, які були отуречені. Незабаром почалася війна. Після її закінчення турки наказали: або віру, або мову. Тоді одні віддали християнську віру і зберегли мову, а наші (тобто гагаузи) віддали рідну

болгарську мову, але зберегли віру» [1, с. 54]. З одного боку, приналежність до ісламу зумовлювала соціальну диференціацію. Проте, вимагати насильницького переходу в елітну категорію (до речі, мусульмани платили менше податків) щонайменше було не вигідно правлячому класу Османської імперії. З іншого боку, для турків характерна самоідентифікація через релігійну, а не етнічну приналежність [7, с. 244]. Таким чином, «Відмова від рідної мови» і перехід на турецьку мову просто нічого б не дало.

Слід зазначити також, що, наприклад, в XVI столітті на Балканах чисельність мусульман не перевищувала 20% населення. Але і інші 80% - в основному православні, а також тринітарії, богомили, іудеї були не менш лояльними підданими султана, ніж найфанатичніші поборники ісламу, і підтримували його боротьбу з латинським Заходом [4, с. 73].

Таким чином, в ту епоху відносини між турками-мусульманами та православними були іншими, ніж це уявлялося в XIX столітті, коли російсько-турецькі війни і національно-визвольні рухи на Балканах посилювали напруженість між ними. Особливо сильною ця напруженість була в другій половині століття, тобто в той час, коли переселення гагаузів в основному вже відбулися. Разом з тим, події XIX століття і їх наслідки могли бути одним з факторів, що активізували міграцію. І все ж теза про зумовленість переселення гагаузів переслідуваннями за віру швидше свідчить про значущість для них конфесійної приналежності як символу гагаузької своєрідності (тюркомовні православні) і обґрунтування цінності цієї своєрідності.

Нерозвиненість процесу національної самосвідомості частково пояснює те, що спочатку гагаузи не наполягали на ідентифікації себе як гагаузів і не чинили опору тому, що царська влада реєструвала їх як болгарів. Вони говорили гагаузькою мовою, зберігали свої традиції при будь-якій владі, не тяжіючи при цьому до сепаратизму та відокремлення.

Отож, переважання релігійної ідентифікації в етнічній ідентичності гагаузів, безсумнівно, визначило їх історіософську концепцію, сформувало їх етнічні стереотипи. Саме це переважання було зумовлене частково консервативністю їх суспільства, а частково тим, що воно обґрунтувало цінність їх етнічної ідентичності.

А. Скальковський вказує, що переселенці з-за Дунаю селилися «в фортецях Ізмаїлі, Кілії, Бендерах і Акермані (де залишалися деякий час російські гарнізони), в містах Кишиневі та Рені, на землях молдавських бояр і, нарешті, з ногайцями, в кішлах і садибах татарських в Буджаку». Тут вони, продовжує автор, «жили спокійно і дружно серед тубільних мешканців ногайців». [3, с.12] «89 з 92 колоній лежали на землях, що колись були кочовими ногайських Орд» [3]. З татарами і ногайцями гагаузів могла об'єднувати спільність мови (і ті й інші є тюркомовними народами), але не конфесійна приналежність. Не можна сказати, що гагаузи бачили в ногайцях і татарах саме своїх. Вони в більшій мірі користувалися ситуацією і тепер про них не згадують, хоча крім зазначеного, вони скористалися створеною ногайцями системою водопостачання, перейняли у них деякі господарські навички (наприклад, способи влаштування в умовах Буджака загонів і загорож для стійлового утримання худоби, деяку техніку, топоніміку і т.д. Отже, хоча релігійна ідентифікація сама по собі для гагаузів важлива, не завжди конфесійна приналежність є підставою для поділу на «своїх» і «чужих».

Події XX століття не могли не позначитися на співвідношенні різних складових в системі ідентифікацій. Радянська держава, частиною якою стала Бессарабія орієнтувалася на інтернаціоналізм і атеїзм. Атеїстична пропаганда і проникнення російської мови особливо сильно стали позначатися внаслідок широкого поширення шкільної освіти, яка

прагнула замінити родину в якості інституту соціалізації. У 60-і рр. ХХ століття Н.К.Дмитрієв припускав, що еволюція гагаузької мови у зв'язку з її асиміляцією іншими мовами стоїть на межі майже повного зникнення, оскільки молоде покоління гагаузів, що мають середню і навіть вищу освіту, частіше користується іншою мовою, ніж своєю власним [2, с.204].

Разом з тим, і гагаузька мова, і повсякденна релігійність проявляли високу ступінь живучості. Вирішення конфлікту старих і нових культурних норм і орієнтацій гагаузів відбувалося у формі часткової асиміляції. Для неї характерним є те, що нормами і вимогами іншокультурного середовища керувалися практично в одній зі сфер життя – на роботі, а в родині, на дозвіллі, в релігійній сфері, як і раніше, значущими були норми традиційної культури [5, с.19]. І це вважалося настільки оптимальним варіантом, що, наприклад, на викладанні гагаузької мови не наполягали. Поступово почала створюватися гагаузька література. Але при цьому інтерес до інших тюркських мов не спостерігається. Гагаузи охоче вчилися у ВНЗ Росії та України, але не прагнули потрапити в тюркомовні республіки. У випадках, коли вони стикалися з тюркомовними узбеками, казахами і т.д., вони не вважали їх «своїми».

Таким чином, запропонована лінійна концепція історичного розвитку, з більшою акцентацією на етнічну і мовну ідентифікації. Історія гагаузів включалася в історію тюркських народів, і підставою для цього була насамперед спільність мови. Саме мова стала чинником етнічної мобілізації на території Радянського Союзу в 80-і рр. Сама поява подібної концепції свідчить про зміну співвідношення релігійної та мовної ідентифікації на користь мовної складової. Те, що посилення ролі мовної ідентифікації не супроводжувалося посиленням «гагаузізації» культурного життя (школи і ВНЗ Гагаузії функціонують російською, як і інші установи) не применшує її значення. Механізм передачі гагаузької мови та сфера її поширення досить довго існували поза офіційними структурами. Основним соціальним інститутом забезпечення її передачі і функціонування була і залишається сім'я. Цим пояснюється і те, що гагаузи цілком спокійно поставилися до заміни створеної в 1957 р. їх першої писемності на основі кирилиці писемністю на основі латиниці. Ще в кінці ХІХ та на початку ХХ століття В.А.Мошков вказував на те, що діти гагаузів досить успішно вивчають російську мову, незабаром її забувають, але «грамоту російську» (писемність) пам'ятають довго і використовують для того, щоб писати по-гагаузьки [9, с. 38]. Тобто навіть відсутність своєї писемності не було перешкодою для створення текстів гагаузькою мовою.

В кінці ХХ століття процеси етнічної мобілізації, що призвели до розвалу Радянського Союзу і створення національних держав, підштовхнули до зростання національної самосвідомості гагаузів. Це вилилося в створенні автономного регіону «Гагауз Ері».

Наступні події показали специфічність етнічної мобілізації в регіоні: першим монументом, поставленим в автономній Гагаузії, став не пам'ятник якомусь Огуз-хану на коні або Кей-Кавузу, а пам'ятник священику М.Чакіру в Чадир-Лунга (в Монголії в цей час з'явилися пам'ятники Чингіз-Хану, в Узбекистані – Тамерлану). Подібний вибір вказує на значущість релігійної ідентичності гагаузів як християн і в даний час.

Інтерес до етнографії, як і раніше, переважає над інтересом до історії. Символічним є те, що до десятиріччя «Гагауз Ері» були опубліковані не історичні праці, а етнографічні матеріали початку ХХ століття: «Гагаузи Бендерського повіту» В.А.Мошкова і «гагаузько-російсько-молдавський словник» (вперше виданий в 1973 році).

На даний час переважає релігійної ідентичності не виключає стійкого зростання мовної ідентичності. У Гагаузії в дитячих садках і школах вивчається гагаузька мова (в такому ж обсязі як і молдавська), функціонує гагаузьке радіо і телебачення. Але цей процес не «революційний». В освіті, в мас-медіа, в роботі державних установ широко використовується російська мова. Документи в основному молдавською мовою (іноді російською, але не на гагаузькою). Російськими або «інтернаціональними» є більшість назв магазинів і розважальних закладів (цікаво, що у виробничій сфері досить багато гагаузьких назв), величезні рекламні щити молдавською. Зростання релігійного плюралізму внесло корективи в зміст поняття «християни». Якщо Л.С. Берг називає гагаузів релігійними, а В.А. Мошков «твердими християнами», то вони, не уточнюючи, мають на увазі під цим термін «православні християни»[9]. В даний час зростання релігійного плюралізму зумовлює необхідність включення в поняття «християни» баптистів, п'ятдесятників і т.д. Разом з тим, «традиційним» продовжує вважатися саме Православ'я і православні (як на рівні мирян, так і на рівні кліру). Припускають, що вони мають право репрезентувати всіх гагаузів, оскільки саме православ'я є традиційним, і їх (православних) є переважна більшість. Представники інших християнських конфесій висловлюють припущення, що підстав для протистояння з православними немає, тому що всі є християнами (тобто вони роблять акцент на схожості, а не на розбіжностях). Це дозволяє релігійній ідентифікації, як і раніше, відігравати значну роль у визначенні ідентичності гагаузів. «Стійкість» цієї значущості зумовлена низкою факторів, як внутрішніх і зовнішніх. Внутрішній фактор пов'язаний з необхідністю забезпечити «наповнення» етнічної самобутності конкретними рисами. Своєрідність гагаузів є в тому, що вони тюркомовні християни. Зовнішній фактор пов'язаний з характерним для нечисленного народу пошуком більш широкої спільності, необхідністю включення в цивілізаційну спільність. Такою спільністю міг би бути «тюркський світ» і «православний світ» (як різновид християнського світу). Гагаузи не проти включення себе в обидва світи. Але поки що їх етнічні стереотипи, їх світосприйняття і оцінка тих чи інших подій зумовлена їх приналежністю до християнського світу. Одним із прикладів цього можуть служити їх звичаї, обряди і ритуали, які хоча і мають язичницьке походження, але освячені християнською традицією, і викликають інтерес у дослідників. Презентація ж звичаїв, традицій і вірувань як язичницьких цей інтерес неухильно знижує, і тому в Гагаузії невисокий інтерес, наприклад, до тенгріанства, давньої тюркської релігії. Ще одним прикладом є ставлення до історії Османської імперії. Воно таке ж, як і у православному світі.

Тюркський світ в більшості своїй є ісламізованим. І конфесійна приналежність до ісламу в ньому має велике значення. Крім того, у гагаузів немає деяких дуже важливих для тюркського світу традицій: вони не святкують «навруз» (свято доісламського походження), у них немає особливого ставлення до коня (в підручнику гагаузької мови для 1 класу він навіть не названий серед домашніх тварин, до яких віднесено кози, вівці, корови, осли). Якщо турецькою мовою давньотюркський термін *Tanrı*, нарівні з терміном *Allah* використовується для позначення Бога, то в гагаузькій він втрачений. Включення в тюркський світ було б непросто навіть при різкій зміні орієнтацій гагаузького суспільства, але цієї зміни орієнтацій немає. У момент посилення росту гагаузької національної самосвідомості, який супроводжувався захопленням пантюркістськими ідеями, на прапорі Гагаузії було розміщене зображення вовка (тюркського символу). Тепер цього зображення немає і нікого це не обурює.

Отже, релігійна ідентичність має більше значення для етнічної ідентичності гагаузів і в XIX, і в кінці XX століття. У XIX столітті переважання релігійної ідентифікації в етнічній ідентичності гагаузів визначило їх історіософської концепцію, сформувало їх етнічні стереотипи. Саме це переважання було зумовлене частково консервативністю їх суспільства, частково тим, що воно обґрунтувало цінність їх етнічної ідентичності. Крім того, протягом XIX століття процес етногенезу ще тривав, і релігійна ідентифікація всіх гагаузів як християн-православних (крім мовної спільності) стала однією з найважливіших чинників цієї консолідації. В кінці XX століття посилювалося зростання національної самосвідомості. Це підвищило роль мовної ідентичності, але не знизило роль релігійної. «Стійкість» значимості релігійної ідентичності зумовлена низкою факторів, як внутрішніх і зовнішніх. Внутрішній фактор пов'язаний з необхідністю забезпечити «наповнення» етнічної самобутності конкретними рисами. Своєрідність гагаузів полягає в тому, що вони тюркомовні християни. Зовнішній фактор пов'язаний з характерним для нечисленного народу пошуком більш широкої спільності, необхідністю включення в цивілізаційну спільність. Такою спільністю міг би бути «тюркський світ» і «православний світ» (як різновид християнського світу). Гагаузи не проти включення себе в обидва світи. Але на даний час їх етнічні стереотипи, їх світосприйняття і оцінка тих чи інших подій зумовлена їх приналежністю до християнського світу.

Список використаної літератури

1. Гургоров Д. И. Гагаузы – потомки тюркок-огузов или славяно-болгар? / Д.И. Гургоров. – Кишинев : Родно слово ,1988. – 162 с. ; Gurgorov D. I. Gagauzy – potomki tyurok-oguzov ili slavyano-bolgar? / D. I. Gurgorov. – Kishinev : Rodno slovo ,1988. – 162 s.
2. Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков / Н. К. Дмитриев. – Москва : Издательство восточной литературы, 1962. – 607 с. ; Dmitriev N. K. Stroy tyurkskikh yazykov / N.K. Dmitriev. – Moskva : Izdatelstvo vostochnoy literatury, 1962. – 607 s.
3. Дрон И. В. Современная гагаузская топонимия и антропонимия / И. В. Дрон, С.С. Курооглу. – Кишинев : Штиинца, 1989. – 216 с. ; Dron I. V. Sovremennaya gagauzskaya toponimiya i antroponimiya / I. V. Dron, S. S. Kurooglu. – Kishinev : Shtiintsa, 1989. – 216 s.
4. История Востока в 6-ти т. / за ред. Р. Б. Рыбакова. – Москва : Восточная литература, 2000. - Т. III : Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI-XVIII вв. – 696 с. ;
Istoriya Vostoka v 6-ti t. / za red. R. B. Rybakova. – Moskva : Vostochnaya literatura, 2000. - T. III : Vostok na rubezhe srednevekovya i novogo vremeni. XVI-XVIII vv. – 696 s.
5. Ионин Л. Г. Социология культуры : учеб. пособие / Л. Г. Ионин. – Москва : Логос. – 280 с. ; Ionin L. G. Sotsiologiya kultury : ucheb. posobie / L. G. Ionin. – Moskva : Logos. – 280 s.
6. История стран Азии и Африки в Новое время : в 2-х ч. / В. И. Павлов, М. Н. Пак, А.А. Писарев и др. – Москва : Изд-во МГУ, 1989. – Ч. 1. – 384 с. ;Istoriya stran Azii i Afriki v Novoe vremya : v 2-kh ch. / V. I. Pavlov, M. N. Pak, A. A. Pisarev i dr. – Moskva : Izd-vo MGU, 1989. – Ch. 1. – 384 s.
8. Каранастас-Радова О. Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII начала XIX в.) / О. Каранастас- Радова. – Кишинев : Комрат, 2001. – 131 с. ; Karanastas-Radova O. Gagauzy v sostave zadunayskikh pereselentsev i ikh poseleniya v Budzhake (konets XVIII nachala XIX v.) / O. Karanastas- Radova. – Kishinev : Komrat, 2001. – 131 s.

7. Лурье С. В. Историческая этнология : учеб. пособие / С. В. Лурье. – Москва : Аспект Пресс, 1998. – 448 с. ; Lure S. V. Istoricheskaya etnologiya : ucheb. posobie / S. V. Lure. – Moskva : Aspekt Press, 1998. – 448 s.

9. Мошков В. В. Гагаузы бендерского уезда : этнографические очерки и материалы / В. В. Мошков. – Кишинев : Tip. Centrală, 2004. – 493 с. ; Moshkov V. V. Gagauzy benderskogo uezda : etnograficheskie ocherki i materialy / V. V. Moshkov. – Kishinev : Tip. Centrală, 2004. – 493 s.

10. Чакир М. История гагаузов Бессарабии / М. Чакир // Страницы истории и литературы гагаузов XIX -начала XX вв. : Исторические и литературные тексты XIX - нач. XX вв. – Кишинев : Понтос, 2005. – С. 80-109 ; Chakir M. Istoriya gagauzov Bessarabii / M. Chakir // Stranitsy istorii i literatury gagauzov XIX -nachala XX vv. : Istoricheskie i literaturnye teksty XIX - nach. XX vv. – Kishinev : Pontos, 2005. – S. 80-109.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2019 р.

S. Yaremchuk, I. Yuzvyak

RELIGIOUS, LANGUAGE AND ETHNIC IDENTIFICATION OF THE GAGAUZIANS OF MOLDOVA AND UKRAINE

The exploration and study of the history, culture, language of the non-Muslim Turkic-speaking people of Ukraine remains a top issue of Turkology. In particular, the study of one of the little-known Christian nations of Ukraine - the Gagauzians - remains an urgent topic.

Being a part of the Ottoman Empire in the East, Balkan Gagauzis - Balkan Turkic Orthodox Christians began to appear in historical literature after the middle of the XVIII century. The role of ethnic separation of Turks from the north-eastern part of the Balkans from the Turkish population of the Balkans during the Ottoman Empire was that the Gagauz that belonged to Orthodox Christians. Christianity, along with the other factors, contributed to the preservation and strengthening of the ethnic independence of the Gagauz, the formation of their original culture and its unique ethnic identity.

The article deals with the peculiarities of the language, religious and ethnic identification of gagauzes, traces their change in the historical context, shows their correlation in the modern realities of life of the Gagauzians of Ukraine and Moldova.

The religious identity is the one, which is more important for its ethnic identity of the Gagauzians in the nineteenth and late twentieth centuries. In the XIX century, the predominance of religious identity in the ethnic identity of the Gagauzians determined their historiosophical concept, formed their ethnic stereotypes. This predominance was due in part to the conservatism of their society, partly to the fact that it substantiated the value of their ethnic identity. In addition, during the XIX century, the process of ethnogenesis still lasted, and the religious identification of all Gagauzians as Orthodox Christians (apart from the linguistic community) became one of the most important factors in this consolidation. "Sustainability" as the significance of religious identity is determined by a number of factors, both external and internal. The latter factor is connected with the need to ensure the "filling" of the ethnic identity with its specific features.

Keywords: Gagauzians, identification, religion, orthodoxy, Turkic folk, "Gagauz Eri".

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.011

І.В. Алексєєнко

МІКРОНАЦІОНАЛІЗМ ЯК ВИКЛИК ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізована актуальна політична теорія і практика (ретроспектива і сучасний контекст), яка сьогодні стоїть перед новими викликами, що розглядаються як новий контекст самовизначення народів і націй, з яким не стикалося політичне і правове мислення минулого.

В умовах розгортання глобальної кризи і світової нестабільності ключові гравці міжнародної політичної системи використовують націоналістичні (етноконфесійні) сили для переформатування світу в своїх інтересах. Виходячи з нових викликів, політологічній теорії і державній політиці України необхідно переосмислити низку фундаментальних політологічних і правових категорій, до яких відносяться «право на самовизначення», «національна держава», «державний суверенітет», «автономія і самоврядування»...

Ключові слова: *Організація Об'єднаних Націй, принцип рівноправності і самовизначення народів, національна держава, державний суверенітет, колоніально – залежні народи, принцип суверенної рівності держав, автономія, самоврядування.*

Продовж тривалого часу в політичній науці проблема прагнення народів до самовизначення викликає амбівалентне ставлення. Питання про зв'язок нації і держави, а також право народів на самовизначення набуло поширення в політичній теорії та практиці в період Першої світової війни, пережило відродження в період розпаду колоніальної системи і наповнилося зовсім новим змістом з крахом біполярної системи світу і розширенням глобалізаційних процесів.

В умовах активного розгортання процесів глобалізації актуалізується проблема зіткнення концептів «суверенітет» і «національне самовизначення» як з точки зору теорії, так і з точки зору практики, так як існування конфліктів, пов'язаних з принципами суверенітету і національного самовизначення, в одному регіоні світу, в умовах глобалізації, може спричинити несприятливий розвиток подібної ситуації в інших регіонах, де такі конфлікти могли перебувати в латентній стадії або лише зароджувалися.

Можливість негативного впливу як на ситуацію всередині держав, так і на міждержавні відносини в цілому, говорить про необхідність комплексного вирішення означеної проблеми, що й визначає її актуальність.

У політико-правій науці дослідженню даного питання приділено достатню увагу з боку вітчизняних і зарубіжних дослідників: Б.Бабін, С.Водотика, О.Куц, Г.Лозко, О.Малиновська, В.Севрюков, А.Бьюкенен, Д.Кроуфорд, Т.Масгрейв, М.Померанс, К.Томушат, Х.Ханнум, Р.Хігінс та ін. Теоретико-методологічною основою даного дослідження є конвенціональний підхід до суверенітету держави, сепаратистська теорія суверенітету, а також класичні та сучасні політологічні, етно-політологічні, соціологічні, конфліктологічні, культурологічні, історичні, юридичні теорії і концепції, пов'язані з поняттями суверенітету, сецесії, права нації на самовизначення, які відображені у працях

таких дослідників, як Артюнов Є., Ачкасов Ст. Актон Л., Баграмі Ю., Барсегов Ю., Бромлей Л., Гумільов А., Здравомислов В., Залінян А., Козлов С., Кокошин А., Котанджян Г., Лур'є Є., Орлов А., Осборн Р., Рібаков В., Старушенко Г., Тішков Ст., Хотинець С., Чешко С., Шабает Ю., та ін.

Разом з тим, незважаючи на велику кількість наукової літератури з даної проблематики, відсутнім є комплексне дослідження міжнародно-правового принципу рівноправності і самовизначення народів і його змісту, практики реалізації і міжнародного контролю за його дотриманням в умовах сучасних глобалізаційних викликів. Саме тому важливість теоретичного аналізу і упорядкування політичної практики реалізації права народів на самовизначення обґрунтовується можливістю істотного впливу на всі сфери діяльності держав, охоплених процесом глобалізації. Сьогодні представники різних народів, незалежно від їх чисельності, нерідко сприймають політичні інститути держави, як такі, що дискримінують їх за етнічною ознакою, особливо це проявляється в загальносвітовій ситуації економічної кризи, соціальної та політичної незахищеності, духовного й культурного вакууму.

Виходячи з цього, аналіз світового досвіду самовизначення народів особливо важливий для вирішення таких нагальних проблем для України, як боротьба з сепаратизмом і ксенофобією, попередження етнополітичних конфліктів, оптимізація балансу інтересів держави і регіонів, реформа децентралізації влади, зміцнення демократичних процедур взаємодії основних акторів політики в інтересах розвитку країни.

В межах даної статті розглядається не лише сучасний період розвитку проблеми, а й історичне минуле питання, яке є основою формування нинішньої ситуації.

Глобалізація, роблячи більш умовними державні кордони, сприяє підйому національної самосвідомості у всіх куточках планети, підтримуючи, тим самим, тенденцію до збільшення числа незалежних держав

Проголошення незалежності Каталонії від Іспанії, проведення референдумів про незалежність в Іракському Курдистані і Шотландії, події в Південному Судані, визнання незалежності самопроголошеної Республіки Косово, а також Південної Осетії й Абхазії – є тому підтвердженням. Більше третини сучасних суверенних держав знаходяться під тиском повстанських рухів, дисидентських груп, урядів у вигнанні. З приводу цього М. Мандельбаум констатував, що «священність існуючих суверенних кордонів уже не сприймається світовим співтовариством в цілому»[16, р. 19]. Принцип територіальної цілісності все більше відступає перед принципом права нації на самовизначення, який став ще з часів Французької й Американської революцій міжнародно-правовою основою здобуття народами політичної незалежності. Саме діячами революції був сформульований так званий принцип національності, відповідно до якого кожен народ є суверенним:

– у ст. 3 Декларації прав людини і громадянина Французької революції, прийнятої 26 серпня 1789 р. Національними зборами, проголошувалось: «Джерело будь-якого суверенітету знаходиться, власне, в нації; ніяка група й ніяка особа не може здійснювати владу, яка не виходить із цього джерела»;

– має право на утворення власної держави. У Статуті ООН (1945 р.) право народів на самовизначення визначене як норма міжнародного права (п.2, ст.1). Відповідно до вступних статей двох найважливіших документів, прийнятих ООН, – Пакту про громадянські й соціальні права – народи на основі права на самовизначення вільно визначають свій політичний статус. Міжнародно-правові норми про право народів на самовизначення закріплені також у Декларації про надання незалежності колоніальним

країнам і народам (1960 р.), Декларації принципів міжнародного права (1970 р.) та інших документах[6, с. 71].

У науці міжнародного права принцип самовизначення націй (народів) визначається як воля більшості народів, які проживають на даній території, вільно визначати свій політичний статус і здійснювати економічний, соціальний і культурний розвиток.

Міжнародне право визнає сьогодні три основних форми здійснення права народів на політичне самовизначення, які вперше були викладені в резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1541 (XV) 1960 р., а потім закріплені в Декларації принципів міжнародного права (1970 р.):

- перетворення «несамоврядної території» на суверенну, незалежну державу;
- вільне об'єднання з незалежною державою;
- встановлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно обраного (без втручання ззовні) відповідним народом[6, с. 72].

У міжнародно-правових актах і пізніше неодноразово підтверджувалося, що всі народи мають незаперечне й невід'ємне право на самовизначення й визначення свого політичного статусу «шляхом будь-яких засобів, визнаних міжнародним співтовариством» (Африканська хартія прав людини 1986 р.) [1, с. 127]. Зокрема, універсальність і загальність права народу на самовизначення була підтверджена Всесвітньою конференцією з прав людини (Відень, червень 1993 р.): «...Всесвітня конференція з прав людини визнає право народів вживати будь-яких законних дій відповідно до Статуту Об'єднаних Націй для реалізації свого невід'ємного права на самовизначення. Всесвітня конференція з прав людини розглядає відмову в праві на самовизначення як порушення прав людини»[2, с. 16]. Тому, без сумніву, І. Валлерстайн мав рацію, зазначаючи, що «принцип самовизначення... був не більш, як принципом індивідуальної свободи, перенесеним на рівень міждержавної системи»[3, с. 152]. Проте на практиці неодноразово виникали колізії між правами народів і правами особистості, а дискусії про зміст і обсяг самовизначення, власне, так і не привели до повної згоди з цих проблем. Так, право на самовизначення становить єдине ціле із забезпеченням рівноправності всіх народів, а це означає, що самовизначення одного народу не може й не повинне завдавати шкоди такому ж праву іншого народу. У сучасному міжнародному праві суб'єктами визнаються всі народи, незалежно від того, мають вони свою державність чи ні, тоді, як у доповіді «Нарада експертів ОБСЄ з питань національних меншин» (Женева, 19 липня 1991 р.) спеціально зазначено: «Не всі етнічні, культурні, мовні або релігійні відмінності обов'язково ведуть до виникнення національних меншин» [11, с. 78]. У зв'язку з цим виникає ряд проблем: по-перше, це необхідність однозначного, загальноприйнятого визначення, що таке «національна меншина»; по-друге, віднайдення способу виявлення «волі народу» до самовизначення та її реалізації. Вважається, що таким є всенародний референдум (голосування), однак досить згадати референдум народів СРСР 27 березня 1991 р., у результаті якого за збереження Союзу як багатонаціональної єдиної держави висловилися 73% тих, хто взяв у ньому участь, що було, як відомо, повністю проігноровано політичними елітами республік, що прагнули незалежності.

Зауважимо також, що право на самовизначення не обов'язково припускає доведення його до політичного самовизначення, тобто сецесії й створення нової суверенної держави. У Декларації про принципи міжнародного права ООН 1970 р. підкреслюється, що право народів на самовизначення не повинне тлумачитися як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які вели б до часткового або повного порушення територіальної цілісності,

або до втрати політичної незалежності суверенних держав, що мають уряди, які представляють весь народ, що належить до даної території, без урахування расових і релігійних відмінностей і т.д. [4, с. 72]

Таким чином, принцип самовизначення, слідом за А. Йонгманом можна розглядати «як право народу вибирати політичну лояльність, щоб впливати на політичну систему, в межах якої він живе, і зберігати свою культурну, етнічну, історичну або територіальну ідентичність»[18, р.18]. І має йтися мова про форми й межі реалізації цього права.

По-перше, можливе закріплення за національними меншинами так званої корпоративної автономії, що припускає повне визнання етнічних і національних меншин державою із законодавчим закріпленням за ними прав на місцеве самоврядування й представництво на державному рівні. Прикладами можуть слугувати Шведська народна асамблея у Фінляндії, Ради національних меншин в Австрії, національна політика постсоціалістичної Угорщини.

По-друге, для реалізації права на збереження й розвиток культурно-мовної самобутності меншин, надаватися право національно-культурної автономії, що іноді називають федералізмом на основі особистісного принципу. Відповідно до нього кожен громадянин багатонаціональної країни дістає право заявити, до якої національності він хоче належати, а самі національності стають автономними (культурними) спільностями, які мають право створювати асоціації, підтримувати контакти з представниками таких же спільностей за кордоном, створювати культурні й освітні установи й ЗМІ, що видаються рідною мовою і т.д. Національно-культурна автономія має ряд переваг порівняно з автономією територіальною, «... адже вона не пов'язана з характером розселення і, крім того, не створює нових меншин. Належність до персонального союзу залежить від волі індивіда – єдиного способу, що відповідає принципу індивідуального самовизначення й вираження національної належності»[13, р.88]. У ряді європейських демократичних держав, там, де етнічні або мовні сегменти не були територіально розділені, їх автономія встановлювалася на основі саме особистісного принципу. Так було в Нідерландах, Австрії, Бельгії.

По-третє, за компактного проживання національних меншин можливе створення національно-територіальної (політичної) автономії. У цьому випадку за рішенням вищих органів влади держави на певній території утворюються органи влади й управління, які в межах своєї компетенції наділяються правом приймати правові акти, визначати економічний і соціальний розвиток автономії та ін. Такого роду автономією володіють Аландські острови у складі Фінляндії, Гренландія й Фарерські острови у складі Данії, Корсика у складі Франції та ін.

По-четверте, можливе використання тієї або іншої форми федералізму для досягнення інтеграції багатьох націй або етнічних груп у більші політичні співтовариства з залишенням за ними права на збереження своєї специфічної ідентичності. Члени таких груп є повноправними представниками великого співтовариства, і водночас вони можуть зберігати вірність і своїй етнічній групі, її культурній спадщині. Право на самоврядування дає їм змогу зберігати й розвивати власну культуру й політичні традиції. З метою створення й збереження єдності у співтоваристві федеративні держави орієнтуються не на знищення етнічних, культурних і лінгвістичних відмінностей (асиміляцію), а на їх збереження в співтоваристві. Самоідентифікація великого співтовариства в цьому випадку базується на тісних взаємозв'язках і взаємній зацікавленості, що поєднує складові групи. Федералізм дає змогу етнічним групам і меншинам не тільки управляти своїм культурним

життям, а й забезпечує юридичний захист, фінансову підтримку й певні права на самоврядування. Така політика дає змогу інтегруватися меншинам у великі співтовариства, звертаючись до економічних і політичних потреб і задовольняючи їх через політичне представництво й надання економічної допомоги [15, р. 176].

У цьому історичному контексті федералізм розглядається як механізм, що дає змогу пристосуватися до розмаїтості, створюючи спільні зв'язки, які охоплюють кілька етнічних співтовариств. Таким чином, він задовольняє специфічні інтереси національних груп, забезпечуючи водночас спільну і структуру й зв'язок, які поєднують ці співтовариства в спільну для них державу.

Крім того, тільки в тому випадку, якщо території суб'єктів федерації здебільшого збігаються з кордонами етнічних, лінгвістичних або релігійних груп федералізм, на думку західних авторів, може забезпечити ефективну форму регіонального управління. Для того щоб «федералізм став ефективним механізмом для врегулювання конфліктів, пишуть – Дж. Маккарі й В. Лірі, – потрібно, щоб відповідні етнічні співтовариства були географічно достатньою мірою розділені. Коли співтовариства географічно розсіяні або дуже нечисленні, федералізм є менш ефективним» [17, р. 38]. З цього випливає: немає однієї «єдино правильної» форми розв'язання даної проблеми, вибір робить сам народ (його політична еліта) виходячи з великої кількості (іноді не цілком раціональних і навіть випадкових) факторів.

Найбільш радикальне й демократичне тлумачення національного самовизначення й суверенітету надав свого часу американець Т. Пейн у роботі «Права людини»: «Що таке уряд, як не орган, що відає справами нації? Нічим більшим він не є. Суверенітет як правове поняття стосується тільки до нації, але не до індивідууму (короля). І будь-яка нація має невід'ємне право в будь-який час усунути таку форму правління, яку вона вважає для себе неприйнятною, і встановити таку, що відповідає її інтересам, нахилам і уподобанням» [8, с. 38]. Найбільш радикальний висновок із цієї концепції (приписується то Наполеону, то Мадзіні) формула: «Кожній нації – держава, у кожній державі – єдина нація». Але що таке нація? І які людські колективи можуть претендувати на статус нації? Айвор Дженнінгс, писав, критикуючи доктрину самовизначення: «На перший погляд вона видається розумною: нехай народ вирішує. Насправді, вона смішна, тому що народ не може вирішувати, поки хтось не вирішить, хто є народом» [14, р.56]. Дійсно, дотепер не існує загальноприйнятого в рамках світового співтовариства розуміння таких термінів як – «народ», «нація», «національна меншина» і дискусії про сутність цих понять, так само як і спроби надати їм точні й універсальні визначення, тривають уже не одне десятиліття [10, с. 39].

Відповідно до уявлень французьких революціонерів нація будується на вільному самовизначенні індивіда й суспільства та єдності громадянської політичної культури, а не на культурно-історичних, а тим паче, кровних узах. Як відомо, саме з часів Французької революції слово «нація» (на Заході) стало означати жителів країни, державу й народ як ідейне й політичне ціле і протиставлялося поняттю «піддані короля». Тобто нація розуміється тут суто політично, як спільність громадян держави, які підкоряються загальним законам і керовані одним урядом. Однак це розуміння націй не є загальноприйнятим у сучасному світі. Зокрема, у вітчизняній науці поряд з політичним розумінням нації існує розуміння нації як етнокультурної спільності [7, с. 382]. Етнонаціоналізм як політична програма, зазначає С. Римаренко, сьогодні узяв гору над іншими ідеями й політичними принципами у всіх республіках, в тому числі в Україні. Суть

цієї ідеї й програми, яка підкріплювалася всім попереднім і теперішнім суспільствознавством (особливо через так звану марксистсько-ленінську теорію націй), полягає в тому, що нації оголошуються типом етнічної спільності, етносоціальним організмом, єдиною основою для легітимації державності, створення життєздатних економічних систем і соціально-культурних інститутів» [9, с. 38].

Варто також нагадати, що ще наприкінці XIX ст. був відкинтий «принцип порогу» (принцип розумної достатності й розподілу народів на «історичні й не історичні»), що був ключовим для націоналізму ліберальної епохи. Відтоді теоретично будь-які народності, які вважали себе «націями», могли домагатися права на самовизначення аж до державотворення. Однак на практиці «права народів» були «зарезервовані» для деяких конкретних (європейських) народів і зовсім не були такими всіх інших народів. Адже й справді передбачалося, що надання «варварам» їхніх прав як народам привело б до заперечення індивідуальних прав людини у цих народів. Таким чином, дві системи прав у XIX ст. були поставлені в ситуацію прямого конфлікту. Не було способу, який міг би замирити їх»[3, с.197], – зазначає І.Валлерстайн.

Засобами практичного обмеження дії універсальних прав людини і прав народів став у XIX ст. колоніалізм і расизм («цивілізаторська місія білої людини»). У першій половині XX ст. у країнах-метрополіях часто зверталися до теми прав людини, щоб заперечити права народів [5, с. 374]. Стверджувалося, що населення колоній – це не справжні народи, а тільки сукупність індивідів, індивідуальні права людини яких можуть бути визнані тоді, коли індивід матиме достатній рівень освіти й засвоїть західний стиль життя, чим доведе, що він досяг статусу «цивілізованої людини». Однак у другій половині XX ст. пригноблені колоніальні народи стали наполягати, і чим далі, тим більше, на користування правами людини й правами народів, які відповідно до доктрини лібералізму теоретично їм належали. Розпочався процес деколонізації, що актуалізував насамперед права народів на самовизначення. «В ході цього процесу по всьому світу знадобилася неймовірна політична мобілізація, яка всюди розбудила політичну свідомість...».

І тепер «головна проблема, як стримати поширення вірусу мікронаціоналізму, коли всі малі спільності прагнуть проголосити себе народами, які мають право на самовизначення»[3, с. 164]. Якщо врахувати, що в сучасному світі налічується близько двохсот держав і 5–7 тис. (залежно від методик підрахунку) етнічних груп[19, р. 2], то послідовна реалізація права на самовизначення приведе до радикального перекроювання політичної карти світу, що, до речі, прогнозується деякими дослідниками суттєво вплине на інститут національної держави.

Отже, треба враховувати ту обставину, що політичними, соціально-економічними й культурними засобами держава може не тільки розв'язувати національні проблеми, а й конструювати нові меншості, підсилювати, з одного боку, їхню дискримінацію, а з іншого – їхнє прагнення до самоізоляції або виходу з даного політичного співтовариства. «Національна свобода самоцінна, спроби протиставити демократію самовизначенню народів – лише політична гра, спрямована проти свободи під пристойним приводом боротьби за демократію. Коли є національна свобода, державний лад може бути демократичним або авторитарним, але коли немає свободи, то демократії не може бути в принципі»[12, с. 37].

Така позиція, очевидно, пояснюється тим, що сучасний світовий порядок складався на основі ідей модерну, а серед них ключовою є ідея нації як носія прогресу й головного суб'єкта історії. Таким чином, незважаючи навіть на те, що кордони понад 90%

незалежних держав сьогодні не збігаються з відповідними їм націями, концепція національної держави, як і раніше, домінує в сучасну епоху глобалізації.

Список використаної літератури:

1. Алексеєнко І.В. Національні держави в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти): Монографія. – К.; Ніжин: ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2006. – 360 с.; Alekseenko I.V. Nacional'ni derzhavi v umovah globalizacii svitu (politichni i pravovi aspekti): Monografija. – К.; Nizhin: TOV «Vid-vo «Aspekt-Poligraf», 2006. – 360 s.

2. Барсегов Ю. Культ аннексий. – М.: «Аспект Пресс», 1997. – 197с.; Barsegov Ju. Kul't anneksij. – М.: «Aspekt Press», 1997. – 197 s.

3. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – СПб.: Экономика, 2001. – 238с.; Vallerstajn I. Analiz mirovyh sistem i situacija v sovremennom mire. – SPb.: Jekonomika, 2001. – 238s.

4. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН от 24 октября 1970г. // Действующее международное право / Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – Т.1. – М.: Изд-во Московского института международного права, 1996. – 359 с.; Deklaracija o principah mezhdunarodnogo prava, kasajushhihsja druzhestvennyh odnoszenij i sotrudnichestva mezhdu gosudarstvami v sootvetstvii s Ustavom OON ot 24 oktjabrja 1970 g. // Dejstvujushhee mezhdunarodnoe pravo / Ju.M. Kolosov, Je.S. Krivchikova. – Т.1. – М.: Изд-во Московского института международного права, 1996. – 359 s.

5. Документ Копенгагенского совещания конференции по человеческому измерению СБСЕ от 29 июня 1990 г. // Права человека: Сборник международно-правовых документов. – Мн.: МОДЭК, 1999. – 725с.; Dokument Kopengagenskogo soveshhanija konferencii po chelovecheskomu izmereniju SBSE ot 29 ijunja 1990 g. // Prava cheloveka: Sbornik mezhdunarodno-pravovyh dokumentov. – Мн.: MODJeK, 1999. – 725 s.

6. Действующее международное право: Сб. документов. – М., 1996. – Т.1. – 471 с.; Dejstvujushhee mezhdunarodnoe pravo: Sb. dokumentov. – М., 1996. – Т.1.– 471s.

7. Кресина І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітичний аналіз): Монографія. – К.: Вища школа, 1998. – 392с.; Kresina I. Ukraïns'ka nacional'na svidomist' i suchasni politichni procesi: (Etnopolitichnij analiz): Monografija. – К.: Vishha shkola, 1998. – 392 s.

8. Пейн Т. Избранные произведения. М: Праксис, 1959. – 260с.; Pejn T. Izbrannye proizvedeniya. M: Praksis, 1959. – 260 s.

9.Римаренко С.Ю. Етнологознавство. Теоретико-методологічні засади. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 263с.; Rimarenko S. Etnoderzhavoznavstvo. Teoretiko-metodologichni zasadi. – К.: In-t derzhavi i prava im. V.M. Korec'kogo NAN Ukraïni, 2001. – 263 s.

10. Словарь прав человека и народов. – М.: Славянский диалог, 1993. – 378с.; Slovar' prav cheloveka i narodov. – М.: Slavjanskij dialog, 1993. – 378s.

11. Статус малочисленных народов России (правовые акты и документы). – М.: Прогресс, 1994. – 189с.; Status malochislennyh narodov Rossii (pravovye акты i dokumenty). – М.: Progress, 1994. – 189 s.

12. Урсул А.Д. Переход России к устойчивому развитию. Ноосферная стратегия. – М.: Издательский дом «Ноосфера», 1998. – 500с.; Ursul A.D. Perehod Rossii k ustojchivomu razvitiju. Noosfernaja strategija. – М.: Izdatel'skij dom «Noosfera», 1998. – 500s.

13. Der neue Nationalismus. Ursachen, Chancen, Gefahren / Schlegel D. – Schwalbach. – 1994. – 190 p.
14. Jennings W.I. The Approach to Self – Government. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 256 p.
15. Kimlicka W. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford.: Blackwell Publishers Ltd., 1995. – 245 p.
16. Mandelbaum M. The Future of Nationalism // The National Interest. – 1999. – № 78. – P. 219 – 256.
17. Mc Carry J., O’Leary B. Introduction: The Macro-Political Regulation of Ethnic Conflict, The Politics of Ethnic Conflict Regulation: Case Studies of Protracted Ethnic Conflict. London, New-York: The Guilford Press, 1993. – 238 p.
18. Multiculturalism Citizens: the philosophy and politics of identity. – Australia: Centre for Independent Studies, 1993. – 301 p.
19. Stavenhagen R. Ethnic Conflicts and Nation-State. – L.: The Guilford Press, 1996. – 203 p.

Стаття надійшла до редакції 16.02.2019 р.

I.Alekseenko

MICRONATIONALISM AS A CHALLENGE TO GLOBALIZATION

The article analyzes the actual political theory and practice (retrospective and contemporary context), which today faces new challenges that are considered as a new context for the self-determination of peoples and nations, which were not faced with the political and legal thinking of the past. In the context of the deployment of the global crisis and global instability, key players in the international political system use nationalistic (ethnoconfessional) forces to transform the world into their own interests.

This article summarizes the arguments and counterarguments in the framework of scientific discussion on the issue of micro-nationalism. The main objective of the study is the question of the connection of the nation and the state, as well as the right of peoples to self-determination, which became widespread in political theory and practice during the First World War and survived the revival in the period of the collapse of the colonial system and was filled with a completely new meaning with the collapse the bipolar system of the world and the expansion of globalization processes.

The systematization of literary sources and approaches to solving this problem has shown that in the conditions of active deployment of globalization processes the problem of collision of the concepts of "sovereignty" and "national self-determination" is actualized both from the point of view of the theory and from the point of view of practice, as the existence of conflicts, in the same region of the world, under conditions of globalization, may lead to an unfavorable development of such a situation in other regions where such conflicts could have occurred. take a latent stage or just emerged.

Possibility of negative influence both on the situation within the states, and on the interstate relations in general, speaks of the need for a comprehensive solution to the problem, which deter

On the basis of new challenges, political science theory and state policy of Ukraine need to rethink a number of fundamental political and legal categories, which include the "right to self-determination", "national state", "state sovereignty", "autonomy and self-government" ...

Key words: *United Nations, principle of equality and self - determination of peoples, national state, state sovereignty, colonial dependent peoples, principle of sovereign equality of states, autonomy, self – government.*

УДК 324

М. Бучин, Я. Мущенко

МОРАЛЬНИЙ ВИБОРЧИЙ ЦЕНЗ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядається моральний виборчий ценз як один з різновидів охоронних виборчих цензів. Проаналізовано особливості правового регулювання морального цензу у міжнародному виборчому праві. Досліджено основні особливості застосування морального виборчого цензу щодо активного та пасивного виборчого права у зарубіжних країнах, та в Україні.

Ключові слова: виборчі цензи, охоронні виборчі цензи, моральний виборчий ценз, вибори, демократія, Україна.

Виборчі цензи виступають важливим структурним елементом виборчої системи. В умовах демократизації виборчого процесу виборчі обмеження можуть розглядатися як деструктивні чинники інституту прав і свобод людини. Важливість усвідомлення суті, особливостей та умов застосування виборчих цензів як регулятора принципу загальних виборів є особливо актуальним питанням сьогодення. Стосовно певних виборчих цензів існує чітка позиція щодо особливостей їхнього застосування (наприклад, однозначно недопустимим в сучасних умовах демократизації є використання таких дискримінаційних виборчих цензів, як статевий, майновий, расовий та ін.). Водночас низка інших виборчих цензів є за свою суттю амбівалентними, в результаті чого в сучасній науці не існує однозначної їхньої оцінки та обґрунтування доцільності та ступеня застосування. Одним з таких виборчих цензів є моральний, щодо застосування якого до сьогодні ведуться дискусії у наукових колах.

Україна в умовах браку досвіду та розробки виборчої реформи потребує адекватного розуміння ролі та значення виборчих цензів. Зокрема, надмірне розширення кола виборців та кандидатів не завжди виступає позитивним наслідком для результатів виборів, оскільки доленосні рішення для держави можуть опинитися в руках абсолютно некомпетентної більшості. Натомість, застосування необґрунтованих виборчих обмежень порушує демократичні принципи виборів та перетворює їх на виняткову діяльність привілейованих груп, що не дозволяє представляти інтереси реальної більшості. Вітчизняна виборча теорія та електоральна практика показують, що дискусія щодо застосування морального цензу (особливо щодо пасивного виборчого права) залишається відкритою.

Вивченням проблеми виборчих цензів займалися такі вітчизняні науковці, як М. Бучин, В. Ковальчук, О. Марцеляк, М. Ставнійчук та ін. [2; 3; 6; 11; 23]. Значний вклад в дослідження проблематики виборчих цензів здійснили російські науковці К. Арановський, В. Лисенко та М. Масловська [1; 10; 12]. Незважаючи на значну увагу до дослідження виборчих цензів, необхідно зазначити, що в українській політичній науці проблема співвідношення демократичного принципу загальних виборів та виборчих цензів не представлена комплексними дослідженнями. Крім того, доволі мало уваги в своїх дослідженнях науковці приділяють моральному виборчому цензу. Більшість науковців досліджують виборчі цензи загалом, та моральний виборчий ценз, зокрема, з позиції

юридичної науки. Відтак проблематика застосування морального виборчого цензу є актуальною та вимагає додаткового політологічного аналізу.

Мета дослідження – здійснити комплексний політологічний аналіз морального виборчого цензу та особливостей його застосування в Україні та в зарубіжних країнах.

Під виборчим цензом розуміють усю сукупність офіційно закріплених законодавством країни умов, що обмежують виборчі права громадян. Варто зауважити, що виборчі цензи, як правило, застосовуються дещо по-різному стосовно активного і пасивного виборчих прав.

На думку німецького державознавця Г. Мейера, надзвичайно складно встановити межу цензу, яка б, з одного боку, дозволила уникнути недоліків загального голосування, а з іншого – забезпечила збереження виборчого права для більшої частини населення [14].

Важливою складовою дослідження виборчих цензів є їхня класифікація. В цьому контексті російський науковець К. В. Арановський виділяє три групи виборчих цензів, а саме: технічні, охоронні та дискримінаційні [1].

I. Технічні цензи охоплюють обмеження, мета яких – впорядкування процедури проведення та підсумків виборів. Здебільшого дані цензи не носять абсолютного характеру і теоретично кожен громадянин підлягає звільненню від них [1]. До технічних виборчих цензів відносять, зокрема, віковий ценз, цензи громадянства, дієздатності та осілості.

II. Застосування охоронних цензів обмежує участь у виборах тих осіб, чий вплив на політику може виявитися небезпечним для державного ладу, суперечить політичному режиму, але використання такого виду цензів не пов'язане із порушенням справедливості [2]. До охоронних виборчих цензів належать ценз банкрутства, моральний, військовий, службовий та ін. цензи.

III. Дискримінаційні цензи породжують безстрокове позбавлення виборчих прав, що може застосовуватися, здебільшого, до опозиції або соціально-незахищених верств населення, які не здатні відстоювати свої політичні інтереси. Даний вид цензів не пов'язаний з такими обставинами, як дієздатність, вік, місце проживання. Результатом виборчої дискримінації є недопущення осіб певної національності, раси, статі, майнового або соціального стану тощо до участі у виборах. Дискримінаційні цензи не можуть виправдовуватися зручністю у врахуванні виборців чи технологією виборів. Хибним є твердження, що дані цензи спрямовані на охорону та покращення виборчого процесу [3]. Ця група включає такі виборчі цензи, як статевий, майновий, расовий, національний, релігійний та ін.

Зупинимося більш детально на характеристиці морального виборчого цензу як різновиду охоронних цензів. Моральний ценз передбачає позбавлення виборчих прав осіб, котрі ведуть аморальний спосіб життя (утримання будинків розпусти (Люксембург) [10, с. 631], бродяжництво (Мексика), зловживання наркотиками та алкоголем (Мексика) [6], позбавлення батьківських прав (Нідерланди) [10, с. 527], вступ на службу до іноземної держави (Норвегія) [10, с. 750] тощо), їх поведінка не відповідає усталеному у суспільстві уявленню про мораль. Складнощі застосування такого цензу полягають в тому, що моральні вимоги можуть бути закріпленими у законодавстві або ж залишатися неписаними правилами поведінки [3].

У багатьох державах моральний ценз передбачає усунення від виборчого процесу осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі за вироком суду (держави пострадянського простору (Білорусь, Грузія, Казахстан, Росія, Таджикистан), Великобританія, Мальта тощо) або утримуються під вартою в якості запобіжного заходу.

Конституції зарубіжних країн можуть уточнювати види злочинів та терміни ув'язнення, які унеможливають реалізацію виборчого права. Наприклад, здійснення кримінальних злочинів (Данія, Норвегія), тяжких злочинів (Туреччина), позбавлення волі судом більше строку встановленого законом (12 місяців і більше – Мальта, Туреччина) [11]. Інколи не можуть брати участь у виборах також ті особи, що знаходяться під слідством.

Необхідно зауважити, що проблема застосування морального цензу є однією із найдискусійніших у політичній науці. Прихильники його застосування апелюють до того, що участь у виборах передбачає не лише наявність усвідомленого вибору, але й наявність громадянської відповідальності за нього. У разі, коли голосують злочинці, зникає гарантія того, що повністю буде виключена можливість голосування під впливом «почуття образи» на владу. Крім того, на голосування ув'язнених можна легко впливати, що відкриває широкі можливості для фальсифікацій. Підтримуючи запровадження морального цензу, російський науковець М. Масловська зазначає: аргументом на користь недопускання злочинців, які відбувають тюремне ув'язнення, до участі в голосуванні, є «... те, що люди, визнані винними у серйозних порушеннях законів, позбавили себе права впливати на формування цих законів» [12, с. 46–47].

Противники застосування морального цензу, з іншого боку, наголошують на тому, що позбавлення виборчих прав ув'язнених жодною мірою не сприяє їх поверненню до нормального життя. Надання ж виборчих прав злочинцям, навпаки, зменшує їхню відірваність від суспільства, політичного життя. На думку противників морального цензу, його відсутність сприяє досягненню чи не найважливішої мети кримінального покарання – виправленню засуджених, а також запобіганню вчинення ними та іншими особами нових злочинів [23].

Очевидним є той факт, що здійснюючи свій вибір на користь застосування чи незастосування морального виборчого цензу, необхідно керуватися не лише поглядами різних науковців на це питання, але й позицією міжнародного співтовариства. Остання відображена у нормативно-правових актах універсального та регіонального характеру, які регламентують функціонування виборчих відносин. У такому випадку ми можемо говорити про відповідність чи невідповідність морального виборчого цензу міжнародним демократичним стандартам.

Під міжнародними демократичними принципами (стандартами) виборів, на думку вітчизняних аналітиків, слід розуміти «... загальноприйняті вимоги, закріплені міжнародними угодами або встановлені міжнародними організаціями, що визначають принципи та оптимальні форми провадження виборчих процедур з метою якнайповнішої реалізації виборчих прав громадян» [4, с. 17].

Одним з міжнародних нормативно-правових актів у сфері виборчих відносин є Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Стаття 25 Пакту передбачає можливість кожному громадянину без будь-якої дискримінації мати права і можливість прямо чи опосередковано брати участь здійснення державного управління [15]. Однак вказана стаття, на нашу думку, є доволі абстрактною. Тому слід звернути увагу на роз'яснення, яке дає Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі статті 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Документ допускає можливість обмеження пасивного виборчого права, а активне виборче право пов'язує з набуттям повноліття. Зокрема, Коментар допускає існування морального цензу (обмеження виборчих прав засуджених). Проте законодавець наголошує на тому, що у разі існування морального цензу тривалість позбавлення виборчих прав

повинна бути пропорційна до тривалості засудження. Це положення, на нашу думку, є дещо абстрактним і не сприяє його однозначному трактуванню та застосуванню на практиці. Однозначною є заборона на позбавлення виборчих прав осіб, які знаходяться під слідством [13].

Раніше, у 1994 р., на 154-й сесії Ради Міжпарламентського союзу, що відбулася в Парижі, була прийнята Декларація про критерії вільних і справедливих виборів, в якій зазначається, що у кожній державі: «Повнота влади може походити тільки з волевиявлення народу, вираженого на справжніх, вільних і чесних виборах, організованих через регулярні періоди на основі загального, рівного і таємного виборчого права» [5].

Допускається обмеження пасивного виборчого права лише у виняткових випадках, які передбачені законодавством і обґрунтовано застосовуються в інтересах національної безпеки, підтримки громадського порядку, захисту прав і свобод громадян тощо. При цьому зазначається: «Допустимі обмеження стосовно висування кандидатів, створення та діяльності політичних партій та права вести виборчу кампанію застосовуються у випадках, коли це не пов'язано з дискримінацією на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, власності, народження чи іншого статусу» [5]. З вищесказаного, зважаючи на те, що моральний виборчий ценз є різновидом охоронних цензів, стає зрозумілим, що законодавець допускає існування морального виборчого цензу, який може сприяти безпеці та стабільності інституту виборів.

Одним із еталонних документів європейського виборчого права, на який орієнтуються більшість демократичних країн під час виборчих кампаній, є Кодекс належної практики у виборчих справах, який ухвалено у 2002 р. Венеціанською комісією. Документ включає керівні принципи проведення демократичних виборів а також пояснювальну записку, яка деталізує згадані виборчі засади. Декларуючи принцип загальних виборів, який передбачає право кожної особи обирати і бути обраним, Кодекс допускає обмеження виборчих прав низкою умов, серед яких є й моральний виборчий ценз. Застосування останнього допускається за вчинення важкого злочину [7].

Важливим міжнародним документом, який регулює принцип загальних виборів та питання застосування виборчих цензів, є Резолюція ПАРЄ «Про ліквідацію обмежень на право голосу» від 25 червня 2005 р. Документ підкреслює, що наявність активного і пасивного виборчого права є важливою умовою збереження інших основних громадянських і політичних прав людини. Тому ПАРЄ пропонує державам переглянути усі існуючі обмеження виборчого права і відмінити ті з них, які більше не є необхідними і пропорційними для досягнення законних цілей. Зокрема, документ обґрунтовує необхідність скасування, серед низки інших, і морального виборчого цензу. ПАРЄ вважає необґрунтованим позбавлення права голосу осіб, які засуджені за кримінальні злочини. Тим більш необґрунтованою, на думку творців Резолюції, є позиція, коли засуджені вже і після виходу з тюрми ще певний час позбавлені виборчих прав. Оскільки кінцевою метою кримінального покарання є перевиховання засуджених з метою їхнього повернення у суспільство з усіма правами і обов'язками, ПАРЄ пропонує державам застосовувати сучасніший підхід до цієї проблематики: обмеження виборчих прав повинно застосовуватись лише у разі, коли особа вчинила злочин проти демократії. До цієї категорії злочинів, якщо вони встановлені рішенням суду, ПАРЄ відносить фальсифікацію виборів, протиправний тиск на виборців чи кандидатів, участь у терористичній діяльності, військовому заколоті тощо [21].

Ще одним міжнародним документом, який регламентує застосування виборчих цензів, є Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав. Вона наголошує на тому, що демократичні вибори є однією з вищих форм прояву волі та влади народу, основою усіх органів влади. Законодавче регулювання виборчих прав і свобод громадян, згідно з Документом, не повинно обмежувати чи скасовувати загальновизнані свободи і права людей та гарантії їх реалізації [8].

Однак документом передбачена можливість обмеження виборчих прав громадян у випадках, коли вона, зокрема, передбачає: обмеження виборчих прав щодо громадян, які визнані судом недієздатними, а також щодо осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі за вироком суду; обмеження, які застосовуються в інтересах захисту конституційного ладу, національної безпеки, підтримки громадського порядку, захисту суспільного добробуту і моралі, прав та свобод громадян [8].

Можна лише погодитися з міжнародною демократичною традицією, яка все-таки допускає можливість обмеження виборчих прав людини за скоєні злочини. Питання застосування морального цензу повинно бути віддано на розсуд держави. Доцільнішою і справедливішою вбачається диференціація щодо застосування морального цензу у разі його наявності відповідно до важкості та характеру злочину, вчиненого окремою особою. Що стосується позбавлення виборчих прав осіб, які перебувають під слідством, то такий засіб є дискримінаційним, оскільки суперечить такій юридичній нормі, як «презумпція невинуватості». Підсумовуючи доцільність застосування морального цензу, потрібно сказати, що рівень його застосування повинен бути пропорційним до злочину. Крім того, одразу після зникнення обставин, що привели до застосування морального цензу, виборчі права громадян повинні бути відновлені у повному обсязі

Будучи активним учасником світових політичних процесів, Україна ратифікувала всі основні міжнародні документи у сфері виборчих відносин, норми яких, відтак, стали частиною вітчизняного законодавства. Водночас вітчизняне виборче законодавство пройшло певну еволюцію щодо регламентації виборчих цензів загалом, і морального виборчого цензу, зокрема.

Вже у 1990 р. закон проголошував загальне виборче право, яким громадяни починали володіти з 18 років. Крім того, було прямо заборонено дискримінацію громадян та обмеження їхніх виборчих прав залежно від соціального і майнового стану, походження, расової і національної належності, освіти, мови, статі, віросповідання, роду і характеру занять, проживання тощо. Але законодавство передбачало існування певних виборчих цензів, серед яких був і моральний ценз (позбавлення виборчих прав осіб, які утримуються у місцях позбавлення волі) [16].

Потрібно звернути увагу на те, що хоч моральний ценз за міжнародними стандартами не є чинником порушення загальних виборів, ми все ж вважаємо його негативним явищем, оскільки він звужує коло електорату та не сприяє виправленню злочинців як головного завдання кримінально-виконавчої системи. Тому ми вбачаємо позитивний момент у тому, що з прийняттям Конституції виборче право було обмежене лише віковим цензом, а також цензами громадянства та дієздатності [9]. У цьому сенсі показовим є той факт, що незважаючи на норми Конституції, законодавець намагався все ж залишити чинним моральний ценз. Тому останній був скасований у судовому порядку на підставі рішення Конституційного суду України як такий, що не відповідає Основному Закону країни [22].

Щодо пасивного виборчого права (у контексті виборів до парламенту), то у 1990 р. не могли балотуватися громадяни, які були визнані судом недієздатними, перебували у місцях позбавлення волі чи в місцях примусового лікування [16]. У зв'язку з прийняттям Конституції, у парламентському законодавстві 1998 р. було внесено відповідні зміни щодо реалізації пасивного виборчого права. Моральний ценз передбачав втрату пасивного права для громадян, які мали судимість за вчинення навмисного злочину, якщо вона не була погашена і знята у встановленому законом порядку) [9; 17].

Щодо виборчих цензів для кандидатів у президенти України, до прийняття Конституції не могли балотуватися особи, які перебувають у місцях позбавлення волі. Однак на президентських виборах 1998 р. у зв'язку із дією прийнятої Конституції встановлено жорсткіший моральний ценз: позбавлялись права бути обраними не тільки особи, які перебували у місцях позбавлення волі, але й особи, що мали судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не знята у встановленому порядку [18]. І нарешті, на президентських виборах 2004 р. законодавством було заборонено балотуватись особам, повноваження яких на посту Президента України були припинені достроково через процедуру імпичменту [19].

Таке створення жорсткіших умов для реалізації права бути обраним на посаду глави держави є, на нашу думку, цілком доречним, оскільки посада Президента України є дуже відповідальною, і від дій цієї людини багато у чому залежить розвиток держави і суспільства. Тому главою держави повинна бути особа, яка має значний життєвий досвід, добре знає поточну ситуацію в країні і не заплямила себе протиправними діями. В контексті сказаного ми вважаємо дещо сумнівним скасування морального цензу щодо виборів глави держави, яке відбулося у 2014 р. [20].

Підсумовуючи, варто відзначити, що, зважаючи на відсутність єдиної позиції міжнародних та вітчизняних експертів щодо особливостей та рівня застосування морального виборчого цензу, законодавство України відповідає міжнародним стандартам та не обмежує в цьому плані виборчі права громадян. Єдине зауваження стосується скасування вимоги про відсутність судимості за умисний злочин кандидата у Президенти України, що вважається не зовсім доречним. Цей аспект виборчого законодавства стає ще більш незрозумілим у контексті того, що стосовно кандидатів у народні депутати така вимога є збереженою. Зважаючи на амбівалентний характер морального виборчого цензу та процес реформування виборчого законодавства України, проблема застосування морального цензу залишатиметься актуальною і надалі та може становити перспективний напрям наших подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури

1. Арановский К. В. Государственное право зарубежных стран [Электронный ресурс] / К. В. Арановский – Москва : ИНФРА-М, 1998. – Режим доступа : http://adhdportal.com/book_3450_chapter_43_1._PONJATIE_I_PRINIPY_IZBIRAT_ELNOGO_PRAVA.html ; Aranovskiy K. V. Gosudarstvennoe pravo zarubezhnykh stran [Elektronnyy resurs] / K. V. Aranovskiy – Moskva : INFRA-M, 1998. – Rezhim dostupa : http://adhdportal.com/book_3450_chapter_43_1._PONJATIE_I_PRINIPY_IZBIRATELNOGO_PRAVA.html
2. Бучин М. А. Выборчі цензи та принцип загального виборчого права / М. А. Бучин // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Питання політології. – 2009. – № 839. – С. 122–127 ; Buchyn M. A. Vyborchi tsenzy ta pryntsyp

zahalnoho vyborchoho prava / M. A. Buchyn // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Ser. : Pytannia politolohii. – 2009. – № 839. – S. 122–127

3. Бучин М. А. Демократичні вибори в Україні: принципи, механізми та технології реалізації : моногр. / М. А. Бучин. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2016. – 452 с. ; Buchyn M. A. Demokratychni vybory v Ukraini: pryntsyru, mekhanizmy ta tekhnolohii realizatsii : monohr. / M. A. Buchyn. – Lviv : Vyd-vo Lvivskoi politekhniky, 2016. – 452 s.

4. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / заг. ред. Є. В. Радченка. – Київ : Факт, 2003. – 258 с. ; Vyborche zakonodavstvo: ukrainska praktyka, mizhnarodnyi dosvid ta shliakhy reformuvannia / zah. red. Ye. Radchenka. – Kyiv : Fakt, 2003. – 258 s.

5. Декларація критеріїв вільних та справедливих виборів (Міжпарламентський Союз 1994) [Електронний ресурс] // Виборком. – Режим доступу : <http://vyborkom.org/kb/article.php?id=18> ; Deklaratsiia kryteriiv vilnykh ta spravedlyvykh vyboriv (Mizhparlamentskyi Soiuz 1994) [Elektronnyi resurs] // Vyborkom. – Rezhym dostupu : <http://vyborkom.org/kb/article.php?id=18>

6. Ковальчук В. Б. Пасивне виборче право громадян та доцільність його обмеження: в контексті досвіду парламентських виборів / В. Ковальчук // Право України. – 2013. – № 5. – С. 134-143 ; Kovalchuk V. B. Pasyvne vyborche pravo hromadian ta dotsilnist yoho obmezhenia: v konteksti dosvidu parlamentskykh vyboriv / V. Kovalchuk // Pravo Ukrainy. – 2013. – № 5. – S. 134-143.

7. Кодекс належної практики у виборчих справах : Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18-19 жовтня 2002 року) // Вибори і демократія. – 2006. – № 4 (10). – С. 94–126 ; Kodeks nalezhnoi praktyky u vyborchykh spravakh : Kerivni pryntsyru ta poiasniuvalna dopovid, ukhvaleni Venetsianskoiu komisiieiu na 52-y sesii (Venetsiia, 18-19 zhovtnia 2002 roku) // Vybory i demokratiia. – 2006. – № 4 (10). – S. 94–126

8. Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах–учасницях Співдружності Незалежних Держав від 7 жовтня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_622; Konventsiiia pro standarty demokratychnykh vyboriv, vyborchykh prav i svobod u derzhavakh–uchasnytsiakh Spivdruzhnosti Nezaleznykh Derzhav vid 7 zhovtnia 2002 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_622

9. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – С. 381–417 ; Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 1996. – № 30. – S. 381–417

10. Лысенко В. И. Избирательное законодательство и выборы в современном мире / В.И. Лысенко; под общей ред. В. Е. Чурова. – Москва : Центральная избирательная комиссия Российской Федерации, 2015. – Вып. 4 : Европейско-Азиатский регион. – 1344 с. ; Lysenko V. I. Izbiratelnoe zakonodatelstvo i vybory v sovremennom mire / V. I. Lysenko; pod obshchey red. V. Ye. Churova. – Moskva : Tsentralnaya izbiratel'naya komissiia Rossiyskoy Federatsii, 2015. – Vyp. 4 : Yevropeysko-Aziatskiy region. – 1344 s.

11. Марцеляк О. В. Правова природа й види цензів у виборчому праві / О. В. Марцеляк, С. М. Марцеляк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. : Право. – 2015. – Вип. 33 (1). – С. 79-93 ; Martseliak O. V. Pravova pryroda y vydu

tsenziv u vyborchomu pravi / O. V. Martseliak, S. M. Martseliak // Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Ser. : Pravo. – 2015. – Vyr. 33 (1). – S. 79-93

12. Масловская М. В. Избирательный процесс в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Мария Владиленовна Масловская; Волгоградская академия государственной службы. – Волгоград, 1999. – 201 с. ; Maslovskaya M. V. Izbiratelnyy protsess v Rossiyskoy Federatsii : dis. ... kand. yurid. nauk : spets. 12.00.02 / Mariya Vladilenovna Maslovskaya; Volgogradskaya akademiya gosudarstvennoy sluzhby. – Volgograd, 1999. – 201 s.

13. Международные договоры по правам человека // Том 1. Подборка замечаний общего порядка и общих рекомендаций, принятых договорными органами по правам человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www2.ohchr.org/english/bodies/icm-mc/docs/8th/hri.gen.1.rev9_ru.pdf; Mezhdunarodnye dogovory po pravam cheloveka // Том 1. Podborka zamechaniy obshchego poryadka i obshchikh rekomendatsiy, prinyatykh dogovornymi organami po pravam cheloveka [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : https://www2.ohchr.org/english/bodies/icm-mc/docs/8th/hri.gen.1.rev9_ru.pdf

14. Мейер Г. Выборче право. Книга II : Активне виборче право / Г. Мейер // Вибори та демократія. – 2006. – № 1(7). – С. 133-148 ; Meier H. Vyborche pravo. Knyha II : Aktyvne vyborche pravo / H. Meier // Vybery ta demokratia. – 2006. – № 1(7). – S. 133-148.

15. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043 ; Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava vid 16 hrudnia 1966 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043

16. По вибори народних депутатів Української РСР [Електронний ресурс] : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 27 жовтня 1989 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8304-11> ; Po vybory narodnykh deputativ Ukrainskoi RSR [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky vid 27 zhovtnia 1989 r. – Rezhym dostupu : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8304-11>

17. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 24 вересня 1997 р. // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 43. – С. 787–822 ; Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 24 veresnia 1997 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 1997. – № 43. – S. 787–822.

18. Про вибори Президента України : Закон України від 5 березня 1999 р. // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 14. – С. 274–304 ; Pro vybory Prezydenta Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 5 bereznia 1999 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 1999. – № 14. – S. 274–304.

19. Про вибори Президента України : Закон України від 18 березня 2004 р. – Київ : Парламентське видавництво, 2004. – 129 с. ; Pro vybory Prezydenta Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 18 bereznia 2004 r. – Kyiv : Parlamentske vydavnytstvo, 2004. – 129 s.

20. Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу [Електронний ресурс] : Закон України від 13 березня 2014 р. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-18> ; Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro vybory Prezydenta Ukrainy» ta deiakykh inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo tekhniko-yurydychnoho vdoskonalennia vyborchoho protsesu [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy vid 13 bereznia 2014 r. – Rezhym dostupu : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-18>

21. Рекомендація Rec (2001) 19 Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті» від 6 грудня 2001 р. // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матер. Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи; пер. з англ. за ред. Ю. Ключковського. – 2-ге вид., випр. і доп. – Київ : Логос, 2009. – С. 472–480 ; Rekomendatsiia Rec (2001) 19 Komitetu ministriv Rady Yevropy «Pro uchast hromadian u mistsevomu publichnomu zhytti» vid 6 hrudnia 2001 r. // Yevropeiskyi demokratychnyi dorobok u haluzi vyborchoho prava : mater. Venetsianskoї Komisii, Parlamentskoї Asamblei, Komitetu Ministriv, Konhresu mistsevykh i rehionalnykh vlad Rady Yevropy; per. z anhl. za red. Yu. Kliuchkovskoho. – 2-he vyd., vypr. i dop. – Kyiv : Lohos, 2009. – S. 472–480

22. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів України) від 26 лютого 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-98> ; Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinomu podanniamy narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy «Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy» (sprava pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy) vid 26 liutoho 1998 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-98>

23. Ставнічук М. І. Абсентеїзм і свобода виборів: правова діалектика / М. І. Ставнічук // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 27. – С. 180–186 ; Stavniichuk M. I. Absenteizm i svoboda vyboriv: pravova dialektyka / M. I. Stavniichuk // Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky : zb. nauk. pr. – 2005. – Vyp. 27. – S. 180–186.

Стаття надійшла до редакції 03.03.2019 р.

М. Buchyn, Ya. Mushchenko

MORAL ELECTORAL QUALIFICATION: FOREIGN EXPERIENCE AND UKRAINE'S APPLICATION FEATURES

The article deals with the issue of electoral qualifications as a substitute of the democratic electoral institute. We focus on the study of the moral electoral qualification as one of the varieties of protective electoral limitations. The authors reveal the essence of the moral qualification and show the main practical forms of its application based on the experience of foreign countries. We carry out the analysis of various scientific positions concerning the assessment of the essence and appropriateness of the usage of the moral electoral qualifications in the context of democratization of the socio-political system.

The peculiarities of legal regulation of the moral qualification in the international electoral law are shown on the basis of the study of international normative and legal acts in the field of elections. Among the main international and European documents we should acknowledge the International Covenant on Civil and Political Rights, the General Comment on Article 25 of the International Covenant on Civil and Political Rights, the Code of Good Practice in Election Matters by the Venice Commission, the PACE Resolution on the Abolition of Restrictions on the Right to Vote, the Declaration on Criteria for Free and Fair Elections, the Convention on the Standards of Democratic Elections, the Convention on the Standards of Democratic Elections, Electoral Rights and Freedoms in the Member States of the Commonwealth of Independent States etc.

The paper analyzes legal aspects of the application of the moral electoral qualification in Ukraine. The authors investigate the evolution of the domestic electoral legislation concerning the legal regulation of the moral electoral qualification. We show the transformation of the moral qualification in the Ukrainian electoral legislation both in relation to active and passive electoral rights and assess the current state of the usage of the moral electoral limitation in today's Ukraine.

Key words: *electoral qualifications, protective electoral limitations, moral electoral qualification, elections, democracy, Ukraine.*

УДК 341.231.14

M. Buchyn, N. Oliinyk

INTERNATIONAL MECHANISMS OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

The problem of ensuring and protecting human rights is analyzed in the article. The authors reasonably prove that important place in minimizing violations of human rights belongs to international mechanisms, which are divided into 2 large groups: normative and institutional. The authors analyze the essence and peculiarities of the functioning of international mechanisms for the protection of human rights.

Key words: *human rights, protection of human rights, mechanisms, international law, international organizations, democracy.*

The provision of personal rights and freedoms has always been a priority issue for every person, regardless of age, gender, origin, or religion. Unfortunately, nowadays no one can achieve the full realization of their own rights themselves, because to a large extent it depends on the people who surround us, our national state and, ultimately, the general world order in which we live. The variability and instability of the modern world prove that not only one individual, but sometimes also the whole state, can't fully ensure the implementation of human rights, as well as protect every person from their violations. Consequently, international mechanisms of human rights protection, which act both at the regulatory and institutional levels, play an important role. Thus, it is especially relevant to analyze their functioning in contemporary international realities, as well as to learn their direct effectiveness in ensuring the rights of each person.

It should also be noted that the problem of observance and protection of human rights is particularly acute for Ukraine, given the transitional nature of the political regime, the low level of political and legal consciousness and culture, and the lack of constitutional state development and civil society. In recent years, given the state of undeclared war with Russia, the occupation of the Crimea, parts of the Donbas and the existence of hostilities, the human rights problem has been further challenged and requires more comprehensive research.

The purpose of the article is – to carry out a comprehensive political analysis of international mechanisms of human rights protection.

It is worth noting that the issues of human rights protection and mechanisms for their provision are a central theme for the research of both foreign and domestic scientists. In particular, the Ukrainian researcher Kovin'ko D.V., who analyzed the historical stages of the

development of human thought in the field of human rights, focused on this problem. Also, the domestic lawyer Shatars'ka T.N., who analyzed the international mechanisms of human rights protection through the prism of their correlation with the national legislation, made a contribution to the solution of this problem. In addition, such Ukrainian and foreign researchers as Bekeshkina I., Christopher J., Makintayr A. and others joined the development and expansion of the theoretical basis related to the analysis of human rights ensuring instruments. Many international treaties and conventions (the European Social Charter, the Universal Declaration of Human Rights, the UN Convention on the Rights of the Child, etc.) as well as the results of studies by international organizations such as Freedom House, Amnesty International, etc. have become an important source base of our work. At the same time, in view of the present and the variability of the issues that underlie our study, the presence of numerous new threats, the problem of international mechanisms for the protection of human rights requires a more comprehensive political analysis.

In the modern world, regardless of the value of rights for every person, they are often and substantially violated regardless of whether the state is developed or not. In the modern world there is a paradox when, on the one hand, the priority of human rights is universally recognized and well-known, and, on the other hand, the number of cases of violation of the fundamental rights of the individual increases every year. It should be noted that the tendency to increase the violation of human rights is a natural consequence of the processes of globalization: openness of the borders of the states, increasing of opportunities for the movement of goods, services, capital and people, increasing xenophobia and discrimination as a result of the existence of representatives of different nations, ethnic groups and cultures within a single state etc.

The mechanism for the protection of human rights and freedoms is an organized and legally guaranteed system for ensuring the realization of human rights, which includes legally defined activities of state authorities, international and state human rights organizations and other subjects of international relations aimed at preventing and restoring violated rights and freedoms while respecting the proper balance of public and private interests [9].

Mechanisms for the protection of human rights can be classified into national and supranational (international). Given the fact that today there are a large number of undemocratic states in the world in which personal human rights are not adequately protected, and recognizing that often only the state's methods of combating human rights violations are insufficient, the international community has established numerous common safeguards human rights, which can be divided into normative and institutional ones. It can be argued that international mechanisms serve as an additional means of protection when national regulators lose their effectiveness.

Among the first, it is necessary to identify the most well-known and effective documents ratified by the majority of modern states. These include, first of all, the Universal Declaration of Human Rights, which is a document adopted by the General Assembly of the United Nations on December 10, 1948. The Preamble of the document states that the UN member states jointly agreed to cooperate with the organization in order to respect of each person rights, taking into account their own belief in "... the dignity and worth of the human person, the equality of men and women" [5]. Consequently, the international community decided to promote social progress and improve the living conditions of all mankind in order to ensure peace and stability in the world. The declaration consists of 30 articles, which serve as the main reference point for the states that have ratified it, when establishing a national legal framework on human rights protection, as well as it is considered to be a core of other international and regional treaties on the common safeguarding of human rights.

The following important documents are the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, which is the basis for the European law-enforcement system, as well as the European Social Charter, which aims in deepening the integrity of the actions of the Council of Europe's states in order to realize the goals and principles in the field of human rights. The Convention was signed in 1950 by the governments of the member states of the Council of Europe on the basis of the Universal Declaration of Human Rights. The purpose of the Convention is to improve the common mechanisms for achieving the objectives set out in the Universal Declaration of Human Rights by the member states of the Council of Europe. The Convention states that the signatories guarantee the observance of such human rights and freedoms as: the right to life; prohibition of torture and slavery; the right to liberty and personal integrity; the right to a fair trial; respect for private and family life; freedom of thought, conscience and religion; the right to marriage and the prohibition of discrimination, etc. [7]. Consequently, it can be argued that the Convention serves as a guarantor and a mechanism for the protection of the interests of every person in the territory of the States parties to this treaty. Instead, the European Social Charter, signed in 1961, is a document that details the ways and means of ensuring human rights, first and foremost, for the most vulnerable: people with special needs, children, migrants, people with disabilities, etc. [2].

It is clear that among the normative mechanisms for ensuring the rights of a person it is necessary to separately distinguish the Convention on the Rights of the Child, adopted in 1989, which is the first and main document, which details the wide range of child rights. It is important that the party to the Convention, besides most of the UN member states, also is the Holy See[6]. The Convention was created in view of the fact that children can be fairly called a group of people who need more protection and care than any other category of society. The Convention provides one of the most indicative principles in the field of the protection of children's rights, namely: "In all actions on children, whether they are carried out by public or private institutions dealing with social welfare, courts, administrative or legislative bodies, the primary attention is paid to the best interests of the child" [6]. This refers to an entirely complete range of issues relating to children.

Analyzed international regulatory mechanisms show that they pay proper attention to protecting the rights of each person. Each State which has ratified these agreements undertakes to adhere strictly to them for the purpose of joint realization of the values proclaimed in these acts.

In addition to legally established mechanisms for the protection of human rights, it is necessary to distinguish international institutions whose activities are aimed at realizing human rights protection goals. The first such institution should be called the international organization of the United Nations, which was established in 1945 after the end of the Second World War. Although the competence of this organization is wide enough and diverse, its activities are largely oriented towards the achievement of peace, security, stability and the realization of human rights in the whole world. As a confirmation of the foregoing, one can bring a text from the UN Charter - the basic document of the organization, namely, that the main duty of the signatory states of the treaty is that "... to reaffirm faith in fundamental human rights, in the dignity and worth of the human person, in the equality of men and women and in the equality of the rights of large and small nations ..." [11].

In March 2018, the UN issued a report on the issue of human rights abuses in the world. In particular, there were singled out 8 major examples of violations, among which: the alleged Rohingya genocide in Myanmar; the murder of the civilian population in East Guta; Probable crimes against humanity in Venezuela; The war in Yemen; Russia's war against Ukraine;

Violations in Turkey (torture of detainees who were suspected on of having ties to terrorists); attitudes towards migrants in the United States; migration policy in the EU (radicalism, xenophobia, incitement to hatred)[1].

It is worth noting that today almost all divisions of UN are dealing with human rights issues, but the UN General Assembly, UN Committees and ECOSOC pay the greatest attention to this segment.

The human rights work of the UN General Assembly is largely confined to the functions of monitoring and advising the member states of the organization. Due to its high powers, the General Assembly can consider any issue of human rights violations by dividing it into separate categories, such as: children's rights, women's rights, indigenous issues, elimination of racism, racial discrimination, xenophobia, etc. [8]. Moreover, in 2006, under the auspices of the General Assembly, the UN Human Rights Council was established. The purpose of the Council was to consider cases of human rights violations and to make recommendations on them. Today, the Council consists of 47 states that cooperate on the basis of dialogue in order to jointly improve human rights standards. The Council can rightly be called a forum for discussing a wide range of issues related to the human rights situation, not only within UN member states but also globally. On the basis of observations, the Council makes recommendations to the General Assembly on the improvement of the human rights situation [10].

Another human rights structure within the UN is the Human Rights Committee, established in 1977 in accordance with the International Covenant on Civil and Political Rights. The purpose of the Committee is to ensure the integrity of the three interrelated fundamental UN goals - the achievement of peace and security, the realization of human rights and the promotion of development. The Committee is represented by a body of 48 independent experts who monitor the implementation of the International Covenant on Civil and Political Rights by the participating States. States that have ratified the Pact are regularly reporting on the observance of human rights and freedoms in their own territory. Based on the analysis of these reports, the UN Committee issues its findings and recommendations to each state in order to improve the legal situation in each individual situation [15].

The European Court of Human Rights, established in 1959 as one of the institutions of the Council of Europe, acts as the most important institution for every person whose rights have been violated. The judges who are members of the European Court are independent and free in the exercise of their powers, they do not represent the interests of any of the participating countries, and also meet the level of maximum objectivity. Anyone who believes that his rights have been violated by one of the States that have ratified the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms has the right to apply to the European Court of Justice. However, the violation should apply only to the rights set forth in the Convention and the Protocols thereto, such as: the right to life, the right to a fair trial, the right to respect and freedom, etc. Another condition for appeal to this international authority - before the procedure for making an application, a person must use all remedies in the country to which this statement relates. [3].

It should be noted that, in addition to international governmental organizations, the functioning of international non-governmental organizations is also an important part of the international mechanism for the protection of human rights. Perhaps the most famous international non-governmental organization dealing with the dissemination of information on the state of human rights in the world is the Amnesty International. This association, through various campaigns, manages the human rights movement around the world in order to achieve the implementation of the provisions of the Universal Declaration of Human Rights as well as other

international standards. In particular, Amnesty International, apart from the direct ensuring of human freedoms, seeks to release illegally sentenced prisoners; achievement of a fair trial and investigation of political prisoners; the abolition of the death penalty in the states where it is still legalized; abolishing the practice of torture and any other acts of violence against prisoners; stopping numerous murders and so-called "disappearances" for political reasons, etc. [13].

Another interesting and unique institution of its kind is the non-governmental organization Front Line Defenders, which was founded relatively recently in 2001 to protect human rights defenders who are in danger due to their activities. The organization provides quick and effective assistance to human rights defenders who are at risk through support of those who are in immediate danger; trainings and resource materials on safety and security, including digital security; A 24-hour phone line for human rights defenders that operates in Arabic, English, French, Russian and Spanish, etc. [17]. In our opinion, the role of this organization can't be overemphasized, because in the majority of cases, people who protect the rights of others quite often fall into a group of risks and dangers.

The next institutional mechanism for the protection of human rights is the World Organization Against Torture, which has been in operation since 1985 and today serves as the main unifying center for non-governmental organizations fighting against forced kidnapping, torture and other cruel, inhuman or degrading treatment. Organization leaders rightly believe that torture can affect anyone: both children and women and men. The governments of most countries of the world have sufficient means to discourage actions that degrade their citizens' dignity, but not every country fully implements the means available to it. Therefore, one of the priority objectives of the Organization is the impact on the states leaders in order to avoid and reduce the number of cases of inhuman attitude towards anyone [18].

Another well-known organization whose scope of work covers human rights is Freedom House, an international human rights non-governmental organization. Annually, this association studies the level of freedom around the world. Freedom in this case means the state of political rights and civil liberties of every person in a particular state. The study involves 195 countries and 14 territories, each of which is evaluated according to a number of established criteria such as: electoral process, political pluralism, government activity, freedom of expression and belief, rule of law, personal autonomy and individual rights.

For the first time, this analysis was conducted back in 1973, which allows the organization to track the tendency to improve or worsen the status of human rights in the world. The results of the study are estimated from 1 to 100 points (100 - maximum), and the states themselves are divided into free, partially free and non-free. The findings of the 2018 analysis showed that most states can be characterized as free or partially free, but the percentage of non-free countries remains high – 25% [14].

To sum up, it should be noted that the provision of human rights is a priority issue for the international community, which has developed and is trying to effectively apply international human rights regulatory and institutional mechanisms. At the same time, the existence of numerous offenses is evidence that these mechanisms need to be improved. The problem of the effective use of international mechanisms of human rights protection in Ukraine is even more urgent, which may become a promising direction for our further research.

Список використаної літератури

1. В ООН назвали ТОП-8 головних порушень прав людини в світі [Електронний ресурс] // Ракурс. – 2018. – 7 березня. - Режим доступу : <https://racurs.ua/ua/n101965-v-oon-nazvaly-top-8-golovnyh-porushen-prav-ludyiny-v-sviti.html> ; V OON nazvaly TOP-8 holovnykh

porushen prav liudyny v sviti [Elektronnyi resurs] // Rakurs. – 2018. – 7 bereznia. - Rezhym dostupu : <https://racurs.ua/ua/n101965-v-oon-nazvaly-top-8-golovnyh-porushen-prav-liudyny-v-sviti.html>

2. Європейська соціальна хартія від 07.09.2016 [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 ; Yevropeiska sotsialna khartiia vid 07.09.2016 [Elektronnyi resurs] // Zakonodavstvo Ukrainy. – Rezhym dostupu : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062

3. Європейський суд з прав людини [Електронний ресурс] // Вища рада правосуддя : офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.vru.gov.ua/international/13> ; Yevropeiskyi sud z prav liudyny [Elektronnyi resurs] // Vyshcha rada pravosuddia : ofitsiyni sait. – Rezhym dostupu : <http://www.vru.gov.ua/international/13>

4. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 ; Zahalna deklaratsiia prav liudyny vid 10 hrudnia 1948 roku [Elektronnyi resurs] // Zakonodavstvo Ukrainy. – Rezhym dostupu : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

5. Ковінько Д. В. Історія ідей та основні етапи розвитку прав людини [Електронний ресурс] / Д. В. Ковінько // Адміністративне право і процес. – 2012. - № 2. - Режим доступу : <http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-2-2012/item/55-istoriya-idey-ta-osnovni-etapy-rozvytku-prav-liudyny-kovinko-d-v> ; Kovinko D. V. Istoriia idei ta osnovni etapy rozvytku prav liudyny [Elektronnyi resurs] / D. V. Kovinko // Administratyvne pravo i protses. – 2012. - № 2. - Rezhym dostupu : <http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-2-2012/item/55-istoriya-idey-ta-osnovni-etapy-rozvytku-prav-liudyny-kovinko-d-v>

6. Конвенція ООН про права дитини [Електронний ресурс] : (20 листопада 1989 року) // Законодавство України. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 ; Konventsiiia OON pro prava dytyny [Elektronnyi resurs] : (20 lystopada 1989 roku) // Zakonodavstvo Ukrainy. – Rezhym dostupu : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 ; Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Elektronnyi resurs] // Zakonodavstvo Ukrainy. – Rezhym dostupu : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

8. Лекція 2. Генеральна Асамблея ООН [Електронний ресурс] // Короткий курс лекцій з дисципліни «Універсальні механізми захисту прав людини». – Режим доступу : https://studme.com.ua/18020215/pravo/generalnaya_assambleya_oon.htm ; Lektsiia 2. Heneralna Asambleia OON [Elektronnyi resurs] // Korotkyi kurs lektsii z dystsypliny «Universalni mekhanizmy zakhystu prav liudyny». – Rezhym dostupu : https://studme.com.ua/18020215/pravo/generalnaya_assambleya_oon.htm

9. Международные механизмы защиты прав человека [Електронний ресурс] // Uapravo.com. – Режим доступу : http://www.uapravo.com/hro/text.php?lan=rus&id=4667&id_book=4659&id_parent=4659 ; Mezhdunarodnye mekhanizmy zashchyty prav cheloveka [Elektronnyi resurs] // Uapravo.com. – Rezhym dostupu : http://www.uapravo.com/hro/text.php?lan=rus&id=4667&id_book=4659&id_parent=4659

10. Організація Об'єднаних Націй (оглядова інформаційна довідка) [Електронний ресурс] // Генеральна прокуратура України : Офіційний веб-портал. – 2019. – Режим доступу : https://www.gp.gov.ua/ua/cho.html?_m=publications&t=rec&id=101517&s=print ;

Orhanizatsiia Obiednanykh Natsii (ohliadova informatsiina dovidka) [Elektronnyi resurs] // Heneralna prokuratura Ukrainy : Ofitsiyni veb-portal. – 2019. – Rezhym dostupu : https://www.gp.gov.ua/ua/cmo.html?_m=publications&_t=rec&id=101517&s=print

11. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду [Електронний ресурс] // Законодавство України. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 ; Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii i Statut Mizhnarodnoho Sudu [Elektronnyi resurs] // Zakonodavstvo Ukrainy. – Rezhym dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

12. Шатарська Т. Н. Міжнародні механізми захисту прав людини. Право громадян України на звернення до конвенційних органів з захисту прав людини [Електронний ресурс] / Т. Н. Шатарська. – Режим доступу: <http://www.shatarska.in.ua/2-mizhnarodni-mexanizmi-zaxistu-prav-lyudini-pravo-gromadyan-ukra%D1%97ni-na-zvernennya-do-konvencijnix-organiv-z-zaxistu-prav-lyudini/> ; Shatarska T. N. Mizhnarodni mekhanizmy zakhystu prav liudyny. Pravo hromadian Ukrainy na zvernennia do konventsiiynykh orhaniv z zakhystu prav liudyny. [Elektronnyi resurs] / T. N. Shatarska. – Rezhym dostupu: <http://www.shatarska.in.ua/2-mizhnarodni-mexanizmi-zaxistu-prav-lyudini-pravo-gromadyan-ukra%D1%97ni-na-zvernennya-do-konvencijnix-organiv-z-zaxistu-prav-lyudini/>.

13. Amnesty international [Electronic resource] // Amnesty International Publications. – 1997. – Mode of access: <http://www.irf.ua/files/ukr/programs/rol/AI-posibnyk.pdf>

14. Freedom in the World 2018 Democracy in Crisis [Electronic resource] // Freedom House. – 2018. – Mode of access: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018>

15. Human rights committee [Electronic resource] // UN Human Rights.Office of the High Commissioner – Mode of access : <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CCPR/Pages/CCPRIntro.aspx>

16. MacIntyre A. Community, Law, and the Idiom and Rhetoric of Rights / A. MacIntyre // Listening: Journal of Religion and Culture. – 1991. – № 26. – P. 96–110.

17. The Front Line Defenders Story [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.frontlinedefenders.org/en/who-we-are>

18. World Organisation Against Torture (OMCT) [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.righttofoodandnutrition.org/world-organisation-against-torture-omct>

Стаття надійшла до редакції 07.03.2019 р.

М. Бучин, Н. Олійник

МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті аналізується проблема забезпечення та захисту прав людини. Автори аргументовано доводять, що незважаючи на пильну увагу більшості країн світу до досліджуваної проблематики, практика більшості держав (навіть країн стабільної демократії) показує наявність значних проблем із дотриманням прав людини. Тому важливе місце у мінімізації порушень проти прав людини належить міжнародним механізмам, які поділяються на 2 великі групи: нормативні та інституційні.

До нормативних міжнародних механізмів захисту прав людини належать розроблені міжнародних співтовариством нормативно-правові документи як світового, так і регіонального рівня, які на законодавчому рівні актуалізують проблематику прав людини. До таких документів належать, зокрема, Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Конвенція ООН про права дитини, Європейська соціальна хартія та ін. Інституційні міжнародні механізми захисту прав

людини реалізуються завдяки функціонуванню міжнародних урядових та неурядових організацій, які мають на меті відстоювання та захист прав людини. До таких організацій відносять, зокрема, ООН та її структурні підрозділи, Європейський суд з прав людини, Міжнародну Амністію, Світову організацію проти катувань, Фрідом Хаус та ін.

Автори аналізують суть та особливості функціонування міжнародних механізмів захисту прав людини. Дослідники роблять висновок, що міжнародні механізми у сфері захисту прав людини, незважаючи на їх важливість, є лише додатковим до національного інструментом захисту прав людини. Тому головна відповідальність за стан дотримання прав людини лежить на національних державах та їхніх урядах.

Ключові слова: права людини, захист прав особи, механізми, міжнародне законодавство, міжнародні організації, демократія.

УДК 2-632:316.722 (303.2)

Н.М. Волвенко

ГЕНЕЗА ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР

У статті проведено аналіз особливостей зародження та подальшого процесу розвитку західноєвропейської цивілізації. Показано найважливішу роль Сходу, який вплинув на становлення європейського світу. Розглянуто характерні риси західноєвропейської цивілізації, які зароджувалися в різні історичні епохи та є головними при формуванні спільної європейської ідентичності.

Ключові слова: західноєвропейська цивілізація, європейська ідентичність, полісно-античний простір, «західна людина», «європеїзм», християнство, індивідуалізм, економічний розвиток.

У сучасному світі, коли відбувається неминуче взаємопроникнення культур, зникають кордони культурних ареалів, збереження базових підстав культури – одне з першорядних завдань. Ця проблематика актуалізується під час змін, «у ситуації, коли вимагається... створити нове соціокультурне колективне Я, наприклад, ту ж націю-державу» [1]. Прагнення народів зберегти унікальні риси свого цивілізаційно-культурного життя, які формувалися протягом тисячоліть, природно і закономірно, так як вони склалися в результаті відбору найбільш життєздатних і досконалих форм, адекватних об'єктивним умовам існування народів. Названі тенденції в розвитку відносин сучасного людства зростають на основі створених цивілізаціями і культурою західного світу передумов, щорозробляються в останні два тисячоліття в його надрах технологій масового розвитку раціональних способів мислення і пізнання й трансляції їх всьому людству через західну модель освіти.

Різні аспекти історії розвитку західноєвропейської цивілізації розглядаються в працях Ф. Броделя, М. Вебера, Ж. Де Гоффа, А. Я. Гуревича, А. К. Дживелегова, В. Зомбарта, А.А. Кауфмана, Е. С. Кульпіна, А. І. Неусихіна, Р. Пайпса, А. В. Порьяза, А. П. Паршева, Г.Ф. Сунягіна, Й. Шумпетера та багатьох інших; наукові дослідження з

проблематики ідентичності ведуть Дж. Барбер, З. Бауман, Е. Гідденс, Р. Лассуел, Р. Маркузе, В. Мартянов, С. Московічі, Е. Фромм та інші.

Система цінностей і духовних настанов, які орієнтовані на безмежні якісні цілі, творіння нових ідеалів і цінностей з їх орієнтацією на свободу та розум, а також реальне прагнення до нової кращої спільноти, яка має назву «нація», створює потужний орієнтир. Тому розгляд особливостей становлення західноєвропейської цивілізації та виявлення пріоритетних перспектив у формуванні спільної європейської ідентичності є *метою статті*.

На наш погляд, саме цивілізаційний і культурологічний підходи, які роблять дослідження більш конкретним і дають можливість подолати абстрактність у вивченні суспільства і людини, є актуальними для даної роботи. Ці підходи створюють ґрунт для зближення політичного та соціально-економічного дослідження з дослідженням культури, цінностей, норм, картини світу, релігійних установок.

Цивілізацію, народжену на європейському континенті, можна називати і «західною», і «європейською», і «християнською». Звичайно, між цими термінами не можна ставити знак рівності, кожен з них позначає якісь особливі риси цієї цивілізації. Термін «західна», зокрема, свідчить про те, що разом з європейцями-переселенцями вона переступила океан і влаштувалася в іншій частині світу. Ось чому, говорячи про Європу, християнство, Захід, необхідно мати на увазі і США, і Канаду, і Австралію, і, в певному сенсі, Україну. «Важливою перевагою, на якій має наголошувати Україна, – це спільність української та загальноєвропейської культур. Адже нас з більшістю країн Європейського Союзу пов'язує багатовікова історія. Сьогодні, на жаль, в Європі мало хто згадує про Трипільську культуру, яка є спільним надбанням України та Румунії – колискою всієї європейської цивілізації, не згадують про те, що північне узбережжя Чорного та Азовського морів – є невід'ємною частиною давньогрецької та римської ойкумени. Не пам'ятають, що перші розмови про об'єднання Європи відбувалися на саміті монархів європейських країн у 1429 році в Луцькому замку саме на території сучасної України. Зрештою, академік Сергій Аверінцев зазначає, що й звичайні різдвяні традиції об'єднують простір від Атлантики до Конотопа» [2, с. 215-216].

Звичайно, не варто забувати про початкову найважливішу роль Сходу в самому становленні європейського світу: давньосхідні цивілізації надали великий вплив на Грецію епохи еллінізму. Християнство прийшло на Захід з єврейського Сходу. Західноєвропейське мистецтво епох Відродження і Просвітництва багато сприйняло зі східних культур. В епоху Романтизму європейські мислителі, філософи і діячі мистецтва в пошуках нових смислів знову звернулися до Сходу: І. В. Гете написав свій знаменитий «Західно-східний диван», А. Шопенгауер досліджував духовний світ Індії, Е. Фітцджеральд був захоплений поезією середньовічного перського поета Омара Хайяма. А ХХ століття можна назвати часом небувалого діалогічного зіткнення Сходу і Заходу. Протягом багатьох тисячоліть стародавні держави Сходу визначали напрямок історичного розвитку. Так було приблизно до середини I тисячоліття до н. е. У цей період на авансцену історії виходить Антична Греція. З часів реформ Солона на початку VI ст. до н. е. Антична Греція стала помітно лідувати в процесі історичного розвитку і певною мірою визначати магістральний шлях історії. Як зазначає О.А. Фісун, протягом першої половини I тисячоліття до н.е. «на західному краю ареалу «східних деспотій», у тих регіонах Середземномор'я, які не змогли або не встигли «перетравитися» в утробі азіатських суспільств, інтегруватися в їх світ, виникає принципово новий – *античний варіант*

політичного розвитку. Його епіцентром стала Стародавня Греція, спроба прямування якої «східним» шляхом у крито-мікенську епоху (II тисячоліття до н.е.) зазнала невдачі, що потягла за собою цивілізаційний регрес, розпад соціальної організації і повернення до вихідного первісного стану» [3, с. 6]. Увібравши в себе багато чого із східної спадщини, Античність заклала фундамент історії Європи. Історичний розвиток Європи аж до XX ст. сприймався в європейській науці в якості еталону. Сьогодні ця проблема викликає гострі дискусії. Щодо прояви сутності західної цивілізації існують різні точки зору. Одні автори її унікальність пов'язують з формуванням особливого «полісного генотипу» західної цивілізації. Інші – з духовними орієнтирами християнства. Треті – з особливостями «індустріальної моделі» західного суспільства.

Дуже поширена точка зору, згідно з якою суто західна політична традиція успадкована від античного полісу і саме вона є тим цивілізаційним компонентом, який забезпечував протягом сотень років наступність у розвитку політичної культури Заходу. «Відсутність необхідності управління і організації складного іригаційного господарства (найважливішого вихідного ґрунту для органічного проростання «східної» моделі «знизу»), разом з окраїнним положенням самої зони майбутнього полісного розвитку (що утруднювала її безпосереднє запозичення «згори»), зрештою, і визначила грецький прорив у інший, полісно-античний політичний простір» [3, с. 6]. Поліс – тип суспільного і державного устрою, що склався в Стародавній Греції і Стародавньому Римі. Полісна організація спиралася на економічний і політичний суверенітет громади вільних власників і виробників – громадян полісу. Цей суверенітет передбачав для кожного громадянина можливість, а часто і обов'язок в тій чи іншій формі – переважно у формі голосування у народних зборах – брати участь у вирішенні державних питань. Економічний суверенітет поліса незмінно виступав як гарантія приватної власності його громадян, перш за все власності на землю, хоча в багатьох передових полісах активно розвивалися ремесло і торгівля. Якщо земельна власність і полісне громадянство були фактично нероздільні, то ремісничим виробництвом і торгівлею на території поліса часто займалися також мешканці, які не належали до числа його громадян: переселенці з інших полісів, пізніше вільновідпущеники з рабів та інші. В результаті формувався досить великий шар людей, які не мають громадянських прав, але грають важливу роль в економічному житті полісів, які поділяють полісні цінності, активно борються за рівноправність і часто досягають її.

Конкретні форми полісного устрою відрізнялися різноманітністю, пов'язаною з тяжінням конкретних держав до демократичних або олігархічних структур. Це виражалось на практиці в різному розподілі влади між народними зборами громадян і існуючою в кожному полісі верховною радою (в Римі – сенат), а також в засобах формування цієї ради і функціях обираємих магістрів – носіїв виконавчої влади. Відносини між власністю і громадянством, власністю і владою, демократичними тенденціями і завданнями ефективного управління державою стимулювали розвиток античної політичної думки (праці Платона, Аристотеля, Полібія, Цицерона та ін.). «Поняття *архе* (зверхності, верховного начала) відокремлюється від поняття *basileia* (правління представників сакральної і/або військово-адміністративної еліти) і набуває незалежного від конкретних людей позначення верховного владного мандата на здійснення функцій панування/підлеглості... *Архе* перестає бути взагалі будь-чиєю винятковою прерогативою, стає *res publica* – загальним надбанням, «спільною справою» [3, с. 7]. Саме слово «політика» споконвічно означало участь в управлінні полісом, в його справах, а також відносилось до суми знань, необхідних для компетентного вирішення подібних питань.

Ядро полісної традиції зумовило специфічні риси європейської (західної) цивілізації. Виділимо наступні особливості полісного генотипу: верховенство, що ґрунтується не на домінуванні і підпорядкуванні, а на авторитеті і першості; рівність громадян перед законом; спільнота вільних власників (предтеча майбутнього громадянського суспільства); контроль громадянського суспільства над політичними структурами; повага до гідності особи; змагальний стиль життя (аристократична складова поліса «змагайся та зазнай слави»). Отже, виникає новий тип «економічної людини», політична культура якого формується на «діяльній основі», на повазі до гідності особи, до її вільного вибору.

Вічна готовність «західної людини» і в думках, і в існуванні вийти за власні межі, за межі «даного» сформували також раціональність особливого типу. Завдяки такому (західному) раціоналізму світ, розділений на частини, жорстко класифікується і вбирається в поняття. Звідси впливає величезна роль слова і словесної фіксації думки в західному мисленні [4]. Відчуття пізнаності «західна людина» знаходить тільки після фіксації пізнаваного услові. І якщо в пізнанні закладений раціоналізм, то в діях «західної людини» завжди присутній прагматизм (прикладом можуть бути «хрестові походи», «великі географічні відкриття»). Розум здолав на Заході інтуїцію; «західна людина» сама творила свою історію, в руслі якої складалася зовсім особлива цивілізація, що відрізнялася життєстійкістю, легкою приживлюваністю в соціокультурних нішах і надійним пристосуванням до інокультурного оточення.

Для західноєвропейської цивілізації також характерний поліцентризм влади, який виражається в розосередженні («розпиленні») влади в суспільстві. Тут важливо підкреслити, що наявність широкого спектру влади в її різних формах дозволяє проводити чітку межу між державою і громадянським суспільством. І, чим більше поліцентричним є розподіл влади в суспільстві, тим більше воно демократично і тим більше незалежні громадяни від держави. «У європейській моделі політичної еволюції частково відтворюється найважливіший політичний архетип античної моделі розвитку – розуміння політики у якості «загального блага» і особливого публічно-суспільного процесу, який визначається формулою «що стосується всіх, повинне бути й схвалене всіма»... Концептуальне оформлення ця ідея одержує в давньоримській думці, яка фіксує державу (*res publica*) як «спільну справу», надбання народу (*res populi*)» [5, с. 9]. Також важливо звернути увагу й на поділ політичної та економічної влади, особливо характерний для західноєвропейської цивілізації у Новий час. Надання економічної влади громадянському суспільству і визнання за особистістю права економічної свободи з її ініціативою, підприємливістю і винахідливістю стало, на нашу думку, за останні кілька століть потужним стимулом економічного розвитку і процвітання на Заході.

Але в Західній Європі на протязі її історії влада також поділялася на політичну і духовну, носіями якої були, з одного боку, держава, а з іншого – церква. Боротьба між політичною і духовною владою завершилася тим, що політична влада не змогла підкорити собі владу духовну, сферу людської моральності. Особистість не тільки знайшла моральний ідеал, що сприяє її незалежності, а й стала у багатьох відношеннях суверенною в питаннях вибору між добром і злом. Можна припустити, що саме духовна свобода особистості в західному суспільстві, до якої також належала інтелектуальна свобода, сприяла прогресу науки, пошуку об'єктивного знання про природу, суспільство і людину. «Саме у горнилі середньовічного християнства остаточно склалася ідея Європи на засадах єдності релігійної віри» [6, с.37]. Безумовно, європеїзм в історії Європи має глибоке коріння. На наш погляд, європеїзм – це ідейно-політична течія і напрям європейської

політичної філософії, що виражає головні ідеали та устремління західноєвропейської цивілізації і виступає за економічне, політичне, адміністративне об'єднання європейських держав на основі історичної та духовної спільності основних народів Європи.

У чому ж суть християнського коріння західноєвропейської цивілізації? Тут важливо підкреслити, що християнська релігія не є автохтонним утворенням, як, наприклад, релігії Стародавнього Сходу, які розвивалися на місцевому ґрунті, з «місцевої» цивілізації. Для Європи християнство – релігія, що склалася в східному Середземномор'ї. Вона прийшла на континент «з боку», спочатку була для Європи «чужою, азійською кров'ю». До моменту падіння Західної Римської імперії головні центри християнської культури і більшість християнського населення перебували за межами Європи. З крахом політичних інститутів Західної Римської імперії континент втратив свій організаційний центр. У Західному Середземномор'ї перервалася антична традиція. Утворився як би «вакуум», який і заповнило християнство, яке розпочало будувати єдину Європу. Виступивши в якості контркультурного явища на початку свого існування, в процесі трансформації Римської імперії і придбання християнством пануючого значення, християнська церква сприйняла від Римської імперії ієрархічну структуру церкви. З падінням Римської імперії та імператорської влади християнство прийняло на себе системоутворюючу функцію. Надалі ієрархічна вертикаль була перенесена з церкви на всю систему середньовічного західноєвропейського суспільства. Унікальність християнства як контркультурного явища полягає, на нашу думку, в тому, що це перше й останнє контркультурне явище, яке змогло перейти зі стану опозиційності на позиції чільної культури, що на багато століть визначило розвиток західноєвропейської цивілізації. Так, християнство перетворилося на культурно-генетичний код нової європейської цивілізаційної спільноти. «По-перше, поступово чітко окреслилося принципове розмежування духовної та світської влади... як роздільних сфер, що існують разом, але не змішуються. По-друге, почався процес усвідомлення кожної людини як унікальної особистості, яка володіє власним індивідуальним простором свободи та суверенітету... По-третє, соціальне життя як суспільства, так і окремої людини, одержує нові трансцендентні етичні імперативи існування..., а само відповідності/невідповідності універсальним вимогам християнської моралі» [5, с. 7]. Християнська церква як інститут об'єднувала Європу «зверху»: шляхом поширення папської влади, уніфікації форм суспільного і духовного життя (монастирі, літургія). Християнська віра об'єднувала Європу «знизу»: формувала свого роду «загальноєвропейську свідомість». А економічний розвиток Європи XI-XIII ст. та виникнення «третього стану» перебудовують весь механізм координації влади таким чином, що до нього тепер мають доступ не тільки знать і духовенство, але й бюргерські кола. «Виникають станово-представницькі збори (кортеси в Арагоні й Кастилії – 1163 та 1169 рр., парламент в Англії – 1265 р., Генеральні Штати у Франції – 1302 р. і т. ін.), які суттєво регламентують прерогативи та звужують сферу довільних автономних дій монархів [5, с. с. 8–9]. Багато європейських ідей та інститутів були народжені в релігійному обличчі, такими вони пройшли випробування життям і лише потім секуляризувалися та поширилися у Новому Світі. Важливо підкреслити, що християнство асимілює не тільки архаїчні структури і старі форми свідомості, а й все нове, що породжує європейська цивілізація.

Слід також звернути увагу на антропоцентризм західної культури і цивілізації. «Людина є міра усіх речей» – ця теза давньогрецького філософа Протагора, на нашу думку, висловлює суть світоглядної орієнтації всієї західної культури. На перше місце

ставиться окрема особистість та її претензії. Г. М. Куц звертає увагу на те, що вагому роль у формуванні спільної європейської ідентичності відіграє «наявність індивідуальності, тобто цінність окремої особистості, її унікальності... Уперше паростки індивідуалізму можна виявити ще в період Античності під час правління Перікла. Перікл став на чолі Греції після правління грецького тирана Полікрата (VI – початок V ст. до н. е.), епоха якого відзначилася орієнтацією на сприйняття новацій та неприйняттям давніх звичаїв [7 с. с. 123–124]. На думку Г. Тарда, такі потрясіння грецького суспільства спричинили появу індивідуалізму, коли кожен брав на себе сміливість думати на власний розсуд [7]. Ми бачимо, що вже антична традиція фіксує цю рису. Християнська традиція з її уявленнями про людську індивідуальність, концепцію моралі і розуміння людського розуму, як створеного за образом та подібністю божою тому здатного до раціонального розуміння сенсу буття, посилювала антропоцентричний характер західної культури, який знайшов достатньо яскравий прояв у індивідуалізмі Нового і Новітнього часу. Тут треба звернути увагу на те, що середньовіччя з одного боку, було структуроване й давало людині відчуття впевненості, а з іншого – тримало її в кайданах [7]. «Середньовічне суспільство не позбавляло індивіда свободи вже тому, що «індивіда» як такого ще не існувало... В епоху середньовіччя індивід не міг вижити самотійно, оскільки суспільство не було диференційованим» [7, с. 124].

Епоха Відродження, Реформація також відобразили антропоцентричний характер Заходу. Можливість самотійно визначати свою долю є найголовнішим досягненням західноєвропейської цивілізації, причому Реформація зіграла одну з основних ролей в подібному досягненні. Саме західноєвропейська цивілізація «породила» такий феномен культури, як гуманізм, який містить наступні основні цінності: повага до особистості людини, довіра до її «природних» схильностей тасил, право людини на задоволення «природних» інтересів, на задоволення і радості, на свободу. «Загальне для всіх... республіканське правління, на противагу правлінню монархічному, надає максимальну можливість для реалізації людської свободи й, у цьому сенсі, є зразком організації усілякого справедливого й гідного людського співтовариства взагалі» [5, с. 10]. Можна помітити, що головний пафос гуманізму полягає в його універсальності: він адресується будь-якій людині, проголошує право кожної людини на життя, добробут, свободу, і завдяки цьому свобода особистості стає вихідним символом і головним надбанням західної цивілізації. Е. Фромм підкреслює, що «у пізньому середньовіччі структура суспільства та особистості стала змінюватись. Єдність і централізація середньовічного суспільства слабшали. У всіх класах суспільства був помітним розвиток індивідуалізму, який впливав на всі сфери людської діяльності: на смаки і моди, на мистецтво і філософію, навіть на теологію» [Цит. по 7, с. 124]. Процес становлення та накопичення індивідуалізму завершується лише у XVIII ст.; ідеалом індивідуалізму стає свобода [7, с. 194]. Кожен індивід сприймався як людина взагалі і прагнув досягти якогось універсального образу, який створила тогочасна епоха. Таким чином, проблематика індивідуалізму була однією з головних при формуванні спільної європейської ідентичності.

Щодо індивідуальності в епоху Нового часу, М. Фуше оголошує «примат індивіда над соціальною групою (остання знаходиться на службі у першого)» [Цит. по 7, с. 125]. Становлення «індустріальної моделі» західноєвропейського суспільства асоціюється з початком активних економічних, соціокультурних і правових змін. Зрушення в господарському житті країни пов'язані з розвитком капіталістичної системи, формуванням специфічних відносин з приводу власності. Отримує розвиток процес формування

складної соціальної структури суспільства. Революції стали великим кроком на шляху до громадянського суспільства, активізували політичне життя, продовжили традиції боротьби за свободу.

Розпочатий в XVII ст. процес секуляризації широко поширюється. Відбувається становлення нової ціннісно-нормативної системи – системи правосвідомості. «Рецепція римського права в європейській політичній думці створює потужний категоріальний апарат, за допомогою якого відбувається концептуалізація нових уявлень про принципи організації влади. Відділення владних публічних повноважень від приватних прав патримоніального типу, верховної влади (*imperium*) над територією від особистої сфери патримоніального панування (*dominium*) стає важливою особливістю не тільки західноєвропейського політичного дискурсу, але й специфічною рисою політичного розвитку Заходу взагалі; особливістю, яка досить чітко відокремлює західні суспільства від східних» [5, с. 12; 8]. Поступово оформлюється той цивільно-правовий ідеал, який обґрунтували і заклали ідеологи ранніх буржуазних революцій (Т. Гоббс, Дж. Локк, Г. Гроцій). «Потрійна формула» цивільних прав (на життя, свободу і власність) утворює конституційний базис правового порядку. Праця, націлена на досягнення індивідуального добробуту і вигоди, є визначною формою людської життєдіяльності. Свобода існує тільки там, де кожен визнається «господарем своєї особистості». Визнання «природного права» дало можливість сформулювати новий політико-правовий ідеал: ідеал суспільства, в якому кожна людина з самого початку визнається в якості незалежного трудівника і власника. Втілення даного ідеалу в реальному житті стало однією з головних особливостей розвитку західноєвропейської цивілізації.

Слід звернути увагу на інноваційний характер західноєвропейської цивілізації. Йдеться про загальну орієнтацію на зміни звичного способу життя і способу мислення, внесення рухливості в утворений економічний порядок, більш високий рівень невизначеності й ризику, а отже, підприємливості та творчості. Можна припустити, що дана риса сприяла формуванню в Новий час так званої цивілізації техногенного типу. Її характерна особливість – швидка зміна техніки і технології завдяки постійному застосуванню у виробництві наукових знань і винаходу нового. Створення універсальних технологій в сфері пізнання та освіти є одним з епохальних вкладів Заходу в розвиток світової культури. Зазначена інновація зробила розвиток раціональних здібностей людства незворотнім, створила інструментальну базу для усвідомлення своєї самотності і способів її збереження усіма народами.

Безумовно, розвиток і поширення культурологічних знань дозволили народам усвідомити, що цивілізаційно-культурний світ сучасного людства ціннісно багатогранний, суперечливий і навіть антагоністичний; що культури різних народів відрізняються одна від одної; що особливості культур і соціально-політичних інститутів кореняться в особливостях об'єктивних умов життя народів. У наш час «шлях до європейської ідентичності лежить через усвідомлення власної національної ідентичності» [7, с. 125]. Перше, що відрізняє країни Заходу від інших країн - це економічний розвиток. Економіка країн Заходу являє собою широке розмаїття сфер діяльності з виробництва як продуктів, так і робіт, і послуг. Це дозволяє їм забезпечувати матеріальними благами населення не тільки своїх країн, а й країн решти світу, що імпортують ці блага.

Високе матеріальне благополуччя дозволяє розвивати науку, освіту, медицину і культуру. Досягнення науки виявляються в тому, що Нобелівськими лауреатами стають переважно представники країн Західної Європи та США. В галузі освіти еталонними

виступають університети цих країн. Передова медицина також представлена клініками США та Західної Європи. Така ж ситуація спостерігається і в культурі. Найбільш видатні роботи в галузі мистецтва, кінематографу, літератури та інших сферах культури були створені людьми, що були громадянами передових країн світу або ж перебували під їх впливом.

До досягнень країн Заходу відносяться завоювання їх громадянами прав і свобод, що стосуються окремої людини. Свобода слова та віросповідання зробила людину відносно незалежною від суспільства. Права людини закріплені в законах, дотримання яких дозволило встановити правову державу. Суспільство існує в рамках законодавства, перед яким рівні всі члени цього суспільства, незалежно від їх матеріального стану, рівня освіти, каст та займаного становища. Превалювання закону дозволило створити держави, характерною рисою яких є стабільність розвитку всіх сфер життєдіяльності людей. Економічна міць США і країн Західної Європи дозволяє бути першим і у військовій сфері.

Таким чином, можна констатувати, що західна цивілізація є найбільш розвинутою і прогресивною цивілізацією в світі. А джерелом і рушійною силою її розвитку є принцип індивідуалізму. Прагнення бути першим, кращим в чомусь, призводить до конкуренції між людьми і дозволяє їм добитися підвищення як рівня своєї майстерності, так і матеріального становища.

Список використаної літератури

1. Мартьянов В. С. Конфликты идентичностей в современном мире: о справедливости иерархических и плюралистических стратегий урегулирования [Электронный ресурс] / В.С. Мартьянов // Дискурс-Пи. - 2005. — № 1(5). — С. 15—18. — Режим доступа : <http://discourse-pm.ur.ru/avtor5/martianovvs.php> ; Martyanov V. S. Konflikty identichnostey v sovremennom mire: o spravedlivosti ierarkhicheskikh i plyuralisticheskikh strategiy uregulirovaniya [Elektronnyy resurs] / V. S. Martyanov // Diskurs-Pi. - 2005. — № 1(5). — S. 15—18. — Rezhim dostupa : <http://discourse-pm.ur.ru/avtor5/martianovvs.php>

2. Кучма Л. О. Формування спільної ідентичності як фактор європейської інтеграції України / Л. О. Кучма, К. Ю. Максимович // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Питання політології. — 2010. — № 885. — С. 212—218 ; Kuchma L. O. Formuvannia spilnoi identychnosti yak faktor yevropeiskoi intehratsii Ukrainy / L. O. Kuchma, K. Yu. Maksymovych // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Ser. : Pytannia politolohii. — 2010. — № 885. — S. 212—21.

3. Фісун О. А. Античні витоки демократичної теорії: метаморфози полісу та парадокси архе / О. А. Фісун // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Питання політології. — 2008. — № 796. — С. 6—14 ; Fisun O. A. Antychni vytoky demokratychnoi teorii: metamorfozy polisya ta paradoksy arkhe / O. A. Fisun // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Ser. : Pytannia politolohii. — 2008. — № 796. — S. 6—14.

4. Дейк Т. А. ван Язык. Познание. Коммуникация : сб. работ / Т. А. ван Дейк. — Москва : Прогресс, 1989. — 331 с. ; Deyk T. A. van Yazyk. Poznanie. Kommunikatsiya : sb. rabot / T.A. van Deyk. — Moskva : Progress, 1989. — 331 s.

5. Фісун О. А. Від патримоніального панування до політичного: генеза європейської владної моделі / О. А. Фісун // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер. : Питання політології. — 2008. — № 810. — С. 6—13; Fisun O. A. Vid patrymonialnoho panuvannia do politychnoho: heneza yevropeiskoi vladnoi modeli / O. A. Fisun

// Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Ser. : Pytannia politolohii. – 2008. — № 810. – S. 6—13.

6. Коттье Ж. Эти ценности создали Европу / Ж. Коттье // Европейский альманах. История. Традиции. Культура / отв. ред. А. О. Чубарьян. – Москва : Наука, 1991. – С. 30-46 ; Kotte Zh. Eti tsennosti sozdali Yevropu / Zh. Kotte // Yevropeyskiy almanakh. Istoriya. Traditsii. Kultura / отв. red. A. O. Chubaryan. – Moskva : Nauka, 1991. – S. 30-46.

7. Куц Г. М. Формування спільної європейської ідентичності: проблеми та перспективи / Г. М. Куц // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. - 2014. - № 3. - С. 120-127 ; Kuts H. M. Formuvannia spilnoi yevropeiskoi identychnosti: problemy ta perspektyvy / H. M. Kuts // Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Ser. : Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia. - 2014. - № 3. - S. 120-127.

8. Гвиччардини Фр. Заметки о делах политических и гражданских / Фр. Гвиччардини ; пер. с итал. М. С. Фельдштейна ; под ред. Г. Д. Муравьевой. – Москва : Наука-М, 2004. – 198 с. ; Gvichchardini Fr. Zametki o delakh politicheskikh i grazhdanskikh / Fr. Gvichchardini ; per. s ital. M. S. Feldshteyna ; pod red. G. D. Muravevoy. – Moskva : Nauka-M, 2004. – 198 s.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2019 р.

N. Volvenko

THE GENESIS OF THE WESTERN EUROPEAN CIVILIZATION: SOCIO-CULTURAL MEASUREMENT

The article analyzes the characteristics of the birth and further development of Western European civilization. It shows the most important role of the East, which had a significant impact on the formation of the European world. The article considers the characteristic features of the Western European civilization, which originated in different historical epochs. They are central to the formation of a common European identity.

The work emphasizes that the nations' desire to preserve the unique features of their civilizational and cultural life, formed over thousands of years naturally and legitimately since they evolved as a result of the selection of the most viable and perfect forms, adequate to the objective conditions of nations' existence. It is indicated that the mentioned trends in the development of relations of modern humanity grow on the basis of the preconditions developed by civilizations and culture of the Western world, developed in the last two millennia in the depths of its technologies of mass development of rational ways of thinking and cognition, and also transmitting them to all humanity through the Western education model. The point of view has been comprehended, according to which the western political tradition is inherited from the ancient polis and it is the civilizational component that has provided continuity in the development of the political culture of the West for hundreds of years. The features of the polis genotype are highlighted. It is shown that the spiritual freedom of the individual in Western society, including intellectual freedom, contributed to the progress of science, the search for objective knowledge about nature, society and man. The essence of the ideological orientation of all Western culture is defined. It is emphasized that an individual and his (her) claims are at the forefront.

It is noticed that the problematic of individualism was one of the main ones in the formation of a common European identity. The conclusion is made that Western civilization is the most developed and progressive civilization in the world. The desire to be the first, the best in something, leads to competition between people and allows them to achieve improvement at the levels of their workmanship and financial situation.

Key words: Western European civilization, European identity, polis-antique space, “a western man”, “europeism”, Christianity, individualism, economic development.

УДК 327(4-6ЄС)

Н.В. Гаврилова, К.В. Караман

ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ: ПРИЧИНИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

В статті досліджується проблема євроскептицизму – складного явища, яке сьогодні є знаковим в житті Європейського Союзу. В статті розглядаються фактори під впливом яких скептицизм, який був в минулому проявом маргіальності, трансформувався в ідеологію та політичну силу, яка на сьогодні знаходиться при владі в ряді європейських країн. Причини такої трансформації відбувались під впливом зовнішніх факторів, до яких автор відносить розвиток глобалізаційних процесів, світову економічну та міграційну кризи; внутрішні фактори пов'язані з діяльністю правлячих структур ЄС, які все більше викликають критику та недовіру з боку громадян ЄС, значна частина, яких сьогодні не вірить як в здібність ЄС адекватно реагувати на загрози та виклики, так і їх небажання відображати в своїй політиці сподівання та потреби людей. В статті робиться висновок, що євроскептицизм є реальною загрозою для подальшого розвитку процесів євроінтеграції, про що впевнено свідчить Брекзїт.

Ключові слова: Євроскептицизм, Європейський Союз, криза, міграція, інтеграція.

У 2017 р. Європейський Союз відсвяткував свій 60 ювілей. Створене в 1951 р. Об'єднання вугілля та сталі трансформувалась в унікальне міжнародне об'єднання, яке не мало аналогів у світі – з'єднало 28 країн з населенням понад 400 мільйонів людей, на долю якого приходилось 25% світового ВВП. Протягом багатьох років проект слугував для його учасників гарантією оптимістичних уявлень про їх майбутнє, для інших вкрай привабливою ціллю, тієї «обителлю» під дахом якої їм буде гарантовано більш комфортне існування та передбачуване стабільне майбутнє.

Сьогодні цей унікальний інтеграційний проект переживає глибоку кризу, яка носить системний характер [1, с. 57]. Яскравим її проявом став Брекзїт, який продемонстрував домінування євроскептиків серед англійського суспільства. Результат референдуму в Британії, в ході якого 52% населення заявило про небажання жити в межах ЄС, тим самим продемонструвавши ступінь загроз євроскептицизму – явища, яке в майбутньому призведе до «ренаціоналізації» Старого Світу [13, с. 99].

Євроскептицизм в сучасному політичному ідеологічному просторі об'єднує Європу із маргіального вища, трансформує в стійкий тренд політичного, ідеологічного, громадського життя країн-членів ЄС. На його основі іде процес формування нових протестних громадських рухів. Його постулати міцно увійшли в програмні установки політичних партій.

Сьогодні євроскептицизм став новим фактором європейської політики [6]. Вперше, доказам цього стали вибори до Європейського парламенту 2014 р. в ході яких, партії, які підтримували цю ідеологію та політику значно зміцнили свої позиції. Виборчі кампанії президентів та до парламентів 2014-2018 рр. стали переконливим доказом, що він є

стійким трендом політичного, ідеологічного, громадського життя країн-членів ЄС. На його основі відбувається процес формування нових протестних громадських рухів. Його постулати міцно увійшли в програмні установки політичних партій, які сьогодні в цілому ряді країн знаходяться при владі, чи мають значний вплив на формування внутрішньої та зовнішньої політики в багатьох країнах [5, с. 24].

Таким чином, вивчення ЄС вимагає здійснення аналізу проблеми, пов'язаної з євроскептицизмом. Україна, реалізуючи курс на європейську інтеграцію, розбудовуючи свої відносини з країнами ЄС повинна враховувати наявність даних тенденцій.

Актуальність даної проблеми обумовлена також тим, що вона поки не знайшла відображення у вітчизняній історіографії. Серед праць українських авторів необхідно виділити наступні: С. Артьомова, М. Гримська, М. Шепелев. Більш активно проблема євроскептицизму вивчається закордонними дослідниками, серед яких особливий інтерес представляють праці Д. Альбертіні, С. Бачковскі, Д. Дусе, К. Зуба, В. Ігуне, П. Копецки, Л. Куальє, К. Мюдде, С. Рііхсой, Н. Сіттер, П. Таггарт, Р. Тієрскі, К. Флуд, Ю. Хабермаса. Ф. Хартлеб, А. Щербяк, а також автори представники пострадянського простору – С. Бірюкова, Ю. Борко, Г. Вайнштейн, А. Коваленко, І. Прохоренко, І. Семенко, А. Шейліс, Н. Шмельов, В. Якушин.

Метою даної статті є дослідити причини та умови формування такого складного явища, яким є євроскептицизм.

Термін «євроскептицизм» появився в середині 80-х років ХХ ст. в Британській пресі для характеристики виняткової позиції Британії з питань економічної та політичної інтеграції [16, с. 122]. Цей термін увійшов у політичний дискурс вже в ході дебатів при обговоренні Маастрихтського договору, коли виявились явні протиріччя по відношенню до ряду його статей, а потім параметром для характеристики позиції незгоди чи невдоволених до того як він реалізується. На сьогоднішній день відсутнє єдине тлумачення даної дефініції. Нами буде використовуватись визначення цього поняття, яке надано в енциклопедії «Британіка», де євроскептицизм визначається як політична доктрина, що припускає дистанціювання від Європейського Союзу. Пояснення, яке слідує за визначенням також лише трохи прояснює ситуацію: «Політичні партії, які стоять на євроскептичних позиціях, є переважно популістськими силами та в основному підтримують вимоги більш жорсткого контролю над імміграцією поряд із закликами до демонтажу або спрощення бюрократичної структури ЄС [17].

В науковому дискурсі дискусійний характер носить і проблема типологізації «євроскептицизму» в контексті якої дослідники виділяють цілий ряд його форм – «м'який», «жорсткий», «розсіяний» тощо [5, с. 24]. У той же час існують спільні знакові характеристики - це критичне відношення до ЄС, недовіра до його інститутів, вимога його трансформації чи небажання зв'язувати майбутнє своєї країни з цією структурою [19, с. 12].

Розглядаючи причини цього феномену, необхідно підкреслити, що вони носять комплексний характер – це по-перше, по-друге їх можна розділити на зовнішні та внутрішні. Якщо перші знаходяться за межами зони впливу ЄС, носять глобальний характер, то внутрішні – це результат діяльності структур ЄС, процесів, які розвиваються в межах всього ЄС чи його держав-членів. Крім того, фактори можна диференціювати в залежності від знакових характеристик відповідності тієї чи іншої сфери, де вони діють – економічна, соціальна, культурно-гуманітарна тощо. Одночасно, як вважає ряд дослідників, розвиток євроскептицизму проходить під впливом національних

особливостей, які обумовлюють специфіку розвитку даної країни - менталітет її населення, історична пам'ять, рівень розвитку суспільної свідомості та громадського суспільства [9, с. 34; 5, с. 26].

В рамках даної статті розкрити весь комплекс причин, пов'язаних з феноменом «евроскептицизму» не представляється можливим. Предметом нашого дослідження будуть являтися фактори, які найбільш значимі й відіграють домінуючу роль в його становленні та розвитку. Серед зовнішніх факторів, які сприяли формуванню сприятливих умов для євроскептицизму, домінуючим, на наш погляд стали процеси глобалізації. Європейський Союз, будучи найбільшим інтеграційним об'єднанням на світовому просторі, опинився в центрі глобалізаційних процесів, що обумовило високу ступінь його залучення в глобальний, економічний, фінансовий, політичний, культурний, світовий простір. В силу високого рівня глобалізованості, громадяни ЄС відчують наслідки глобалізації у всіх сферах свого життя. Так, в економічній сфері наслідки світової економічної кризи 2008 р. стали тяжкими для більшості громадян ЄС.

Більша частина країн понині знаходяться в стадії рецесії, демонструючи 1-1,2% зростання ВВП. А така країна як Греція, яка опинилась на межі дефолту в 2008-2009 рр., понині не здобула позитивну динаміку, зовнішній її борг за 2011-2012 рр. зріс з 126 до 156 %, кількість безробітних склала 25% [8, с. 25; 19, с. 12]. Масштаби кризи багато в чому були і результатом неефективної економічної політики ЄС, коли економічна доцільність та економічний прагматизм поступилися місцем політичним амбіціям. В наслідок цього в зону євро були прийняті ряд країн за параметрами, які не відповідали критеріям даного рівня інтеграції. Це в повній мірі можна віднести і до масштабного розширення ЄС 2004 р. Заручниками такої політики стали мільйони жителів, в першу чергу німці, французи, британці, які були головними бенефіціарами ЄС. Криза та її наслідки, які в цілому ряді країн ЄС не подолали й по теперішній час, стали приводом засумніватися в правильності політики Брюсселя, здатності адекватно реагувати на сучасні виклики в умовах глобальної економічної та фінансової системи з одного боку. З іншого – викликав кризу довіри до інтеграційної політики, похитнувши домінуючі як в суспільній свідомості так і в свідомості частини політичних еліт уявлення про ЄС, як структури яка реалізує ідею європейської єдності, можливості бути гарантом їх економічного благополуччя та процвітання, породивши значні сумніви в необхідності інтеграції та її переваги перед іншою тенденцією – зміцнення національного суверенітету.

Таким чином, в даному випадку зовнішній фактор був посилений за рахунок не ефективною політики ЄС. Глобалізація актуалізувала проблему збереження культурної та національної ідентичності, що за переконанням громадян ЄС можливо в межах суверенної та національної держави. Значна кількість населення не бажають приносити національні інтереси в жертву цілям поглиблення загальноєвропейської єдності. В грудні 2016 р. в десяти країнах ЄС 50% громадян заявили, що ЄС повинен повернути країнам-членам частину своїх владних повноважень [18]. Соціологічне дослідження, яке було проведено в 28 країнах ЄС показало, що 45% європейців бачать в глобалізації загрозу своїм країнам [20].

Економічна криза та її наслідки створили сприятливі умови для розширення впливу євроскептицизму в суспільній свідомості, про що свідчить динаміка росту недовіри до ЄС. Якщо в 2007 р. за результатами соціологічних опитувань довіру до ЄС відчували 57% населення, то вже в 2012 р. цей показник склав 33%.

Таблиця 1. Динаміка росту недовіри до ЄС (Таблиця складена на основі даних Євростату) [14].

№ п/п	Країна	2007, %	2012, %
1	Польща	18	42
2	Італія	28	53
3	Франція	41	56
4	Німеччина	36	59
5	Великобританія	49	69
6	Іспанія	23	72

Другим зовнішнім фактором, який став потужним каталізатором розвитку мейстріму євроскептицизму стала міграційна криза яка розпочалась в 2014-2015 рр. і фактично продовжується в менш гострій фазі і сьогодні. За оцінками експертів це сама масштабна криза, яка пов'язана з мігрантами після Другої світової війни [11, с. 28; 17]. Причиною став мільйонний потік некерованих біженців зі Сходу та арабських країн, як наслідок «кольорових революцій», війни в Сирії та Іраку, дій ІДІЛ. До кінця 2016 р. їх кількість склала 3 мільйона чоловік, а до 2020 р. за прогнозами кількість мігрантів може скласти 50 мільйонів [11, с. 28; 17]. Ще до її початку їх кількість складала від 15 до 20 мільйонів, більшість з яких були мусульманами та зберігали духовні цінності, звичаї, культуру своїх країн [12, с. 324], що змусило лідерів ЄС говорити про крах політики мультикультуралізму.

Некерований потік мігрантів в 2014 – 2015 рр. фактично поставив ЄС на грань колапсу, продемонстрував повний провал міграційної політики Брюсселю та його повну безпомічність, неспроможність у вирішенні даної проблеми [3, с. 23]. В цих умовах саме національні держави взяли на себе роль вирішення виниклого виклику, закриваючи кордони, посилюючи міграційне законодавство, відмовляючись приймати біженців за квотами, визначеними ЄС [3 с. 23], що характерно для країн Східної та Центральної Європи, які закрили свої держави для біженців зі Сходу.

Міграційна криза призвела до загострення проблеми безпеки на території європейських країн, стрімко загострилась діяльність ІДІЛ, яка здійснила понад десятка терористичних актів, що призвели до багаточисельних жертв. В цілому ряді країн спостерігається збільшення злочинів, які здійснюють мігранти. В умовах непростой економічної ситуації значна частина населення не бажає, щоб податки, які вони платять витрачались на утримання біженців, а це сотні мільйонів євро. Мігранти спровокували зростання вкрай правих реваншистських сил, які отримали певну підтримку серед частини населення. Раніше толерантне демократичне європейське суспільство, яке було засновано на європейській ідентичності, в основу якої покладені загальнолюдські цінності, права та свободи особистості, терпимість та толерантність, стало давати тріщину [3, с. 24].

Міграційна криза створила основу для формування нового типу масових рухів прикладом якого може слугувати PEGIDA в Німеччині, яка трансформувалась в політичну партію «Альтернатива для Німеччини». Результати виборчих кампаній 2015-2018 рр. впевнено продемонстрували зростання впливу політичних партій для яких мейнстрім євроскептицизму був взятий за основу їх програмних установок та практичної діяльності, що повністю відповідало потребам та сподіванням електорального поля.

До зовнішніх факторів, менш значимих за своїм впливом, але які відіграють певну роль в розширенні євроскептицизму необхідно віднести і наслідки Української кризи, які якісно змінили відносини ЄС та Росії, яка була важливим торгівельно-економічним партнером. Фактичний розрив торгівельно-економічних відносин, внаслідок санкційної війни веде до колосальних економічних втрат для обох сторін. Для Європи вони складають приблизно 450 мільярдів євро. В умовах рецесії, в якій знаходиться більшість країн, розрив цих зв'язків відчувається особливо гостро, страждають цілі країни та регіони. Особливо ці втрати відчутні для Італії та Франції. Для євроскептиків у своїй більшості неприйнятним є також і характер євроатлантичних відносин, особливо політика Д. Трампа, яка вимагає збільшити свій бюджет на військові витрати та довести його до 2% ВВП. Більша частина громадян ЄС не готова поступитися своїми економічним та фінансовим благополуччям заради вимог Д. Трампа. Все це створює основу для критики ЄС, веде до укріплення позицій євроскептиків, які як правило, розглядають зовнішню політику ЄС через призму національних інтересів країн, яку вони представляють.

Наряду із зовнішніми факторами, розвитку євроскептицизму сприяє цілий комплекс причин, пов'язаних з внутрішньою політикою, яку реалізує ЄС і тими тенденціями які розвиваються всередині країн членів цієї інтеграційної структури. Ці причини криються практично у всіх сферах життя європейського суспільства в межах просторово-територіальної структури ЄС - в першу чергу політичною кризою ЄС, як унікальної міжнародної структури. Першим моментом став провал Європейської Конституції, сьогодні він пов'язаний з кризою легітимності європейської політичної системи, з «демократичним дефіцитом», який був викликаний бюрократизацією наднаціональних структур. Серед громадян ЄС 53% впевнені в тому, що їх голос не чутий в Брюсселі і вони не мають можливості впливати на прийняття там рішень [2, с. 33].

Довгий час експерти відносили унікальність досвіду ЄС до його досягнень, що його учасникам вдалось виробити принципи та створити механізми, за допомогою яких забезпечувалась рівновага між спільними та національними, регіональними інтересами [4, с. 872], що багато в чому визначалось успішністю процесу конвергенції напрямків на досягнення вирівнювання рівня розвитку не тільки країн-членів ЄС, але й всіх регіонів, які входять до цих країн. Сьогодні масштабне розширення та економічна криза 2008 р. призвели до різкого загострення проблеми неоднорідності ЄС, яка носить подвійний асиметричний характер сутність якої полягає в тому, що існує розрив у рівні розвитку 28 держав з одного боку. З іншого - це дисгармонія між валютним союзом та фактично автономною національною економічною політикою країн, які до нього не входять.

В якості подолання такої ситуації Брюссель, висунув ідею розвитку інтеграційних процесів у різних варіантах, так звану концепцію двох швидкостей. Це викликало вкрай негативну реакцію з боку країн другого швидкісного рівня, які оцінили це в якості своєї дискримінації, а колосальний розрив в рівнях розвитку сьогодні приводить частину населення цих країн та їх політичні еліти до висновку, що європейська інтеграція йде на шкоду їх національній економіці [1, с. 61].

Неоднорідність ЄС не закінчується відмінністю в рівні соціально-економічного розвитку. Його учасники різко відрізняються по цілому ряду параметрів – за якістю політичних систем, по культурі, менталітету, відмінністю в історико-культурному розвитку, історичній пам'яті. Все це веде й до різного розуміння та оцінок національних інтересів та пріоритетів, значущості таких традиційних цінностей як національна чи етнічна приналежність, національна держава, національний суверенітет.

В європейських країнах нарастають націоналістичні настрої, які в цілому не обумовлені інтеграцією, проте не дивлячись на їх походження, вони посилюють негативне відношення населення до звуження сфери повноважень національних властей, що сприймається як здача національного суверенітету [12, с. 221].

Пріоритет національних цінностей та національного суверенітету перед цінностями ліберальної демократії сьогодні демонструють країни Центральної та Східної Європи [7]. Ерозія національного суверенітету веде до зростання сепаратизму, як самої радикальної форми євроскептицизму, та як самостійної течії, яка має в ряді європейських країн глибокі історичні коріння. Сьогодні в рамках ЄС нараховується десятки осередків сепаратизму.

Кількість сепаратистських партій, рухів, організацій приближується до 200, які діють як легально так і нелегально [10]. Найбільш яскраво сепаратизм в Європі проявився в Каталонській кризі, прагненні Гренландії відділитися від Данії, Шотландії від Великобританії, достатньо активно сепаратизм діє в Бельгії. Все це створює ту живильну основу звідки росте євроскептицизм, який перетворився сьогодні в фактор з яким неможливо не рахуватися. В тій чи іншій формі євроскептицизм сьогодні взятий на озброєння значною частиною політичних партій як лівого так і правого толку як один із основних постулатів їх програм. Ряд таких партій сьогодні знаходяться при владі в Данії, Норвегії. Яскравим прикладом значимості та ролі євроскептицизму в політичному ландшафті ЄС є успіх Альтернатива Німеччини, яка вийшла на третє місце за підсумками парламентських виборів в Німеччині в 2017 р.

Стойкість наростання євроскептичного тренду робить, як видається, більш туманними перспективи реалізації європроекту. Хоча Євросоюзу, і зокрема країнам Єврозони, вдалося уникнути на певному етапі, економічної кризи, небезпеки дезінтеграції, яка загрожувала в цілому ідеям європейської єдності завдано великої шкоди. У масовій свідомості широко поширений потяг не до «більшої», а до «меншої» Європи. Євросоюз перетворився, за оцінкою деяких експертів, в «хворого колоса на глиняних ногах» [15]. І сьогодні (а мабуть, і в доступному для огляду майбутньому) реальною метою європейських політичних еліт може бути аж ніяк не поглиблення інтеграційного процесу, а лише збереження досягнутого на цьому шляху рівня і протидія тенденціям реставрації національно-державних суверенітетів [5, с. 27].

Список використаної літератури

1. Арбатова Н.К. Будущее европейской интеграции в контексте внутренних и внешних вызовов / Н.К. Арбатова // Мировая экономика и международные отношения. – 2017. – Т.61. - №10. – С.57-65. ; Arbatova N.K. Budushchee evropeyskoy integratsii v kontekste vnutrennikh i vneshnikh vyzovov / N.K. Arbatova // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. - 2017. - t.61. - №10. - P.57-65.

2. Арбатова Н.К. Кризис и Европейский Союз : политический аспект / Н.К. Арбатова // Мировая экономика и международные отношения.– 2012. - № 11. – С. 33 – 42. Arbatova N.K. Krizis i Yevropeyskiy Soyuz : politicheskiy aspekt / N.K. Arbatova // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. - 2012. - №11. - P.33 - 42.

3. Арбатова Н.К. ЕС перед вызовом миграционного кризиса. Позиция европейских стран / Н.К. Арбатова. - М.: ИМЭМО РАН, 2016. – 52 с. ; Arbatova N.K. YeS pered vyzovom migratsionnogo krizisa. Pozitsiya evropeyskikh stran / N.K. Arbatova. - М.: ИМЭМО РАН, 2016. – 52 с.

4. Борко Ю.А. Некоторые уроки европейской интеграции / Ю.А. Борко // Вестник Российской академии наук «Наука и общество». - 1993. – т. 63. - № 10. - С.867 - 877. ;

Borko Yu.A. Nekotorye uroki evropeyskoy integratsii / Yu.A. Borko // Vestnik Rossiyskoy akademii nauk «Nauka i obshchestvo». - 1993. – t. 63. - № 10. - S.867 - 877.

5. Вайнштейн Т. Трансформация западноевропейского политического ландшафта и институционализация антисистемной политики / Т. Вайнштейн // Международная экономика и международные отношения. - 2018. - №5. - Т. 62. - С.17 - 28. ; Transformatsiya zapadnoevropeyskogo politicheskogo landshafta i institutsionalizatsiya antisistemnoy politiki / T. Vaynshteyn // Mezhdunarodnaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. -2018. - №5. - Т. 62. - Р.17 - 28.

6. Евроскептицизм: новый фактор европейской политики. [Электронный ресурс] - Режим доступа : https://www.researchgate.net/publication/320130833_Evroskepticizm_novyy_faktor_evropejskoj_politiki. ; Yevroskeptitsizm: novyy faktor evropeyskoy politiki. [Yelektronniy resurs] - Rezhim dostupu : https://www.researchgate.net/publication/320130833_Evroskepticizm_novyy_faktor_evropejskoj_politiki.

7. Крастев І. Антиліберальна революція у Східній Європі / І. Крастев. [Електронний ресурс] - Режим доступу : <https://zbruc.eu/node/79307>. ; Krastev I. Dovhyi shliakh do demokratychnoho zanepada / I. Krastev. [Yelektronniy resurs] - Rezhim dostupu : <https://zbruc.eu/node/79307>.

8. Рябіні Є. Брекситизація Європейського Союзу / Є. Рябіні // Зовнішні справи. - 2016. - № 11. - С. 24-27. ; Riabini Ye. Breksityzatsiia Yevropeiskoho Soiuzu / Ye. Riabini // Zovnishni spravy. - 2016. - №11. - P.24-27.

9. Семенко, І. От проекта элит к массовой политике: вызовы политизации европейской интеграции / И. Семенко, Н. Прохоренко // Мировая экономика и междунар. отношения. – 2015. – № 7. – С. 29-40.; Semenکو, I. Ot proekta elit k massovoy politike: vyzovy politizatsii evropeyskoy integratsii / I. Semenکو, N. Prokhorenکو // Mirovaya ekonomika i mezhdunar. otnosheniya. – 2015. – № 7. – S. 29-40.

10. Сепаратизм в политической жизни современной Европе. [Электронный ресурс] - Режим доступа : <http://www.instituteofeurope.ru/images/uploads/doklad/318.pdf>. ; Separatizm v politicheskoy zhizni sovremennoy Yevrope. [Yelektronniy resurs] - Rezhim dostupu : <http://www.instituteofeurope.ru/images/uploads/doklad/318.pdf>.

11. Шейнис В. Политические системы Европейского Союза перед новыми вызовами / В. Шейнис // Мировая экономика и международные отношения. - 2017. - №2. - Т. 62. - С.23-32. ; Sheynis V. Politicheskie sistemy Yevropeyskogo Soyuzа pered novymi vyzovami / V. Sheynis // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. - 2017. - №2. - Т. 62. - P.23-32.

12. Хантингтон С. Столкновения цивилизаций / С. Хантингтон. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. - 603 с. ; Khantington S. Stolknoveniya tsivilizatsiy / S. Khantington. - М.: ООО «Izdatelstvo AST», 2003. - 603 s.

13. Grygiel J. The return of Europe's Nation-States. The Upside to the EU's Crisis / J. Grygiel // Foreign Affairs. - 2016. - Vol. 95. - №. 5. - P. 94-101.

14. Standard Eurobarometer. Public opinion in the European Union/ Report/ №78. Autumn 2012. P.14. [Electronic resource] – Mode of access : http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb78/eb78_publ_en.pdf.

15. State of the Left. [Electronic resource] – Mode of access : <http://www.policy-network.net/news/4008/State-of-the-Left>.

16. Hooghe I., Marks G. Sources of Euroscepticism / I.Hooghe, G. Marks // Acta Politica.- 2007.- vol.42. - №.2.- P. 119-127.
17. Ray M. Euroscepticism / M.Ray. [Electronic resource] – Mode of access : <https://www.britannica.com/topic/Euroskepticism>.
18. Rainers Th., Goodwin M., Cutts D. The Future of Europe : Comparing Public and Elite Attitudes / Th.Rainers, M.Goodwin, D.Cutts. [Electronic resource] – Mode of access : <https://www.chathamhouse.org/publication/future-europe-comparing-public-and-elite-attitudes>.
19. Taggart P., Szczerbiak A. Introduction: Upposing Europe? The politics of Euroscepticism in Europe / P.Taggart, A. Szczerbiak // Oxford University Press. - 2008. - PP.1-15.
20. Vries C. Hoffmann I. Fear not values. public opinion and the populist vote in Europe / C. Vries. [Electronic resource] – Mode of access : https://www.bertelsmannstiftung.de/fileadmin/files/user_upload/EZ_eupinions_Fear_Study_2016_ENG.pdf.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2018 р.

N. Gavrilova, K. Karaman

EUROSCEPTICISM: REASONS FOR BECOMING AND DEVELOPMENT

The article is devoted to the problem of Euroskepticism. The author reveals the history of this term and its content at the present stage. The article focuses on the disclosure of the factors behind to the appearance of Euroscepticism in the EU and its transformation from a marginal phenomenon into an ideology and political force, that present in government bodies in a number of European countries and has significant support in the electoral field. This judgment is confirmed by the election campaigns of 2014-2018 in European countries. The article is given a typology of factors that led to this process. The external factors include globalization, global economic and migration crises. The internal factors include the actions of the EU leadership. An example of this was the failure of the Brussels migration policy, when national states were forced to solve the problem of migrants at the national level. «The shortage of democracy» is a manifestation of a high degree of bureaucracy of the national structures of the European Union, their estrangement from the needs of EU citizens. Most EU citizens consider that their voice is not heard in Brussels and they do not affect decision making. The author also describes the reasons for the growing distrust of the EU. This is due to disbelief in the ability of Brussels to respond adequately to security challenges and threats. The results of the research of the factors affecting on the development of euroscepticism make it possible to make a conclusion that euroskepticism has become a real threat to the process of integration and the future of the EU.

Key words: Euroscepticism, European Union, crisis, migration, integration.

УДК 327(470+571:8)

Н.В.Гаврилова, Ю.В.Константинова

ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ

Розкрито особливості латиноамериканського вектору у зовнішній політиці Росії, фактори під впливом яких відбувається його формування. Визначені основні партнери Росії на континенті. Подано характеристику основних форм співробітництва.

Ключові слова: «правий крен», економічний прагматизм, програми сприяння розвитку, військово-технічне співробітництво, гуманітарне співробітництво.

Латинська Америка вступила у друге десятиліття XXI століття як основний елемент поліцентричної системи міжнародних відносин та невід’ємний атрибут світової політики. Регіон що володіє колосальним запасом усіх видів ресурсів з економікою що динамічно розвивалась до 2014 року, у XXI столітті став ареною жорсткої боротьби за вплив між провідними світовими гравцями США, Китаєм, ЄС та Росією.

В умовах кардинальних геополітичних зсувів, які сьогодні відбуваються у світовій системі міжнародних відносин, протистояння що нарастають не тільки в контексті геополітичних протиріч США – Росія та ЄС – Росія, але й утворення нових вузлів протистояння, що викликала політика Трампа – США – Китай, США – Іран. А також в контексті нової геополітичної ситуації що формується на самому континенті, у зв’язку з «правим креном», тобто поразкою лівих сил, які десятиліття знаходились при владі у більшості країн. Відносини Росії з країнами Латинської Америки, в першу чергу, з Бразилією, Аргентиною, Чилі, Мексикою, трансформуються у фактор, який вже визначає і буде надалі впливати на формування геополітичної ситуації не тільки у регіоні, але й у світі в цілому. Це має враховувати і Україна, яка майже не розвиває цей напрям своєї зовнішньої політики. Латинська Америка у своїй більшості, відмовилась від приєднання до режиму санкцій, виходячи з принципу прагматизму та доцільності.

Дослідження даної проблеми актуально в контексті практично відсутнього інтересу до неї з боку вітчизняних науковців. Нажаль у вітчизняній науковій літературі тема висвітлена досить слабо, існує лише невелика кількість робіт присвячених окремим аспектам проблеми М. Засядько, А. Киридон, О. Кулінич, І. Плевако, А. Таран тощо. Серед зарубіжних авторів регіон вивчають Б. Базон, Є. Галеано, А. Гарсія, А. ван Клаверн, У. Уоттс, тощо. Проблема відносин Росії з країнами Латинської Америки активно досліджується російськими вченими В. Давидов, Е. Дагобян, Л. Клочковський, А. Коваль, Е. Лантух, В. Морозов, П. Яковлев, І. Яковлева, тощо.

Мета статті розкрити латиноамериканський вектор зовнішньої політики Росії та фактори під впливом яких відбувалось його формування у XXI столітті.

Відносини Росії з країнами Латинської Америки мають глибоке історичне коріння. Розвиток відносин з цим континентом був пріоритетним у зовнішній політиці СРСР, який надавав значну допомогу ряду країн – це Куба, Мексика, Перу, Нікарагуа, після революції 1979 року. Після розпаду СРСР, Росія фактично втратила свій вплив у регіоні, майже до кінця 90-х років XX століття цей вектор був не затребуваним. Початок XXI століття розпочав принципово новий етап який характеризується інтенсифікацією двосторонніх

зв'язків, відбулась низка візитів перших осіб Росії до Латинської Америки. У 2004 році В. Путін відвідав Чилі та Бразилію, у 2008 році Д. Медведєв – Перу, Бразилію, Венесуелу та Кубу.

На початку XXI століття у більшості країн ЛАКБ до влади прийшли нові політичні сили лівого та лівоцентристського толку, розпочався так званий «лівий дрейф» континенту. В результаті відбувається процес формування у ряді країн нової моделі соціально-економічного розвитку та нового зовнішньополітичного курсу, в рамках якого нові лідери прагнули диверсифікувати свою зовнішню політику, дистанціюватися від США та шукати нових партнерів. Геополітичні інтереси Росії у регіону полягали у пошуку стратегічного союзника у Західній півкулі, ринків збуту для російської продукції, у тому числі військової, а також отримати потенційного постачальника ресурсів та продовольства.

Новий етап у розвитку двосторонніх зв'язків розпочався у 2014-2015 роках. В цей час відбуваються нові кардинальні геополітичні зміни на континенті. З 2014 року у провідних країнах Латинської Америки отримали розвиток нові тенденції, які сьогодні оцінюються експертами, як «правий крен». Модель соціально-економічного розвитку, яка була створена у період перебування при владі лівих та лівоцентристів стала пробуксовувати. До 2015 року країни вступили у період глибокої кризи, причиною якої були не тільки помилки допущені політичним керівництвом цих країн у реалізації економічної політики, але й ситуація що склалася на світових ринках, де відбувся обвал цін на сировину та продовольчі товари, які були основою експорту. Так, ціни на вуглеводні впали на 48%, фактично обваливши економіку Венесуели, на метали та мінерали на 23% на продовольство на 17% [5, с. 10]. Санкційний режим проти Росії, як наслідок Української кризи та прийняття нею контрсанкцій різко актуалізувало для неї проблему імпортозаміщення з одного боку і нових ринків збуту продукції з іншого. В цих умовах російсько-латиноамериканське співробітництво набуває особливої актуальності.

Новітня криза призвела до росту соціальної напруги. Політичної дестабілізації, чим скористалася опозиція. В результаті імпічменту були усунені ряд голів держав, у тому числі президент Бразилії Д. Руссеф. У ході парламентських та президентських виборів у 2014-2018 роках ліві та лівоцентристи зазнали поразки [5, с.6]. Політичний ландшафт континенту радикально змінився. Більшість з кандидатів у президенти обіцяли змінити зовнішню політику країн, говорили про необхідність перегляду своїх відносин з Москвою та Пекіном. В цих умовах Росія могла втратити свій вплив на континент. У цей складний період В. Путін здійснив у 2014 році безпрецедентну за тривалістю та географічним охопленням поїздку по регіону [9], він відвідав Кубу, Нікарагуа, Аргентину, Бразилію та Перу. У Бразилії у рамках саміту БРІКС у форматі «outreach» президент Росії мав контакти на багатосторонньому та двосторонньому рівнях з президентами майже всіх держав Південної Америки [8].

Переговори В. Путіна з лідерами країн континенту сприяли тому, що практично всі країни Латинської Америки, не дивлячись на тиск США та ЄС відмовились від участі у антиросійському санаційному режимі. Більш того, лідери Чилі, Аргентини та ряду інших країн заявили про готовність залучитися до процесу імпортозаміщення продовольчих товарів які раніше надходили на російський ринок з ЄС – це м'ясо, фрукти, риба, вино тощо.

Економічний прагматизм став для країн Латинської Америки домінуючим фактором при визначенні свого ставлення до Росії в умовах що склалися. Починаючи з 2015 року і

до цього часу Росія нарощує свою присутність передусім у торгово-економічному балансі країн Латинської Америки. В той же час, будуючи свої відносини з країнами континенту російське керівництво мало враховувати що віднині доведеться мати справу з далеко не лояльними по відношенню до Москви політичними керівниками, у тому числі у країнах з якими Росія мала відносини на рівні стратегічного партнерства, в першу чергу з Бразилією та Аргентиною. Сьогодні можна говорити, про те що російська дипломатія змогла скорегувати свій курс адаптуючи його до нових умов. Відбувається активний процес формування нової групи контрагентів Росії у Латинській Америці відносини з якими до 2015 року знаходились на вкрай низькому рівні [19, с.20]. До них в першу чергу необхідно віднести Парагвай, у 2004 році його об'єми торгівлі з Росією склали 0,1 млн. дол., у 2018 році – 886 млн. дол. [18], Колумбія мала товарообіг у 2004 р. – 42,3 млн. дол., 2018 – 413 млн. дол. [15]. До таких контрагентів можна віднести також Болівію, Еквадор. А це в свою чергу є свідомством того, що нові політичні лідери і в умовах «правого крену», керуються принципами економічної доцільності і вигоди, націлені на розширення своїх партнерських відносин з Москвою у торгово-економічній сфері. Об'єм торгівлі ЛАКБ з Росією у 2000 році склав 5,6 млрд. дол., у 2017 - 14,5 млрд. дол. [1].

В контексті зовнішньополітичної доктрини Росії політика по відношенню до країн ЛАКБ має бути орієнтована на розширення політичної взаємодії, на просування торгово-економічного, інвестиційного, інноваційного, культурно-гуманітарного співробітництва, на спільний пошук відповідей на нові загрози та виклики, які постають сьогодні в контексті забезпечення безпеки.

Сьогодні у Латинській Америці діє 18 російських посольств та три генеральні консульства. У свою чергу у Росії функціонує 19 латиноамериканських посольств [8]. Латиноамериканський вектор у зовнішній політиці Росії має ряд напрямів. Це політичний діалог, який не дивлячись на зміну політичних лідерів продовжує активно розвиватися. В. Путін неодноразово зустрічався з новими лідерами Аргентини, у січні 2018 роки відбувся візити до Москви лідерів Бразилії, Аргентини, Мексики та Чилі. Діалог відбувається не тільки на двосторонній основі, але й на полях таких організацій як G20, БРІКС, АТЕС, ООН. Конструктивний діалог Росія веде у рамках міжнародних структур на континенті з регіональними політичними об'єднаннями. Це Група Ріо, Організація американських держав, Латиноамериканський інтеграційною системою, СЕЛАК. У цих структурах Росія представлена у статусі спостерігача.

Ключовим напрямком є розвиток торгівельно-економічних відносин. Головним торгівельним партнером Росії на континенті є Бразилія, Аргентина, Куба, Чилі.

Особливу роль у зовнішній політиці Росії займає Бразилія, яка є головним економічним партнером для Москви. Особливо високу динаміку відносини Москви та Бразилії демонстрували у період знаходження при владі лівоцентристського уряду Луїс да Сільви та його наступниці Ділми Руссеф. У 2010 році було прийнято план дій стратегічного партнерства між Росією та Бразилією. Імпічмент Д. Руссеф та прихід до влади М. Темера, явно проамериканські орієнтованого лідера, дозволило ряду експертів припустити, зниження динамізму розвитку двосторонніх відносин, більш того висловлювались думки про вихід Бразилії з БРІКС. Але як показали події, над політичними та ідеологічними установками перемає економічний прагматизм. Відносини двох країн активно розвиваються. М. Темер двічі був у Москві у 2016 та 2018 роках з офіційними візитами за підсумками яких було прийнято Спільну заяву, де підкреслювалось схожість позицій двох країн з питань побудови багатопольярного світу та

необхідність проводити курс на поглиблення політичного діалогу та розвиток взаємовигідного торгово-економічного співробітництва. Об'єм торгівлі між країнами у 2018 році склав 5,054 млрд. дол. [14]. Росія здійснює у Бразилії цілу низку крупних інфраструктурних проєктів: з видобутку газу у басейні річки Соліком, у атомній енергетиці, на території Бразилії створено 4 станції ГЛОНАСС, ряд проєктів реалізується у галузі космосу [10]. Принципово новим моментом у розвитку двосторонніх зв'язків стало нарощування у бразильській економіці російських інвестицій у 2017 році вони наблизились до 2 млрд. дол. [19, с.20]. Особливо активно інвестують у бразильську економіку Роснафта, Газпром, Росатом, який виграв тендер на поставку урану для бразильських АЕС. Сьогодні російські компанії готові інвестувати у програми модернізації бразильської транспортної системи. З 2009 року у Бразилії функціонує дочірня компанія Power Machines Fezer ООО «Силові машини», яка побудувала в Бразилії 5 електростанцій і сьогодні вирішує питання про локалізацію виробництва гідротурбінного обладнання [11].

Поряд з Бразилією важливим торговельним партнером Росії є Аргентина. З початку 2000 років спостерігалось стрімке зростання товарообігу у 2011 році він склав 1 845, 7 млрд. дол., в той час як у 2006 році лише 162,2 млн. дол. Але потім починається його скорочення, причиною якого стало як не сприятлива світова кон'юнктура, так і складнощі внутрішньо-економічного розвитку двох країн. Це вимагало пошуку більш ефективних механізмів реалізації російсько-аргентинського стратегічного партнерства. В результаті основним напрямком було обрано спільну участь у інфраструктурних мегапроєктах [20, с.113-114]. У супереч прогнозам прихід до влади нового президента М. Макрі, принципово не змінив характер двосторонніх контактів. Вже на зустрічі з Путіним у вересні 2016 року в рамках G20 обидва президенти відмітили прагнення і надалі поглиблювати та розширювати двостороннє співробітництво зокрема у розширенні поставок продовольства з Аргентини і спільних проєктах у галузі енергетики. У січні 2018 року М. Макрі відвідав Москву з офіційним візитом, в ході якого країни підписали низку документів, що спрямовані на подальше поглиблення та розширення двостороннього співробітництва. За підсумками 2018 року товарообіг між країнами зріс до 1,2 млрд. дол., це майже на 40% перевищує показники 2017 року [13].

Після візиту В. Пугіна на Кубу, російсько-кубинські відносини отримали новий імпульс розвитку. Завдання розширення партнерства у галузі промисловості та торгівлі є ключовим питанням російсько-кубинських відносин. На острові Свободи Москва реалізує цілий ряд крупних інфраструктурних проєктів з модернізації п'яти текстильних підприємств і металургійного заводу, а також поставку 75 тепловозів та підготовку кадрів для їх обслуговування. У створеній Кубою вільній зоні відбувається модернізація порту Маріель, будівництво там аеропорту. Загальний об'єм торгівлі у 2018 році склав 387 млн. дол., збільшившись на 33,69% у порівнянні з 2017 роком [16].

Позитивні зсуви спостерігаються і у двохсторонніх зв'язках з іншими країнами. Так, Нікарагуа сьогодні є головним партнером Росії у Центральній Америці. Об'єм торгівлі між державами склав у 2018 році більш ніж 53 млн. дол. [17]. В цій країні Росія створила центр для навчання поліцейських, налагодила виробництво вакцини проти грипу. В свою чергу Нікарагуа надала свою територію для станції ГЛАНОСС.

Все більшу роль відіграє Росія у зовнішній політиці Чилі та Мексики, торговельні відносини з якими демонструють стабільну динаміку зростання. В умовах санкцій Чилі вийшла на російський ринок розширивши номенклатуру товарів та об'єми їх поставок.

Особливо це стосується товарів продовольчої групи: чилійське вино, товари риболовної галузі успішно замінюють аналогічну продукцію з Норвегії, Іспанії, Італії.

Крупним споживачем російської продукції стала Венесуела, яка з 2004 по 2014 роки збільшила імпорт з Росії у 68 разів, Але після смерті Уго Чавеса, країна вступила у період глибокої політичної та економічної кризи, об'єм торгівлі різко скоротився, в той же час у рамках російсько-венесуельського стратегічного альянсу співробітництво відбувається за такими напрямками як спільна розвідка та видобуток нафти, участь у модернізації золотовидобувних рудників, поставок авіаційної та автомобільної продукції, фармацевтики, розбудови металургійних заводів.

Таким чином, латиноамериканські країни в умовах санаційного режиму відносно Росії, відмовившись приєднатися до нього, скористались можливістю увійти на російський ринок і зайняти там сектора, що були раніше не доступні, зокрема у поставках продовольства. З 2014 по 2017 роки вони наростили об'єм продукції що поставляється у 1,5 рази.

Одним з напрямків латиноамериканського вектору зовнішньої політики Росії є реалізація спеціальних Програм сприяння розвитку (ПСР), які розглядаються провідними країнами як один з ефективних інструментів зовнішньоекономічної діяльності держави. Сьогодні вони реалізуються у різноманітних формах: надання кредитів, грантів, різних трансферів на пільговій основі. Як правило, вони націлені на боротьбу з бідністю та можуть здійснюватися через міжнародні організації, або на двосторонній основі. Росія тільки у 2007 році прийняла «Концепцію участі Російської Федерації у сприянні міжнародному розвитку». У 2014 році до неї було внесено зміни, за якими до завдань державної політики у даній сфері окрім ліквідації зубожіння, подолання наслідків стихійних лих, також віднесено «вплив на загальносвітові процеси з метою формування стабільного та справедливого світопорядку та укріплення позитивного сприйняття Російської Федерації та її культурно-гуманітарного впливу в світі» [7].

Росія в контексті цих змін збільшила об'єм фінансування програм ПСР. У 2014 році об'єм фінансування склав 876 млн., у 2017 – 1,2 млрд. дол. [9]. У той же час, більша частина цих коштів надходить до країн СНД, Сирії, Гвінеї, Сербії, доля Латинської Америки складає лише 5%, у той час як частка США становить 20%, ЄС – 10%.

Участь у реалізації ПСР Росія розглядає сьогодні як ключовий інструмент спрямований на формування позитивного іміджу країни. Завдання яке різко активізувалось в умовах загострення її відносин з Заходом і особливо з США, які в умовах Української кризи послідовно реалізують курс на формування негативного образу Росії у світовій суспільній свідомості. ПСР сьогодні здійснюються Росією у 12 країнах Латинської Америки у таких сферах як освіта, надання гуманітарної допомоги, співробітництво з протидії природним та техногенним катастрофам та охороні навколишнього середовища, боротьба з наркоторгівлею [6, с. 48]. Особливістю реалізації цих програм є те, що вони, як правило, реалізуються у малих країнах відносно яких Росія позиціонує себе як лідер [6, с. 50]. Найбільш масштабні ці ПСР реалізуються на Кубі та у Нікарагуа.

На Кубі ці програми реалізуються в сфері освіти де спостерігається зростання кількості стипендій для навчання кубинських студентів у вузах Російської Федерації, у 2018 році стипендій отримали біля 212 кубинців [2]. У рамках наукового співробітництва була створена спільна станція для кліматичних досліджень, ряд проектів реалізується у галузі медицини з спільного виробництва вакцин для щеплень, а також у галузі онкології,

фармацевтики, біотехнологій. Важливим моментом у рамках співпраці з СР стало списання у 2014 році 90% кубинського боргу.

У Нікарагуа ПСР реалізують у галузі медицини, країна отримала 6 госпіталів, гуманітарну допомогу для ліквідації наслідків повені 2015 року. Значна частина проектів реалізується МНС створюючи спільно з Міжнародною організацією громадянської оборони центри з допомоги у надзвичайних ситуаціях і готуючи для них спеціалістів. 50 нікарагуанських студентів щорічно отримують стипендії на навчання у ВНЗ Росії.

Одним з пріоритетних завдань латиноамериканського вектору для Росії є просування своєї військово-технічної продукції. Розширення присутності Росії у цьому секторі сприяла політика США, які різко скоротили об'єм військового співробітництва у 2003-2014 роках з цілою низкою країн через їх антиамериканську позицію. У цих умовах Росія зуміла наростити об'єми поставок продукції військового призначення.

Так, з початку ХХІ століття по 2015 рік, Росія продала зброї більш ніж на 110 млрд. дол., побудувала декілька центрів з обслуговування своєї техніки. Особливо активно військово-співробітництво розвивалось з Венесуелою та Кубою [4, с.49]. До початку розвитку кризи у Венесуелі Каракас закупив військової техніки на суму 11 млрд. дол. [3, с. 96], а також у країні було побудовано завод з виробництва автоматів АК – 103 та боєприпасів до них. Сьогодні, в умовах глибокої економічної та політичної кризи цей напрям у двосторонніх відносинах фактично заморожений.

Значну частину зброї що поставляється складають гвинтокрили, їх загальна кількість у Латинській Америці перевищує 400 одиниць. Міцні позиції російські гвинтокрили займають у Перу, Мексиці. У 2013 році Росія виграла тендер на поставки до Перу 24 військово-транспортних гвинтокрилів МІ-171шб, тренажерів, підготовку літного складу на суму понад 500 млн. дол. Не дивлячись на спроби США зірвати цей контракт через введення санкцій, він продовжує реалізовуватись [12].

Посиленню позицій Росії сприяє участь у виставках озброєння та військової техніки що відбувається на континенті таких, як ЛААД (Бразилія) та EXPONAVAL (Чилі), ЭКСПОДЕФЕНСА (Колумбія), найбільша з них ФАМЕКС (Мексика). У 2017 році Росія представила на останній 160 високотехнологічних видів озброєння та військової техніки, і проект «Комплексна система безпеки», який пропонує комплексне рішення з забезпечення кібербезпеки, контролю над повітряним та морським простором. Все це призвело до того, що доля поставок у Латинську Америку перебільшила 9 % від всього об'єму експорту російського озброєння [19, с. 25].

Динамічно розвиваються відносини і в гуманітарній сфері. Просування ідеї «русського миру» є важливим елементом гуманітарного співробітництва. У ряді країн створені Центри російської культури, при яких організуються курси вивчення російської мови, діє телевізійний канал на іспанській та англійській мовах. Проводяться тижні російського кіно, різноманітні виставки, організуються конкурси серед учнів на знання російської мови, переможець якого отримує право продовжити її вивчення у Росії. Відбувається активний обмін студентами та викладачами.

Таким чином, зовнішньополітичний курс Росії на латиноамериканському континенті носить яскраво виражену плюралістичну окраску. В нових геополітичних умовах у яких опинилась Росія через Українську та Сирійську кризи, вона шукає для себе нових союзників та партнерів з метою мінімізувати ті економічні та геополітичні втрати які вона зазнає останнім часом. Не дивлячись на негативні прогнози на перспективи розвитку країн Латинської Америки після зміни політичного керівництва, їх відносини з Москвою не

зазнала принципового перегляду. В умовах жорсткої конкурентної боротьби, яка сьогодні відбувається у світі за ринки збуту та ресурси, більшість країн Латинської Америки обрали економічний прагматизм, поставивши його поза політику та ідеологію, і скористались тими можливостями що відкрили для них умови санкцій для завоювання російського ринку. В той же час, необхідно підкреслити, що Росія у порівнянні з іншими геополітичними гравцями, що активно діють на континенті – Китай, США не має таких можливостей передусім у галузі економіки та фінансів. В цьому контексті нарощування своєї присутності у регіоні вбачає через спеціальні програми сприяння розвитку, розширення співробітництва у військово-технічній та гуманітарній сферах.

Список використаної літератури

1. Борисов: Россия имеет стратегические интересы в Латинской Америке [Электронный ресурс] // Вести. Экономика. – 2018. – 30 окт. - Режим доступа : <https://www.vestifinance.ru/articles/109356> ; Borisov: Rossiya imeet strategicheskie interesy v Latinskoj Amerike [Elektronnyy resurs] // Vesti. Ekonomika. – 2018. – 30 okt. - Rezhim dostupa : <https://www.vestifinance.ru/articles/109356>

2. Гавана направит в МИД РФ вербальную ноту из-за задержки стипендий кубинским студентам, обучающимся в России [Электронный ресурс] // Newsru.com. – 2018. – 8 февр. – Режим доступа : <https://www.newsru.com/world/08feb2018/cubanstudents.html> ; Gavana napravit v MID RF verbalnuyu notu iz-za zaderzhki stipendiy kubinskim studentam, obuchayushchimsya v Rossii [Elektronnyy resurs] // Newsru.com. – 2018. – 8 fevr. – Rezhim dostupa : <https://www.newsru.com/world/08feb2018/cubanstudents.html>

3. Дагабян Э. С. Российско-латиноамериканские отношения на современном этапе / Э С. Дагабян // Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 12. – С. 89-97 ; Dagabyan E. S. Rossiysko-latinoamerikanskije otnosheniya na sovremennom etape / ES. Dagabyan // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. – 2011. – № 12. – S. 89-97.

4. Дагабян Э. С. Россия глазами правящей группировки Венесуэлы / Э С. Дагабян // Латинская Америка. – 2006. – № 12. – С. 48-57 ; Dagabyan E. S. Rossiya glazami pravuyashchey gruppировки Venesuely / E S. Dagabyan // Latinskaya Amerika. – 2006. – № 12. – S. 48-57.

5. Ивановский З. В. Политические сдвиги в Латинской Америке: региональные и глобальные последствия «правого поворота» (обзор выступлений на «круглом столе») / З. В. Ивановский // Латинская Америка. – 2018. – № 5. – С. 6-27 ; Ivanovskiy Z. V. Politicheskie sdvigi v Latinskoj Amerike: regionalnye i globalnye posledstviya «pravogo povorota» (obzor vystupleniy na «kruglom stole») / Z.V. Ivanovskiy // Latinskaya Amerika. – 2018. – № 5. – S. 6-27.

6. Коваль А. Г. Российские программы содействия развитию в Латинской Америке / А. Г. Коваль, Э. М. Лантух // Латинская Америка. – 2018. – № 3. – С. 45-55 ; Koval A. G. Rossiyskie programmy sodeystviya razvitiyu v Latinskoj Amerike / A. G. Koval, E. M. Lantukh // Latinskaya Amerika. – 2018. – № 3. – S. 45-55.

7. Концепция государственной политики Российской Федерации в области международной помощи развитию от 20 апреля 2014 [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел Российской Федерации. – Режим доступа : http://www.mid.ru/en/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICkV6BZ29/content/id/64542 ; Kontseptsiya gosudarstvennoy politiki Rossiyskoj Federatsii v oblasti mezhdunarodnoy pomoshchi razvitiyu ot 20 aprelya 2014

[Elektronnyy resurs] // Ministerstvo inostrannykh del Rossiyskoy Federatsii. – Rezhim dostupa : http://www.mid.ru/en/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICkV6BZ29/content/id/64542

8. О состоянии и перспективах развития сотрудничества России с государствами Латинской Америки [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел Российской Федерации. – Режим доступа : <http://www.mid.ru/problems-vzaimootnosenij-so-stranami-latinskoj-ameriki-i-karibskogo-bassejna> ; О sostoyanii i perspektivakh razvitiya sotrudnichestva Rossii s gosudarstvami Latinskoj Ameriki [Elektronnyy resurs] // Ministerstvo inostrannykh del Rossiyskoy Federatsii. – Rezhim dostupa : <http://www.mid.ru/problems-vzaimootnosenij-so-stranami-latinskoj-ameriki-i-karibskogo-bassejna> ;

9. Россия и Всемирный банк: международная помощь на цели развития [Электронный ресурс] // Всемирный банк. – Режим доступа : <http://www.vsemirnyjbank.org/ru/country/russia/brief/international-development> ; Rossiya i Vsemirnyy bank: mezhdunarodnaya pomoshch na tseli razvitiya [Elektronnyy resurs] // Vsemirnyy bank. – Rezhim dostupa : <http://www.vsemirnyjbank.org/ru/country/russia/brief/international-development>

10. Салгадо А. Стратегическое партнерство Бразилии и России / [Электронный ресурс] / А. Салгадо // Международная жизнь. – 2018. – № 6. – Режим доступа : <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2033> ; Salgado A. Strategicheskoe partnerstvo Brazili i Rossii / [Elektronnyy resurs] / A. Salgado // Mezhdunarodnaya zhizn. – 2018. – № 6. – Rezhim dostupa : <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2033>

11. «Силовые машины» открывают филиал в Бразилии [Электронный ресурс] // Силовые машины. – 2009. – 30 июля. - Режим доступа : <http://www.power-m.ru/press-center/news/power-machines-open-a-branch-in-brazil/> ; «Silovye mashiny» otkryvayut filial v Brazilii [Elektronnyy resurs] // Silovye mashiny. – 2009. – 30 iyulya. - Rezhim dostupa : <http://www.power-m.ru/press-center/news/power-machines-open-a-branch-in-brazil/>

12. Сухопутные войска Перу получили все заказанные в России вертолеты Ми-171 [Электронный ресурс] // Defence.ru. – 2016. – 26 января. - Режим доступа : <https://defence.ru/article/6889/> ; Sukhoputnye voyska Peru poluchili vse zakazannye v Rossii vertolety Mi-171 [Elektronnyy resurs] // Defence.ru. – 2016. – 26 yanvary. - Rezhim dostupa : <https://defence.ru/article/6889/>

13. Торговля между Россией и Аргентиной в 2018 г. [Электронный ресурс] // Внешняя торговля России. – Режим доступа : <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-argentinoj-v-2018-g/> ; Torgovlya mezhdu Rossiey i Argentinoj v 2018 g. [Elektronnyy resurs] // Vneshnyaya torgovlya Rossii. – Rezhim dostupa : <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-argentinoj-v-2018-g/>

14. Торговля между Россией и Бразилией в 2018 г. [Электронный ресурс] // Внешняя торговля России. – Режим доступа : <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-braziliej-v-2018-g/> ; Torgovlya mezhdu Rossiey i Braziliej v 2018 g. [Elektronnyy resurs] // Vneshnyaya torgovlya Rossii. – Rezhim dostupa : <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-braziliej-v-2018-g/>

15. Торговля между Россией и Колумбией в 2018 г. [Электронный ресурс] // Внешняя торговля России. – Режим доступа : <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-kolumbiej-v-2018-g/> ; Torgovlya mezhdu Rossiey i Kolumbiej

v 2018 g. [Elektronnyy resurs] // Vneshnyaya trgovlya Rossii. – Rezhim dostupa : <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-kolumbiey-v-2018-g/>

16. Торговля между Россией и Кубой в 2018 г. [Электронный ресурс] // Внешняя торговля России. – Режим доступа : <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-kuboy-v-2018-g/> ; Torgovlya mezhdu Rossiey i Kuboy v 2018 g. [Elektronnyy resurs] // Vneshnyaya trgovlya Rossii. – Rezhim dostupa : <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-kuboy-v-2018-g/>

17. Торговля между Россией и Никарагуа в 2018 г. [Электронный ресурс] // Внешняя торговля России. – Режим доступа : <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-nikaragua-v-2018-g/> ; Torgovlya mezhdu Rossiey i Nikaragua v 2018 g. [Elektronnyy resurs] // Vneshnyaya trgovlya Rossii. – Rezhim dostupa : <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-nikaragua-v-2018-g/>

18. Торговля между Россией и Парагваем в 2018 г. [Электронный ресурс] // Внешняя торговля России. – Режим доступа : <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-paragvaem-v-2018-g/> ; Torgovlya mezhdu Rossiey i Paragvaem v 2018 g. [Elektronnyy resurs] // Vneshnyaya trgovlya Rossii. – Rezhim dostupa : <http://russian-trade.com/reports-and-reviews/2019-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-paragvaem-v-2018-g/>

19. Яковлев П. П. Россия – Латинская Америка: стратегия прорыва на рынки несырьевой продукции / П. П. Яковлев // Латинская Америка. – 2017. – № 12. – С. 15-28 ; Yakovlev P. P. Rossiya – Latinskaya Amerika: strategiya proryva na rynki nesyrevoy produktsii / P. P. Yakovlev // Latinskaya Amerika. – 2017. – № 12. – S. 15-28.

20. Яковлев П. П. Российско-аргентинско торгово-экономическое сотрудничество / П.П. Яковлев // Международная торговля и торговая политика. – 2016. – № 4. – С. 113-125 ; Yakovlev P. P. Rossiysko-argentinsko trgovno-ekonomicheskoe sotrudnichestvo / P.P. Yakovlev // Mezhdunarodnaya trgovlya i trgovaya politika. – 2016. – № 4. – S. 113-125.

Стаття надійшла до редакції 08.03.2019 р.

N. Gavrilova, J. Konstantinova

LATIN AMERICAN VECTOR FOR RUSSIAN FOREIGN POLICY

Latin America entered the second decade of the twenty-first century as a permanent value of the polycentric system of international relations which is now an integral part of world politics. The region with a huge stock of all kinds of resources with a dynamically developing economy until 2014, in the 21st century, has become an arena for a ruthless struggle for influence between leading world players such as the United States, China, the EU and Russia.

Actuality of theme. In the context of the cardinal geopolitical shifting that are taking place today in the world system of international relations, rising confrontation not only in the context of the geopolitical contradictions between the United States – Russia and the EU – but also the formation of new confrontational units triggered by the Trump policy – the US – China, the United States – Iran; as well as in the context of the new geopolitical situation that is formed on the continent, in connection with the «right bank», the defeat of the left forces, which for decades were in power in most of the continent countries and those that determined in its entirety its foreign policy orientations. Under these conditions, Russia's relations with the countries of Latin America, first of all with Brazil, Argentina, Chile, Mexico, are transformed into a factor that already determines and will continue to influence the formation of a geopolitical situation not only in the region but also in the world as a whole.

The nature of Russian-Latin American relations is already a factor affecting world politics. This should be taken into account and Ukraine, in our opinion, almost does not develop this

direction of its foreign policy. Latin America, by its large majority, has refused to join the sanctions regime, based on the principle of pragmatism and expediency.

The foreign policy course of Russia in the Latin American continent has a pronounced pluralistic color. In the new geopolitical conditions that Russia faces through the Ukrainian and Syrian crises, it seeks new allies and partners in order to minimize the economic and geopolitical losses that it experiences, and using the potential, it has accumulated in its relations with the countries of Latin America in the previous years. Despite the negative predictions on the prospects for Latin American countries after the change of political leadership, their policy on relations with Moscow has not undergone a fundamental revision. Argentina, Brazil, Mexico, Chile demonstrate their desire to further develop trade relations, they are extremely interested not only to enter the big prospective market, but also to consolidate their positions there. Most Latin American countries chose economic pragmatism, putting it beyond politics and ideology, and took advantage of those opportunities that sanctions opened up for them to conquer the Russian market. At the same time, it should be emphasized that Russia, as compared with other geopolitical active players on the continent – China, the United States, does not have such large economic and financial resources. In this context, the expansion of its presence in the region is seen through special programs for the promotion of development, expansion of cooperation in the military-technical and humanitarian spheres.

Key words: «right bank», economic pragmatism, development assistance programs, military-technical cooperation, humanitarian cooperation.

УДК 94(477.8)“1921–1926”

М.П. Гетьманчук

РИЗЬКИЙ ДОГОВІР 1921 р. І РОЗВ’ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМИ СПАДЩИНИ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЛІЦЕЮ В РАДЯНСЬКО – ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ 1921 – 1926 рр.

Досліджується процес реалізації Українською СРР XI статті Ризького мирного договору щодо повернення Польщі фондів колишнього Кременецького ліцею у першій половині 20 – х років ХХ століття. Основну увагу зосереджено на діяльності групи українських експертів на чолі з академіком Д. Багалієм, які вивчали та обґрунтовували правову приналежність фондів Кременецького ліцею та доказали, що правових підстав повертати їх Польщі немає.

Ключові слова: Українська СРР, Російська СФРР, Польща, Ризький мирний договір 1921 р., Кременецький ліцей, Київський університет.

Постановка проблеми. Задекларована у назві статті проблема недостатньо висвітлена у працях як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Лише в окремих працях фрагментарно досліджувалися її аспекти, але тільки в контексті відносин Радянського Союзу та Польщі у міжвоєнний період [2, с. 200 - 206]. Виходячи з актуальності проблеми, автором зроблена спроба проаналізувати складний процес реалізації XI статті Ризького договору, зокрема – питання повернення Польщі фондів колишнього Кременецького (Волинського) ліцею. В основі статті лежать архівні матеріали й опубліковані збірники документів, присвячені

діяльності російсько – українсько – польської Змішаної спеціальної комісії у Москві, а також роботі групи українських експертів на чолі з академіком Д. Багалієм. Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1921 – 1926 рр., період від моменту ратифікації сторонами Ризького договору до повного обґрунтування українськими експертами правової приналежності Українській СРР фондів Кременецького ліцею.

Результати дослідження. Згідно з Ризьким мирним договором 1921 р., РСФРР і УСРР взяли на себе зобов'язання повернути польському народові його культурні цінності періоду поділів польської держави. Стаття XI Ризького договору передбачала повернення Польщі її культурних цінностей за період з 1 січня 1772 р. по 9 листопада 1918 р.: військові трофеї часів боротьби польського народу за незалежність, бібліотеки, архівні і археологічні зібрання, твори мистецтва, колекції, предмети старовини, які мали історичну, національну та культурну цінність [4, с. 628 - 658]. Тут необхідно зауважити, що ці вимоги в основному стосувалися російської сторони. За період після поділів Польщі у Москву, Петербург та інші російські міста були вивезені великі культурні багатства польського народу: державні архіви, бібліотеки (тільки бібліотека Залуських налічувала 268 633 книги, 12 тис. рукописів, 25 754 картини і ескізи), скарби королівських палаців та замків, колекції творів мистецтва та ін. [14, р. 19 - 20]. Вимоги про повернення культурних цінностей не поширювалися: 1) на предмети, вивезені з територій, розташованих на схід від кордону Польщі, якщо буде доказано, що вони є складовою частиною української духовної культури; 2) на предмети, які потрапили в Україну шляхом добровільних угод або були вивезені їх законними власниками. Якщо б у Польщі були віднайдені українські культурні цінності вказаних категорій за цей період часу, то вони підлягали поверненню УСРР [2].

Приступивши до виконання умов договору, Народний комісаріат закордонних справ УСРР вже 31 березня 1921 р. дав вказівку Народному комісаріату освіти надати йому допомогу у виявленні і взятті на облік польських культурних цінностей та майна [12, арк. 4 -6]. Восени цього року сторони створили Змішану спеціальну російсько – українсько – польську комісію (голова польської частини комісії А. Ольшевський, російської О. Шмідт, а згодом П. Войков, української – Д. Багалій). У листопаді 1921 р. українська сторона констатувала, що польські культурні цінності зосереджені в основному в Києві, Житомирі, Харкові, Одесі та інших містах України. Зокрема, тільки в Київському університеті було виявлено значну їх частину: велику бібліотеку (34 378 томів) Кременецького ліцею, куди входили пергаментні документи, рідкісні книги (інкунабули), видання XVI – XVIII ст., нумізматична та інші колекції [3, с. 194 - 195].

Основна робота українських експертів на чолі з Д.Багалієм була зосереджена навколо кількох важливих проблем: 1) вивчення вимог польської сторони щодо видачі архівних документів «волинських книг», які стосувалися Волинського воєводства; 2) повернення Польщі бібліотеки і музею колишнього Кременецького ліцею; 3) передачу Польщі архівних актів особливого відділу Київського архіву (500 тис. документів); передачу Польщі «Литовської метрики» (архіву Великого Князівства Литовського), бібліотеки та колекцій Віленського університету тощо. Польська делегація мала намір повернути бібліотеку і нумізматичну колекцію ліцею вже у березні 1922 р. За погодженням сторін, Змішана комісія ухвалила рішення розглянути питання приналежності фондів Волинського ліцею 25 січня – 25 березня 1922 р. Українська делегація отримала меморандум польської сторони з обґрунтуванням статусу Кременецького ліцею як польського навчального закладу [13, арк. 39 – 40]. Суть меморандуму, як констатував

Д. Багалій, зводилася головним чином до висвітлення історії питання. У ньому вказувалося, що ліцей був популярним навчальним закладом у польському суспільстві, яке збирало для нього великі пожертвування у вигляді стипендій та колекцій. Завдяки цим коштам була сформована бібліотека (35 тис. книг), нумізматичний кабінет, природничо – історична колекція. Під керівництвом відомого польського діяча Т. Чацького ліцей перетворився на один із найкращих навчальних закладів Польщі. Після польського повстання 1830 р. ліцей було ліквідовано і у 1833 р. його майно перевезено до Київського університету [15, с. 19 - 21]. Автори польського меморандуму: 1) заперечували всякий наступний зв'язок між Кременецьким ліцеєм і Київським університетом; 2) відкидали будь – яку участь органів влади Російської імперії (міністерства народної освіти), російського суспільства, українського населення Правобережної України (Київська, Волинська, Подільська губернії) в організації Кременецького ліцею і його діяльності.

Розглянувши та проаналізувавши меморандум польської делегації, група українських експертів, до якої були залучені відомі вчені та спеціалісти, дійшла висновку про його односторонній характер і тенденційність у мотивації. Українська сторона у подальшій роботі вирішила зосередити увагу на двох аспектах проблеми: 1) на виникненні Кременецької гімназії та перетворенні її у ліцей; 2) на реформуванні Кременецького ліцею у Київський університет і на долі викладацького та учнівського складу ліцею, його майна, бібліотеки та колекцій [13, арк. 40].

На початку XIX ст. місто Кременець перетворилося на один з найбільших освітніх центрів Волині. У корпусах колишнього єзуїтського колегіуму в 1805 р. на кошти здебільшого приватних пожертвувань у Кременці була відкрита Вища Волинська гімназія [11, с. 27 – 29]. У 1807 р. при ній працювали школи землемірів, садівників і семінарія підготовки сільських вчителів. Цей факт особливо підкреслювався українськими експертами, оскільки гімназія була створена після поділів Польщі, і її не можна було зараховувати до навчальних закладів Польської держави. Відкриття Кременецької гімназії, констатували експерти, стало результатом російської політики у сфері освіти початку XIX ст. [3, с. 197 – 198]. На підтвердження цього українською стороною називалися очевидні факти.

Російські власті 24 січня 1803 р. розробили і затвердили загальні положення про навчальні заклади. Всі навчальні заклади Російської імперії поділялися на чотири типи: приходські; повітові; губернські (гімназії); університети. Загальний нагляд за навчальними закладами здійснювали університети, посилаючи туди своїх представників (візитаторів). За статутом Віленського університету в кожній губернії, йому підвідомчій (Київській, Волинській, Подільській), потрібно було відкрити не менше однієї гімназії. Природно, що це питання викликало велике зацікавлення серед населення цих губерній. У 1803 р. граф Т. Чацький, призначений візитатором Міністерства народної освіти у Волинській губернії, відвідав Кременець, де вів розмову про можливість відкриття гімназії [16, с. 62 – 72]. Водночас із задумом про відкриття гімназії у Кременці виникла думка про заснування університету в Києві. Цей факт підтверджується прямими вказівками у «Попередніх правилах народної освіти», а також словами міністра народної освіти графа Завадовського під час його візиту до Києва у 1815 р. Завдання Кременецької гімназії були сформульовані попечителем створеного Київського навчального округу Є. фон Брадке: «...Виховувати молодих людей вірними підданими російського імператора, але зі збереженням народності» [13, арк. 41 – 42]. Ознайомившись із документами, а також промовою

Т. Чацького на відкритті гімназії, українські експерти зробили висновок про те, що вона нічим не відрізнялася від слів фон Брадке.

На утримання гімназії були зібрані численні пожертвування. Позиція експертів групи Д. Багалія у цьому питанні зводилася до того, що пожертвування не можуть служити критерієм належності фондів Кременецького ліцею до Польщі, оскільки в Російській імперії подібні пожертвування були загальноприйнятою практикою. Навіть підготовлені російським урядом «Попередні правила народної освіти» їх передбачали. Наприклад, одночасно із Кременецькою гімназією у 1805 р. був відкритий Харківський університет. Його відкрили не з ініціативи уряду, а завдяки невтомній діяльності місцевого дворянства на чолі з В. Каразіним і виключно на пожертвування громадськості [1, с. 219]. Така ж ситуація була і з гімназією вищих наук у Ніжині, пожертвування для якої організували брати князі О. Безбородько та І. Безбородько в 1820 р. [6, с. 394]. Кременець було вибрано тільки завдяки енергії Т. Чацького, Харків – особистого впливу В. Каразіна. Але з правової точки зору, на думку українських експертів, вони виступали тільки як уповноважені російського міністерства народної освіти.

Українські експерти доказали, що тільки на одні пожертвування Кременецька гімназія існувати не могла. Сума коштів, зібрана Т. Чацьким на час затвердження статуту гімназії, становила 194 400 карбованців. Окрім сум, які виділялися їй за штатом, як іншим гімназіям імперії, 5 700 карбованців були отримані від царя Олександра I, 1 600 карбованців сріблом виділило Кременецьке староство. Всього щорічно для потреб гімназії із державних коштів виділялася сума 15 420 карбованців, які йшли на утримання викладачів, службовців, господарські потреби. Крім того, для закупівлі й поповнення колекцій щорічно виділялося 1 640 карбованців [13, арк. 43 – 44]. Завдяки клопотанням попечителя Віленського округу А. Чарторийського, у 1819 р. гімназію перейменували на лицей – вищий навчальний заклад, що за програмою прирівнювався до Віленського університету. Реформування гімназії у лицей мало на меті передусім збільшити кількість учнів, при чому не тільки з Волинської, а й з Подільської губернії. У рескрипті, надісланому міністру народної освіти князю Голіцину 18 січня 1819 р. вказувалося, що населення цих губерній бажає мати свій вищий навчальний заклад [13, арк. 45]. Українські експерти відзначали й те, що доля Кременецького ліцею значною мірою залежала від російського адміністративно – територіального реформування. До січня 1831 р. з Віленського навчального округу були вилучені Волинська, Подільська, Київська та Мінська губернії і приєднані до Харківського навчального округу, який внаслідок цього став громіздким. Тому у грудні 1832 р. з його складу виділили Київський навчальний округ, до якого увійшли Волинська, Київська, Подільська і Чернігівська губернії. Ці зміни не могли не позначитися на діяльності Кременецького ліцею.

На цей час Кременецький лицей мав велику бібліотеку, де налічувалося 50 тис. книг (понад 1 500 інкунабул). Ботанічний сад лицей був одним із найкращих в Росії, його колекція налічувала 12 000 видів і форм рослин [5, с. 8 – 9]. Він був розрахований переважно для дітей польської та полонізованої української шляхти, духовенства та частково міщан. У березні 1831 р. у зв'язку з епідемією холери за розпорядженням подільського і волинського військового генерал – губернатора В.Левашова лицей тимчасово припинив навчальну діяльність, і тільки з жовтня цього ж року куратор Харківського навчального округу В. Філатєв дозволив відновити заняття [13, арк. 46]. Надзвичайно старанно українські експерти вивчали тезу польського меморандуму про закриття лицей чи навіть його ліквідацію у 1831 р. через польське повстання. Аналіз її не

підтвердив, кваліфікував як безпідставну. Спираючись на вивчені документи та архівні матеріали, експерти доказали, що ліцей у 1831 р. ліквідований не був, а повстання у Польщі не мало вирішального впливу на його долю. Вони також констатували, що даних про причетність ліцею до повстання не виявлено, навчальні заняття було припинено внаслідок епідемії холери, а викладацький склад стояв осторонь організацій, що приєдналися до повстання [13, арк. 47 – 48].

Безумовно, повстання мало трагічні наслідки для долі польської освіти та культури. Після його придушення цар Микола I вжив рішучих заходів щодо подальшої русифікації краю. Українські експерти доказали низкою фактів, що повстання впливало на внутрішнє життя ліцею, але не в такій мірі, щоб увесь склад ліцею, викладачі й учні, брали в ньому участь. Так, через рік після повстання, при обговоренні благонадійності викладачів, російські власті визнали їх непричетність до нього. На благонадійну поведінку викладачів вказував і харківський попечитель В. Філат'єв, перебуваючи в Кременці у 1832 р. [13, арк. 48 – 49]. Майже всі викладачі ліцею, яких згодом перевели до Києва, зберегли свої посади. Більшість із тринадцяти новостворених кафедр Київського університету (на історико – філологічному відділенні – 5, на фізико – математичному – 8) очолили викладачі Кременецького ліцею [7, с. 159].

Російський уряд після польського повстання у вересні 1831 р. створив таємний Комітет західних губерній, який на своєму засіданні 30 грудня цього ж року ухвалив рішення щодо Віленського університету та Кременецького ліцею. З метою ліквідації ліцею як провідного осередку збереження польської ідентичності в Правобережній Україні у грудні 1832 р. ліцей підпорядкували Київському навчальному округові, а 12 квітня 1832 р. вирішили перевести до Києва [10, с. 317]. Остаточне рішення про переведення Кременецького ліцею в Київ, а не про його ліквідацію і закриття, російський Кабінет міністрів ухвалив тільки 23 травня 1833 р. У відповідному документі вказувалося: «Перевести в Київ до 1 липня все управління ліцею, кабінети ботанічний, зоологічний, мінералогічний, тваринний, хімічну лабораторію, найпотрібнішу частину бібліотеки» [13, арк. 49]. Для цього у червні 1833 р. була створена Особлива комісія, завданням якої стало переведення ліцею до Києва. Згодом, 8 листопада 1833 р. вийшов імператорський указ про заснування в Києві університету. Цей указ, на думку українських експертів, двозначно трактувати не можна. Отже, Кременецький ліцей був не ліквідований, вказали вони, а реформований у Київський університет, який є його наступником [13, арк. 49 – 50].

Всі колекції ліцею і його бібліотека збереглися як єдине ціле в Київському університеті, який на думку експертів, мав велике значення не тільки для українців, росіян, а й для поляків. Куратор Київського навчального округу Є. фон Брадке 8 березня 1834 р. затвердив викладачів ліцею викладачами університету, який успадкував: 1) усі пожертви шляхти Правобережної України на гімназію та ліцей; 2) кошти, виручені за продаж майна та будинків ліцею; 3) кабінети та лабораторії; 4) бібліотеку, яка налічувала 24 379 праць у 34 378 томах (її основу становили: а) бібліотека польського короля С. Понятовського, придбана Т. Чацьким; б) книги, подаровані ліцеєві князями Ю. Понятовським та М. Кутузовим; в) бібліотека професора Ф. Шейда; г) збірки та твори українських полемістів і Острозька Біблія); 5) нумізматичну колекцію, яка налічувала 17 352 одиниці (1 828 одиниць за розпорядженням Миколи I відправили до Віленського університету); 6) частину насаджень ботанічного саду [10, с. 317; 23, с. 7 – 8].

Вивчивши всі обставини, пов'язані з питаннями правової належності фондів Кременецького ліцею, експерти на чолі з Д. Багалієм дійшли висновку, що підстав для

передачі їх Польщі немає. У зв'язку з цим вони підкресливали: 1) гімназія в Кременці була створена російською державною владою для потреб імперії і вважатися польським навчальним закладом вона не може; 2) гімназія і ліцей функціонували не лише на кошти від пожертвувань, а й на державні кошти, які відпускалися за штатом для всіх навчальних закладів Російської імперії; 3) Кременецький ліцей обслуговував не тільки Волинську, а й Подільську губернії; 4) переведення Кременецького ліцею в Київ не було зумовлене повстанням у Польщі 1830 – 1831 рр.; 5) Кременецький ліцей не ліквідовувався, а був лише переведений до Києва та реформований в університет; 6) Київський університет з правової точки зору є наступником Кременецького ліцею [13, арк. 53].

Українська сторона при цьому враховувала і той факт, що в 1921 р. польський уряд відновив діяльність Кременецького ліцею. Ще 27 травня 1920 р. Ю. Пілсудський своїм указом новоствореному ліцею повертав всі маєтки та землі, що належали йому раніше: 3 414,81 га орної землі, 794,84 га луків, 2 000,79 га невикористаної землі та 35 414 га лісів, три лісопильні заводи і меблеву фабрику. Крім того, до складу ліцею увійшли: 1) загальноосвітня гімназія і ліцей ім. Т. Чацького; 2) педагогічне училище ім. Ю. Словацького; 3) лісовий та сільськогосподарський ліцей; 4) кооперативна гімназія; 5) середня семикласна торгівельна школа; 6) школа садівництва та городництва; 7) математично – природнича школа; 8) школа теслярів та механіків; 9) школа стародавнього промислу; 10) народні університети, дитячі садки та інтернати; 11) Науковий Волинський інститут; 12) Музей Кременецької землі ім. В. Бессера [8, с. 197 – 198; 17, s. 33 – 34]. Із самого початку в ліцеї навчалася польська молодь, яка, на думку офіційних властей, мала стати активним учасником колонізації Волині [18, с. 253 – 254]. Тому домагання польської сторони українські експерти пояснювали ще й прагненням поповнити матеріальну базу новоствореного навчального закладу фондами колишнього Кременецького ліцею.

Таким чином Українська СРР до 1926 р. виконала свої зобов'язання, які випливали із XI статті Ризького мирного договору. Російсько – українська делегація відмовилася передавати зазначені архівні матеріали та бібліотеки, колекції (литовські культурні цінності були передані Литві). Через труднощі, пов'язані з пошуком і відбором польських культурних цінностей, цей період затягнувся. Із Житомирського окружного архіву польській стороні передавалися лише документи, що стосувалися волинської території, яка відійшла до Польщі. Між Польщею та СРСР 16 листопада 1927 р. було підписано Генеральну угоду, яка остаточно вирішила проблему [19, s. 206]. Свою діяльність Змішана спеціальна комісія завершила 18 квітня 1934 р., коли Російська СФРР передала Польщі останні архівні документи.

Висновки. Підсумовуючи сказане, слід наголосити, що українській громадськості надзвичайно мало відомі факти процесу видачі Польщі культурних цінностей з України. Тільки протягом 1946 – 1947 рр. до Вроцлава Національному інституту ім. Оссолінських було передано 210 393 одиниці видань, серед яких 41 505 стародруків, у тому числі 100 інкунабул і палеотипів із Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаніка [2, с. 209 – 210]. Книги і мистецькі цінності із бібліотек та музейних фондів Львова без будь – якого вивчення їх правової належності передавалися Польщі протягом 1946 – 1985 рр. Україна у цьому процесі участі не брала, польська сторона у відповідь повертала російські культурні цінності, які направлялися в Москву та Петербург. Тому діяльність групи українських експертів на чолі з академіком Д. Багалієм є прикладом для гідного наслідування у питаннях захисту культурної спадщини незалежної України.

Список використаної літератури

1. Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. – Харків : Основа, 1991. – 256 с. ; Bahalii D. Istoriiia Slobidskoi Ukrainy / D. Bahalii. – Kharkiv : Osnova, 1991. – 256 s.
2. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання в радянсько–польських відносинах міжвоєнного періоду (1918 – 1939 рр.) / М. П. Гетьманчук. – Львів : Вид-во Національного університет «Львівська політехніка», 2008. – 432 с. ; Hetmanchuk M.P. Mizh Moskvoiu ta Varshavoiu: ukrainske pytannia v radiansko–polskykh vidnosynakh mizhvoiennoho periodu (1918 – 1939 rr.) / M. P. Hetmanchuk. – Lviv : Vyd-vo Natsionalnoho universytet «Lvivska politekhnika», 2008. – 432 s.
3. Гетьманчук М. П. До питання про реалізацію Українською СРР XI статті Ризького договору щодо повернення Польщі культурних цінностей в 1921–1926 рр. / М.П. Гетьманчук // Проблеми слов'янознавства. - 1999. – Вип. 50. – С. 193–202 ; Hetmanchuk M. P. Do pytannia pro realizatsiiu Ukrainskoiu SRR KhI statii Ryzkoho dohovoru shchodo povnennia Polshchi kulturnykh tsinnosti v 1921–1926 rr. / M. P. Hetmanchuk // Problemy slovianoznavstva. - 1999. – Vyp. 50. – S. 193–202.
4. Документи внешней политики СССР в 22 т. – Москва : Госполитиздат, 1959. – Т. 3. – 723 с. ; Dokumenty vneshney politiki SSSR v 22 t. – Moskva : Gospolitizdat, 1959. – Т. 3. – 723 s.
5. Ельгорт В. Кременець : історико–краєзнавчий нарис / В. Ельгорт. – Львів : Каменяр, 1977. – 40 с. ; Elhort V. Kremenets : istoryko–kraieznavchyi narys / V. Elhort. – Lviv : Kameniari, 1977. – 40 s.
6. Енциклопедія історії України у 10-ти т. / редкол. : В. А. Смолій (гол.) та ін. – Київ : Наукова думка, 2010. – Т. 7. – 728 с. ; Entsyklopediia istorii Ukrainy u 10-ty t. / redkol. : V.A. Smolii (hol.) ta in. – Kyiv : Naukova dumka, 2010. – Т. 7. – 728 s.
7. История Киева : в 3-х т. – Киев : Наукова думка, 1983. – Т. 2 : Киев периода позднего феодализма и капитализма. – 463 с. ; Istoriiya Kiieva : v 3-kh t. – Kiev : Naukova dumka, 1983. – Т. 2 : Kiev perioda pozdneho feodalizma i kapitalizma. – 463 s.
8. Коляденко С. Діяльність Кременецького ліцею (1921–1939) як комплексу навчально-виховних закладів / С. Коляденко // Кременецький ліцей в контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. : зб. наук. пр. – Тернопіль : Терно-граф, 2009. – С. 197 – 201 ; Koliadenko S. Diialnist Kremenetskoho litseiu (1921–1939) yak kompleksu navchalno-vykhovnykh zakladiv / S. Koliadenko // Kremenetskyi litsei v konteksti rozvytku osvity, nauky ta kultury na Volyni v pershii tretyni KhKh st. : zb. nauk. pr. – Ternopil : Terno-hraf, 2009. – S. 197 – 201.
9. Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В. Різун та ін. – Київ : Наша культура і наука, 2004. – 440 с. ; Narysy istorii Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka / V. Rizun ta in. – Kyiv : Nasha kultura i nauka, 2004. – 440 s.
10. Собчук В. Д. Кременецький ліцей / В. Д. Собчук // Енциклопедія історії України : в 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (гол.) та ін. – Київ : Наукова думка, 2008. – Т. 5 : Кон-Кю. – С. 315-318 ; Sobchuk V. D. Kremenetskyi litsei / V. D. Sobchuk // Entsyklopediia istorii Ukrainy : v 10 t. / redkol.: V.A. Smolii (hol.) ta in. – Kyiv : Naukova dumka, 2008. – Т. 5 : Kon-Kiu. – S. 315-318.
11. Ходаковська Я. Волинська гімназія та Волинський ліцей у Кременці (1805–1833) / Я. Ходаковська // Волинські Афіни. 1805 – 1833 : зб. наук. пр. / під ред. С. Маковського, В. Собчука. – Тернопіль : Богдан, 2006. – С. 23–40 ; Khodakovska Ya. Volynska himnaziia ta

Volynskiy litsei u Kremetsi (1805–1833) / Ya. Khodakovska // Volynski Afiny. 1805 – 1833 : zb. nauk. pr. / pid red. S. Makovskoho, V. Sobchuka. – Ternopil : Bohdan, 2006. – S. 23–40.

12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 49 ; Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (Dali TsDAVO Ukrainy). – F. 166. – Op. 2. – Spr. 49.

13. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 975; CDAVO Ukrainy. – F. 166. – Op. 2. – Spr. 975.

14. Dokumenty dotyczonce akcji delegacyj polckich w komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie od 1 stycznia do 15 katego 1922 r. – Warszawa : Tlocznia Wl. Lazarskiego, 1922. – Zeszyt 2. – 174 s.

15. Jedynak S. Tadeusz Czacki i szkoly Krzemienieckie / S. Jedynak // Місто Кременець в історії освіти, науки і культури : матер. міжнарод. наук. конф., 23–24 травня 2002 р. – Кременець : Кременецький обласний комунальний коледж, 2002. – С. 19–21 ; Jedynak S. Tadeusz Czacki i szkoly Krzemienieckie / S. Jedynak // Misto Kremenets v istorii osvity, nauky i kultury : mater. mizhnarod. nauk. konf., 23–24 travnia 2002 r. – Kremenets : Kremenetskyi oblasnyi komunalnyi koledzh, 2002. – S. 19–21.

16. Krzemieniec. Ateny Juliusza Slowackiego / by Stanislaw Makowski. – Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2004. – 588 s.

17. Medrzecki W. Wojewodztwo Wolynskie 1921 – 1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Medrzecki. – Wrocław [etc.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. – 202 s.

18. Szmyt A. Organizacja i struktura Liceum Krzemienieckiego 1920 – 1939 / A. Szmyt // Кременецький ліцей в контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. : зб. наук. пр. – Тернопіль : Терно-граф, 2009. – С. 251–261 ; Szmyt A. Organizacja i struktura Liceum Krzemienieckiego 1920 – 1939 / A. Szmyt // Kremenetskyi litsei v konteksti rozvytku osvity, nauky ta kultury na Volyni v pershii tretyni KhKh st. : zb. nauk. pr. – Ternopil : Terno-hraf, 2009. – S. 251–261

19. Szczepanski J. Rewindykacja polskich archiwaliow w swietle traktatu Ryskiego / J. Szczepanski // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / by M. Wojciechowski. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998. – S. 20–208.

Стаття надійшла до редакції 09.03.2019 р.

M. Hetmanchuk

THE TREATY OF RIGA OF 1921 AND SOLUTION OF THE KREMENETS LYCEUM HERITAGE PROBLEM IN THE SOVIET-POLISH RELATIONS BETWEEN 1921 AND 1926

The issue of implementation of the XI article of the Riga Peace Treaty of 1921 in the Soviet-Polish relations of the interwar period has been studied. The direct participation of the Ukrainian SSR in solving the problem of returning the holdings of the former Kremenets (Volyn) Lyceum to Poland has been demonstrated. The main focus is on the activities of a group of Ukrainian experts led by Academician D. Bahalii who studied and substantiated the legal affiliation of the holdings of the Kremenets Lyceum, which were part of the Kyiv University: the library (34,378 volumes - parchment documents, incunabula, rare books of the seventeenth and eighteenth centuries, Ostroh Bible, etc.), the numismatic collection – 17,378 units, botanical, laboratories. Ukrainian experts in the course of their work investigated two aspects of the issue: 1) the history of the Kremenets Lyceum foundation in 1819; 2) the transfer of the Kremenets Lyceum to Kyiv and its reformation into the Kyiv University. As a result, Ukrainian experts have

proved that there are no legal grounds for returning the holdings of the Kremenets Lyceum to Poland: the Lyceum was created by the Russian authorities and cannot be considered the Polish educational institution; Lyceum served the population not only of Volyn, but also Podiliya provinces; Lyceum was not liquidated as a result of the uprising in Poland in 1830 - 1831, but was transferred to Kyiv and reformed into a university; the Kyiv University from the legal point of view is a successor of the Kremenets Lyceum.

Keywords: *Ukrainian SRR, Russian SFRR, Poland, Riga Peace Treaty, 1921, Kremenets Lyceum, Kyiv University.*

УДК 327.7:061.1ЄС

О.І. Грінько

ДІЯЛЬНІСТЬ КЕРУЮЧИХ СТРУКТУР ЄС З РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИКИ ЗГУРТУВАННЯ 2014-2020 рр.

Висвітлено діяльність керівних структур ЄС: Європейської комісії, Генеральної дирекції з питань регіональної політики та консультативного органу Комітету регіонів з питання реалізації Політики згуртування у період що досліджується. Проаналізовано основні напрямки діяльності цих структур, щодо корекції концептуальної основи Політика згуртування, яка полягає у подальшому вдосконаленні її фінансової системи, управління, поглибленні і розширенні принципу субсидіарності.

Ключові слова: *регіональна політика, політика згуртування, Європейська комісія, Генеральна дирекція, Комітет регіонів, Євро – 2020, структурні фонди ЄС.*

Сучасна Україна, долучившись до Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, вступили у період масштабної модернізації, яка охопила всі сторони життя суспільства та держави. Кардинальна трансформація торкнулася, зокрема, і регіональної політики. Для України регіональна політика завжди, а особливо після анексії Криму та подій на Південному-Сході України, має надзвичайно актуальне значення.

Регіональна політика, що проводиться з початку набуття незалежності Україною, на наш погляд, не у повній мірі враховує специфіку територіально-адміністративного устрою країни та не змогла адекватно адаптуватися до умов динамічного політичного життя. Формування української державності об'єктивно вимагає наповнення регіональної політики новим змістом, інструментами та механізмами її реалізації, що враховували б досвід Європейського Союзу.

В цьому контексті, особливу цікавість представляє досвід керівних структур ЄС з реалізації Політики згуртування в умовах системної та масштабної кризи в якій сьогодні перебуває Європейський Союз.

Актуальність теми даної статті обумовлена також тим, що вона практично не є предметом аналізу у чисельних роботах, що досліджують регіональну політику ЄС. Проблеми регіональною політикою широко представлені дослідженнями представників економічної науки, серед них інтерес представляють праці О. Гончарова, А. Гальперіна, В. Дергачова, М. Іжи, Е. Калашнікова, В. Олійник, Б. Лавровського тощо. В контексті політичного аналізу регіональна політика ЄС представлена у роботах А. Білого, Ю. Борко,

І. Бусигіної, В. Копійки, С. Маковського, М. Долішніго, Ю. Шишкова, Г. Ярової тощо. Регіональна політика ЄС активно вивчається західними дослідниками, це роботи М. Кітінга, К. Гарві, Т. Майера, Д. Пубнера, А. Кендел, А. Тизіар, Д. Дейна, А. Норе, Н. Булла, Л. Трофі, І. Моргас тощо. Ці дослідження вивчають як в цілому концептуальні основи регіональної політики та історію її становлення, так і окремі аспекти пов'язані з системою управління регіональною політикою, її принципами, діяльністю структурних фондів членів ЄС. Аналіз конкретних форм діяльності Єврокомісії та інших керівних структур відображений лише у роботах Н. Кондратьєвої.

Метою даної статті є дослідити напрямки та форми діяльності Єврокомісії та інших керівних структур ЄС з реалізації плану Політики згуртування на 2014-2020 рр. в контексті досягнення цілей та завдань Стратегії «Європа - 2020», яка була прийнята у 2010 році та визначила розвиток ЄС на цей період [4].

Даний етап розвитку ЄС є одним з самих драматичних періодів у його історії, що пов'язаний з глибокою системною кризою, міграційною кризою пік якої прийшовся на 2014-2015 рр., і Брекзітом [1]. Їхні наслідки поставили перед керівництвом ЄС цілий ряд проблем, вимагали коректування стратегії розвитку ЄС за різними напрямками, в тому числі і в Політиці згуртування, роль якої як показує зроблений нами аналіз, різко зростає. В цих умовах Політика згуртування стала розглядатися як найважливіший інструмент виходу з кризи, тому різко актуалізується проблема підвищення її ефективності. З цією метою ЄС приступив до реалізації нової концепції розвитку, що відображена в стратегії її семирічного плану на 2014-2020 рр. Керівництво ЄС на рівні Генерального директорату з регіональної політики з залученням Комітету регіонів детально проаналізувало підсумки реалізації семирічного плану 2007 – 2013 рр. Цьому було присвячено низку доповідей, заслуханих Європейською комісією, а також низка аналітичних досліджень за окремими регіонами [8].

Проведений аналіз показав наявність цілого комплексу проблем, які охоплюють всі напрямки регіональної політики, головною з яких є недостатній рівень участі місцевих та регіональних урядів в плануванні та реалізації проєктів. З метою подолання існуючих проблем Єврокомісія, спільно з комітетом регіонів, приймає рішення про проведення саміту за участю всіх акторів регіональної політики із подальшою розробкою проєктів і програм регіонального розвитку і створенням загальних підходів щодо вирішення існуючих проблем. Саміт мав скорегувати та уточнити концептуальні основи Політики згуртування, з метою адаптації до нових умов. В результаті було внесено низку принципових змін практично у всі елементи що складають Політику згуртування. Ці зміни відображені у прийнятті низки документів. Таких, як Афінська декларація [18], цей документ, на наш погляд, доповнює Стратегію Політики згуртування на 2014-2020 роки та чітко визначає орієнтири та параметри регіональної політики до 2020 року, а також в ньому актуалізовано найбільш важливі теми, пов'язані з підвищенням ефективності регіональної політики. Прийняття даної декларації стало важливим кроком як у процесі подальшого розвитку концептуальних основ Політики згуртування, так і на шляху її реалізації.

Діяльність керівних структур ЄС з модернізації концептуальних основ Політики згуртування, проявились у прийнятті Документів, які були спрямовані на поглиблення та розширення фундаментального принципу регіональної політики ЄС – субсидіарності. Це Хартія місцевого самоврядування, та документи про створення цільових груп з субсидіарності та пропорційності. Також було внесено зміни до системи фінансування

Політики згуртування. Так, було проведено реформу Фонду солідарності, який було створено ще у 1993 році. Структурні реформи торкнулись зміни правил отримання допомоги, які набули чинності у червні 2014 року. Скоротилися бюрократичні процедури прийняття рішень з надання фінансової допомоги, а також були більш чітко сформульовані критерії ситуацій, за яких можливе отримання допомоги. Було введено нові правила фінансування для структурних фондів. Для спрощення оформлення процесу фінансування в єдиний Урядовий документ були об'єднані законодавчі акти, що регламентують роботу всіх структурних фондів, які реалізують Політику згуртування. Окрім цього у єдиний документ було включено фінансування та регулювання діяльності Європейських угруповань територіального співробітництва (European grouping of territorial cooperation), Програм щодо соціальних змін та інновацій (Programs for social change and innovation), Європейського фонду глобалізації (European Globalization Adjustment Fund), Ініціатив в сфері зайнятості молоді (Youth Employment Initiative) [15].

Наведені матеріали переконливо свідчать про те, що важливим пріоритетом у діяльності Єврокомісії та інших керівних структур ЄС став подальший розвиток концептуальних основ Політики згуртування, з метою підвищення її ефективності, здатності адекватно реагувати на ті виклики з якими стикається ЄС у цей період. Нова концепція, що лягла у основу семирічного плану Стратегії розвитку Політики згуртування, передбачала впровадження нового елементу - укладення Партнерських контрактів Єврокомісії з країнами-членами і лише на їх основі вже могли розроблятися Операційні програми що містять конкретні проекти для фінансування. Це положення викликало широку дискусію і спонукало Єврокомісію до розробки процедури підписання цих документів і вимогами до них. Цей процес зайняв декілька місяців і завершився лише у травні 2014 року до роботи були залучені Генеральний директорат регіональної комісії, Комітет регіонів та представники національних структур управління.

Аналіз характеру підписаних Угод про Партнерство, процес підписання яких було завершено у грудні 2014 року, свідчить про те, що з одного боку, вони визначалися цілями стратегії «Європа - 2020» та пріоритетами Стратегії розвитку Політики згуртування на період 2014-2020 роки, з іншого, майже всі документи виражали специфіку завдань та проблем, які характеризували особливості окремих держав та регіонів. З підписання Угод про Партнерство завершився перший етап, який визначив концептуальні основи, пріоритети розвитку регіональної політик та джерела їх співфінансування.

Другий етап реалізації плану Політики згуртування передбачав детальну конкретизацію її концептуальних основ, принципів, які повинні бути виражені в конкретних проектах, програмах, ініціативах. Ця конкретизація дій з реалізації Угоди про Партнерство визначалась у так званих Операційних програмах, які надавалися державами-членами ЄС для затвердження Єврокомісією. До березня 2015 року було схвалено 263 Операційні програми з загальним обсягом інвестицій 256 млрд. євро [16].

Всього за досліджуваний період було прийнято більш ніж 5 тис. Операційних програм. Успіх цієї організаційної складової Політики згуртування в багато чому полягав в успішному вирішенні цілей та завдань регіональної політики ЄС, яка чітко була націлена на реалізацію Стратегії «Європа – 2020».

В рамках Стратегії Політики згуртування 2014-2020 років був використаний широкий круг інструментів від проведення семінарів і конференцій з метою узагальнення досвіду і пошуку найбільш ефективних методів їх впровадження, до реалізації спеціальних проектів, програм, ініціатив, мета яких – розширення сфери інноваційних технологій і

розвиток інноваційної економіки. Так, велика увага приділяється проектам, пов'язаним зі створенням технопарків. Важливість цього напрямку підтверджується створенням спеціальної системи, яка дозволяла контролювати його реалізацію в системі он-лайн, її головними елементами стали: європейське інноваційне табло [7], регіональне інноваційне табло [17] іннобарометр [10].

Принципово новим напрямом у регіональній політиці було включення до неї, в контексті Стратегії розвитку 2014-2020 років, заходів з підтримки працевлаштування молоді. Реалізуючи цей напрямок в Політиці згуртування, Єврокомісія спільно з Комітетів регіонів і Директоратом, а також зі структурами національних і регіональних влад, здійснює спільні проекти. Так, в рамках Дунайської макростратегії йде реалізація спеціального проекту, спрямованого на розвиток підприємництва серед молоді [6]. Так само новою формою реалізації зайнятості молоді стало створення «Інноваційної лабораторії», яка націлена на надання молоді даного регіону оволодіти ключовими навичками і кваліфікацією, що стане основою для їх майбутньої кар'єри [6].

Розширення ЄС 2004-2008 рр. та світова економічна криза 2008 року різко актуалізували проблему диспропорційного розвитку регіонів, як за соціально-економічним рівнем, так і за ступенем участі у інтеграційних процесах. В контексті вирішення даної проблеми, поряд з тими діями, які реалізуються в рамках Операційних програм, Єврокомісія використовує спеціально розроблену ініціативу, коли йде фінансування і надання допомоги найбільш відсталим регіонам в окремих країнах. Така ініціатива в січні 2018 року почали діяти в Провінції Премів, яка є найбільш відсталим регіоном в Словаччині. Подібні ініціативи були запущені в двох регіонах Польщі та в двох регіонах Румунії. Дана ініціатива передбачає реалізацію плану дій по трансформації економіки регіонів, проведення структурних реформ з метою підвищення інвестиційної привабливості регіонів. Ця ініціатива у Польщі привела до зростання регіонального ВВП, а у Румунії – до більш ефективного використання коштів з фондів ЄС.

Розробляючи конкретні форми, спрямовані на вирішення завдання диспропорційного розвитку, Єврокомісія виходить із специфіки регіону, його потенційних можливостей, особливостей економічного, історичного розвитку. Так, для Фландрії, регіону Бельгії, Єврокомісія реалізувала проект, спрямований на підтримку експортно-орієнтованих підприємств Фландрії [14]. Крім цього у 2017 році було почато експеримент для нового типу регіонів «перехідні» сутність якого полягала у тому, що їм надавались кошти для запрошення експертів з надання допомоги у розробці програм та проектів розвитку регіонів, крім того для надання допомоги для переходу регіонів на нові технології було створено спеціальні «страхові експериментальні групи» [2]. Крім цього Єврокомісія прийняла рішення продовжити дію програми Jaspers, а також у найменш розвинених регіонах почали втілювати модель розвитку «потрійна спіраль» (TripleHelixmodel) на місцевому рівні. Дана модель передбачає розвиток нових форм співпраці та взаємодії між владними структурами і представниками бізнесу та науки з метою стимулювання інноваційного розвитку, що реалізується через організацію спеціалізованих зон для малого і середнього бізнесу, таких як бізнес-інкубатори і науково-технічні парки [12].

Таким чином, приймаються додаткові заходи з розвитку однієї з головних цілей регіональної політики – скорочення диспропорції. За рекомендаціями Комітету регіонів та Директорату з регіональної політики були скореговані національні та регіональні політики у низці європейських країн – це Бельгія, Швеція, Греція та Хорватія. Які отримали

додаткове фінансування. А також була розроблена комплексна стратегія відносно мігрантів.

Одним з напрямків регіональної політики ЄС починаючи з 1990-х рр. було формування нових територіальних структур, створення євро регіонів різного типу через транскордонне співробітництво [3, с.43]. Головним інструментом реалізації цього напрямку є програма INTERREG. В період що розглядається її фінансування склало 10 млрд. євро [11]. Її особливістю було те, що в цей період вона була спрямована на досягнення чотирьох тематичних цілей. Це стимулювання технологічного розвитку, розвиток наукових досліджень та зростання інновацій в економіці, підвищення конкурентоспроможності малих та середніх підприємств, реалізуючи цю програму в принципово нових для ЄС напрямках транснаціонального співробітництва, Єврокомісія створює ряд нових структур. Так, для більш ефективної реалізації Середземноморського напрямку в рамках програми INTERREG-5 в січні 2015 року була створена нова структура Євро-Середземноморська Асамблея представників регіональної та місцевої адміністрації (ARLEM). Її створення було обумовлене необхідністю співробітництва між ЄС та іншими державами регіону стосовно проблем біженців [11]. Особливу увагу в рамках реалізації цієї програми Директорат і Комітет регіонів надавав прикордонному співробітництву. В контексті підвищення ефективності цього напрямку Політики згуртування Єврокомісія приймає документ «Підвищення зростання і згуртування в прикордонних регіонах ЄС» (Boosting Growth and Cohesion in EU Border Regions).

Важливим напрямком у діяльності керівних структур було підвищення якості і ефективності роботи управлінських структур регіональної політики всіх рівнів. Велика увага приділялась навчанню кадрів, підвищенню їх професіоналізму та компетентності. Це завдання вирішувалося з використанням різноманітних форм, серед яких широко використовувалося проведення он-лайн лекції, семінарів, що присвячувались пріоритетам Політики згуртування, створення спеціальної платформи з обміну досвідом. Керівними структурами ЄС публікувалися спеціальних брошур, методичних рекомендацій, підручників, де розкриваються механізми вирішенні проблемних ситуацій. Прикладом може бути посібник, виданий Комітетом регіонів з проблеми міграції [13]. В цілому було видано більше 20 брошур-рекомендацій, мета яких надати допомогу в розробці якісних проєктів регіонального розвитку. Особливу цікавість представляє розроблена в цей період і запроваджена Методика оцінки професіоналізму кадрів.

Підвищенню ефективності регіональної політики сприяла і система моніторингу Політики згуртування. Вона представляла систему, яка включала регулярні звіти, як в цілому з реалізації стратегії її розвитку, так і за окремими напрямками і проєктами. Цю ж функцію виконували дослідження, до підготовки яких залучалися незалежні експерти і науковці.

З метою моніторингу, а також надання допомоги регіонам в розробці ними програм регіонального розвитку Єврокомісія спільно з Комітетом регіонів активно використовує таку форму як створення Груп високого рівня, що складаються з відомих експертів, функції яких визначаються поставленими перед ними завданнями. Це могло бути, як надання допомоги регіональним структурам у розробці конкретних програм і проєктів, так і у визначенні негативних моментів в процесі реалізації Політики згуртування, що пов'язані з бюрократичними чи адміністративними бар'єрами, недостатнім рівнем участі місцевої влади у плануванні та реалізації проєктів [5]. Так, така група була створена з

метою розроблення рекомендацій зі зниження адміністративних утримань при виділенні коштів у рамках європейських структурних фондів [9].

В умовах зростання кризових явищ керівництво ЄС усвідомлювало необхідність підвищення результативності й ефективності регіональної політики. Потрібно було виробити нові оціночні параметри її ефективності, а також ефективні заходи контролю які б дозволили створити оперативно-ефективну систему моніторингу регіональної політики ЄС. З цією метою була розроблена просторова модель Rhomolo, метою якої була оцінка політичних інструментів таких, як Політика згуртування, яка дозволяла проводити моніторинг її реалізації, а також оцінювати процес регіоналізації [19].

Як свідчить аналіз, керівні структури ЄС вважали ключовим пріоритетом - формування широкої інформаційної мережі, яка дозволяла би громадянам ЄС отримувати об'єктивну інформацію про Політику згуртування, про її проекти та програми, що реалізуються у рамках регіонів. У цьому задіяні усі види Медіа які розповсюджують матеріали присвячені Політиці згуртування. Для популяризування Політики згуртування у це період широко використовувалися святкування ювілейних дат, що були пов'язані з нею. Це – 25-річний ювілей програми INTERACT в рамках якого пройшла ціла низка заходів, був підготований спеціальний фільм, що розкривав результати реалізації цієї програми у окремих регіонах. В контексті святкування 30-річчя Асоціації європейських регіонів було запущено проект 30 років – 30 історій. В рамках святкування 30-ти річчя Політики згуртування була створена ціла серія передач на каналі Euronews «Smart Regions», а також проведені різноманітні конкурси: Крайній регіон, Крайній регіональний проект, Крайній інноваційний проект.

Проведений нами аналіз діяльності структур ЄС у вигляді Єврокомісії, Генерального Директорату з регіональної політики і Комітету регіонів, як консультативного органу свідчить про те, що вони працюють в тісній взаємодії у рамках тих компетенцій, які визначаються правовими нормами для кожного з них. Визначальна роль для формування регіональної політики та її реалізації належить Єврокомісії. В досліджуваній період вона збільшилась у зв'язку з необхідністю підтримувати на національному рівні партнерські контакти, які стали відповідно до нової концепції Політики згуртування поряд зі структурними фондами основою її реалізації. В цей час зростає роль Комітету регіонів, про що переконливо свідчить факт запрошення його представників до складу Директорату регіональної політики.

Характеризуючи діяльність керівних структур, необхідно відзначити їх прагнення до максимальної відкритості і прозорості. На це націлена інформаційна політика, пов'язана з прагненням давати об'єктивну, повну інформацію про свою діяльність, прийняті рішення та їх результати. З цією метою широко застосовується весь спектр медіа: Інтернет, телебачення, друкована продукція. Особливе значення, всі структури надавали налагодженню зворотного зв'язку. З цією метою систематично проводилися публічні консультації, дискусії, опитування. З одного боку, це дозволяло виявити настрої та думки населення ЄС, його окремих регіонів з окремих питань, з іншого – оцінки, отримані в ході цих заходів, дозволяли приймати більш оптимальні рішення.

Список використаної літератури

1. Горобець І. Європейський Союз і «велике переселення народів» / І. Горобець, А. Мартинов // Зовнішні справи. - 2015. - №11. - С. 16-20 ; Horobets I. Yevropeyskyi Soiuz i «velyke pereselennia narodiv» / I. Horobets, A. Martynov // Zovnishni spravy. - 2015. - №11. - S. 16-20.

2. Європейська регіональна політика: натхнення для країн, що не входять до ЄС? Застосування принципів та обмін досвідом [Електронний ресурс] // European Commission. – Режим доступу : https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/international/external_uk.pdf ;
Yevropeiska rehionalna polityka: natkhnennia dlia krain, shcho ne vkhodiat do YeS? Zastosuvannia pryntsyviv ta obmin dosvidom [Elektronnyi resurs] // European Commission. – Rezhym dostupu : https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/international/external_uk.pdf
3. Мікула Н. Євро регіони: досвід та перспективи / Н. Мікула. – Львів : ІРД НАН України, 2003. – 222 с. ; Mikula N. Yevrorehiony: dosvid ta perspektyvy / N. Mikula. – Lviv : IRD NAN Ukrainy, 2003. – 222 s.
4. Cohesion Policy 2014-2020. Investing in growth and jobs [Electronic resource] / European Union. - Mode of Access : https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/regulation/pdf/2014/proposals/regulation2014_leaflet.pdf
5. Commission acts to simplify access to European Structural and Investment Funds [Electronic resource] // European Commission. - Mode of Access : https://ec.europa.eu/regional_policy/en/newsroom/news/2015/06/commission-acts-to-simplify-access-to-european-structural-and-investment-funds
6. Encouraging entrepreneurship among young Central and Eastern Europeans [Electronic resource] // European Commission. - Mode of Access : https://ec.europa.eu/regional_policy/en/newsroom/news/2018/01/01-09-2018-encouraging-entrepreneurship-among-young-central-and-eastern-europeans
7. European Innovation Scorbard [Electronic resource] // European Commission. - Mode of Access : https://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards_en
8. Factsheets [Electronic resource] // European Commission. - Mode of Access : https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications
9. High Level Group monitoring simplification for beneficiaries of ESI Funds [Electronic resource] // European Commission. - Mode of Access : https://ec.europa.eu/regional_policy/fr/policy/how/improving-investment/high-level-group-simplification/
10. Innobarometer [Electronic resource] // European Commission. - Mode of Access : http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/innobarometer_en
11. INTERREG IVC [Electronic resource]. - Mode of Access : <http://www.interreg4c.eu/>
12. JASPERS: Joint Assistance to Support Projects in European Regions [Electronic resource] // European Commission. - Mode of Access : https://ec.europa.eu/regional_policy/EN/funding/special-support-instruments/jaspers/
13. Managing the refugee crisis. EU Financial Support to Greece [Electronic resource] // European Commission.. - Mode of Access : https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/20170726_factsheet_managing_refugee_crisis_eu_financial_support_greece_en.pdf
14. Operational Programme 'Flanders' [Electronic resource] // European Commission. - Mode of Access : https://ec.europa.eu/regional_policy/en/atlas/programmes/2007-2013/belgium/operational-programme-flanders
15. Proposal for a decision of the european parliament and of the council on the mobilisation of the EU Solidarity Fund [Electronic resource] // European Commission. - Mode of

Access :
<http://ec.europa.eu/transparency/regdoc/?fuseaction=list&coteId=1&year=2015&number=370&language=EN>

16. Regional and Urban Policy. This Commission department is responsible for EU policy on regions and cities [Electronic resource] // European Commission. - Mode of Access :
https://ec.europa.eu/info/departments/regional-and-urban-policy_en

17. Regional Innovation Scorbard [Electronic resource] // European Commission. - Mode of Access :
https://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/regional_en

18. XVI Council of the Adriatic Ionian Council: Athens Declaration [Electronic resource] // European Commission. - Mode of Access :
https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/decisions/2014/xvi-council-of-the-adriatic-ionic-council-athens-declaration

19. The Rhomolo model [Electronic resource] // European Commission. - Mode of Access :
<https://ec.europa.eu/jrc/en/rhomolo>

Стаття надійшла до редакції 01.03.2019 р.

O. Grynko

ACTIVITY OF EUROPEAN UNION GOVERNING AGENCIES ON CARRYING OUT THE DEVELOPMENT STRATEGY OF SOLIDARITY POLICY 2014 – 2020

The article is devoted to the aspect of EU regional policy that is not researched well enough. And this is the activity of EU governing structures in the person of European Commission of General Secretariats on regional policy and consultative agency of Committee of Regions. As the analysis shows the Committee of Regions being a consultative agency plays an important role in the process of formation of EY regional policy concepts which is called the policy of solidarity since 1988, and its realization as well.

The subject of research is the activity of these governing agencies on carrying out the Strategy of development of Solidarity policy that is determined by 7-year plan 2014 – 2020. The basic direction of governing agencies activity on its realization became correction of the conceptual basis of the solidarity policy connected with further improvement of its financial system, governing, deepening and expanding the principle of subsidiarization. Creative conditions under which national regional policies could be connected with supranational solidarity policy and the basic objective of which would be solution to the problems in context of EU development strategy – Europe 2020, also in terms of realization of thematic priorities described in the plan of development of solidarity politics in 2014 – 2020. By carrying out these directions EU governing agencies used a broad range of forms and mechanisms. The brandnew mechanism became signing of partnership contracts between European Commission and national states, using Yunkers's fund for financing the projects in terms solidarity policy, working out new rules that gave an access to their financing and reforming Solidarity Fund. All these aspects helped regions to accumulate means from different sources for carrying out large-scale projects. New mechanisms of providing less developed regions with assistance have been launched, reforming solidarity in the form of special programs.

New forms have been used in terms of introducing innovation technologies in terms of Solidarity. Such a form as special expert groups have been organized for solution to the problems that occurred in terms of Solidarity politics carrying out. The most interesting form that was used in all directions of governing agencies activity was creating a platform on experience exchange. To help regions special brochures, leaflets, manuals concerning Solidarity policy projects carrying out have been issued.

The analysis of these agencies functioning emphasizes their tight cooperation and interdependence, striving for openness, transparency of decision-making process that was proved by debates, consultations, online public opinion polls. Experience of their activity matters much for Ukraine that is carrying out its new regional policy.

Key words: regional policy, Solidarity policy, European Commission, General Directorate, Committee of Regions, Euro – 2020, EU structural funds.

УДК 327.7(479.2)

Р.Б. Демчишак

ЄВРОАТЛАНТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ КРАЇН ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ: АЗЕРБАЙДЖАНУ, ВІРМЕНІЇ ТА ГРУЗІЇ

З'ясовано зовнішньополітичні пріоритети країн Південного Кавказу. Проаналізовано євроатлантичну складову зовнішньополітичних курсів Азербайджану, Вірменії та Грузії у постбіполярний період. Здійснено порівняльний аналіз динаміки реалізації євроатлантичного курсу країн регіону.

Ключові слова: Азербайджан, Вірменія та Грузія, ЄС, НАТО, зовнішня політика.

Здійснення Україною курсу євроатлантичної інтеграції у контексті стрімкої динаміки трансформації міжнародної системи посилює інтерес до дослідження зовнішньополітичних пріоритетів країн Південного Кавказу – Азербайджану, Вірменії та Грузії – у площині вибору оптимальних векторів зовнішньої політики нашою державою.

Окремі напрями зовнішньої політики конкретних держав Південного Кавказу безумовно були предметом ряду наукових досліджень [1,4,7,9,10,11]. В запропонованому дослідженні в основному на базі нормативно-правових документів здійснено комплексний порівняльний аналіз динаміки розвитку євроатлантичної складової зовнішньополітичних курсів Азербайджану, Вірменії та Грузії у постбіполярний період.

Метою дослідження виступає порівняльний аналіз євроатлантичної складової зовнішньополітичних курсів країн Південного Кавказу – Азербайджану, Вірменії та Грузії.

Південний Кавказ сьогодні викликає посилений інтерес з боку провідних акторів міжнародних відносин – США, ЄС та Російської Федерації. І хоча традиційно Закавказзя вважають сферою впливу Росії, яка безпосередньо межує з країнами Південного Кавказу, ЄС та США поступово посилюють свої позиції в регіоні та відкрито заявляють про свій інтерес до налагодження зовнішньополітичних контактів із державами регіону.

Основою формування та реалізації зовнішньополітичної стратегії держав Закавказзя слугують нормативно-правові акти, які містять основоположні засади зовнішньої політики держав. Так, наприклад, в Азербайджані основоположними документами для визначення та формування зовнішньополітичних орієнтацій є Конституція Азербайджану, Концепція національної безпеки Азербайджанської Республіки від 2007 р.[15], Воєнна Доктрина Азербайджанської Республіки від 2010 року [2].

Зовнішньополітичні пріоритети також окреслені у програмних виступах президента Азербайджану та в статтях міністерства закордонних справ Азербайджанської республіки.

Вірменія ж у своїй зовнішній політиці керується такими документами як Конституція Вірменії, Стратегія національної безпеки від 2007 року, Воєнна доктрина Республіки Вірменія від 2007 року, накази та розпорядження Президента та Прем'єр-міністра, тощо. Додатковими джерелами інформації стосовно зовнішньополітичних пріоритетів Вірменії є щорічні звіти Міністерства закордонних справ Вірменії, а також виступи та інтерв'ю міністра закордонних справ Вірменії та інших посадових осіб. Хоча ці документи є дещо застарілими і вимагають оновлення, положення цих документів сьогодні залишаються досить актуальними [3].

У Грузії, на відміну від інших двох закавказьких держав, представлено оновлену у 2015 Стратегію зовнішньої політики [13]. Важливими документами у сфері формування зовнішньополітичних пріоритетів є Конституція Грузії [5], Концепція національної безпеки 2011 року [14] та низка інших документів, які регулюють зовнішньополітичний курс грузинської республіки

Саме на основі вищезгаданих нормативно-правових актів можна провести ґрунтовний аналіз зовнішньополітичних пріоритетів держав Закавказзя, та здійснити детальне порівняння їх у всіх трьох державах регіону.

Через напружені взаємини Грузії з Російською Федерацією, а також беручи до уваги відсутність конструктивного політичного діалогу між двома країнами, інтеграція до євроатлантичних структур стала пріоритетним вибором Грузії у забезпеченні суверенітету, безпеки, економічної та політичної самостійності, сталого демократичного розвитку.

З моменту здобуття незалежності Грузія задекларувала приєднання до євроатлантичних структур як одну з найпріоритетніших цілей своєї зовнішньої політики і протягом усього незалежного існування жодного разу не відійшла від цього напрямку. На відміну від Азербайджану та Вірменії, які у своїх зовнішньополітичних орієнтаціях хоч і відводять європейському напрямку важливе місце, та, все ж, намагаються дотримуватися багатовекторності.

Європейський Союз відобразив наміри стосовно співпраці з новими сусідами у концепції «Велика Європа – сусідство: новий підхід до взаємовідносин із нашими східними та південними сусідами» та в стратегії «Європейська політика сусідства» [12].

Важливим є те, що на початкових етапах ЄС не розглядав країни Південного Кавказу як учасників цієї ініціативи. В комюніке Європейської комісії від 11 березня 2003 року відзначалось, що країни Закавказзя наразі «не входять до географічної області дії цієї ініціативи» [12]. Держави цього регіону долучились до ЄПС лише в 2004 році. На думку грузинського науковця Іване Чхквадзе, цей факт можна пояснити двома причинами. В першу чергу, нова стратегія безпеки ЄС відзначала необхідність уникнення поширення загроз, які загрожують безпеці країнам ЄС, а надто зі сторони сусідніх держав. Науковець відзначає, що після розширення на схід, ЄС став безпосереднім сусідом Грузії, і всі конфлікти, які відбувалися на території Південного Кавказу, становлять тепер загрозу ЄС. По-друге, «революція троянд», що відбулась у Грузії 2003 року, підштовхнула ЄС включити Грузію до своєї ініціативи та послугувала поштовхом до залучення всіх країн регіону до ініціативи. Тоді Європейський Союз прийняв рішення включити країни Закавказзя до Європейської політики сусідства [11, с. 60].

Очевидним є той факт, що ЄС надає певну перевагу співпраці з Грузією та Азербайджаном, у порівнянні з Вірменією. Ці країни становлять безпосередній інтерес для Європи, оскільки обидві мають вигідне геополітичне розташування: Грузія цікава для ЄС в якості транзитної держави, а Азербайджан – в якості держави-постачальника

енергоресурсів, оскільки він відіграє важливу функцію в постачанні енергетичних ресурсів Каспійського басейну на ринок ЄС. З боку цих держав також помітний посилений інтерес до європейських структур.

Так, для Азербайджану вступ до євроатлантичних структур є пріоритетним питанням у зовнішньополітичній стратегії держави. Це, зокрема, констатувалося в одному із пунктів переліку зовнішньополітичних пріоритетів президента І. Алієва (з 2003 р.) [9].

Крім того, Азербайджан намагається підтримувати співпрацю з ЄС у різних сферах, акцентуючи увагу на економічній, політичній, транспортній, науково-технічній сферах. Як і для Грузії, «Політика нового сусідства» для Азербайджанської Республіки означала можливість розвитку, здійснення внутрішньо- та зовнішньодержавних перетворень, впровадження реформ у економічній, політичній, правовій сфері. З боку ЄС було надано значну фінансову та політичну підтримку Азербайджану та Грузії. Азербайджанська держава, в свою чергу, підтвердила важливість співпраці з ЄС та створила Державну комісію з інтеграції Азербайджанської Республіки в Європу, цим самим визначивши європейський напрямок зовнішньої політики одним із найпріоритетніших [4]. В Парламенті Грузії також було організовано Комітет з інтеграції в Європу та запроваджено посаду державного міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, що також свідчить про важливість даного напрямку для зовнішньої політики Грузії.

Вже у 2009 році закавказькі республіки приєдналися до нового проекту Євросоюзу – «Східне партнерство», метою якого став розвиток інтеграційних зв'язків Європейського Союзу з Україною, Молдовою, Білоруссю, Азербайджаном, Вірменією, та Грузією. Офіційне затвердження проекту «Східне партнерство» відбулося в травні 2009 року на спеціальному саміті представників країн ЄС у Празі. Основними пріоритетами в цих країнах були визначені демократія, стабільність, економічна інтеграція, включно зі створенням зон вільної торгівлі.

Варто також відзначити той факт, що ЄС відкрито заявляє про важливість Азербайджанської республіки для Європи. На офіційному сайті ЄС представлено статистику та визначено основні положення стосовно співпраці Азербайджану та Європейського Союзу. Зокрема визначено, що ЄС – це торговельний партнер номер один для Азербайджану, який займає перше місце з експорту та імпорту, а також найбільший інвестор у різні сфери економіки Азербайджану. Угода про партнерство та співробітництво між ЄС та Азербайджаном, яка була підписана ще в 1996 році, уможливує поступове зближення законодавства і процедурної практики Азербайджану з міжнародними прийнятими в ЄС нормами і стандартами, пов'язаними з торгівлею. Пріоритетними питаннями співпраці двох сторін є покращення якості управління, посилення зв'язків та розвиток освіти [8].

Вірменія ж, хоч і намагається проявляти інтерес до ЄС та, поруч із Азербайджаном та Грузією, є учасником «Східного партнерства», все одно залишається під значним впливом Росії та не може вільно розвивати європейський напрям у своїй зовнішній політиці. Існує думка, що участь Вірменії в цій ініціативі означає перспективу вступу до ЄС. Та вірменський науковець О.В. Арутюнян справедливо відзначає факт існування Копенгагенських критеріїв, яким Вірменія не відповідає і навряд чи буде відповідати найближчим часом. З огляду на це, цікавим є твердження дослідника про те, що участь Вірменії у «Східному партнерстві» для вірменської держави означає лише можливість налагодити зв'язки з європейськими державами, за допомогою ЄС вирішити деякі політичні і економічні проблеми, а також зберегти зв'язки зі своєю діаспорою, але це не

передбачає перспективи вступу до європейських структур. Дослідник запевняє, що Росія завжди була і залишається стратегічним партнером Вірменії, і відносини з Європою цього не змінять [1].

Незважаючи на певні проблеми у ЄС, ця структура є привабливою для закавказьких країн своїми стійкими політичними і соціальними інститутами, демократією і, в цілому, економічною стійкістю, що відіграє важливе значення для всіх трьох республік Південного Кавказу. І, незважаючи на певну примарність перспектив, ЄС має на закавказькі країни більший вплив, ніж всі інтеграційні проекти Росії.

Всі три країни Закавказзя усвідомлюють, що інтерес ЄС до регіону обумовлений в першу чергу основними функціями регіону – енергоресурсної та транзитної. Проте, пострадянські країни, які прагнуть до інтеграції з ЄС, не можуть не розуміти, що, саме ці структури можуть найбільше повпливати на їх подальший демократичний розвиток та процвітання всього регіону.

Європейські держави, діючи в рамках трансатлантичного співробітництва, намагаються відновити та вдосконалити певні положення програми «Східного партнерства», що дозволить розширити європейським структурам зону свого впливу. Для втілення цього завдання ЄС розробив дорожню карту (A democracy roadmap from Vilnius to Riga), яка спрямована на розширення та поглиблення співробітництва з державами «Східного партнерства». Цей проект містить положення про полегшене візового режиму, обміну студентами, а також більшого залучення країн «Східного партнерства» до громадських програмами. Варто також відзначити, що у своїх намірах поглибити роль Європейського Союзу у врегулюванні територіальних конфліктів на території держав Закавказзя, Брюссель намагається зміцнити зв'язки з сепаратистськими територіями та сприяти активізації взаємних контактів.

Що ж стосується Вірменії, то європейська сторона пропонує вірменській державі підвищити статус Угоди про партнерство та співробітництво, який регулює відносини Брюсселя і Єревана на сучасному етапі, та поновити певні його положення. Для Вірменії європейський напрямок зовнішньої політики хоч і є важливим, однак не є пріоритетом, тому співробітництво між сторонами зазвичай розвивається не так інтенсивно.

Важливим є те, що з усіх трьох країн Закавказзя лише Грузія спромоглася підписати Угоду про асоціацію з ЄС. Це стало можливим, по-перше, в результаті послідовно вираженої політики грузинського керівництва, заснованої на прихильності до ліберальних реформ та демократичним стандартам, курсу на інтеграцію з Заходом, оскільки такий курс розглядався Тбілісі на противагу російському домінуванню в Закавказзі, і, нарешті, спільністю цілей, визначених взаємовигідними інтересами. Це також можна пояснити історичними та культурними особливостями грузинської держави. Офіційний Тбілісі впевнений, що прозахідна орієнтація – єдиний спосіб зміцнення грузинської державності і всебічного розвитку країни. Ось чому у питанні, пов'язаного з підписанням Угоди про Асоціацію Грузії з ЄС, між представниками всіх політичних сил країни був досягнутий повний консенсус. 18 липня 2014 р Парламент Грузії на позачерговому засіданні одноголосно ратифікував Угоду про асоціацію країни з ЄС, яка вступила в силу у 2016 році.

На відміну від Грузії, Вірменія і Азербайджан поки що утримуються від голосних заяв стосовно політики інтеграції в ЄС. Проте, їх інтерес до співпраці з ЄС очевидний і не виключено, що в перспективі вони можуть наслідувати приклад Грузії за умови прийняття єдиного зовнішньополітичного курсу.

У своїх зовнішньополітичних діях республіки Закавказзя також орієнтуються на таку впливову міжнародну структуру, як НАТО. Ще у 1994 році було укладено договір з Північноатлантичним Альянсом про співробітництво в межах програми «Партнерство заради миру». Для кожної з держав Південного Кавказу була розроблена індивідуальна програма партнерства (ПП) [10].

Однак, найважливішою подією, яка визначила подальші відносини трьох держав регіону з Альянсом став Стамбульський Саміт НАТО 2004 року. Цей саміт відкрив нові можливості не лише для Грузії та Азербайджану, а й для Вірменії, яка в 2005 році заявила про намір співпрацювати з НАТО в рамках Індивідуального плану партнерства. Азербайджан так само зробив декілька значних кроків в напрямку більш активного співробітництва з НАТО: розширення політичного діалогу в рамках постійної місії в Брюсселі, а також участь у місії НАТО в Афганістані.

У Грузії з приходом до влади М. Саакашвілі (2003 р.) було визначено пріоритетним західноєвропейський вектор зовнішньої політики та заявлено про намір вступу до ЄС та НАТО. Однак, незважаючи на участь держави у військових операціях НАТО в Афганістані та вихід на рівень «інтенсивного діалогу», країна все ще не отримала плану дій щодо членства в організації. У квітні 2008 року в Бухаресті відбувся саміт, де країни-учасниці Північноатлантичного Альянсу підтвердили перспективу щодо вступу Грузії до організації. У підсумковій Декларації Бухарестського саміту від 3 квітня 2008 року зазначалось, що Грузія в майбутньому має всі шанси стати учасником НАТО, однак, Плану дій щодо членства країні не надали [6].

Через неспроможність знайти консенсус щодо питання вступу Грузії до НАТО всередині організації, державі знову не було надано Плану дій щодо членства. Не отримала Грузія Плану дій ні під час саміту в Уельсі 2014 року, ні на Варшавському Саміті 2016 року. Натомість країні ще раз висловили підтримку суверенності та територіальної цілісності. Незважаючи на це, Грузії, на відміну від сусідніх Азербайджану та Вірменії, у відносинах з Альянсом вдалось домогтися значно кращих результатів.

Співпраця Азербайджану та Північноатлантичним Альянсом почала стрімко розвиватись з 2007 року. Документ «Концепція національної безпеки Азербайджанської Республіки», представлений у 2007 році проголошує, що: «Азербайджанська Республіка переслідує стратегічну мету інтеграції в європейські та євроатлантичні політичні, економічні, безпекові й інші структури. Республіка спільно з НАТО працює над усуненням нестабільності, конфліктів і загроз в європейському та євроатлантичному просторі та має намір розділити тягар побудови єдиної системи безпеки в Європі та регіоні, в якому вона розташована, без географічної та політичної дискримінації» [15].

Варто також відзначити, що у з 2011 року темпи співпраці між НАТО і Азербайджаном різко знизилися. У травні того року Азербайджанська Республіка вступила до «Руху неприєднання», яке об'єднує країни, які проголосили основою свого зовнішньополітичного курсу неучасть у військово-політичних блоках і угрупованнях. Однак, незважаючи на це, Азербайджан продовжував надавати миротворчу підтримку Афганістану до 2014 року, що викликало схвальні відгуки від Альянсу.

Особливістю зовнішньої політики Вірменії є той факт, що, на відміну від інших пострадянських республік, які намагаються віддалитися від впливу Росії, вірменська республіка докладає значних зусиль, щоби зберегти партнерські відносини з Росією та водночас розвивати відносини з західними державами [7].

Співпраця Вірменської Республіки з НАТО відбувається в рамках Плану індивідуального партнерства Вірменія-НАТО, який було підписано в грудні 2005 року. Участь Вірменії в Плані індивідуального партнерства передбачає розробку стратегії та проведення періодичних консультацій з Північноатлантичним Альянсом стосовно регіональної безпеки, покращення процесу оборонного та бюджетного планування та ін. Для Вірменії НАТО є важливим партнером, оскільки саме ця структура має реальний вплив та зможе зробити значний внесок у розв'язання нагірно-карабаського питання

Таким чином, попри участь усіх країн регіону у проекті Євросоюзу «Східне партнерство», за пріоритетністю євроатлантичної складової зовнішньополітичних курсів їх можна розташувати наступним чином – Грузія, Азербайджан, Вірменія. З трьох країн Закавказзя лише Грузія спромоглася підписати Угоду про асоціацію з ЄС (вступила в дію з 2016 р.). Вірменія і Азербайджан поки що утримуються від голосних заяв стосовно політики інтеграції в ЄС, хоча їх інтерес до співпраці з Євросоюзом очевидний, що залишає можливою перспективу наслідування прикладу Грузії. Водночас Бухарестський саміт Північноатлантичного Альянсу (квітень 2008 року) підтвердив перспективу щодо вступу Грузії до організації, однак Плану дій щодо членства країні не надали. Азербайджан, попри короткий період (2007-2011 рр.) активної співпраці з НАТО, зараз твердо дотримується політики багатовекторності, проголосивши неучасть у військово-політичних блоках. Проросійська спрямованість зовнішньополітичного курсу Вірменії робить її співпрацю з НАТО символічною.

Різноманітність геополітичного позиціонування країн Південного Кавказу в поєднанні з бажанням розвиватися як самостійні держави з незалежною зовнішньою політикою підсилює інтерес досліджень даної тематики.

Список використаної літератури

1. Арутюнян О. В. Армения между Россией и ЕС [Электронный ресурс] / О.В. Арутюнян // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 4 : История. Регионоведение. Международные отношения. – 2011. – № 1. – С. 160-164. - Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/v/armeniya-mezhdu-rossiye-i-es> ; Arutyunyan O. V. Armeniya mezhdu Rossiei i YeS [Elektronnyy resurs] / O. V. Arutyunyan // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 4 : Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya. – 2011. – № 1. – S. 160-164. - Rezhim dostupa : <https://cyberleninka.ru/article/v/armeniya-mezhdu-rossiye-i-es>
2. Военная доктрина Азербайджанской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://eurasian-defence.ru/?q=node/30532>; Voennaya doktryna Azerbajdzhanskoj Respublyky [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://eurasian-defence.ru/?q=node/30532>
3. Военная доктрина Республики Армения [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.files.ethz.ch/isn/155588/mil-doctrine-rus.pdf> ; Voennaya doktrina Respubliki Armeniya [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <https://www.files.ethz.ch/isn/155588/mil-doctrine-rus.pdf>
4. Зінько І. Сучасна позиція Азербайджану в міжнародних організаціях / І. Зінько, П. Байковський // Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини. – 2015. – Вип. 37(3). – С. 50-59 ; Zinko I. Suchasna pozytsiia Azerbaidzhanu v mizhnarodnykh orhanizatsiiah / I. Zinko, P. Baikovskyi // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia : Mizhnarodni vidnosyny. – 2015. – Vyp. 37(3). – S. 50-59.

5. Конституція Грузії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.matsne.gov.ge/ru/document/view/30346?publication=33> ; Konsty`tuciya Gruziyi [Elektronny`j resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.matsne.gov.ge/ru/document/view/30346?publication=33>
6. Лящук Ю. Бухарестский саммит НАТО и трансформация Альянса [Электронный ресурс] / Ю. В. Лящук // Журнал международного права и международных отношений. – 2008. – № 2. – С. 49-54. - Режим доступа : http://www.fir.bsu.by/ebooks/JILIR/2008_2_JILIR/2008_2_JILIR_lyashuk.pdf ; Lyashchuk Yu. Bukharestskiy sammit NATO i transformatsiya Alyansa [Elektronnyy resurs] / Yu. V. Lyashchuk // Zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnykh otnosheniy. – 2008. – № 2. – S. 49-54. - Rezhim dostupa : http://www.fir.bsu.by/ebooks/JILIR/2008_2_JILIR/2008_2_JILIR_lyashuk.pdf
7. Минасян С. Внешняя политика постсоветской Армении: 20 лет одновременно на нескольких стульях / С. Минасян // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – № 1. – С. 85-92 ; Minasyan S. Vneshnyaya politika postsovetsoy Armenii: 20 let odnovremenno na neskol'kikh stulyakh / S. Minasyan // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. – 2013. – № 1. – S. 85-92.
8. Отношения ЕС-Азербайджан в фактах и цифрах [Электронный ресурс] // European External Action Service. – Режим доступа : https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eap_summit_factsheet_azerbaijan_ru_print.pdf ; Otnosheniya YeS-Azerbaydzhan v faktakh i tsifrakh [Elektronnyy resurs] // European External Action Service. – Rezhim dostupa : https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eap_summit_factsheet_azerbaijan_ru_print.pdf
9. Рахімов Е. Зовнішня політика Азербайджану в умовах регіональних і глобальних трансформаційних процесів / Е. Рахімов // Науковий вісник Дипломатичної академії України. - 2009. - Вип. 15. - С. 175-180 ; Rakhimov E. Zovnishnia polityka Azerbaidzhanu v umovakh rehionalnykh i hlobalnykh transformatsiinykh protsesiv / E. Rakhimov // Naukovyi visnyk Duplomatychnoi akademii Ukrainy. - 2009. - Vyp. 15. - S. 175-180.
10. Чернявский С. Южный Кавказ в планах НАТО / С. Чернявский // Международная жизнь. – 1998. – № 9. – С. 102-108 ; Chernyavskiy S. Yuzhnyy Kavkaz v planakh NATO / S. Chernyavskiy // Mezhdunarodnaya zhizn. – 1998. – № 9. – S. 102-108.
11. Chkhikvadze I. EU-Georgia Relations: Where it Starts and Where it Goes / I. Chkhikvadze // Georgian Foreign Policy. The Quest for Sustainable Security / ed. by K. Kakachia, M. Cecire. – Tbilisi : Konrad Adenauer Stiftung, 2013. – P. 53–63.
12. Communication from the commission to the council and the european parliament : Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours [Electronic resource]. – Mode of access : http://eeas.europa.eu/enp/pdf/pdf/com03_104_en.pdf
13. Foreign Policy Strategy of Georgia [Electronic resource]. – Mode of access : <http://mfa.gov.ge/MainNav/ForeignPolicy/ForeignPolicyStrategy.aspx?lang=ka-GE>
14. National Security Concept of Georgia (2011) [Electronic resource]. – Mode of access : <https://mod.gov.ge/uploads/2018/pdf/NSC-ENG.pdf>
15. National Security Concept of the Republic of Azerbaijan (2007) [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.files.ethz.ch/isn/154917/Azerbaijan2007.pdf>

Стаття надійшла до редакції 10.03.2019 р.

R. Demchyshak

**EURO-ATLANTIC INTEGRATION THROUGH THE LENS OF FOREIGN
POLICY PRIORITIES OF THE SOUTH CAUCASUS COUNTRIES: AZERBAIJAN,
ARMENIA AND GEORGIA**

The article deals with the foreign policy priorities of the countries of the South Caucasus. The Euro-Atlantic component of the foreign policy courses of Azerbaijan, Armenia and Georgia in the post-bipolar period is analyzed. The comparative analysis of the dynamics of the implementation of the Euro-Atlantic course of the countries of the region is carried out.

It is said that the South Caucasus is the area of growing interest of leading actors in international relations - the United States, the EU and the Russian Federation. Even though traditionally the Transcaucasia is believed to be sphere of influence of Russia that borders the countries of the South Caucasus, the EU and the US gradually have a tendency to establish itself in the region and their aim of establishing foreign political contacts with the states of the region has been openly declared.

It is confirmed that despite the participation of all countries of the region in the European Union project "Eastern Partnership", according to the priority of the Euro-Atlantic component of foreign policy courses they may be described alternately: Georgia, Azerbaijan, Armenia. From the three countries of the Transcaucasus, only Georgia have been able to sign the Association Agreement with the EU (has been implemented since 2016). Armenia and Azerbaijan refrain from the strong policy words about EU integration policy, although their interest in cooperating with the European Union is obvious, leaves the door open for following the example of Georgia. At the same time, the Bucharest Summit of the North Atlantic Alliance (April 2008) reconfirmed the Georgia joining the organization perspective, but did not provide the Membership Action Plan. Azerbaijan, despite the short period (2007-2011) of active cooperation with NATO maintains a firm policy of multi-vector policy, proclaiming non-participation in military-political blocs. The pro-Russian orientation of the foreign policy of Armenia makes its cooperation with NATO symbolic.

Key words: Azerbaijan, Armenia and Georgia, EU, NATO, foreign policy.

УДК 314.15: 323(564.3)

Н.С. Іванова

**ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ МІГРАНТІВ В РЕСПУБЛІЦІ КІПР
НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ**

Стаття розглядає актуальні питання пов'язані з інтеграцією мігрантів до кіпрського суспільства та участі у цьому процесі органів місцевого самоврядування, які діють за принципом рівноправ'я по відношенню як до місцевого населення, так і до представників інших країн. Це передбачає реалізацію культурних, політичних вимог мігрантів. В свою чергу це дозволяє запобігати криміналізації та маргіналізації мігрантів у кіпрському суспільстві.

Ключові слова: мігрант, органи місцевого самоврядування, інтеграція, Республіка Кіпр, дискримінація, інтеграційна політика, багатокультурне суспільство.

Міграція є притаманною людському розвитку, безпосередньо або опосередковано впливає на глибокі фундаментальні аспекти сучасного соціального, економічного та політичного контексту і підкреслює необхідність різнобічного аналізу цього явища. Економічні відмінності між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, демографічні зміни в них, політичні проблеми та нестабільність, сприяли постійному зростанню трудової мобільності. Ці фактори, у поєднанні з економічною та соціальною ситуацією ЄС, прогнози та тенденції щодо збільшення міграційних потоків, призвели до необхідності узгодження державами-членами спільних правил ЄС, що охоплюють широке коло питань з метою забезпечення ефективного управління міграційними потоками як до Європи, так і в її межах. Легальна міграція та інтеграція громадян третіх країн були і є предметом особливої уваги в ЄС. Гаазька програма, схвалена Європейською радою ще у листопаді 2004 року, підкреслює необхідність координації інтеграційної політики та ініціатив ЄС у цій сфері. Особливою точкою відліку є те, що будь-яка майбутня ініціатива ЄС має бути інтегрована в рамки, що базуються на спільних базових принципах, чітких цілях та оцінюванні. [12]

Майже всі держави ЄС зазнають впливу від міграційних явищ і продовжують стикатися з різними проблемами інтеграції мігрантів, оскільки зростає їх реальна кількість. Інтеграція мігрантів є джерелом великого занепокоєння в багатьох європейських політиках. Існує широкий спектр підходів, які відображають різні історії, традиції та інституційні механізми, з метою пошуку шляхів вирішення проблем. Особлива увага приділялася розробці стратегій для ефективної та відповідальної інтеграції мігрантів на ринок праці.

Метою даної статті є аналіз проблем, пов'язаних і інтеграцією мігрантів до кіпрського суспільства та участі у цьому процесі органів місцевого самоврядування.

Серед дослідників цієї проблеми слід відзначити вітчизняних науковців серед яких Бабін Б., Сахань О., Жувака С., іноземні Триміклініотіс Н., Деметріу К., Анагносту Д. та інші.

Європейська Комісія визнає необхідність активізувати зусилля, спрямовані на сприяння рівному ставленню до всіх, а також на вирішенні проблем, з якими стикаються мігранти. Згідно з цим підходом, який сприяє заходам, спрямованим на активну інтеграцію мігрантів, підвищення обізнаності серед місцевих громад та активізацію додаткових діячів та органів влади, які можуть взяти на себе провідну роль у налаштуванні діалогу. Наприклад, підготовчі заходи з інтеграції громадян третіх країн для сприяння діяльності на місцевому рівні, фінансування задля зміцнення мереж та обміну інформацією та передовою практикою між державами-членами, місцевими та регіональними органами влади та іншими зацікавленими сторонами.

Крім того, присутність мігрантів у країнах ЄС стосується не тільки питань громадської безпеки, але й більш широкого кола питань ринку праці, розвитку національних економік. Органи самоврядування в країнах ЄС протягом останніх десятиліть розробили значні заходи соціального захисту і організували значний спектр послуг, що підтримують Індекс політики інтеграції мігрантів (MIREX). Індекс політики інтеграції мігрантів є довідником, повністю інтерактивним інструментом для оцінки, порівняння та поліпшення політики інтеграції. Він вимірює політику інтеграції в 31 країні Європи та Північної Америки. Використовуючи 148 показників політики, MIREX створює багату багатовимірну картину можливостей для мігрантів, які входять до нового суспільства, оцінюючи прихильність уряду до інтеграції. Вимірюючи політику та її

реалізацію, показано чи гарантовані всім мешканцям рівні права, обов'язки та можливості. [6] Однак, не досі не створено комплексного набору механізмів, які могли б забезпечити гарантії соціальної єдності і охопити всі країни.

Кожна країна приймає адміністративні або законодавчі механізми для легалізації місця проживання громадян третіх країн. Критерії розгляду законного дозволу на проживання відрізняються і відповідають різним категоріям мігрантів.

Згідно з УВКБ ООН, Конвенцією 1951 року та Протоколом про статус біженців 1967 року, певні категорії мігрантів були визначені для реалізації потреб громадян третіх країн, які бажають інтегруватися до європейської країни. Для кращого розуміння існують визначення різних категорій мігрантів.

-Шукачі притулку: це особи, які в'їхали або в офіційні пункти транзиту Республіки Кіпр (аеропорти, порти), або в недемаркаційні пункти, і просили про надання притулку через побоювання переслідування. Допоміжний захист: відповідно до Женевської конвенції 1951 року та Протоколу про статус біженців 1967 року, підпадає під додаткові форми захисту і надається особам, які піддаються ризику страждання або зазнали серйозної шкоди, або їм погрожує смертна кара чи катування в країні походження, або існує серйозна загроза їхньому життю через можливе насильство в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту.

- Визнані біженці: Відповідно до Конвенції ООН про біженців (Женевська конвенція 1951 р.), Біженцем вважається особа, яка є за межами країни походження, ця особа реально ризикує зазнати порушень прав людини через свою ідентичність або переконання. Особа може, але не хоче повертатися, тому що уряд не може або не хоче його захистити.

-Нелегальні мігранти: Це особи, які в'їхали в країну з невизначених пунктів, не маючи можливості отримати необхідні проїзні документи (паспорти, візу). Більше того, до цієї категорії належать ті, хто добровільно продовжував своє перебування на Кіпрі, навіть якщо їхні заяви про надання притулку були відхилені компетентними державними органами як Служба притулку.

- Легальні мігранти: Це особа та / або сім'я та / або групи, які не походять з країни ЄС, але приїжджає та бажає залишитись переважно з причин працевлаштування. Люди цієї категорії перетинають офіційні транзитні пункти Республіки Кіпр (аеропорти, порти) і залишаються в країні з необхідними документами для легалізації. Їхня фізична присутність фіксується компетентними органами (Департаментом обліку населення та міграції), їм надається необхідний вид на проживання. [3]

Більшість людей цієї категорії в'їжджають в країну з міркувань працевлаштування в різних секторах, а також є люди, які вибрали Кіпр для проживання після виходу на пенсію (невелика кількість жителів). Будь-який громадянин третьої країни, що в'їжджає на європейську територію, повинен мати паспорт або інший проїзний документ, визнаний міжнародними конвенціями. Ці документи повинні регулюватися законодавством Європейського Союзу та національними нормативними актами, як це вимагається відповідними міжнародними конвенціями, з візною візою. Візні візи видаються консульським органом у країні проживання громадянина третьої країни з урахуванням причин, пов'язаних, зокрема, із безпекою країни відвідування. Візи поділяються на короткострокові і на довгострокові і видаються на підставі відповідного законодавства про дозвіл на проживання, а його тривалість залежить від обставин перебування. Громадянам третіх країн дозволяється перебувати в ЄС на строк до трьох місяців протягом шести місяців з дати першого в'їзду. [2]

В останні роки на Кіпрі спостерігається значне поліпшення у питаннях рівності та протидії дискримінації. Підписано міжнародні конвенції, протоколи, укладені для забезпечення загального захисту прав людини. Крім того, вступ Кіпру до ЄС гармонізація національного законодавства з європейськими призвели до прийняття законодавчої бази, яка забезпечує широкий захист від дискримінації. Проте, громадяни країн третього світу все ще стикаються з різними проблемами. Їх доступ до зайнятості, освіти, психосоціальної підтримки та медичного забезпечення можна назвати обмеженим. Подібні явища можуть негативно вплинути на їх соціальну інтеграцію. У найгірших випадках це призводить до втрати їхнього правового статусу, робить їх більш вразливими до подальшої дискримінації та соціальної ізоляції. [10]

Європейський Союз через Лісабонський договір в рамках територіальної єдності сприяє розробці нового європейського законодавства, враховуючи компетенції місцевих і регіональних органів влади, які можуть формулювати свої позиції з питань інтеграції мігрантів. Ухвалюючи цей договір, гарантується, що розробка будь-яких законів почнеться з ретельного вивчення впливу законодавчих пропозицій на місцевому та регіональному рівні. [4] Крім того, в межах компетенції місцевих органів влади можна здійснювати моніторинг законопроекту на всіх етапах законодавчого процесу. Тому пропонується, щоб така практика була прийнята та інституціоналізована на національному рівні з питань інтеграції громадян третіх країн. Більш конкретно це передбачає:

- посилення участі місцевих органів влади на етапах законодавчого процесу, а також консультації з органами, що відповідають за регулювання відповідної законодавчої бази;
- необхідність мінімізувати фінансові тягарі, пов'язані з будь-яким новим законодавством;
- заохочення місцевих учасників до організації консультацій та співпраці з представниками груп мігрантів та місцевих організацій для створення колективного процесу прийняття рішень. На дозаконодавчому етапі місцеві органи влади зможуть відбирати, оцінювати та визначати політичні лінії і одночасно пропонувати законодавчі пропозиції щодо інтеграції мігрантів на місцевому рівні;
- посилення підходу «знизу-вгору» шляхом сприяння активній участі мігрантів у формуванні відповідної законодавчої бази.

Соціальна інтеграція мігрантів, яка, здається, має значний вплив на соціальні відносини як на індивідуальному, так і на рівні громади, як мігрантів, так і корінного населення країни перебування. Виходячи з критерію національності, населення поділяється на нові соціальні групи, наприклад, «ми-вони», «місцеві-чужі». [1] Державна політика відокремлює та класифікує людей на основі фактора громадянства, забезпечуючи таким чином привілейоване ставлення до першої групи та виключення або прийняття останньої шляхом спрямування шляхів піклування та вирішення розбіжностей між ними. На рівні ЄС інтеграція розуміється як двосторонній процес, в якому як мігранти, так і приймаюче суспільство мають певні права та обов'язки. Цей процес передбачає поступове вирівнювання прав та обов'язків мігрантів, а також надання доступу до товарів, послуг з рівними можливостями для решти населення.

Отже, в сучасних "багатокультурних" суспільствах існують інституційні відмінності між корінним населенням, яке представляє більшість і меншість, що включає "іноземні" або іноземні меншини. Різноманітність, звичайно, зустрічається у всіх аспектах особистого та суспільного життя, а це призводить до розвитку упереджень та ворожих настроїв у спробі виробити захисні механізми. Більшість закликає діяти конкретно і приймати

етноцентричні рішення, які по суті мають на меті захистити здоровий глузд. Само собою зрозуміло, що чим більше згуртованість і спільна ідентичність цієї групи, тим серйознішим є вплив упереджень на мігрантів. Визнання та розуміння вищезгаданих соціальних настроїв призводить до усвідомленої, принаймні, відповідальності приймаючої країни та корінного населення для розробки стратегій та політики соціальної єдності для плавної та активної інтеграції мігрантів

Наразі головним питанням є те, як в сучасному, мультикультурному та ліберальному суспільстві гарантується право користуватися всіма рівними правами та рівними можливостями. Концепція інтеграції іноземних культур у культуру корінних народів має своє підґрунтя, яке полягає в повазі до прав людини і, звичайно, права бути різними.

Важливим викликом для «багатокультурних» суспільств є прийняття культурних відмінностей без порушення прав людини. Іншими словами, завдання полягає в тому, щоб знайти функціональний компроміс як для приймаючої країни, так і для іноземних громадян, який би полягав у балансі між рівними правами та правом на різноманітність. Інтеграція до сучасної демократичної держави може створити необхідний діалог, де принципи захисту прав людини є спільними для всіх груп і окремих осіб, які проживають в одній країні.

Інтеграція безпосередньо пов'язана із працевлаштуванням. Це спільне місце, яке пропагуються офіційними інституціями, національними та європейськими, і прийняте всіма європейськими суспільствами. Інтеграція мігрантів, як правило, є складним процесом, для якого встановлені специфічні умови, які мають бути досягнуті як приймаючою країною, її суспільством, а також і самими мігрантами. Тому соціальна інтеграція мігрантів залежить від:

- від легалізації в країні перебування;
- від їхньої інтеграції на ринок праці, щоб вони могли на рівних умовах
- декларувати ті економічні та соціальні вимоги, які сприятимуть досягненню ними своїх цілей [8].

Тим не менш, існують проблеми правового та цивільного захисту мігрантів, а недоліки міграційної політики, сприяють порушенню прав людини та приводять до того, що життєдіяльність мігрантів в умовах без прав робить її дешевою робочою силою, яка обслуговує нелегальний ринок праці. Загалом, фактори, які визначають процес інтеграції мігрантів і визначають їхнє перебування в приймаючому суспільстві, такі:

- Легалізація
- Мова
- Зайнятість
- Проживання
- Сім'я
- Культурно-релігійна особливість
- Неформальні соціальні відносини [11].

Основною проблемою інтеграції мігрантів є складний і неефективний процес легалізації, незважаючи на всі зусилля, спрямовані на впровадження єдиного європейського законодавства щодо прийому та інтеграції груп мігрантів, як представлено у Індексі політики інтеграції мігрантів (2011). Після близько 20 років досвіду Республіки Кіпр, як країни приймаючої мігрантів, міграційна політика як і раніше характеризується відносним відставанням: вона завжди виступає як реакція на події, а не як рушійна сила.

Міграція в перші роки була розглянута під впливом покриття нестачі робочої сили. Перше масове працевлаштування мігрантів було в 1990 році [7].

Як повноправна держава-член ЄС з 2004 року і формуючи свій південно-східний природний кордон, Кіпр показав збільшення міграційного потоку, зокрема, кількості заяв про надання притулку. Як тільки з'ясувалося, що вона стане повноправним членом ЄС, кількість поданих заяв зросла з 839 заяв про надання притулку в 2002 році до 7 291 у 2005 році (Служба притулку, 2008). Для того, щоб зрозуміти розмір кількості заяв щодо розмірів країни, якщо кількість заявок розраховується пропорційно по відношенню до кількості мешканців, вони будуть відповідати приблизно 600 000 заяв для Великобританії або 800 000 для Німеччини. Якщо зазначені вище категорії мігрантів додаються до тих, хто переїхав на Кіпр з міркувань працевлаштування або з причин вибору країни перебування після виходу на пенсію, то загальний відсоток постійних іноземних мешканців на Кіпрі складає 21,4% [9].

Прийняття міжкультурної моделі як способу функціонування кіпрського суспільства поряд з поступовою, але прискореною інтеграцією мігрантів до політичної системи шляхом сприяння натуралізації мігрантів, які перебували на Кіпрі протягом п'яти-семи років, та майже «автоматичної» натуралізації для другого покоління мігрантів, а також для дітей, які приїхали в країну в дуже ранньому віці, зміцнюють принципи соціальної справедливості та рівності. Також необхідно сприяти участі мігрантів у різних секторах суспільного життя, підтримуючи формальну та неформальну соціальну мережу, яка буде функціонувати як «мережа безпеки», зокрема:

- Місцеві соціальні мережі, як офіційні, так і неформальні, такі як муніципальні органи, клуби культури та околиці, повинні стати основними органами імміграційної політики;

- Також необхідно впроваджувати стратегії, які нададуть мігрантам можливість внести на рівних умовах свій внесок у розвиток місцевих громад. Діяльність у мережі громад повинна бути спрямована на заохочення мігрантів та емігрантських організацій до участі в культурному, економічному, соціальному та політичному житті приймаючої країни.

Мігранти повинні брати участь у розробці, впровадженні, оцінці та переробці кожної програми, яка їх стосується. [14].

Місцеві органи влади беруть на себе все більшу відповідальність за діяльність, пов'язану з наслідками інтеграції мігрантів у місцевих громадах. Ці ініціативи здійснюються без узгодженою на державному рівні місцевої або регіональної політики, яка керує або підтримує подібну політику та ініціативи. Відправною точкою, як правило, є розуміння принципу, що сталий місцевий розвиток може бути досягнутий лише шляхом сприяння та залучення всіх громадян місцевої громади. Базовим поштовхом, звичайно, є вплив міграції, яка відчувається на місцевому рівні, або з точки зору впливу на місцевий ринок праці, чисельності та демографії місцевого населення, або потреби в державних послугах. З цих причин місцеві органи влади неминуче повинні бути на передовій у вирішенні проблем інтеграції мігрантів та вживати заходів щодо забезпечення рівних прав та активного включення мігрантів з метою захисту соціальної єдності. Тому, місцеві органи влади залучаються до розробки та реалізації керівних принципів та відповідних політик, які сприятимуть соціально-економічному розвитку мігрантів. Створення соціальної структури, яка запобігатиме соціальній ізоляції та маргіналізації будь-якої частини громадян, повинна бути метою будь-якої муніципальної влади. Формування

політики, спрямованої на інтеграцію мігрантів у місцеві громади, які живуть і працюють, має багатосторонні позитивні наслідки. Позитивні наслідки соціальної інтеграції до приймаючого суспільства не вичерпуються тісним економічним вкладом працюючих іноземців, але включають контакт з культурним багатством, яке вони приносять із країн-походження, так і негативні, які виникають внаслідок маргіналізації мігрантів (мікрозлочинність, чорна економіка тощо). [13]. Місцеві органи влади, безумовно, знаходяться на передових позиціях у вирішенні проблем, спричинених міграцією. Мігранти часто зосереджені в районах, де їхні співвітчизники вже живуть. Місцеві органи влади можуть відігравати важливу роль у зміцненні власності громади, соціальній згуртованості, включаючи створення зв'язків з мігрантом.

Важливо, щоб міграційна політика координувалася з більш широкою європейською міграційною політикою щодо інтеграції мігрантів. Як вже було зазначено, явище міграції є одним з найважливіших викликів, з якими стикаються держави-члени Європи, переважно на місцевому рівні. Процес соціальної інтеграції іммігрантів, необхідно, починати на місцевому рівні. Місцева влада відповідальна за розробку та впровадження стратегічної інтеграції та участі мігрантів у громадському житті, хоча муніципалітети не мають законодавчої влади для регулювання питань, пов'язаних з міграцією. Через збільшення кількості мігрантів у місцевих громадах необхідно розробити політику та практику, які сприяють і одночасно зміцнюють соціальну інтеграцію.

Список використаної літератури

1. Anagnostou D. Local government and migrant integration in Europe and in Greece [Electronic resource] / D. Anagnostou - Mode of Access : <http://www.lomigras.gr/images/LOMIGRAS.report.No1.pdf>
2. General Information - D. Categories of persons who do NOT require a visa to enter the Republic of Cyprus [Electronic resource] // Ministry of Foreign affairs of the Republic of Cyprus. - Mode of Access : <http://www.mfa.gov.cy/mfa/mfa2016.nsf/All/3F7BBB003BF48930C2258022003F96AB?OpenDocument>
3. Guide for Applicants of International Protections [Electronic resource] // Asylum Service of the Republic of Cyprus. - Mode of Access : http://www.moi.gov.cy/moi/asylum/asylumservice.nsf/asylumservice10_en/asylumservice10_en?OpenDocument
4. Lisbon Treaty [Electronic resource] // European Commission. - Mode of Access : https://ec.europa.eu/home-affairs/content/lisbon-treaty_en
5. Migrant integration [Electronic resource] // Migration data portal. - Mode of Access : <https://migrationdataportal.org/themes/migrant-integration>
6. Migrant Integration Policy Index (MIPEX) 2011 [Electronic resource] // Eunomad. - Mode of Access : <http://www.eunomad.org/en/resources/external-resources/233-migrant-integration-policy-index-mipex->
7. Migrant Integration Governance in Cyprus [Electronic resource] // European web site on integration. - Mode of Access : https://ec.europa.eu/migrant-integration/governance/cyprus?utm_campaign=EWSI+links&utm_content=1549549801&utm_medium=Facebook&utm_source=EWSI
8. Officer D. The Needs of Refugees and the Integration Process in Cyprus [Electronic resource] / D. Officer, Y. Taki. - Mode of Access : <https://www.unhcr.org/cy/wp->

content/uploads/sites/41/2018/02/The_Needs_of_Refugees_and_the_Integration_Process_in_Cyprus_2013.pdf

9. Psimmenos I. Migration Pathways: A Historic Demographic and Policy Review of the Greek Case [Electronic resource] / I. Psimmenos, S. Georgoulas
Mode of Access : https://www.researchgate.net/publication/253189157_Migration_Pathways_A_Historic_Demographic_and_Policy_Review_of_the_Greek_Case

10. Trimikliniotis N. Active Civic Participation of Immigrants in Cyprus [Electronic resource] / N. Trimikliniotis, C. Demetriou. – Oldenburg, 2005. - Mode of Access : <http://www.politis-europe.uni-oldenburg.de/download/Cyprus.pdf>

11. Trimikliniotis N. Tolerance and Cultural Diversity Discourses in Cyprus [Electronic resource] / N. Trimikliniotis, C. Demetriou. - Mode of Access : <http://symfiliosi.org/wp-content/uploads/2013/03/Tolerance-and-Cultural-Diversity.pdf>

12. Бабін Б. Правове програмне регулювання взаємодії України та Європейського Союзу [Електронний ресурс] / Б. Бабін // Український часопис міжнародного права. - 2013 – Вип. 1 – С. 97-101. - Режим доступу : http://jusintergentes.com.ua/archives/2013/1/Pages%20from89_134-009-013.pdf ; Babin B. Pravove prohranne rehuliuвання vzaieמודii Ukrainy ta Yevropeiskoho Soiuzu [Elektronnyi resurs] / B. Babin // Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava. - 2013 – Vyp. 1 – S. 97-101. - Rezhym dostupu : http://jusintergentes.com.ua/archives/2013/1/Pages%20from89_134-009-013.pdf

13. Конвенція про статус біженців [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011 ; Konventsiiia pro status bizhentsiv [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011

14. Сахань О. Маргіналізація суспільства як деструктивний компонент його розвитку [Електронний ресурс] / О. М. Сахань, С. О. Жувака // Державне будівництво та місцеве самоврядування. - 2012. - № 23. – С. 173-184. - Режим доступу : http://dspace.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/2019/1/Sahan_Zhyvaka_173.pdf ; Sakhan O. Marhinalizatsiia suspilstva yak destruktivnyi komponent yoho rozvytku [Elektronnyi resurs] / O.M. Sakhan, S. O. Zhuvaka // Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriadiuvannia. - 2012. - № 23. – S. 173-184. - Rezhym dostupu : http://dspace.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/2019/1/Sahan_Zhyvaka_173.pdf

Стаття надійшла до редакції 05.03.2019 р.

N. Ivanova

THE CURRENT PROBLEMS OF MIGRANTS INTEGRATION IN THE REPUBLIC OF CYPRUS

The Republic of Cyprus has an experience of country that requires migrants, but the state migration policy is still characterized as one that reacts to events, not as a motivating force. An important challenge for "multicultural" society is to accept cultural diversities without violating human rights. The challenge is to find a functional compromise both for the local inhabitants and for the foreign citizens. Integration into a modern democratic state can create the necessary dialogue, where the principles of human rights are common to all groups and individuals living in the same country.

Problems of legal and civil protection of migrants, and the weakness of migration policy, contribute to the violation of human rights and lead to the fact that the livelihoods of migrants in conditions without rights makes them cheap labor force.

Local authorities are taking responsibilities for activities related to the implications of migrants' integration into local communities. The starting point is an understanding of the principle that sustainable local development can only be achieved by promoting and involving all citizens of a local community. Local authorities are involved in the development and implementation of guidelines and policies that will contribute to the socio-economic development of migrants. Creating a social structure that will prevent social exclusion and marginalization of any part of the population should be the goal of any municipal authority. The positive effects of social integration of migrants are not limited to the economic contribution of working foreigners, but it should prevent marginalization of migrants (microcrimes, participation in black economy, etc.).

Recently the Republic of Cyprus has significant improvements on issues of equality and anti-discrimination. The accession of Cyprus to the EU harmonization of national legislation with European ones that leads to the adoption of a legislative framework that provides broad protection from discrimination. However, third-country nationals are still faced with various problems. Their access to employment, education, psychosocial support and medical care can be called limited. Similar phenomena can negatively affect their social integration. In worst cases, this leads to the loss of their legal status, makes them more vulnerable to further discrimination and social exclusion.

Key words: *migrant, local municipalities, integration, Republic of Cyprus, discrimination, integration policy, multicultural society.*

УДК 327(4-673:55)

О.Я. Івасечко, К.Я. Мазур

КЛЮЧОВІ ВЕКТОРИ СПІВПРАЦІ ІРАНУ ТА ЄС В ЕНЕРГЕТИЧНІЙ СФЕРІ В КОНТЕКСТІ ВИХОДУ США З «ЯДЕРНОЇ УГОДИ»: ФАКТОР ТРАНСПОРТУВАННЯ ЕНЕРГОНОСІЇВ

Стаття присвячена висвітленню ключових векторів співпраці Європейського Союзу та Республіки Ірану в енергетичній сфері в контексті виходу США із «ядерної угоди». Наголошено на важливості діючих та модерних проектів транспортування енергоносіїв до європейських країн з Ірану. Актуалізує дане дослідження той факт, що наявність природних ресурсів перманентно розглядається окремими країнами, зокрема Російською Федерацією не як товар, а як суттєвий політичний важіль впливу на політику ЄС, що суттєво залежить від імпорту енергоносіїв, в основному з боку Російської Федерації, тому актуальним залишається пошук нових країн-постачальників газу.

Ключові слова: *енергоносії, проекти транспортування газу, енергетична безпека ЄС, енергетична незалежність, енергетична співпраця ЄС-Іран.*

На сьогодні проблема національної безпеки країни, головно, пов'язана з енергетичною безпекою, а тому є однією з найбільш актуальних та дискусійних в системі міжнародних координат, оскільки залежить від надійності та доступності постачання необхідного обсягу енергетичних ресурсів, що є підґрунтям для повноцінного функціонування та подальшого соціально-економічного поступу будь-якої країни світу.

Особливо актуальними є ті виклики, які мають місце у форматі співробітництва ЄС та Ісламської Республіки Іран в енергетичній сфері. Насамперед, слід констатувати той факт, що незважаючи на потужний економічний потенціал Європейського Співтовариства, його енергетичний потенціал не виступає фактором сили Об'єднання. Європейський Союз (далі – ЄС) суттєво залежить від імпорту енергоносіїв, головно, від поставок блакитного палива з боку Російської Федерації.

Маніпулятивна енергетична політика офіційної Москви щодо використання природних ресурсів не як товару, а як політичного важеля впливу на енергетично-залежні країни, а також досвід російсько-українських газових війн, що мали місце в 2006 р., 2009 роках відповідно з наслідком і для держав-членів ЄС, вимагає відповідної реакції офіційного Брюсселю та вжиття відповідних заходів. З огляду на це, питання диверсифікації енергетичних джерел, шляхів постачання енергоресурсів разом з іншими факторами створює унікальний досвід забезпечення енергетичної безпеки, який імплементуються шляхом узгодженої політики одночасно як міжнародному рівні, так і на рівні держав-членів Об'єднання.

Політика Європейського Співтовариства у сфері енергетики перебуває у стані перманентних змін, постійній динаміці, трансформації, реагуючи і на зміни у пріоритетах та загрозах енергетичній безпеці, і на загальну логіку процесів європейської інтеграції. Важливий документ ЄС - Європейська стратегія енергетичної безпеки фіксує положення про те, що процвітання і безпека Об'єднання безпосередньо пов'язані із стабільністю та достатнім обсягом поставок енергії. Крім того, заходи із забезпечення енергетичної безпеки ЄС мають тенденцію поширюватись і за кордони ЄС, впливаючи на політику інших держав, не завжди сусідніх, на міжнародну енергетичну безпеку.

Важливого значення сьогодні набуває питання специфіки співпраці Європейського Союзу та Ісламської Республіки Іран в енергетичній сфері в контексті підписання Спільного Всеохоплюючого плану дій, а також позиція чинного президента США Дональда Трампа щодо виходу з ядерної угоди (від 2015 року). Політична риторика американського президента є абсолютно неприйнятною для Європейського Союзу. Відтак, Верховний представник ЄС Федеріка Могеріні з питань закордонних справ і політики безпеки виступила від імені Об'єднання проти рішення Д.Трампа та анонсувала спільну позицію, яка полягає у поглибленні кризи довіри між двома сторонами. Європейцям абсолютно не потрібен розвал «ядерної» угоди, адже це новий потенційний конфлікт на Близькому Сході, що несе такі загрози, як-от: нові біженці, подальша дестабілізація у Середземному морі, зростання тероризму та ісламського екстремізму, зростання рівня організованих злочинних угруповань біля берегів Африки та Аравійського півострова (торгівля людьми, наркотики) та додатковий фінансовий тягар. Окрім цього, в середньостроковій перспективі ЄС зацікавлений в експорті іранського газу та нафти.

Отож, ЄС, головно Європейська Комісія (ЄК), запропонували Ірану стати головним постачальником природного газу для ЄС. Така перспектива, теоретично, ідеально вписується у відродження пошуків диверсифікації поставок природного газу, яка виникла з розвитком подій на Сході України в 2014 році. Проте аналізуючи короткострокові та довгострокові перспективи іранської газодобувної промисловості, зрозуміло, що на сьогодні немає впевненості у тому, що саме Іран стане головним постачальником природного газу в Європу. У найближчій перспективі іранська газова промисловість, швидше за все, буде зорієнтована на внутрішньому ринку та на обмежених обсягах регіонального експорту. Після наслідків «ядерної угоди» офіційний Тегеран має намір

зосередити свою енергетичну стратегію на розвитку нафтового сектора. Паралельно, Іран намагатиметься використовувати свої ресурси природного газу для підвищення конкурентоспроможності своєї економіки. Тому питання енергетичної співпраці між ЄС та Іраном на сучасному етапі та за наявних викликів є вкрай актуальним.

Вивчення співпраці ЄС та Ірану в енергетичній сфері в контексті виходу США з «ядерної угоди» набуло значного поширення, передусім у західних (європейському й американському) академічних середовищах. Ідеться про таких дослідників, як: Корнеліус Адебар, Марк Отте, Наталі Тоці та Пол Стівенса [7;8], кожен з яких, фокусував увагу на тих, чи інших аспектах співпраці ЄС та Ісламської Республіки Іран в сфері енергетики. В Україні також спостерігається чималий науковий інтерес до вивчення енергетичного співробітництва в форматі ЄС – Іран. Зокрема, в українській політичній науці, це такі учені, як: Волович Олексій та Константинова Віра[1;2;6], котрі акцентували увагу як на енергетичному потенціалі Ісламської Республіки Іран, так і на енергетичних аспектах «ядерної угоди». Водночас в Україні відсутні цілісні дослідження щодо вивчення ключових векторів співробітництва ЄС та Ісламської Республіки Іран в енергетичній сфері, а саме фактору транспортування енергоносіїв. Таке дослідження має істотне значення для нашої держави, з огляду на пріоритетний характер взаємодії України з Європейським Союзом.

Сьогодні одним з викликів, що стоїть перед ЄС, це є російська монополія на європейському енергетичному ринку. Очевидним є той факт, що держави-члени Співтовариства будуть шукати альтернативні шляхи забезпечення постачання енергоносіїв, головно, природного газу. З огляду на це, особливо актуальним стає дослідження проблеми можливого зближення ЄС з Іраном в енергетичній сфері з метою здійснення дипломатичного та економічного тиску на Російську Федерацію. Зрозумілим є і те, що значення для світової економіки енергоресурсів Ірану таких, як нафта, нафтопродукти, природний газ, кам'яне вугілля і т.д., важко переоцінити.

Ісламська Республіка Іран є однією з найбільших держав на Близькому Сході, яка володіє потужними стратегічними енергетичними ресурсами. За обсягами розвіданих запасів природного газу Іран посідає друге місце у світі, а за розвіданими обсягами запасів нафти – третє. Через Ормузьку протоку Іран постачає на світовий енергетичний ринок близько 40% своїх енергоносіїв. Відтак, доцільно, на наш погляд, оцінити енергетичні потреби держав-членів Об'єднання, а також можливості ІРІ в енергетичній галузі. За умови навіть часткового забезпечення ЄС енергоносіями за рахунок іранських поставок, це створить можливість для додаткових надходжень до державного бюджету Ірану [7].

Для того, щоб зрозуміти, як саме буде трансформуватися енергетика Ірану найближчим часом, очевидно, слід розглянути яким є сьогодні його енергетичний потенціал.

Сьогодні доведені запаси природного газу Ірану складають 17 % від розвіданих світових запасів і понад третину запасів країн ОПЕК. Розвідані запаси природного газу в ІРІ у 2014 р. становили 33,8 трлн. м³ (в Росії - 47,8 трлн м³). У 2010 р. видобуток газу в Ірані становив 146 млрд м³, а у 2013 р. зріс до 166,6 млрд м³. Практично майже весь видобутий в Ірані природний газ йде на внутрішнє споживання (144,6 млрд м³ у 2010 р. і 162,2 млрд м³ у 2013 р.). За обсягом експорту природного газу (9,4 млрд м³ у 2014 р.) Іран сьогодні поки що поступається 20 країнам світу[10].

Понад 90 % експорту іранського газу надходить до Туреччини, а залишок – до Азербайджану та Вірменії. Прогнозується, що після завершення будівництва відповідних

газопроводів Іран постачатиме природний газ до сусідніх країн, таких, як: Ірак, Оман, Пакистан та ОАЕ.

Нафтові родовища Ірану нерівномірно розподілені по території країни. Приблизно 70 % запасів сирої нафти Ірану зосереджені на суші, а решта — на шельфі Перської затоки і Каспійського моря. Найбільше нафтових родовищ розташовано в провінції Хузестан, на південному заході Ірану, на кордоні з Іраком. Понад 50 % експорту іранської нафти йде на Далекий Схід (до Японії, Китаю і Південної Кореї), решта — до Європи і Африки. Згідно з оцінками Управління енергетичної інформації США (EIA), експорт нафти і конденсату Ірану почав збільшуватися наприкінці 2013 року, і становив в середньому 1,4 млн б/д у 2014 році, що майже на 150 000 б/д вище від рівня 2013 року [1].

За даними Ірану, у 2011 р. в його територіальних водах Каспійського моря на глибині 700 м було відкрите велетенське нафтогазоконденсатне родовище «Сардар Джангал». За попередніми оцінками, запаси нафти в ньому складають приблизно 8 млрд барелей, а природного газу - 50 трлн м³, що значно збільшує газові запаси Ірану, виводячи його на перше місце у світі з потужним відривом від Росії і Катару. Азербайджан також претендує на частину цього родовища, що є ще одним чинником посилення напруги і у без того складних відносинах між Баку і Тегераном. Неврегульованість розподілу акваторії Каспійського моря також гальмує видобуток у ньому іранських вуглеводнів [5].

Іран зберігає понад 20 млн барелів сирої нафти в супертанкерах, які стоять на якорі в іранських портах в готовності відправити нафту споживачам відразу ж після відповідного рішення РБ ООН щодо підписаної у Відні угоди. За даними інституту Thomson Reuters, ще у березні цього року на рейді іранських портів стояли 14 супертанкерів, 9 із яких були заповнені сирою нафтою повністю, а решта — приблизно на 60 %. Крім того, Іран орендує нафтосховища в Китаї, де також зберігається іранська нафта [9].

Політичні та енергетичні реалії сьогодення вказують на необхідність об'єктивної оцінки ситуації, яка склалась в геополітичному просторі. Фактично, Російська Федерація є ключовим постачальником природного газу до європейських країн, і потужна частка природного газу експортується Росією до Європи по трубопроводах, які перетинають територію України. Відтак, зрозуміло, що «гібридна війна» між Росією і Україною, фактично блокуватиме в перспективі поставки природного газу до Європи газотранспортною системою України. Незважаючи на той факт, що лідери європейських країн демонструють єдність позицій і готовність до рішучих дій щодо РФ у зв'язку з кризою в Україні, попри те, реалії вказують на протилежне, оскільки Європа є енергетично залежною від російського газу. Упродовж тривалого часу європейські енергетичні експерти спрямовували свої зусилля на зменшення цієї залежності. З огляду на це, функціонують проекти трубопроводів, які мають трансрегіональне значення, оскільки передбачається транспортування на європейський ринок природного газу, який виробляється на Близькому Сході і в регіоні Каспійського моря [6].

За таких умов в Ірану є унікальна можливість виступити в якості нового і ключового постачальника природного газу до європейських країн. Таким чином, нині ІРІ повинен використати цю історичну можливість, що виникла у зв'язку з агресією Росії щодо України, - з одного боку, а з іншого не згубити цієї можливості через вихід США з «ядерної угоди» підписаної у 2015 р.

Зрозуміло, що абсолютно замінити РФ на європейському енергетичному ринку сьогодні Іран не спроможний. Наріжним каменем розвитку енергетичної сфери іранської економіки був режим санкцій, головню, в газовому секторі. Окрім цього, виокремлюють у

цьому контексті і недостатність інвестування у геологорозвідувальні роботи, розробку газових родовищ і забезпечення технічної сторони постачання блакитного палива до Європи. Гальмівним чинником сьогодні є і позиція чинного президента США Д. Трампа щодо виходу із Спільного Всеосяжного плану дій. Проте, за умови іранського ядерного питання у дипломатичний спосіб в найближчі терміни хоча б частково, то це відкриє для ІРІ нові горизонти співпраці з європейськими країнами. ЄС не вводитиме режим санкцій на енергетичну галузь і європейські інвестиції знову прийдуть в ІРІ [7].

Незважаючи на те, що Іран вважається потенційним гравцем на енергетичному ринку Європи у майбутньому, на цьому шляху існує безліч чинників, від національного до регіонального та глобального рівня, які визначатимуть, наскільки Іран зможе стати активним гравцем на європейській енергетичній арені. Виклики експорту іранського природного газу головно пов'язані з внутрішньою енергетичною політикою країни: по-перше, це з обмеженими іноземними інвестиціями, а по-друге, вкрай високий рівень споживання природного газу населенням країни. Однак проблеми внутрішнього рівня енергетичної безпеки Ірану, впливають частково і на політичну невизначеність держави на глобальному рівні.

За підрахунками експертів, при обсязі іноземних інвестицій не менше 50 млрд. доларів уже до 2020 року виробництво нафти в Ірані складе 4,4-5 млн. барелів на добу, що може суттєво вплинути на світовий ринок нафти, зокрема на ціни. На міжнародному економічному форумі в Давосі перед представниками світових енергетичних компаній президент ІРІ Х. Рухані в березні 2014 році зазначив, що Іран готовий поновити конструктивну співпрацю з європейськими країнами для того, щоб забезпечити глобальну енергетичну безпеку. За підрахунками фахівців, потенціал зростання видобутку газу в цій країні все ж потужний [2].

Доцільно, на наш погляд, розглянути чинні і потенційні газогони, які сполучають держави-члени ЄС з Іраном.

На сьогоднішній день чинним з 2009 р. є газопровід «Тебріз-Мегри» між Іраном та Вірменією довжиною 140 км і пропускною здатністю 1,1 млрд. м³ на рік. В 2019 р. планується довести потужність газопроводу до 2,3 млрд. м³ газу на рік. Важливо зауважити той факт, що російський «Газпром» брав участь у будівництві цього газопроводу, і володіє 45 % його акцій [3].

Потенційною магістраллю може стати «Тебріз-Анкара» з пропускною здатністю 14 млрд. м³ газу в рік, що зможе сполучити Іран з європейським ринком. Однак, задля збільшення пропускних поставок газопроводу, необхідним завданням офіційного Тегерану є спорудження ще однієї гілки газогону[4].

Також, у липні 2011 р., Іран розпочав будівництво газопроводу «Іран-Ірак-Сирія-Європа». Однак, роботи призупинились, як через нестабільну ситуацію та заворушення в Сирії і Іраку, так і через брак фінансових ресурсів в самому Ірані внаслідок санкцій [1].

В 2013 р. було заплановано будівництво газопроводу «IGAT-9» вартістю 7 млрд дол. США і максимальною пропускною потужністю 37-40 млрд м³ на рік з родовища «Південний Парс» до м. Базарган на ірансько-турецькому кордоні. З Туреччини газопровід передбачалося прокласти до Греції, Італії, Швейцарії, ФРН, Франції та Іспанії. Загальна довжина газопроводу - 3300 км. (іранський сектор -1800 км, турецький - 660 км, решта - по території згаданих європейських країн). Проте внаслідок бойкоту західних нафтогазових компаній Іран був змушений призупинити імплементацію зазначеної магістралі [1].

Перешкодою на шляху імплементації цього проекту стало загострення відносин між Іраном і Туреччиною у зв'язку з громадянською війною в Сирії, в якій офіційна Анкара підтримує сирійську опозицію, а Тегеран відповідно режим Б. Асада. Однак, погіршення двосторонніх турецько-іранських відносин, не зупинило Туреччину закуповувати іранський газ [8].

Потенційнопридатним для транспортування газу до держав-членів ЄС із Близького Сходу є трубопровід «Іран-Туреччина» протяжністю 2, 772 км, пропускною здатністю 10,22 млрд. куб.м. в рік, який з'єднає Тебриз з Анкарою. Згідно з планом імплементації в Ерзурум (Туреччина), маршрут буде з'єднаний з трубопроводом Баку-Тбілісі-Ерзурум (БТЕ). Однак через дії Курдської Робітничої партії та дефіциту газу в Ірані або надлишок у Туреччині існували перебої в постачанні. З огляду на це, експортована потужність газового проекту Іран-Туреччина не досягала контрактного обсягу у 10 млрд. куб.м. [8].

Ще одним ключовим газопроводом між ЄС та Іраном є проєктований магістральний газогін «Набукко». Будівництво такого проєкту створило б невід'ємний маршрут для постачань природного газу, що видобувається в Азербайджанській Республіці. За таких умов офіційний Тегеран міг би використовувати наявний газопровід Іран-Туреччина і тим самим забезпечити свою присутність на європейському ринку газу. Ще у липні 2010 року Іран і Туреччина домовились про початок будівництва у 2013 році згаданого вище газопроводу «Іран-Туреччина-Європа» довжиною 3300 км., вартістю 7 млрд дол. і з максимальною пропускною потужністю 40 млрд. м³ на рік з родовища «Південний Парс» (South Pars) у Перській затоці до м. Базарган на ірансько-турецькому кордоні. Європейська секція газопроводу буде прокладена в Туреччині, Греції та Італії, де газопровід розділиться на дві додаткові гілки: північна попрямує до Німеччини, Австрії та Швейцарії, а південна – до Франції та Іспанії. Проте в умовах бойкоту з боку західних нафтогазових компаній Іран не мав власних достатніх фінансових ресурсів для реалізації цього проєкту. Переговори про будівництво цього газопроводу відновилися наприкінці 2013 року [6].

Участь ІРВ імплементації маршруту TANAP вимагає додаткових зусиль. Газові родовища Ірану розташовані на півдні країни і на морському дні Перської затоки. Чинна енергетична інфраструктура офіційного Тегерану не має можливості транспортувати економічно доцільні для експорту обсяги природного газу на північ. Саме з цієї причини існує необхідність у будівництві нового газопроводу з Перської затоки в Європу, яка, як мінімум, під'єднуватиметься до TANAP [8].

Цей газогін сьогодні транспортує іранський газ до Туреччини, і іранська сторона має можливість надалі збільшувати пропускну здатність трубопроводу з урахуванням його технічних характеристик. З метою утвердження закріплення лідерських позицій на європейському газовому ринку, Ірану слід врегулювати розбіжності із світовою спільнотою щодо ядерної програми держави, поглиблювати відносини з країнами сусідніх субрегіонів, особливо, з Туреччиною, Азербайджаном, а також і з Туркменістаном. Сторони домовилися створити інфраструктуру з прокачування туркменського газу до Європи. Цілком логічно, що Москва проти будівництва цього трубопроводу і мотивує свою позицію невирішеністю правового статусу Каспію. Проте, такі результати можна потрактувати як оформлення в регіоні газового альянсу проти монополії РФ [6].

Політична нестабільність в ЄС, спричинена євросектицизмом, має безпосередній вплив на енергетичну безпеку блоку, оскільки незгода наносить шкоду енергетичній солідарності між державами-членами Об'єднання. Експерти вказують на негативний вплив «brexit» оскільки прогнозується, що ЄС стане дещо більше залежний від енергії зовнішніх

постачальників. Таким чином, в умовах виникнення політичної нестабільності в рамках ЄС, питання диверсифікації поставок та партнерства з потенційними постачальниками набувають все більшого значення в офіційному Брюсселі.

Отож, резюмуючи дослідження співпраці ЄС та Ірану в енергетичній сфері, в контексті виходу США з «ядерної угоди» та фокусуючи увагу на факторі транспортування енергоносіїв, слід зазначити, що завдяки наявності потужного джерела нафти та газу, офіційний Тегеран має унікальну можливість служити як ефективна альтернатива для Європи задля досягнення диверсифікації поставок, щоб зменшити її енергетичну залежність від Російської Федерації. Поєднання ресурсів Ірану та Кавказу як коридору постачання вуглеводнів може стати правильним рішенням для посилення енергетичної безпеки в Європі. Однак зміни в американській політиці щодо Ірану є небезпечними та несуть пряму загрозу енергетичній безпеці ЄС.

Список використаної літератури

1. Волович О. Енергетичні аспекти ядерної угоди з Іраном [Електронний ресурс] : ч. 1 / О. Волович // Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень "Борисфен Інтел". – 2015. – 25 липня. - Режим доступу : <http://bintel.com.ua/uk/article/ugoda1> ; Volovych O. Enerhetychni aspekty yadernoi uhody z Iranom [Elektronnyi resurs] : ch. 1 / O. Volovych // Nezalezhnii analitychnii tsentr heopolitychnykh doslidzhen "Borysphen Intel". – 2015. – 25 lypnia. - Rezhym dostupu : <http://bintel.com.ua/uk/article/ugoda1>
2. Волович О. Ядерна угода з Іраном: що далі? [Електронний ресурс] / О. Волович // Одеські вісті. – 2015. – 25 липня. - Режим доступу : <https://izvestiya.odessa.ua/uk/2015/07/24/yaderna-ugoda-z-iranom-shcho-dali> ; Volovych O. Yaderna uhoda z Iranom: shcho dali? [Elektronnyi resurs] / O. Volovych // Odeski visti. – 2015. – 25 lypnia. - Rezhym dostupu : <https://izvestiya.odessa.ua/uk/2015/07/24/yaderna-ugoda-z-iranom-shcho-dali>
3. Газопровод Иран – Армения [Электронный ресурс] // Wikipedia. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Газопровод_Иран_-_Армения ; Gazoprovod Iran – Armeniya [Elektronnyy resurs] // Wikipedia. – Rezhim dostupa : https://ru.wikipedia.org/wiki/Gazoprovod_Iran_-_Armeniya
4. Иран готовится поставлять газ в Евросоюз через Турцию [Электронный ресурс] // REGNUM: информационное агенство. – 2016. – 6 июля. - Режим доступа : <https://regnum.ru/news/2153819.html> ; Iran gotovitsya postavlyat gaz v Yevrosoyuz cherez Turtsiyu [Elektronnyy resurs] // REGNUM: informatsionnoe agenstvo. – 2016. – 6 iyulya. - Rezhim dostupa : <https://regnum.ru/news/2153819.html>
5. Иран не хочет делить с Азербайджаном новое нефтегазовое месторождение Сардар Джангал на Каспии [Электронный ресурс] // Naftegaz.ru. – 2013. – 10 января. - Режим доступа : <https://neftegaz.ru/news/view/106701> ; Iran ne khochet delit s Azerbaydzhanom novoe neftegazovoe mestorozhdenie Sardar Dzhangal na Kaspії [Elektronnyy resurs] // Naftegaz.ru. – 2013. – 10 yanvarya. - Rezhim dostupa : <https://neftegaz.ru/news/view/106701>
6. Константинова В. Иранське роздоріжжя: куди прямувати? Ч. 2 : Іран: фактор енергетичний [Електронний ресурс] / В. А. Константинова // Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень «Борисфен Інтел». – 2014. – 30 травня. - Режим доступу : <http://bintel.com.ua/uk/article/iranskoe-rasputje2/> ; Konstantynova V. Iranske rozdorizhzhia: kudy priamuvaty? Ch. 2 : Iran: faktor enerhetychni [Elektronnyi resurs] / V. A. Konstantynova // Nezalezhnii analitychnii tsentr heopolitychnykh doslidzhen «Borysphen Intel». – 2014. – 30 travnia. - Rezhym dostupu : <http://bintel.com.ua/uk/article/iranskoe-rasputje2/>

7. Adebahr C. Taking EU-Iran relations beyond nuclear file [Electronic resource] / C. Adebahr, M. Otte, N. Tocci // Carnegie Europe. – 2015. – March 12. - Mode of access : <https://carnegieeurope.eu/2015/03/12/taking-eu-iran-relations-beyond-nuclear-file-pub-59348>

8. Larrabee F. S. Turkish-Iranian Relations in a Changing Middle East [Electronic resource] / F. S. Larrabee, A. Nader // RAND Corporation. – 2013. - Mode of access: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR258.html

9. Stevens P. Prospects for Iran's Oil and Gas Sector [Electronic resource] / P. Stevens // Chatham House, the Royal Institute of International Affairs. – 2015. – Mode of access : <https://www.chathamhouse.org/publication/prospects-irans-oil-and-gas-sector>

10. The world factbook. Middle East: Iran [Electronic resource] // The Central Intelligence Agency. – 2019. – 3 April. - Mode of access : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html>

Стаття надійшла до редакції: 10.03.2019 р.

О. Ivasechko, К. Mazur

**KEY VECTORS OF IRAN AND EU CO-OPERATION IN THE ENERGY SECTOR
IN THE CONTEXT OF THE UNITED STATES OUTLOOK ON NUCLEAR
AGREEMENT: FACTOR OF ENERGY TRANSPORTATION**

In the article it is analyzed the peculiarities of cooperation between the European Union and the Republic of Iran in the context of the US withdrawal from the nuclear deal. There is noted on the importance of current and modern energy transportation projects to European countries from Iran. Actualizes this study the fact that the availability of natural resources is permanently considered by individual countries, in particular the Russian Federation, not as a commodity, but as a significant political lever, and the EU is significantly dependent on imports of energy resources, mainly from the Russian Federation, therefore, therefore, the search for new gas supplier countries remains relevant.

By analyzing the energy carrier's transport role in EU-Iran cooperation in the energy sector, it should be noted that those routes for energy supplies to European countries in which Iran plays a significant role. Such project gas mains from the IRI to the EU member states may be diverse projects: "Tabriz-Ankara + BTP", Trans-Adriatic (TAP), Transanatolyivsky (TANAP), Trans-Caspian gas pipeline, IGAT-9 and others.

The geopolitical implications of the US withdrawal from the "nuclear deal" with Iran today determine the tensions in the Middle East region along the Israeli-Syria-Lebanon line, which is a factor contributing to the arms race in the region. Particular attention should be paid to the fact that today there is no unity of approaches of the USA, Russia, China and the EU countries regarding the potential solutions to the nuclear problem of official Tehran. Such a scenario as the introduction of a large-scale military operation is defined as unlikely. So, summarizing the study of the peculiarities and prospects of cooperation between the EU and Iran in the energy sector, due to the huge supply of oil and gas, the official Teheran has a unique opportunity to serve as an effective alternative for Europe to achieve diversification of supplies in order to reduce its energy dependence on Russia. The combination of Iran and the Caucasus as a supply corridor can be the right solution for enhancing energy security in Europe. However, changes in US policy towards Iran are dangerous and pose a direct threat to EU energy security.

Key words: energy resources, gas transportation projects, EU energy security, energy independence, EU-Iran energy cooperation.

УДК 323(71):316.77-049.5

І.І. Макух-Федоркова

ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ОПЕРАЦІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ КАНАДИ

У статті досліджується національна безпека Канади та характеризується комплекс заходів військово-політичного керівництва країни щодо розвитку канадської стратегії інформаційних операцій.

Проаналізовані директиви, які вплинули на модернізацію збройних сил країни та активна участь у миротворчих і контртерористичних операцій в кризових регіонах світу. Показано, що стратегія кібербезпеки Канади дозволяє захистити цілісність урядових систем і національних критичних активів, ефективно боротися з кіберзлочинами та захищати канадців при щоденному використанні ними кіберпростору. Автор прийшла до висновку, що модернізація канадської економіки та технологічні інновації серйозним чином вплинули на створення стандартів в сфері системи національної безпеки Канади.

Ключові слова: кібербезпека, інформаційні операції, національна безпека, інформаційні технології, комп'ютерні системи, канадська інформаційна інфраструктура.

Той, хто здобув сто перемог у ста поєдинках, – не герой; героїство – підкорити військо противника без боротьби. (Сунь-Дзи «Мистецтво війни»[4, с. 100]).

На сучасному етапі потоки інформації виходять за рамки національного суверенітету та інтегруються у світовий інформаційний простір, поряд із стрімким зростанням об'ємів інформації людство зіткнулося ще й із збільшенням могутності технічних засобів їх обробки та передачі. Саме динамічний розвиток інформаційних технологій та підвищена ефективність всієї інформаційної інфраструктури сучасного глобалізованого суспільства створили цілий комплекс проблем у світовій політиці, перш за все у сфері міжнародної та національної безпеки. Удосконалення комп'ютерних мереж, супутникового зв'язку, а також інтенсивний розвиток нових ІТ- технологій серйозним чином впливає на відносини як між країнами на світовому рівні, так і між іншими членами інформаційного суспільства. За останні 20 років в результаті широкого застосування новітніх інформаційних технологій у світі склалася нова розстановка сил, яка суттєвим чином змінила не тільки характер загроз, але й засоби збройної боротьби, форми і способи їхнього протистояння. В цих умовах проблема інформаційної безпеки в сучасному світі стає однією з самих актуальних, особливо важливою урядовою реалізацією є створення стратегії безпеки кіберсистем Канади. Кібербезпека Канади є лише одним із елементів тих ініціатив, які направлені на захист національних інтересів. Канадський уряд вносить зміни у законодавство, модернізує повноваження правоохоронних органів і забезпечує порядок, при якому технологічні інновації не можуть застосовуватися якщо вони ухиляються від законодавчого контролю. Актуальність даної проблеми не викликає жодних сумнівів, адже останніми роками Україна живе в стані гібридної війни з Російською Федерацією, а реалізація стратегії захисту кіберпростору є одним з надважливих національних питань.

Стратегія національної безпеки та комплекс інформаційних операцій збройних сил Канади стали предметом дослідження в основному зарубіжних дослідників [11; 12; 14; 10],

проте зустрічаються також наукові розвідки і серед російських науковців [1; 3; 9]. В даній статті поставлено за мету висвітлити стратегію національної безпеки Канади та охарактеризувати комплекс заходів військово-політичного керівництва країни щодо розвитку канадської стратегії інформаційних операцій.

Важливо зазначити, що канадська економіка в значній мірі опирається на Інтернет, адже об'єм продажу через мережу складає близько 63 млрд. дол., а 87 % канадських підприємств використовують Інтернет для забезпечення комерційної діяльності. Уряд Канади на сьогоднішній день пропонує громадянам більше 130 послуг в електронному вигляді, в тому числі заповнення податкових декларацій, кредитних заявок. Відповідно успіх Канади у захисті кіберпростору є гордістю країни і вважається величезним національним досягненням, адже спрямований на захист національних інтересів. Варто нагадати, що в 1993 році спеціалістами Центру безпеки, що входили в структуру відомства Канади були розроблені «Канадські критерії безпеки комп'ютерних систем», які на сьогоднішній день взяті за основу в багатьох інших країнах. Ще в 1990 році під егідою Міжнародної організації по стандартизації було розпочато роботу по створенню стандарту в сфері оцінки безпеки інформаційних технологій. Розробка цього стандарту мала наступні цілі: уніфікація національних стандартів в сфері оцінки безпеки ІТ; підвищення рівня довіри до оцінки безпеки ІТ; скорочення витрат на оцінку безпеки ІТ на основі взаємного визнання сертифікатів. В червні 1993 року організації по стандартизації і забезпеченню безпеки США, Канади, Великобританії, Франції, Німеччини та Нідерландів об'єднали свої зусилля в рамках проекту по створенню єдиної системи критеріїв оцінки безпеки ІТ. Цей проект отримав назву «Спільні критерії» [2, с. 47]. Стратегія кібербезпеки Канади дозволяє захистити цілісність урядових систем і національних критичних активів, ефективно боротися з кіберзлочинами та захищати канадців при щоденному використанні ними кіберпростору.

Для забезпечення національної безпеки та захисту інтересів держави за кордоном військово-політичне керівництво Канади приділяє значну увагу розвитку сил спеціальних операцій (ССО). Збройні сили Канади (Canadian Forces – CF) незважаючи на свою відносно незначну чисельність є одними з найближчих союзників Збройних сил США, адже поділяють концепцію свого сусіда щодо максимального розширення інформаційного простору для військових наступальних, оборонних та пропагандистських дій. Прийняття Міністерством оборони США у 2006 р. Директиви стратегічних інформаційних операцій В 3600.1 серйозним чином вплинуло на модернізацію ЗС Канади. Адже у цьому документі вперше чітко визначалися основні завдання і функції інформаційних операцій, комплексне застосування засобів радіоелектронної боротьби, операції в інформаційно-комунікаційних мережах, психологічні операції, військова дезінформація та оперативна безпека [8]. В документі зазначалося, що інформаційні операції проводяться «з метою інформаційного впливу, введення в оману, порушення роботи комп'ютерних систем, викривлення інформації, дезорганізація баз даних та позбавлення противника можливості їх використовувати, вилучення інформації із комп'ютерних систем і баз даних ворога при одночасному забезпеченні захисту своєї інформації та інформаційної інфраструктури» [8]. Варто зазначити, що ще в квітні 1999 р. на 50-ій сесії НАТО у Вашингтоні було оголошено про нові оборонні можливості з використанням передових технологій як складової частини розвитку сил Північноатлантичного союзу. В 2007 році актуалізувалася національна концепція інформаційних операцій Армії Канади (InfoOps), яка знайшла своє відображення в Стратегії формування канадських Збройних сил до 2020 року [12].

Поштовхом до розробки власної доктрини InfoOps для ЗС Канади було бажання національних військових контингентів стати активними учасниками миротворчих і контртерористичних операцій в кризових регіонах світу, що проводилися в багатонаціональному форматі під егідою НАТО і Євросоюзу. Саме нова стратегічна концепція оборони і безпеки членів Північноатлантичного договору була сформульована в декларації Лісабонського саміту і зафіксована в пресс-релізі PR/CP 0155 (2010) [10]. В цьому документі зазначалося про сучасні підходи НАТО спрямовані на «підвищення рівня ефективності в нових світових умовах, проти нових загроз з новими можливостями і новими партнерами». Про серйозність підходів країн-членів НАТО до розробки концепції інформаційних операцій свідчить створення багатонаціонального форуму для спеціалістів в сфері стратегічних комунікацій та інформаційних війн під назвою TheMultinationalInformationOperationsExperiment (MNIOE) [13]. Основна його мета полягала у виробленні спільних підходів щодо концептуального розуміння поняття інформаційні операції. В ході цієї місії була задекларована структура розвитку концепції InfoOps. Канада увійшла до складу міжнародної робочої групи MNIOE поряд з Австралією, Францією, Німеччиною, Великобританією і США. Діяльність групи координується збройними силами Німеччини, а також постійними представниками є Австрія, Португалія, Фінляндія, Нова Зеландія і Швеція. Ініціатива створення MNIOE є спробою поглибленого вивчення принципів, процедур, інструментів і методів проведення InfoOps, які можуть бути застосовані в умовах багатонаціональних операцій. Основним документом InfoOps в інформаційних операціях коаліції є Біла книга. Серед основних стратегічних цілей інформаційного PR – супроводження військово-політичних дій країн-членів НАТО в миротворчих і антитерористичних операціях є: формування позитивного іміджу збройних сил НАТО в очах національної та світової громадськості та нейтралізація інформаційно-психологічними засобами країн, що займають негативну позицію по відношенню до дій НАТО в зонах військового конфлікту. До цілей оперативного-тактичного рівня відносять: дискредитацію урядів і політичних груп ворогуючої сторони в очах власного народу і світової громадської думки, деморалізацію особистого складу збройних сил противника, спонукання військовослужбовців до дезертирства та дій непідкорення, протидію поширенню чуток і дезінформації. Задля формування конкретних параметрів політики і діяльності ЗС Канади в цьому напрямку спеціалісти НАТО склали відповідний документ в англійській та французькій версії під назвою «Ієрархія документів Збройних сил Канади в сфері інформаційних операцій». Ціла низка документів присвячена проблемам психологічних операцій (код сертифікованого документа B-GJ-005-313/FP-010 [13]), військово-громадянського співробітництва (СІМІС) в умовах миру, надзвичайних ситуацій, а також взаємодії зі службою зв'язків з громадськістю (код документів B-GJ-005-361/FP-000 [5]).

На сьогоднішній день в країнах НАТО існує ціла низка спеціальних підрозділів, які з певною метою здійснюють прямий психологічний вплив на світову громадську думку. Для практичної реалізації завдань інформаційно-пропагандистського характеру і військово-політичних акцій канадського уряду, в структурі Збройних сил Канади було сформовано спеціальний підрозділ, який набув поширення в західних військових колах як Група інформаційних операцій (CanadianForcerInformationOperationsGroup, CFIOG) [6]. Він є основним підрозділом психологічної війни збройних сил Канади зі штаб квартирою в м. Літрим (Онтаріо). Група складається із: штабу, центру засобів електронної боротьби, центру мережних операцій, центру радіоелектронної розвідки, військово-технічної станції.

Основна місія CFIOG полягає в розробці, координації та здійсненні інформаційних операцій для забезпечення сприятливих можливостей діяльності Міністерства національної оборони і канадських Збройних сил. Саме цей підрозділ діє в тісній взаємодії з такими службами і підрозділами, як Центр засобів електронної боротьби (CanadianForcesElectronicWarfareCentre – CFEEWC), Центр радіоелектронної розвідки (CanadianForcesSignalsIntelligenceOperationCentre – CFSOC), Об'єднаний інформаційно-розвідувальний координаційний центр (JIIFC). Усі перелічені вище структури реалізуються безпосередньо на станції CFS в Літримі, яка зі штатом майже 500 військовослужбовців і 29 осіб громадянського персоналу забезпечує усю необхідну їм технічну і логістичну підтримку. Девізом станції стали слова *rasempetere*, що означає «дослідження світу». При цьому найстаріша канадська станція збору даних радіотехнічної інформації CFSLeitrim входить в глобальну систему «Ешелон» і використовується для пошуку вогнищ тероризму, контролю наркотрафіка, а також для політичної і дипломатичної розвідки.

Варто зазначити, що за останні десятиліття ефективність участі Групи інформаційних операцій ЗС Канади в складі коаліційних сил в миротворчих акціях справляє неоднозначне ставлення. З одного боку, очевидним є той факт, що Канада не в повній мірі включилась в битву на інформаційних фронтах, але з іншого боку – її військовослужбовці активно адаптуються до умов і збільшують власний потенціал можливостей. У той же час канадська держава докладає багато зусиль не тільки до розвитку стратегій спеціальних інформаційних операцій, але й до удосконалення системи інформаційної безпеки країни.

Одним з основних завдань в сфері інформаційної безпеки є розробка критеріїв і методів оцінки ефективності систем і засобів забезпечення інформаційної безпеки. Тому ще в 1993 році спеціалістами Центру безпеки, що входили в структуру відомства Канади були розроблені «Канадські критерії безпеки комп'ютерних систем», які на сьогоднішній день взяті за основу в багатьох інших країнах [1]. В даному контексті варто нагадати, що в 1990 році під егідою Міжнародної організації по стандартизації було розпочато роботу по створенню стандарту в сфері оцінки безпеки інформаційних технологій. Розробка цього стандарту мала наступні цілі: уніфікація національних стандартів в сфері оцінки безпеки ІТ; підвищення рівня довіри до оцінки безпеки ІТ; скорочення витрат на оцінку безпеки ІТ на основі взаємного визнання сертифікатів. В червні 1993 року організації по стандартизації і забезпеченню безпеки США, Канади, Великобританії, Франції, Німеччини та Нідерландів об'єднали свої зусилля в рамках проекту по створенню єдиної системи критеріїв оцінки безпеки ІТ. Цей проект отримав назву «Спільні критерії» [3].

Варто наголосити, що канадські критерії безпеки комп'ютерних систем (Canadian Trusted Computer Product Evaluation Criteria) були розроблені в 1993 р. спеціалістами із Центру безпеки відомства безпеки зв'язку Канади (Canadian System Security Centre Communication Security Establishment). В цьому розробленому документі відчувається сильний вплив «Оранжевої книги» і Федеральних критеріїв безпеки. Доречно нагадати, що критерії безпеки комп'ютерних систем (TCSEK Trusted Computer System Evaluation Criteria) вперше були сформульовані розробниками Міністерства оборони США в документі, що отримав назву «Оранжева книга» (1983) (по кольору видання) [7]. Концепції і функціональні вимоги, що були сформульовані в цьому документі, стали основним орієнтиром для розробки в майбутньому стандартів безпеки. В «Оранжевій книзі» було запропоновано три критерії безпеки, а саме: політика безпеки, аудит і коректність та безперервність захисту. Це була перша спроба створення єдиного для розробників,

споживачів і спеціалістів по сертифікації стандарту безпеки. Однак специфіка розробки документа була розрахована переважно на комп'ютерні системи військового призначення (при цьому в основному на операційні системи), тому в 1992 році спеціалісти Національного інституту стандартів і технологій США і Агентство національної безпеки США врахували усі недоліки Оранжевої книги та розробили Федеральні критерії безпеки інформаційних технологій, що на сьогодні є однією із важливих складових Американського федерального стандарту по обробці інформації.

Інформаційна система Канади постійно тестується на стан безпеки та проводиться контроль по захисту інформації від зовнішнього впливу. З метою посилення ефективності діяльності підрозділів Міністерства оборони проводиться робота з групою інформаційних операцій Канадських збройних сил. Свідченням успішного розвитку канадської інформаційної інфраструктури було створення в 2005 році Центру по кібер-інцидентам (CCIRC). Даний центр має мандат для боротьби із загрозами і нападами на критичну інфраструктуру цілодобово сім днів на тиждень. Важливим рішенням було прийняття в 2010 році канадської стратегії кібербезпеки, яка включає в себе такі аспекти: захист урядових систем; забезпечення безпеки канадських громадян в онлайн середовищі; контроль кібернетичної системи країни за межами федерального уряду [1]. Стратегія кібербезпеки Канади повинна закріпити інформаційні системи країни, особливо в критично важливих секторах інфраструктури, забезпечити підтримку економічного зростання та захисту канадців [9]. Слід зазначити, що вказана стратегія побудована на трьох основних принципах: забезпечити довіру канадців до державних інформаційних систем при роботі уряду з їх особистою і корпоративною інформацією, а також при наданні електронних послуг громадянам. Уряд намагається захистити канадський суверенітет і забезпечити кіберзахист національної безпеки та економічні інтереси; співробітництво з провінціями і територіями, а також приватним сектором. Уряд Канади надає підтримку кіберініціативам та всіляко підтримує важливі сектори інфраструктури, а канадські дослідники працюють над прогнозуванням та оперативною ліквідацією кіберзагроз, вносять пропозиції раціонального використання кіберпростору в національних інтересах Канади; канадський уряд підтримує міжнародні зусилля по розробці і реалізації глобального режиму управління кібербезпекою, адже Канада бере участь у створенні потенціалу кібербезпеки в менш розвинених країнах спільно із зарубіжними партнерами, і в такий спосіб долучається до посилення глобальної системи кіберзахисту. Стратегія кібербезпеки Канади дозволяє захистити цілісність урядових систем і національних критичних активів, ефективно боротися з кіберзлочинами і захищати канадців при щоденному використанні ними кіберпростору.

Підсумовуючи варто наголосити, що останніми роками в Канаді створюються усі передумови для переходу до якісно нової моделі розвитку, яка базується на освіті, інноваціях та надійній політиці в сфері безпеки. Ці зміни обумовлені необхідністю пріоритетного розвитку наукоємких галузей виробництва країни, а також завдяки постійному удосконаленню інформаційної політики, яка включає в себе єдиний інформаційний простір, систему електронного урядування, вільний доступ до інформації, державне регулювання ЗМІ, розвиток Інтернету, нормативне регулювання всіх інформаційних відносин і процесів, переведення більшості державних послуг в електронний варіант. Якість інформаційної безпеки Канади визнана усім міжнародним співтовариством і відзначається, що канадські критерії безпеки комп'ютерних систем є надійними і досконалими національними стандартами інформаційної безпеки. Варто

відзначити, що важливу роль в цьому процесі відіграла активність канадського уряду в напрямку фінансування інноваційної діяльності країни, адже за останні роки створена комплексна система фондів інноваційного розвитку, таких як Канадський фонд інновацій, Фонд нових ініціатив, Фонд передових технологій, Фонд лідерських можливостей та ін. І найголовнішим є те, що приймаючи програму створення інноваційного суспільства канадський уряд, виходив з того, що в інноваційний процес мають бути залучені усі прошарки канадського суспільства, які в тісному взаємозв'язку і при фінансовій підтримці держави можуть забезпечити входження Канади в п'ятірку найбільш розвинутих в науково-технічному плані країн.

Список використаних літератури

1. Гунина А. А. Политика Канады в сфере обеспечения информационной безопасности [Электронный ресурс] / А. А. Гунина // Студенческий научный форум - 2014 : VI Междунар. студ. науч. конф. – Режим доступа : <http://www.scienceforum.ru/2014/676/5473> ; Gunina A. A. Politika Kanady v sfere obespecheniya informatsionnoy bezopasnosti [Elektronnyy resurs] / A.A. Gunina // Studencheskiy nauchnyy forum - 2014 : VI Mezhdunar. stud. nach. konf. – Rezhim dostupa : <http://www.scienceforum.ru/2014/676/5473>

2. Макух-Федоркова І. І. Критерії канадської системи інформаційної безпеки / І.І. Макух-Федоркова // «UChoice: 4P» Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology : матер. II міждисциплін. наук.-практ. конф., м. Одеса, 8 жовтня 2016 р. – Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. – С. 46-49 ; Makukh-Fedorkova I. I. Kryterii kanadskoi systemy informatsiinoi bezpeky / I. I. Makukh-Fedorkova // «UChoice: 4P» Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology : mater. II mizhdystsyplin. nauk.-prakt. konf., m. Odesa, 8 zhovtnia 2016 r. – Odesa : Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia», 2016. – S. 46-49.

3. Никифорова Н. М. Аналитический обзор критериев информационной безопасности ведущих зарубежных стран (США, Канада, Европейский союз) [Электронный ресурс] / Н.М. Никифорова // Безопасность информационных технологий. — 2013. — № 1. С. 66-70 – Режим доступа: http://kaf42.mephi.ru/wp-content/uploads/2015/12/part_12-2.pdf ; Nikiforova N.M. Analiticheskiy obzor kriteriev informatsionnoy bezopasnosti vedushchikh zarubezhnykh stran (SShA, Kanada, Yevropeyskiy soyuz) [Elektronnyy resurs] / N. M. Nikiforova // Bezopasnost informatsionnykh tekhnologiy. — 2013. — № 1. S. 66-70 – Rezhim dostupa: http://kaf42.mephi.ru/wp-content/uploads/2015/12/part_12-2.pdf

4. Сунь-дзи Мистецтво війни / Сунь-дзи. – Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. – 105 с. ; Sun-dzy Mystetstvo viiny / Sun-dzy. – Lviv : Vydavnytstvo Staroho Leva, 2017. – 105 s.

5. Apostoliuk H. A. B. Communication unification: the need for Canadian armed forces institutional communications [Electronic resource] / H. A. B. Apostoliuk. – Mode of access : <https://www.cfc.forces.gc.ca/259/290/299/286/apostoliuk.pdf>

6. Canadian Forcer Information Operations Group, CFIOG [Electronic resource]. – Mode of access : <https://canadianforces.wordpress.com/cfiog/>

7. Department of defense trusted computer system evaluation criteria / December. 1985. [Electronic resource] – Mode of access : <http://csrc.nist.gov/publications/history/dod85.pdf>

8. Information Operations. DoD Directive 3600.01, Washington. 14.08.2006.

9. Joint United States-Canada Electric Grid Security and Resilience Strategy [Electronic resource] / Product of the Governments of the United States and Canada. – 2016. - Mode of access :

https://www.whitehouse.gov/sites/whitehouse.gov/files/images/Joint_US_Canada_Grid_Strategy_06Dec2016.pdf

10. Lisbon summit declaration Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Lisbon on 20 November 2010. Press release 20 November 2010 PR/CP(2010)0155 [Electronic resource] – Mode of access : https://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2010_11/2010_11_11DE1DB9B73C4F9BBFB52B2C94722EAC_PR_CP_2010_0155_ENG-Summit_LISBON.pdf

11. Psychological operations [Electronic resource] : Joint Doctrine Manual / MDN Canada. – Mode of access : https://www.psywar.org/psywar/reproductions/CF_Psychological_Operations_Joint_Doctrine.pdf

12. Rudner M. Intelligence and information superiority in the future of Canadian defense policy [Electronic resource] / M. Rudner. - Ottawa, Ontario, 2001. –Mode of access : https://www3.carleton.ca/csds/docs/occasional_papers/npsia-24.PDF

13. The Multinational Information Operations Experiment (MNIOE) within the Multinational Experiment (MNE) – Integration of a Multinational CD&E Project [Electronic resource] – Mode of access : https://www.act.nato.int/images/stories/events/2011/cde/rr_mnioe.pdf

Стаття надійшла до редакції 03.03.2019 р.

I.I. Makuch-Fedorkova

FORMATION OF THE NATIONAL SECURITY STRATEGY AND CANADIAN ARMED FORCES INFORMATION OPERATIONS

The article examines Canadian national security and describes a set of measures for military-political leadership in the country to develop the Canadian strategy of information operations. It should be recalled that in 1993, the specialists of the Center for Security, which were part of the Canadian office structure, developed "Canadian Computer Security Criteria", which today are based on many other countries. Back in 1990, under the auspices of the International Organization for Standardization, work was begun to establish a standard for the assessment of information technology security. The directives that influenced the modernization of the country's armed forces and active participation in peacekeeping and counterterrorist operations in the crisis regions of the world were analyzed.

The impetus for the development of its own InfoOps doctrine for the Canadian Armed Forces was the desire of national military contingents to become active participants in peacekeeping and counterterrorist operations in crisis regions of the world, held in a multinational format under the auspices of NATO and the European Union. Canada's information system is constantly tested for safety and controls are in place to protect information from external influences. In order to increase the effectiveness of the activities of the Ministry of Defense, the Canadian Armed Forces has been working with the information operations group. It is shown that Canada's cybersecurity strategy can protect the integrity of government systems and national critical assets, effectively fight cybercrime, and protect Canadians with their daily use of cyberspace. Evidence of the successful development of Canadian information infrastructure was the creation in 2005 of the Center for Cybercrime (CCIRC). The center has a mandate to deal with threats and attacks on critical infrastructure, and the Canadian government not only supports cyber-initiatives and strongly supports important infrastructure sectors, but also supports international efforts to develop and implement a global cyber security regime. After all, Canada is involved in building cyber security capabilities in less developed countries, in conjunction with foreign partners, and thus contributes to strengthening the global cyber defense

system. The author came to the conclusion that the modernization of the Canadian economy and technological innovation have seriously influenced the creation of standards in the field of national security of Canada. The quality of Canada's information security is recognized by the international community as a whole, and it is noted that Canadian security criteria for computer systems are robust and exemplary with national information security standards.

Key words: *cybersecurity, information operations, national security, information technologies, computer systems, Canadian information infrastructure.*

УДК 32:316.344.8(477)

О.В. Мендрін

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовані запропоновані в українській політичній теорії моделі та підходи до визначення функцій, завдань, способів реалізації політики ідентичності. Робиться спроба порівняльної характеристики запропонованих як академічними інститутами та аналітичними центрами, так і окремими дослідниками концепцій імплементації такої політики, визначення її місця у системі функцій держави та інститутів громадянського суспільства.

Ключові слова: *макрополітична ідентичність, політика ідентичності, загальнонаціональна ідентичність, символічна політика, конструювання ідентичності, держава.*

Трансформаційні процеси в Україні, значною мірою обумовлені глобальними політичними змінами 90-х рр. ХХ ст., поряд із незавершеністю транзиту, суперечливістю і непослідовністю проведення реформ у соціальній та політичній сферах, також характеризувались й культурними, світоглядними, ціннісними зрушеннями. Водночас, складність посталих перед пануючими елітами, державою і суспільством завдань з опрацювання, переживання постімперського і, одночасно, постколоніального досвіду, відсутність суспільного консенсусу щодо сценарію майбутнього розвитку продовжують визначати рівень еволюції політичних процесів та інститутів в країні, стан демократії, вимагаючи прийняття системних рішень, що дозволили б сформувати і забезпечити перспективу розвитку України як держави.

Однією з істотних складових зазначеної трансформації стала зміна соціальної, політичної ідентичності громадян як всього пострадянського простору в цілому, так і України зокрема. Постала «криза ідентичності» вимагала певних дій задля свого подолання, «створення нової конструкції ідентичності, колективного «ми» знову створених пострадянських політій, скріпленого загальними символами і міфологемами, вписаними в проєкт колективного майбутнього», вироблення «символічних моделей інтерпретації та легітимації процесів, що відбуваються» [1, с.199]. Однак, «проблема громадянської ідентичності з часу проголошення незалежності перебувала поза сферою інтересів та пріоритетів держави» [2, с. 16], а самі спроби сформувати якусь нову, спільну для громадян України ідентичність «характеризувались суперечливістю, кон'юнктурністю,

відсутністю спадкоємності зі зміною політичних еліт при владі» [3, с. 296], що «унеможливило їхній розгляд у якості єдиного і завершеного проекту із заздальгідь продуманою внутрішньою логікою» [1, с. 203]. Основні політичні актори не сформували скільки-небудь цілісної, експліцитно вираженої програми створення ідентифікації з «більш широкою спільнотою, що передбачає наявність солідарності поверх кордонів, пов'язаних із політичними та ідеологічними уподобаннями» (представлену в науковому дискурсі такими поняттями як «політична нація», «громадянсько-державна (національно-громадянська) ідентичність, [...] комбінація «етнічного та наднаціонального (цивілізаційного) начал») [4, с. 90-91], яку О. Малінова визначила як «макрополітичну ідентичність».

Разом з тим, протягом кількох останніх років як академічними інститутами та аналітичними центрами (Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова (Центр Разумкова), Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД), так і окремими дослідниками (Н. Пашина), робилися неодноразові спроби концептуалізації стратегій, визначення критеріїв, аспектів реалізації формування макрополітичної ідентичності в Україні. Сукупність наведених факторів визначає актуальність дослідження.

Метою даної статті є порівняльна характеристика та аналіз запропонованих теоретичних моделей і підходів до вибудовування, смислового наповнення та реалізації політики ідентичності в Україні.

Аналіз сутності, змісту, властивостей і необхідних характеристик політики ідентичності, оцінка впливу на її здійснення можливих акторів здійснювався дослідниками: В. Ачкасовим, Е. Балібаром, М. Бернштейн, Дж. Бредбері та Р. Ендрюсом, М. Кастельсом, Д. Летняковим, О. Маліновою, Г. Міненковим, Б. Парехом, С. Рокканом, І. Семененко, Л. Фадеевою. Питання практичної реалізації політики ідентичності в Україні розглядалися як в роботах вітчизняних: Т. Бевз, О. Зорич, М. Кармазіної, Н. Пашиної, М. Розумного, Н. Ротар, В. Яремчук, так і зарубіжних дослідників: Д. Березнякова та С. Козлова. Втім, порівняльний аналіз запропонованих програм і підходів залишався поза основною увагою більшості дослідників, що також обумовлює актуальність запропонованого в даній статті аналізу.

У політичній науці сформовано кілька підходів до визначення політики ідентичності, що відповідають процесу освоєння концепту і потребам опису практики суспільно-політичного життя. Характеризуючи стан концептуалізації поняття, І. Семененко в енциклопедичному виданні «Ідентичність: Особистість, суспільство, політика» вказує: «у сучасній політичній науці затверджується широке тлумачення політики ідентичності, що спирається на аналіз суб'єктів і практик, які формують ідентичності політичних спільнот. Воно пов'язується з діяльністю держави і її інститутів з підтримки загальних ціннісних підстав приналежності до політичної спільноти і загальних орієнтирів її розвитку, загальних уявлень про «нас» як націю, країну, царство, регіон, територію. Під політикою ідентичності в цьому контексті розуміється діяльність суб'єктів політичного процесу по формуванню і підтриманню національної (національно-державної), цивільної та інших форм макрополітичної ідентичності» [5, с. 647]. Близьким до такого тлумачення виявляється й вітчизняний енциклопедичний словник-довідник «Новітня політична лексика» що зазначає: «в посткомуністичних суспільствах політика ідентичності розглядається діяльністю суспільства й держави щодо конструювання загальнонаціональної макрорівневої ідентичності, їх міжнародної суб'єктності» [6, с. 291-

292]. Вирізняючи загальні сутнісні риси представлених тлумачень політики ідентичності, можна помітити, що вони націлені на позначення доволі широкого спектру політичних стратегій, що їх реалізують різні актори, серед яких перевага надається саме державним інститутам, для формування і просування макрополітичної ідентичності, яка має поєднати суспільство та скоординувати його задля виконання певних спільних завдань. Саме у такому розумінні автор буде розглядати політику ідентичності у межах даної розвідки.

У 2007 році Центр Разумкова запропонував для громадського обговорення «Концепцію формування загальнонаціональної ідентичності громадян України» [7]. Документ був результатом кількарічних досліджень процесу формування спільної ідентичності громадян України, що проводились співробітниками установи, враховував пропозиції, висловлені учасниками круглих столів, проведених Центром з цієї проблематики, тобто передбачав залучення до обговорення основних положень широкого кола експертів.

«Концепція» складалась з трьох розділів: «Роль і місце Концепції», «Головні напрями державної політики з формування загальнонаціональної ідентичності громадян України» та «Очікувані результати від розробки та реалізації Концепції». Серед головних напрямів державної політики автори вирізняли наступні: 1) створення правових засад формування загальнонаціональної ідентичності громадян України, 2) збагачення та забезпечення цілісності інформаційно-культурного простору, 3) забезпечення єдиного науково-освітнього простору, 4) виховання поваги до історії і культури України, символів та атрибутів держави, 5) розвиток культури толерантності українського суспільства, 6) стимулювання внутрішньої географічної мобільності громадян України, 7) розвиток місцевого самоврядування, підвищення його спроможності, розширення прав і повноважень, 8) ліквідацію диспропорцій у соціально-економічному становищі регіонів, зміцнення міжрегіональних економічних зв'язків [7, с. 29-31].

За десять років, у 2017 р., з огляду на те, що «Революція Гідності й агресія РФ проти України створили сприятливі умови для формування спільної загальнонаціональної ідентичності», Центр Разумкова повернувся до розгляду «Концепції», все ще у статусі «проєкту», обґрунтовуючи актуалізацію питання тим, що «в умовах російської агресії проти України, анексії та окупації частини її території, суспільна єдність має вирішальне значення для національної безпеки, обороноспроможності держави і її здатності закласти підвалини для успішного подальшого розвитку» [8, с. 89].

Основою нової версії проєкту «Концепції» стала версія 2007 року: було розширено розділи про роль і місце концепції та очікувані результати від її реалізації; з восьми до шести була зменшена кількість основних напрямів державної політики, змінено формулювання назв напрямів та певні аспекти їхнього наповнення, зокрема: «Розвиток культури толерантності українського суспільства» та «Стимулювання внутрішньої географічної мобільності громадян України» поєднано у «Розвиток міжкультурного діалогу та внутрішньої мобільності, формування культури толерантності українського суспільства», а «Розвиток місцевого самоврядування, підвищення його спроможності, розширення прав і повноважень» та «Ліквідація диспропорцій у соціально-економічному становищі регіонів, зміцнення міжрегіональних економічних зв'язків», зі значним скороченням пунктів про місцеве самоврядування, сформували напрям «Децентралізація, ліквідація диспропорцій у соціально-економічному становищі регіонів, зміцнення міжрегіональних економічних зв'язків»; окремі розділи було актуалізовано посиланнями на нові нормативно-правові акти, постали інститути та дорадчі органи.

Автори, в межах запропонованих концепцій, на позначення того типу ідентичності, який їхня імплементація повинна розвивати, послуговуються поняттям «загальнонаціональна ідентичність громадян України», втім, у представленні проведеного дослідження 2007 року, зазначаючи, що «терміни «спільна загальнонаціональна ідентичність», «загальнонаціональна ідентичність» та «спільна громадянська ідентичність» використовуються як синонімічні» [9, с. 3]. Домінантами, що фундують поняття «загальнонаціональна ідентичність» громадян України тут виступають «принцип визнання України як Батьківщини, її недоторканості і територіальної цілісності, повага до українського громадянства» та базових світоглядних, ціннісних підвалин, на яких заснована сучасна українська держава, що закріплені у Конституції [7, с. 28]. Як можна побачити, це поняття семантично тотожне поняттю макрополітична ідентичність.

Серед основних, пріоритетних завдань, що їх має вирішити формування загальнонаціональної ідентичності, «Концепція» визначає: створення передумов «стійкого демократичного розвитку країни, зміцнення національної єдності та гарантування... здатності держави і суспільства давати адекватні відповіді на внутрішні та зовнішні виклики», можливість стати «чинником створення в Україні громадянського суспільства» та «забезпечення прав і свобод громадян України усіх національностей» [8, с. 89].

Загальними принципами, на яких має будуватись політика ідентичності, виступають забезпечення розвитку української політичної нації (що тотожна спільноті, визначеній як «український народ» і позначає «громадян України всіх національностей»), надання переваг українській культурній традиції, розповсюджуючи її на усіх громадян країни, незалежно від їхніх етнічних характеристик [8, с. 89]. Гарантування збереження сталості культурного розвитку національних меншин має відбуватись в межах, визначених міжнародним та українським законодавством.

Головним актором вироблення й реалізації політики ідентичності, в межах запропонованих концепцій, безумовно, виступає держава. «Концепція» 2017 року, на відміну від попередньої версії, деталізує розподіл функцій. Забезпеченням «обговорення та вироблення пропозицій щодо основних напрямів і конкретних заходів з реалізації політики формування загальнонаціональної ідентичності» має опікуватись Рада з питань національної єдності, залучаючи до процесу представників «державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, наукових та експертних установ і організацій» [8, с. 91]. Тобто функція визначення засадничих положень та базових принципів політики ідентичності має належати голові держави, адже саме Президент, відповідно до п. 6 «Положення про Раду з питань національної єдності» є її очільником [10]. Координація роботи з формування політики ідентичності, має бути покладена на «Міжвідомчу координаційну комісію», яка має бути створена при Кабінеті Міністрів України, очолювану профільним Віце-прем'єр-міністром [8, с. 91]. Слід зазначити, що включивши до кола ініціаторів розробки політики ідентичності представників академічної спільноти, організацій громадянського суспільства, автори «Концепції» дослухались до думки експертів, 56% з яких визнали такий крок необхідним. Водночас, за тими ж результатами опитування, Президента ініціатором розробки бачать 54% опитаних, а Уряд лише 26% [11, с. 80]. Можна відмітити, що переважна частина функцій із запровадження політики ідентичності у «Концепції» віднесена до повноважень інститутів виконавчої гілки влади, голови держави, певних суспільних інститутів, адже ані Верховна Рада України в цілому, ані її комітети не представлені у якості суб'єктів формування та реалізації політики ідентичності.

Бачення способів вибудови символічної складової політики ідентичності, як одного з головних її аспектів, зазнало у версії 2017 року трансформації, обумовленої новими викликами: попередні положення доповнено завданнями «захисту від деструктивних зовнішніх впливів, спроб нав'язати чужий дискурс з питань мови, історії, культури... недопущення використання ЗМІ... як засобів маніпуляції свідомістю громадян... антиукраїнської пропаганди» [8, с. 91]. Більш розлогим та деталізованим став блок настанов щодо сприяння розвитку, підтримки та розповсюдження української мови, який представлений відповідними положеннями майже в кожному з шести напрямках. Новими є й пункти що наголошують на необхідності «реалізації державних інформаційних програм, спрямованих поширення серед громадян об'єктивної інформації стосовно ЄС та НАТО... стан виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС... співробітництва Україна-НАТО, здійснені практичні заходи та їх значення для України» [8, с. 92].

Положення, якими було доповнено частини «Формування єдиного науково-освітнього простору» та «Виховання поваги до історії і культури України, символів та атрибутів держави», відбивають загальну тенденцію перегляду документу: розширення та деталізацію напрямів, які мають створити спільний символічний простір, сформувати відчуття єдності, яке ґрунтується на загальному розумінні минулого й трактуванні історичних подій, продукуванні образу «нас» як нації.

Майже не зазнали змін, крім згаданого вище переформатування, розділи, що присвячені розвитку географічної мобільності та культури толерантності, положення щодо розвитку місцевого самоврядування трансформовано у пункт про необхідність «послідовної реалізації політики децентралізації та реформи місцевого самоврядування» [8, с. 94].

Результатами запровадження «Концепції» в життя, на думку авторів, має бути «формування загальнонаціональної ідентичності... становлення української політичної нації», побудова громадянського суспільства, яке на основі спільних цінностей та патріотичних ідеалів, згуртовано з демократичними державними інститутами, протистоїть «зовнішнім загрозам і викликам воєнного та невоєнного характеру», реалізовує «масштабні «національні проекти», дбає про розвиток української мови, культури, освіти, мистецтва, сприяє «інтеграції України у європейській та світовий культурний простір» [8, с. 94].

Отже, результатом багаторічної уваги фахівців Центру Разумкова до проблеми формування макрополітичної ідентичності в Україні стала розробка двох проектів (2007 та 2017 років), в яких була представлена спроба концептуалізації того, що має стати предметним наповненням політики ідентичності, які інституції мають бути залучені до її створення та запровадження, яких наслідків слід очікувати у разі імплементації. Безумовно позитивним аспектом проведеної роботи є проблематизація необхідності запровадження політики ідентичності (навіть, враховуючи той момент, що автори уникають використання цього поняття у самих текстах концепцій), представлення її як окремого напряму державної політики. На актуалізації «Концепції» позначились, вочевидь, як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори, адже поруч із необхідністю подолання наслідків збройної агресії проти України та відновлення її територіальної цілісності, з'явився значний акцент на необхідності розвитку української мови та традицій українського народу, у той час як положення щодо демократизації, розвитку громадянського суспільства лишилися у майже незмінному вигляді. Водночас, друга версія «Концепції», незважаючи на те, що десятилітній період, який віддаляє її від попередньої, був насичений подіями, які

кардинально відбивались на історичній долі країни, змінюючи суспільство, позначаючись на метаморфозах інституціонального дизайну державного правління, трансформуючи межі державного суверенітету, зазнала лише часткових змін, що уточнювали та(або) деталізували вже наявні положення, корегували виклад з огляду на нові затвержені нормативно-правові акти та фактичні історичні події. Лише побіжної уваги авторів удостоїлись питання необхідності визначення базових для формування публічного дискурсу нації понять, необхідність вибудови політики пам'яті та історичної політики, що мають бути тісно пов'язані із політикою ідентичності, почасти без відповідей лишилися питання того, що саме має стати змістовим наповненням політики ідентичності, завдяки яким механізмам вона має бути реалізована і як подолати можливі перешкоди на шляху її запровадження.

Концептуальні основи, завдання та функції політики ідентичності, як частини процесу модернізації України, були запропоновані фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень в рамках «експертного розгляду завдань і механізмів політичних реформ, актуальних для України» [12, с. 3] у 2011 році. Результати опрацювання теми представлені у низці публікацій [12; 13; 14].

Хоча автори не дають експліцитного визначення національної ідентичності, вони визначають, що саме функціонування інституційних механізмів, які «забезпечують її формування, збереження й трансформацію» має бути предметом політики ідентичності, як окремого різновиду політики держави [15, с. 8].

У питанні щодо того, хто саме й за допомогою яких механізмів має виробляти та втілювати у життя політику ідентичності в Україні, у тексті доповіді відсутня чітка відповідь. До суб'єктів включено широке коло акторів: органи державної влади, громадські об'єднання різного типу, окремі громадяни, що займаються професійною діяльністю у гуманітарній сфері. При цьому, зазначається, що вплив інститутів громадянського суспільства на процес вироблення політики ідентичності стає більшим у тих політиях, що наближаються до зразків ліберальної демократії [15, с. 9].

Один з ключових авторів запропонованої концепції, М. Розумний, пропонує розрізнити три етапи становлення політики ідентичності: формування (креативний тип), підтримання (стабілізуюча) та корекцію (відповідно, коригуючий тип) [13, с. 5-6], що потребують вирішення різних завдань. Втім, для актуалізованих цими типами механізмів реалізації не визначеними лишаються ані можливі актори, ані механізми, засоби їхньої зміни (переходу від одного стану до іншого).

Серед функцій політики ідентичності, автори вирізняють наступні: 1) забезпечення моральної та ціннісної консолідації суспільства, 2) колективне самовизначення, коли «група (нація) стає здатною до колективного мислення і колективної дії... життя кожного члена спільноти, таким чином набуває додаткового сенсу, оскільки такі інтереси та цілі стають певною мірою і його власними», 3) легітимація влади, через те, що «спільна ідентичність є проміжною (опосередковуючою) смисловою структурою у відносинах довіри між народом і владою», 4) міжнародна суб'єктність, яка формується через представлення нації як консолідованого суб'єкту в міжнародних відносинах, 5) іміджева та репутаційна підтримка, що позначаються через формування узагальненого образу представника спільноти на основі представлення про особливості національної історії, культури побуту тощо [15, с. 9-10].

Метою політики ідентичності визнається «комунікативна цілісність спільноти, її суб'єктність, спроможність формувати й відтворювати спільні уявлення, норми та

цінності, ухвалювати спільні рішення і досягати спільних цілей» [13, с. 7-8]. Однак, хто саме стоїть за тією спільнотою лишається не до кінця зрозумілим, адже визначення національної ідентичності у тексті доповіді не надається. Втім, і у тексті статті М. Розумного «Концептуальні засади політики ідентичності» [14], скоріше діагностується наявна проблемна ситуація, за якої загальноприйняте та(або) нормативне розуміння української ідентичності не приведене у відповідність до стану сучасної теоретизації цього питання у світовій практиці. Через надмірну політизацію без відповіді лишаються питання як щодо критеріїв визначення суб'єктів, що мають складати «український народ», «українську націю», так і того, чи є ознаки такого вирізнення змінюваними або усталеними. Варте уваги те, що й фахівці Центру Разумкова вказують на необхідність визначення змісту цих понять через офіційне тлумачення Конституційного Суду України [8, с. 91]. Основні сфери, «предметні поля», реалізації політики ідентичності, на думку фахівців НІСД, мають включати широкий спектр напрямів символічної політики, політики пам'яті, комеморативних практик та інших напрямів нормативного регулювання різних аспектів суспільного життя, зокрема: 1) представлення про основні атрибути та символи державності, 2) культурний ландшафт, 3) режим функціонування та статус мов, 4) академічна наука, 5) література і мистецтво, 6) система освітніх та виховних закладів, 7) бібліотечна, клубна та просвітницька діяльність, 8) музейна та архівна справа, туристична інфраструктура, 9) воєнна організація, 10) конфесійні відносини, 11) спорт, 12) діяльність мас-медіа [15, с. 11-13].

Можна відмітити, що у порівнянні з запропонованою Центром Разумкова «Концепцією», пропозиції щодо реалізації політики ідентичності в Україні, зроблені фахівцями НІСД, мають як недоліки, так і переваги. До перших можна віднести відсутність врахування досвіду проблематизації політики ідентичності в Україні, результатів експертної оцінки стану, перспектив її реалізації; загальну для предметної області в цілому, невизначеність щодо базових термінів і концепцій; недостатнє опрацювання аспекту можливих способів, шляхів впровадження політики. Серед переваг: порівняно більша структурованість викладу, спроба визначити засадничі, світоглядні принципи та підходи, що складають основу побудови політики ідентичності, увага до окреслення зв'язків з іншими напрямками державної політики, аспектами символічної політики тощо.

Значну увагу розгляду інструментального аспекту політики ідентичності в контексті актуальних проблем демократизації, що стоять перед Україною, приділила українська дослідниця Н. Пашина у своїй монографії, виданій у 2013 році [3]. Авторка окреслила коло проблем, що актуалізують дискурс політики ідентичності в Україні, серед яких: необхідність цивілізаційного вибору, бракуваня «ідентифікаційних орієнтирів і узгоджених суспільних цілей і цінностей», відсутність «змістовного ядра» у уявленнях українського громадянина [3, с. 273] про координати своєї ідентифікації. Така оцінка значною мірою збігається як з оцінками експертів, на які посилається Центр Разумкова [11, с. 77-80], так і з висновками М. Розумного [14, с. 24-25].

Окреслюючи коло суб'єктів політики ідентичності, дослідниця вказує на широке коло акторів, що здатні чинити вплив як на прийняття політичних рішень, так і на суспільну думку, серед таких: держава та державні інститути, політичні та громадські об'єднання, включаючи політичні партії, представники політичної еліти, лідери думок [3, с. 274]. Спираючись переважно на конструктивістські підходи, Н. Пашина виокремлює наступні завдання політики ідентичності: вирішення конфліктів ідентичностей на основі

суспільного консенсусу, «формування такої моделі ідентичності, яка би сприяла консолідації суспільства у вирішенні завдань його розвитку», сприяння легітимації політичної влади та державних інститутів [3, с. 274-277]. Виходячи з вищезазначеного, авторка пропонує визначати політику ідентичності як «систему заходів і дій суб'єктів політичного процесу, спрямовану на формування колективної ідентичності, на основі позиціонування певних цілей і цінностей, визначення сутності «Ми» і маркування «Іншого» [3, с. 280]. Говорячи про тип колективної ідентичності, яка має сформуватись в результаті проведення зазначених дій і заходів, Н. Пашина типологізує її як «державницьку» [3, с. 161], свідомо відходячи від замкненості на проблемах суто національних, наголошуючи на національно-державному і, водночас, плюралістичному, громадянському по-суті її характері, таким чином, підкреслюючи ті механізми, які мають бути покладені у основу політики формування такої ідентичності та цінності, закріпленню яких ця політика має сприяти.

Характеризуючи особливості представленого Н. Пашиною бачення стратегій розвитку політичної ідентичності, треба відзначити перш за все значну увагу, яку приділяє авторка включенню політики ідентичності в контекст проблем демократизації українського суспільства, питанням використання політики ідентичності для успіху демократичного транзиту країни. Авторка акцентує увагу на необхідності якомога широкого залучення інститутів громадянського суспільства у формування «порядку денного» та практичної реалізації політики ідентичності, запровадження її на принципах «визнання» та діалогу, що відповідає як потребам українського суспільства, так і провідним світовим тенденціям.

Зважаючи на вищевикладене, можна зробити певні висновки. Вироблення стратегії формування макрополітичної ідентичності є одним з важливих завдань для правлячих еліт у вирішенні якого, науковці, експертне середовище повинні відігравати важливу роль на усіх етапах: від концептуалізації до вдосконалення та подолання можливих перешкод імплементації. Нажаль, незважаючи на наявну практику запровадження окремих аспектів політики ідентичності в Україні, цілісної, узгодженої та такої, що відповідає прагненням та цінностям більшості українців політики, на державному рівні, досі не розроблено і не затверджено. У той же час, з огляду на нагальну необхідність таких кроків, що обумовлені вже на рівні гарантування національної безпеки та забезпечення існування та розвитку держави, протягом останніх одинадцяти років у фаховому, академічному середовищі були розроблені проекти запровадження політики ідентичності в Україні. Враховуючи їхній суто теоретичний статус та вже зазначену недеталізованість, особливо в практичних аспектах, їх варто розглядати не як виклад завершеної політики, готової до запровадження, а скоріше у якості стратегій, визначення загальних напрямів подальшого розвитку. Запропоновані проекти відрізнялись за певними ознаками: рівнем деталізації та опрацювання окремих аспектів і напрямів; акцентами, трактуванням тих чи інших сутнісних положень, що були обумовлені експертною думкою та світоглядом авторів; стилем викладу та представлення матеріалу тощо. Незважаючи на те, що жоден із запропонованих проектів не отримав практичного втілення і, вочевидь, належної уваги з боку державних інститутів профільного спрямування, вони потребують детального вивчення з метою подальшого вдосконалення, актуалізації та представлення задля імплементації у якості повноцінної державної програми із запровадження політики ідентичності в Україні.

Список використаної літератури

1. Березняков Д. В. Политика идентичности постсоветской Украины: Как «украинское» побеждало «советское» / Д. В. Березняков, С. В. Козлов // Символическая политика : сб. науч. тр. - Москва, 2017. - Вып. 5 : Политика идентичности. - С. 198-222 ; Bereznyakov D. V. Politika identichnosti postsovetskoj Ukrainy: Kak «ukrainskoe» pobezhдало «sovetskoe» / D. V. Bereznyakov, S. V. Kozlov // Simvolicheskaya politika : sb. nauch. tr. - Moskva, 2017. - Vyp. 5 : Politika identichnosti. - S. 198-222.
2. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві : кол. моногр. / Т. А. Бевз, О. О. Зорич, А. А. Зуйковська та ін. – Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. - 296 с. ; Politychni mekhanizmy formuvannia hromadianskoj identychnosti v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi : kol. monohr. / T. A. Bevz, O. O. Zorych, A. A. Zuikovska ta in. – Kyiv : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. - 296 s.
3. Пашина Н. П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства / Н. П. Пашина. – Луганськ : Ноулідж, 2013. – 415 с. ; Pashyna N. P. Formuvannia politychnoi identychnosti v umovakh demokratychnoi transformatsii ukrainskoho suspilstva / N. P. Pashyna. – Luhansk : Noulidzh, 2013. - 415 s.
4. Малинова О. Ю. Символическая политика и конструирование макрополитической идентичности в постсоветской России / О. Ю. Малинова // Полис. Политические исследования. - 2010. - № 2. - С. 90-105 ; Malinova O. Yu. Simvolicheskaya politika i konstruirovaniye makropoliticheskoy identychnosti v postsovetskoj Rossii / O. Yu. Malinova // Polis. Politicheskie issledovaniya. - 2010. - № 2. - S. 90-105.
5. Семенов И. С. Политика идентичности / И. С. Семенов // Идентичность: личность, общество, политика : энциклопедическое издание / отв. ред. И. С. Семенов. – Москва : Весь мир, 2017. - С. 647-655 ; Semenenko I. S. Politika identichnosti / I. S. Semenenko // Identichnost: lichnost, obshchestvo, politika : entsiklopedicheskoe izdanie / otv. red. I. S. Semenenko. – Moskva : Ves mir, 2017. - S. 647-655.
6. Новітня політична лексика (неологізми, okazionalizmy та інші новотвори) : енциклоп. словник-довідник / за заг. ред. Н. М. Хоми. – Львів : Новий Світ – 2000, 2015. - 492 с. ; Novitnia politychna leksyka (neolohizmy, okazionalizmy ta inshi novotvory) : entsyklop. slovnyk-dovidnyk / za zah. red. N. M. Khomy. – Lviv : Novyi Svit – 2000, 2015. - 492 s.
7. Концепція формування загальнонаціональної ідентичності громадян України // Національна безпека і оборона. - 2007. - № 9. - С. 28-31 ; Kontseptsiiia formuvannia zahalnonatsionalnoi identychnosti hromadian Ukrainy // Natsionalna bezpeka i oborona. - 2007. - № 9. - S. 28-31.
8. Концепція формування загальнонаціональної ідентичності громадян України (Проект) // Національна безпека і оборона. - 2017. - № 1-2. - С. 89-94 ; Kontseptsiiia formuvannia zahalnonatsionalnoi identychnosti hromadian Ukrainy (Proekt) // Natsionalna bezpeka i oborona. - 2017. - № 1-2. - S. 89-94
9. Ідентичність громадян України: стан і зміни // Національна безпека і оборона. - 2007. - № 9. – С. 3-10 ; Identychnist hromadian Ukrainy: stan i zminy // Natsionalna bezpeka i oborona. - 2007. - № 9. – S. 3-10
10. Про Раду з питань національної єдності : Указ Президента України № 697/2015 від 11 грудня 2015 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697/2015> ; Pro Radu z pytan natsionalnoi yednosti : Ukaz Prezydenta Ukrainy

№ 697/2015 від 11 грудня 2015 року [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697/2015>

11. Процес формування загальнонаціональної ідентичності громадян України: стан і чинники впливу // Національна безпека і оборона. - 2017. - № 1-2. – С. 77-80 ; Protses formuvannia zahalnonatsionalnoi identychnosti hromadian Ukrainy: stan i chynnyky vplyvu // Natsionalna bezpeka i oborona. - 2017. - № 1-2. – S. 77-80

12. Україна: політичні стратегії модернізації : зб. наук.-аналіт. доп. / за заг. ред. М.М. Розумного. – Київ : НІСД, 2011. - 328 с. ; Ukraina: politychni stratehii modernizatsii : zb. nauk.-analit. dop. / za zah. red. M. M. Rozumnoho. – Kyiv : NISD, 2011. - 328 s.

13. Розумний М. М. Політика ідентичності: основні завдання та механізми реалізації : наукова доповідь [Електронний ресурс] / М. М. Розумний. - Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/633> ; Rozumnyi M. M. Polityka identychnosti: osnovni zavdannia ta mekhanizmy realizatsii : naukova dopovid [Elektronnyi resurs] / M. M. Rozumnyi. - Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/articles/633>

14. Розумний М. М. Концептуальні засади політики ідентичності в Україні / М.М. Розумний // Стратегічні пріоритети. - 2011. - № 2. - С. 21-26 ; Rozumnyi M. M. Kontseptualni zasady polityky identychnosti v Ukraini / M. M. Rozumnyi // Stratehichni priorytety. - 2011. - № 2. - S. 21-26

15. Політика ідентичності в Україні: концептуальні підходи, основні завдання та механізми реалізації / М. М. Розумний, В. В. Андрусів, В. О. Бакальчук та ін. // Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за заг. ред. М. М. Розумного. – Київ : НІСД, 2011. - С. 7-41 ; Polityka identychnosti v Ukraini: kontseptualni pidkhody, osnovni zavdannia ta mekhanizmy realizatsii / M. M. Rozumnyi, V. V. Andrusiv, V. O. Bakalchuk ta in. // Ukraina: politychni stratehii modernizatsii : zb. naukovy-analitychnykh dop. / za zah. red. M. M. Rozumnoho. – Kyiv : NISD, 2011. - S. 7-41.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2019р.

O. Mendrin

CONCEPTUAL APPROACHES TO FORMATION AND IMPLEMENTATION OF IDENTITY POLITICS IN UKRAINE

The transformational processes that took place in Ukraine in the 1990s were largely characterized by cultural, ideological, value changes that are directly related to the development of the political process, the progress of democratic transit, and so on. Changing the social and political identity of Ukrainian citizens has become one of the essential components of this transformation. For a long time, the problem of implementing the policy of identity in Ukraine was beyond the bounds of authoritative discourse. At the same time, several projects on the implementation of the identity policy were proposed at the academic, expert level.

The article analyzes proposed in Ukrainian political theory models and approaches to defining the functions, tasks, and ways to implement identity politics, which could be considered as policy in this case. An attempt is made to compare the concepts of the implementation of such a policy offered by both academic institutions and think tanks as well as by individual researchers, and determine its place in the system of functions of the state and civil society institutions.

The author concludes that the proposed concepts are not completed and are ready for implementation and should be considered rather as outlines of strategies. At the same time, the proposed projects do not have a consensus on understanding the basic concepts and principles

on which the policy of identity should be based. Consequently, the proposed concepts should be updated and detailed in terms of their practical application as a full-fledged state program.

Keywords: *macropolitical identity, identity politics, identity policy, national identity, symbolical politics, construction of identity, state.*

УДК 316.2

З.С. Онішко

ВПЛИВ ІДЕЙ АМЕРИКАНСЬКИХ АНАРХО-ІНДИВІДУАЛІСТІВ НА РОЗВИТОК ЛІБЕРТАРІАНСТВА

В статті розглянуто ідеї американських анархо-індивідуалістів Генрі Торо, Джосайї Уоррена, Бенджаміна Такера та Лісандера Спунера, які заклали підвалини для розробки сучасної політичної течії лібертаріанства.

Ключові слова: *лібертаріанство, анархо-індивідуалізм, держава, індивідуальний суверенітет, природні права.*

Лібертаріанство (від лат. *libertas* - «свобода») – сукупність ідейно-політичних течій, які об'єднуються рядом спільних ознак. Лібертаріанці керуються наступними принципами:

Свободу індивіда у всіх її проявах, лібертаріанці вважають, найвищою цінністю. Кожна людина є самодостатнім індивідом, який може розпоряджатися своїм життям на власний розсуд. [3]

Лібертаріанці визнають раціонального індивіда основою вільного суспільства, єдиним носієм прав та свобод, який керуючись власним розумом сам здійснює вчинки, тобто раціональна дія його є в першу чергу, індивідуальною дією. Пріоритет раціонального індивіда перед групою, класом чи всім суспільством проявляється в т. зв. «принципі заборони на агресивне насильство» - забороні будь-яких насильницьких дій щодо кожної особистості без її згоди, навіть з боку державних органів. За словами лібертарія Мюррея Ротбарда, «... лише індивід існує, мислить, відчуває, приймає рішення й діє, а суспільство живим організмом не є, а являє собою лише велику кількість взаємодіючих індивідів» [4, с. 48].

Примат природніх прав та свобод індивіда, які не може відібрати чи звузити ані держава, ані суспільство. Тріада прав (на життя, свободу та приватну власність) є взаємозалежною, однак більшість лібертаріанців (Г.-Г. Хоппе, М. Ротбард) визначають право приватної власності першочерговим, з якого випливають інші права. Це пояснюється тим, що особистість, володіючи правом на саму себе, на своє тіло та результати своєї діяльності (т.зв. право самоприналежності), має можливість задовольняти й інші права. Однак лібертаріанство не варто плутати з вседозволеністю, оскільки лібертарії підкоряються спонтанно визначеними нормам поведінки в суспільстві, які так ми інакше виникають під час взаємодії двох або більше індивідів. [3] Такі правила забезпечуються або мінімальною державою (мінархізм) або законами вільного ринку (анархо-капіталізм)

Вільний ринок є основою лібертаріанського суспільства, оскільки забезпечення свобода не можливе без здатності особи задовольняти право власності на конкурентній

основі. Ринковий обмін найефективніше задовольняє прагнення кожного індивіда та дає змогу ефективніше та раціональніше організувати людську взаємодію не лише в економічній, а й у політичній сфері. На думку лібертаріїв, втручання держави в економічні процеси необхідно в ідеалі повністю виключити або принаймні звести до мінімуму, обмежившись лише наглядом.

Погляди лібертаріїв щодо ролі держави в суспільстві, різняться. Мінархісти (Л. фон Мізес, Р. Нозік, Ф. фон Хайек) визнавали за державою лише одну функцію – гарантування безпеки індивіда, шляхом забезпечення недоторканості його прав та свобод. Будь-яка діяльність держави, яка виходить за межі даної функції є незаконною та протиправною. Анархо-капіталісти (М. Ротбард, Р. Лонг, Г. – Г. Хоппе, С. Конкін) виступають за повну ліквідацію держави як втілення примусу та насилля, та заміну її незалежними приватними організаціями, які б перейняли на себе всі її функції. Такі агенства діяли б на основі добровільних внесків її членів, представляючи та захищаючи їхні інтереси. Держава, як агресивний монополіст, не здатна задовольняти прагнення індивідів до свободи та дотримання права власності.

Будь-яка форма колективізму (соціалізму) є антагоністом будь-якого індивідуалізму й призводить до поглинання всіх прав громадян державою. Представники Австрійської школи економіки, як Ф. фон Хайек та Л. фон Мізес, в своїх роботах обґрунтовували неефективність планової економіки, яка з часом призведе до розвалу суспільства, внаслідок становлення тоталітаризму.

Лібертаріанство є доволі новим явищем, однак його витоки можна віднайти в працях ряду представників політичної філософії і у минулих століттях. Зазвичай кожний з таких мислителів виділяв ряд певних ідей, які згодом лібертарії запозичили до своєї ідеології. Значний вплив на ідеологів лібертаріанства справили представники анархо-індивідуалістичної течії в США.

Анархо-індивідуалізм є складовою анархізму, який поряд із відкиданням будь-якого політичного, економічного авторитету, визнає кожному людину незалежним індивідом, який має можливість діяти на власний розсуд, не піддаючись примусу з боку зовнішніх сил. Американський анархо-індивідуалізм виник на початку XIX століття й представлений такими громадськими діячами, як Генрі Торо, Джосайя Уоррен, Бенджамін Такер та Лісандер Спунер. Погляди Анархо-індивідуалісти США базувалися на ідеях батьків-засновників США, ідеях Просвітництва, американській суспільно-політичній думці того часу. Деякі позиції анархо-індивідуалістів щодо індивідуального суверенітету, примату природних індивідуальних прав, визнання держави зняряддям насилля та експлуатації з подальшим заклик до її ліквідації, можливість замінити державу добровільними договірними організаціями, були перейняті в майбутньому лібертаріанцями, в першу чергу анархо-капіталістами (Мюрреєм Ротбардом та Девідом Фрідменом). Так Ротбард в своїх працях не раз відзначав Генрі Торо, Б. Такера та Л. Спунера як своїх натхненників [4].

Генрі Д. Торо (1817-1862) – американський громадський діяч, аболіціоніст та розробник ідей анархізму, в одній із своїх найвідоміших праць «Громадянський непослух» (1849), яку М. Ротбард назвав своїм «дороговказом», оскільки він вперше запропонував подолати суспільну кризу XIX століття. Найзначнішим для лібертаріїв є саме антиетатистські ідеї Торо та його прагнення звужити функції державних органів. Свій ідеал сам же Генрі Торо сформулював тезою : «Найкращий уряд той, який не керує взагалі» [6] й висловлював сподівання, що з часом людство втілить цю тезу на практиці. Він не відкидав уряд взагалі, однак прагнув до його кардинальних змін, які він називав покращенням.

Головним завданням уряду є «не заважати людям в стосунках один з одним»[6], й саме обмежуючись такою формулою він є найефективнішим.

Критику держави Торо можна пояснити його обстоюванням свободи особистості, яка є необхідною складовою всебічного розвитку індивіда, як джерела будь-якої влади. Він активно відстоював пріоритет індивіда перед державою, підкреслюючи, що «...доти не буде дійсно вільної та просвітленої держава, доки вона не признає за особистістю більш високу та незалежну силу, джерело її власної сили та влади»[6]. Ідеальна держава за Торо повинна поважати індивідуальність кожного її громадянина, незалежно від його суспільного статусу.

Воля ж більшості, на його думку, наділяє державу в особі її представників дозволом на управління суспільством, не тому, що вона є більш досконалим чи ефективним утворенням, а тому, що вона володіє фізичною силою в особі своїх же громадян, котрі служать в армії, поліції, пенітенціарній службі. Крім того, держава експлуатує й інтелектуальну частину населення (філософів, політичних та релігійних діячів), змушуючи їх «виробляти» такі ідеї та думки, які б легітимізували владу та виправдовували її діяльність. Однак, як зазначає Торо, більшість не може правити справедливо, оскільки не звикло критично оцінювати вимоги владних структур. Закон ніколи не зробив когось із людей більш достойним чи справедливим, а, навпаки, люди, слідуючи його положенням здійснювали злочини та акти насилля. Лише невелика кількість індивідів здатна, плекаючи ідеї справедливості, повстати проти держави, зазнаючи при цьому гонінь з її боку. Тому, зазначає Торо, людина повинна брати на себе відповідальність діяти лише на основі власного розуміння, що є правильним, а що ні, а не керуючись установленими урядом приписами.

Сучасний йому уряд в США Торо вважав ворожим суспільству, мотивуючи це тим, що він підтримує рабство й пропонував протидіяти такому уряду ненасильницькими методами, які він назвав «громадянським непослухом» (Civil Disobedience). Одним із шляхів такої неагресивної протидії Торо вважав несплату податків, які він сам відмовився платити, за що був навіть заарештований та відправлений до в'язниці. Така спроба підірвати систему оподаткування в майбутньому отримала підтримку в з боку анархо-капіталістів, які вважали податки ще одним виявом монополізму держави та виступали за повну їх ліквідацію. Слабким місцем теорії Г. Торо є те, що суспільство без податків є неефективним та неупорядкованим, оскільки, розуміючи природу раціонального індивіда, можна зазначити, що без державного оподаткування в суспільстві почнеться криза.

Ще одним із широко відомих американських анархо-індивідуалістів XIX століття був Джосая Уоррен (1798-1874) – музикант, винахідник, письменник, видавець першого анархістського журналу «Мирний революціонер». Його ідеї справили значний вплив на іншого анархо-індивідуаліста – Бенджаміна Такера, який в свою чергу був авторитетом для багатьох лібертаріїв. Уоррен відомий як автор концепції «індивідуального суверенітету», яку він обґрунтовував, роблячи спробу пояснити зв'язок індивідуального та колективного в суспільстві. Під таким «суверенітетом» Уоррен розумів автономність, окремішність, несхожість людей між собою, незалежність їх в стосунках із собі подібними. Такий індивід, наділений суверенітетом має право самостійно розпоряджатися власним життям та діяти на свій розсуд. «Відключення всіх інтересів й надання кожному можливості бути абсолютним деспотом або сувереном над своїми власними силами на власний розсуд – єдине рішення, яке заслуговує на увагу»[15, с. 67]. Думка Дж. Уоррена, з

приводу того, що кожний індивід є автономним щодо інших й може жити не вступаючи у взаємодію з іншими, не підтверджується суспільною практикою, оскільки особа не може жити у вакуумі та задовольняти власні потреби лише самотійно.

Кожна людина, на думку Уоррена, від природи наділена характерними особливостями, які «формують» її внутрішній світ й визначають реакції на зовнішні виклики й наділяють її притаманною лише їй індивідуальністю, яка є непорушною та невідчужуваною. Така індивідуальність породжує «абсолютний суверенітет людини», який і диктує рівень взаємодії «індивід-колектив(суспільство)». Невідчужуваність суверенітету порушується, на думку мислителя, спробою більшості на законодавчому рівні диктувати свою волю меншості, навіть якщо меншість – одна людина. Колектив не може нести відповідальність за рішення, які він приймає, щоб вирішити ту чи іншу проблему, оскільки відповідальність може бути лише індивідуальною, а тому й пріоритет повинен надаватися кожному окремії особі перед певною групою або усім суспільством.

Джоссаїя Уоррен критикував державу як насильницький інститут, який побудований на підкоренні волі одних людей іншим, що суперечить ідеї індивідуального суверенітету. Вона виникла з необхідності задовольнити потребу людей в безпеці та захисті, однак згодом почала подавляти волю своїх творців. Філософ стверджував, що будь-яка держава тримається на насиллі, війнах та грабежах, а тому ілюзією є впевненість населення в тому, що вона зможе гарантувати безпеку своїм громадянам. Саме розвиток людської індивідуальності призведе до ліквідації, з часом, примусової влади. Дж. Уоррен визнавав за людьми право на повстання та повалення деспотичної влади, яка нічим не краще звичайного злочинця, який посягає на життя чи майна іншого.

Запорукою протидії загарбницькій діяльності державних органів, на думку Дж. Уоррена, є обстоювання свободи як найвищої ідеї. «Свобода або суверенітет держави або нації повинні складатися із суверенітетів осіб, які складають державу або націю...ніколи не було процвітаючої нації, де кожна людина б знемагала»[8:123]. Єдиним обмеженням свободи прояву права на суверенітет є право на суверенітет іншої людини, а не воля колективу чи держави.

Таким чином, акцент на індивідуальності кожного, ролі свободи в житті кожного, примат індивідуального над колективним, відстоювання права особистості на невтручання в своє життя та діяльність, критика держави як агресора та деспота – всі ці ідеї знайшли чималий відгук в концепціях лібертарних авторів. Дж. Уоррен перший із всіх політичних мислителів в утвердив пріоритет індивіда над колективом чи державою, що по суті й стало згодом основою всього лібертаріанського руху.

Бенджамін Такер (Benjamin Tucker) (1854-1959) – громадський діяч, активний прихильник жіночих прав та віротерпимості. Найбільший його внесок в розробку ідей анархо-індивідуалізму було те, що він зміг об'єднати різноманітні анархічні ідеї в єдину анархо-індивідуалістичну течію і навіть зміг розробити її принципи. Анархістські ідеї Бенджаміна Такера містяться у статтях, опублікованих ним в журналі «Лібerty» («Liberty»), а також в компілятивній роботі «Замість книги: Написано людиною, занадто зайнятою, щоб писати книгу» (1893-1987 pp.), куди ввійшли найвідоміші його статті, присвячені політичним, економічним та соціальним питанням: «Державний соціалізм та анархізм», «Наші цілі», «Ставлення держави до особистості», «Свобода та власність» та інші. Бенджамін Такер був видавцем і редактором журналу з 1881 по 1908 рік.

Б. Такер приділяв увагу визначенню природи держави та її місця у взаємозв'язку із індивідом та суспільством. Мислитель вказував на те, що анархісти визначають сутність

держави через призму, по-перше, притаманної їй агресивності та прагнення до нападу на й, по-друге, крізь презумпцію верховної влади над певною територією задля пригнічення та закабалення своїх підданих. Такер зазначав, що функцію захисту громадян від поневолення із зовні, держава перейняла на себе з метою створення в населення ілюзії своєї позитивності та доцільності в суспільстві, тоді як насправді єдиною її метою є власне посилення та розширення можливостей для загарбання та поневолення не лише своїх громадян, а й жителів інших держав. Тому анархісти, й Такер зокрема, вважають, що «не захист є ознакою держави, а напад й посягання»[5]. Для Такера слова «напад», «захоплення» й «управління» є синонімами, а тому претензія держави на раціональне управління маскує собою звичайне прагнення до агресивної монополії. Б. Такер закликав перетворити державу із необхідного зла в зло не необхідне, а мету сучасного йому суспільства вбачав в боротьбі з державою, яка «...принижує чоловіка, проститує жінку, розбещує дитину...»[5], прагнучи накласти путі не лише на діяльність людини, а й на її думки та почуття.

Б. Такер вважав, що людство історично прийшло до розуміння того, що воно основним елементом, на якому повинні базуватися стосунки всіх членів суспільства є суспільний договір, або соціальний закон, який визначає індивідуальну свободу кожної особистості необхідною умовою гармонійного суспільного устрою та виключає будь-яке агресивне посягання на неї. Теорію суспільного договору, запропоновану Ж.-Ж. Руссо, Такер відкидає, оскільки цей «метафізичний документ» перетворює одну сторону на раба, чію індивідуальність інша сторона (держава) придушує [1]. Крім того, такий суспільний договір є обов'язковим для виконання лише сторонами, які його підписали, а оскільки їх вже немає в живих, то він взагалі є фікцією. Такер зазначав, що якби держава дійсно була добровільним об'єднанням, то вона б давала можливість громадянам вирішувати чи підкорятися її органам, чи вийти з її складу[13].

Такер визначає, що максимум індивідуальної свободи людини взаємо корелюється із максимумом індивідуальних свобод інших особистостей, без яких перетворюється в пустий звук. З цього слідує, що держава як втілення нападницьких та загарбницьких стремлінь є ворожою суспільству. А оскільки суспільство є важливим елементом індивідуального життя та розвитку, «... відносини держави до індивіда й індивіда до держави повинні ґрунтуватися на ворожнечі, яка припиниться лише із зникненням держави» [5, с. 56]. Функції держави як гаранта стабільності, безпеки та порядку в суспільстві Такер (як всі анархісти) пропонує передати, наприклад, охоронному союзу, який би ґрунтувався на добровільній згоді його членів, Такі союзи, перейнявши на себе повноваження державних органів матимуть можливість слідкувати за порядком в суспільстві та протидіяти деструктивній поведінці окремих осіб. Саме така стратегія паралельних інститутів показала, яким чином суспільство може вирішити проблему невиконання державою своїх функцій [12, с. 121]. Як ми бачимо, з часом таку альтернативу державі, перейняли та розширили анархо-капіталісти.

Б. Такер, вслід за анархістами, зазначав, що індивіди здатні самостійно укласти договори, які відповідають їхнім інтересам. Ці договори можуть стосуватися навіть таких аморальних видів людської діяльності, як лихварство, проституція чи продажу спиртних напоїв тощо. Держава як сторона договору є ненадійною, оскільки може в будь-який час відмовитися від своїх обов'язків й порушувати права іншої сторони. Замість держави, на думку Торо, повинна прийти нова система взаємовідносин, основою якої є кооперація громадян задля загального благополуччя [1]. Головним методом протидії державним

зазіханням Такер вважав пасивний спротив, який полягає, в першу чергу, в невиплаті податків та цілеспрямованому ігноруванні різних закликів та пропозиції держави щодо вирішення різних питань. Якщо активне збройне протистояння держава здатна придушити силою, то «мовчазний» спротив всього населення приведе її до краху.

Крім того, Такер у статті «Державний соціалізм та анархізм» робив спробу порівняти державний соціалізм із соціалізмом анархістського типу. Якщо перший тип соціалізму (теоретиком якого був К. Маркс) він критикував за всеохоплююче втручання держави в економіку та повний контроль за виробництвом, то другий тип він вважав відповідним ідеям індивідуальної свободи. Ліквідація держави, на думку Дж. Уоррена, приведе до розвитку анархічного соціалізму, який базується на свободі конкуренції в будь-якій сфері людської діяльності. Обмеження конкуренції рядом монополій: грошовою, земельною, тарифною (податковою) та патентною веде до спотворення державою начал вільної економічної діяльності, яка бере за основу право індивідуального суверенітету, ідею якого Такер запозичив в Дж. Уоррена.

Близький йому тип соціалізму Такер називав, слідом за журналістом та істориком Ернестом Лезінгом, - лібертарним, науковим, творчим, таким, який дає можливість всім бути рівними, самодостатніми, щасливими на власний розсуд в бездержавному безкласовому суспільстві через соціальний прогрес та мирну спільну діяльність[5]. Такер пропонував змінити ринок на основі власного розуміння економічної справедливості, а саме: брати за товар ціну, яка відповідає собівартості товару та праці, затраченої на його виробництво й нічого понад це. Така економічна діяльність не призведе до збагачення одних й зубожіння інших членів суспільства. Однак на відміну від лібертаріанців, які захищають саме капіталізм, який виступає за приватну власність, як основу ефективної економіки, Такер та інші анархісти відстоював соціалізм, який базується на свободі від експлуатації капіталістів та правильному, з їх точки зору, розумінні права власності. Така відмінність у розумінні співвідношення вільного ринку й капіталізму, за словами лібертаріанця М.Ротбарда, завадило йому назватися індивідуальним анархістом [7].

Таким чином, в концепції Б. Такера поєднуються два начала: соціалістичне та лібертаріанське. Лібертаріанець Р. Лонг, зазначав, що між Б. Такером й такими лібертаріями як Г.-Г. Хоппе чи Девід Фрідмен є більше спільного, аніж відмінного й відносить мислителя до лібертарної традиції суспільно-політичної думки[8]. Його думку підтримує інша послідовниця лібертаріанства Венді МакЕлрой, яка зазначала, що антикапіталізм індивідуального анархізму не є вагомим бар'єром у його позиції щодо до сучасного лібертаріанства, оскільки «Індивідуальні анархісти віддали пріоритет вільному ринку й праву на контракт – саме це зробило їх лібертаріанцями, а не соціалістами» [12, с. 120]. Отже, зважаючи на його своєрідне використання терміну «соціалізм», ентузіазм Такера щодо суверенітету особистості, неприборканої конкуренції на вільному ринку і приватної власності (навіть якщо він обмежив її) робить його важливим попередником сучасного лібертаріанства. Велика частина словникового запасу, використаного лібертаріанцями для пояснення філософії свободи, простежується безпосередньо у Такера [7].

Ще одним представником індивідуального анархізму, який сприяв становленню та розвитку лібертаріанства, був Лісандер Спунер (*Lysander Spooner*) (1808-1887 pp). – відомий американський філософ, теоретик права та аболіціоніст. Його найвідомішими працями були «Суд присяжних» (1852), «Неконституційність рабства» (1860), «Не зрада»

(1870), «Природне право» (1882) та інші. Праця «Не зрада», була написана після перемоги Північних Штатів в Громадянській війні в США.

Будучи правознавцем, Спунер приділяв значну увагу ідеї природного права, яку він охарактеризував як «науку про справедливість», тобто «... науку про всі права людини, про всі права особи на індивідуальність й власність, ...на життя, свободу й прагнення до щастя» [14; 31]. Будь-який закон, на його думку, будь-яка Конституція, повинні ґрунтуватися на принципі першорядності природних прав індивіда як прояву природної справедливості, інакше вони повинні бути визнанні нелегітимними та протиправними. Анархіст вважав, що ці права є природженими й невідчужуваними, не залежать від статі, кольору шкіри та віросповідання. Зважаючи на таке трактування природних прав, Спунер критикував політику Реконструкції Півдня, зазначаючи, що раби повинні мати такі ж права, як і ті, хто їх звільнив. Конституція США теж, на думку Спунера, вступає в протиріччя із природним законом, (в першу чергу це стосувалося того, що в ній взагалі не згадувався інститут рабства), а тому система державної влади в Америці є нелегітимною, внаслідок чого дотримання її положень є не обов'язковим.

Л. Спунер вважав, що державна влада повинна базуватися на одностайній згоді усіх членів суспільства, а Конституція не дає вказівок, що така згода була отримана від усього народу. Розуміючи, що навіть за демократії згоди всіх досягти неможливо, Спунер критикував її як інструмент, який, яка пригнічує волю меншості. Якщо держава прагне насиллям забезпечити згоду всіх громадян, то позбавляється морального права вимагати від громадян служити собі. Спунер вважав, що держава й природний закон є несуміними поняттями, а тому індивід може ігнорувати вимоги держави [13].

Крім того, Спунер відзначав, що в Конституції взагалі немає твердження, що повинна правити більшість, оскільки Конституцію уклали та підтримували в той час менша частина американського суспільства, а тому спроба підкорити волю меншості волі більшості нівелює законність основного документу держави. Анархо-індивідуаліст вважав, що Конституція має юридичну силу лише по відношенню до людей, котрі її підписували, а не щодо всього населення. Конституція є договором, й як будь-який договір він може бути розірваний в односторонньому порядку (з боку незгодного індивіда), а тому заставляти громадян примусово виконувати її положення є неприпустимим актом насилля, якому індивід має право протистояти [13].

Л. Спунер вважав, що загальна згода народу, яка робить уряд легітимним, не завжди базується на таких видах діяльності, як участь в голосуванні, сплата податків, оскільки кожний індивід має власне бачення того, яким чином висловити свою згоду на правління того чи іншого уряду. Отже, як стверджував мислитель, загальноприйнята практика вважати всіх, хто не погоджується з ідеалами США або політикою американського уряду зрадниками є недопустимою та вступає в протиріччя із законом справедливості. Він зазначав, що такого індивіда можна назвати ворогом держави, але в жодному разі не відступником чи ренегатом. Держава, створена на добровільній згоді всіх членів, стає подібною до суду присяжних, які не можуть не прийняти одностайного рішення з приводу будь-якого питання. Сам суд присяжних Спунер вважав bastionом захисту індивідуальної свободи від зазіхань влади та арбітром в суперечках між суспільством та державою.

Таким чином, значна увага, яку Лісандер Спунер приділяв важливості усвідомлення необхідності дотримання природних прав, без якої законність влади є сумнівною вплинули на лібертаріанців, які були апологетами природних прав.

Отже, дослідивши суспільно-політичні ідеї американських анархо-індивідуалістів XIX століття, таких як Генрі Торо, Джосайя Уоррен, Бенджамін Такер, Лісандер Спунер, можна дійти до висновку, що вони здійснили значний вплив на становлення та розвиток лібертаріанства. Як зазначала Венді МакЕлрой, «справжній успіх анархо-індивідуалізму пов'язаний із лібертаріанським рухом, для якого він був історичним та теоретичним фундаментом» [11, с. 302].

Список використаної літератури

1. Белькович Р. Ю. Бенджамин Такер о сущности государства / Р. Ю. Белькович // Политика и общество. – 2010. – №1(61). – С. 71-75 ; Belkovich R. Yu. Bendzhamin Taker o sushchnosti gosudarstva / R. Yu. Belkovich // Politika i obshchestvo. – 2010. – №1(61). – S. 71-75.
2. Белькович Р. Ю. Палеоконсерватизм как феномен политической мысли США / Р.Ю. Белькович // Диалог со временем. – 2013. – № 44. – С. 152-164 ; Belkovich R. Yu. Paleokonservativizm kak fenomen politicheskoy mysli SShA / R. Yu. Belkovich // Dialog so vremenem. – 2013. – № 44. – S. 152-164.
3. Боуз Д. Либертарианство: История, принципы, политика / Д. Боуз. – Челябинск : Cato Institute : Социум, 2004. – 392 с. ; Bouz D. Libertarianstvo: Istoriya, printsipy, politika / D. Bouz. – Chelyabinsk : Cato Institute : Sotsium, 2004. – 392 s.
4. Ротбард М. К новой свободе. Либертарианский манифест / М. К. Ротбард. – Москва : Новое издательство, 2009. – 398 с. ; Rotbard M. K novoy svobode. Libertarianskiy manifest / M. K. Rotbard. – Moskva : Novoe izdatelstvo, 2009. – 398 s..
5. Такер Б. Вместо книги: Написано человеком, слишком занятым, чтобы писать книгу / Б. Такер. - Москва : Тип. А. П. Поплавского, 1908. – 323 с. ; Taker B. Vmestoknigi: Napisanochelovekom, slishkomzanyatym, chtobypisatknigu / B. Taker. - Moskva : Tip. A.P. Poplavskogo, 1908. – 323 s.
6. Торо Г. О гражданском неповиновении [Электронный ресурс] / Г. Торо // InLiberty. – Режим доступа : <http://old.inliberty.ru/library/101-o-grazhdanskom-nepovinoventii> ; Toro G. O grazhdanskom nepovinoventii [Elektronnyy resurs] / G. Toro // InLiberty. – Rezhim dostupa : <http://old.inliberty.ru/library/101-o-grazhdanskom-nepovinoventii>
7. D'Amato D. S. Anarchism and Libertarianism: Two Sides of the Same Coin [Electronic resource] / D. S. D'Amato // Libertarianism.org. – Mode of access : <https://www.libertarianism.org/columns/anarchism-libertarianism-two-sides-same-coin>
8. Long R. Against Anarchist Apartheid [Electronic resource] / R. Long // Austro-Athenian Empire. – Mode of access : <https://aaeblog.com/2007/04/01/against-anarchist-apartheid/>
9. Martin J. J. Man against the state: The Expositors of Individualist Anarchism in America, 1827-1908 / J. J. Martin. - Colorado Springs, 1970. – 315 p.
10. McElroy W. Benjamin Tucker, Liberty, and Individualist Anarchism / W. McElroy // The Independent Review. – 1998. – Vol. 2, № 3. – P. 421-434.
11. McElroy W. The culture of Individualist Anarchism in late nineteenth-century America / W. McElroy // The Journal of Libertarian Studies. – 1981. - Vol. 5, № 3. – P. 291-304.
12. McElroy W. The schism between individualist and communist anarchism in the nineteenth century / W. McElroy // Journal of Libertarian Studies. – 2000. - Vol. 15, № 1. - P. 97-123.
13. Osterfeld D. Freedom, society and the state: an Investigation into the Possibility of Society without Government / D. Osterfeld. - San Francisco : Cobden Press, 1986. – 397 p.

14. Spooner L. No Treason: The Constitution of No Authority / L.Spooner. - Montana: Kessinger Publishing, 2004. - 48p.

15. Warren J. Equitable Commerce a new development of principles for the harmonious adjustment and regulation of the pecuniary, intellectual and moral intercourse of mankind, proposed as elements of new society / Warren Josiah. – New York, 2010. – 118 p.

Стаття надійшла до редакції: 04.03.2019 р.

Z.Onipko

INFLUENCE OF THE IDEAS OF AMERICAN INDIVIDUALIST ANARCHISM ON THE DEVELOPMENT OF THE LIBERTARIANISM

The article is devoted to the influence of the American Individualist anarchism (XIX century) on the formation and development of the libertarianism. The concept of anarchists: Henry Toro, Josiah Warren, Benjamin Tucker and Lysander Spooner, which later became the theoretical basis for libertarianism, were explored. Individualist anarchism is a component of anarchism, which, along with the rejection of any political and economic authority, recognizes every person as an independent individual who has the ability to act independently without coercion by external forces.

This article focuses on the study of the views of individualist anarchist, on the concept and essence of the state, its role in society, the ratio of personality and society as a whole, a peculiar view of the Natural law and individual freedom etc.

Libertarianism is a political philosophy that views respect for individual choice and individual liberty as the foundation of the ideal society, and therefore seeks to minimize or abolish the coercive actions of the states that is the entity that is generally identified as the most powerful coercive force in society. In this article are determined the basic features of libertarianism as a set of ideological and political currents. Libertarianism formed and spread only in the twentieth century, although its origins are followed in the works of scientists of previous centuries. One of these theoretical foundations of libertarianism was the Individualist anarchism current in the United States. Its representatives enriched the libertarian current with the notion of "individual sovereignty", a peculiar understanding of the natural individual right, the definition of the state as an illegitimate aggressor and antagonist of the individual. The research of the ideas of Individualist anarchism is relevant for a better understanding of libertarian principles.

Keywords: *libertarianism, individualist anarchism, state, sovereignty of the individual, natural law.*

УДК 329.055.1(450)

М.А. Свєтлакова

АНТИСИСТЕМНІ ПАРТІЇ ЯК РЕАЛЬНА ЗАГРОЗА УСТАЛЕНИМ ПАРТІЙНИМ КОНСТРУКЦІЯМ ІТАЛІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті проаналізовано виникнення поняття «партія» та «антисистемна партія». Досліджено програмні засади італійських партій антисистемного спрямування. Розглянуто зміни партійного ландшафту в Італійській Республіці з урахуванням нагальних європейських проблем сьогодення. Зроблено висновок про зближення партійного антисистемного мейнстріму на теренах Європи.

Ключові слова: партія, партійна система, антисистемна партія, політична трансформація, євроскептицизм, популізм, Європа.

На початку ХХІ ст. перед Європейським Союзом, зокрема перед країнами-членами, постав ряд складних та невирішених проблем. Одним із важливих проявів політичних змін, що відбулися в окремих країнах Заходу, стала еволюція партійних систем. У зв'язку з активними процесами глобалізації та тими нагальними проблемами з якими зіткнулася Європа, можна дійти твердження, що наразі відбувається деградація європейської партійної системи.

В останній час, у роки кризи (економічна, міграційна, політична тощо) відбулося скорочення чисельності політичних партій та простежується втрата впливу партій на різні організації місцевого характеру, а головне на електорат. Окремою проблемою стала відміна державного фінансування партій, у зв'язку з чим, стали частішими корупційні скандали. Ще однією характерною ознакою змін, що відбулися в усталених політичних конструкціях, став чітко виражений збій партійних координат. Доказом цього є класичний розподіл на правих, лівих та центристів. Втім, в реальності це залишилося, головним чином, лише в ідейно-програмному забезпеченні діяльності партії. При цьому, все менше став висвітлюватися реальний політичний курс головних суб'єктів партійного простору.

Власне, цей характер і розмежовує провідні політичні сили сучасної Європи за двома напрямками. По-перше, це партії, що в своїй діяльності проголошують знайти вихід з кризової ситуації будь-яким шляхом та водночас вдосконалити систему інтеграційних та глобалізаційних відносин. Зокрема, такі партії отримали в науковому колі назву просистемні партії (консерватори, ліберали тощо). По-друге, є інший партійний табір в якому більш явно виражені ідейно-політичні критерії. Тут є і радикал-соціалісти, які не вдоволені нинішнім устроєм соціальної (сучасної) держави; і радикал-націоналісти, які виступають проти імміграційного компонента в сучасному європейському житті; і сепаратисти, які різко критикують регіональну політику ЄС. Всі ці теми активно підтримують партії, які отримали визначення у науковій спільноті як антисистемні.

Виникнення поняття «антисистемна партія» можна спостерігати ще у 50-ті рр. ХХ ст. Зокрема, широке визначення надав М. Дюверже, під партією вчений визначав організації, які прагнуть до захоплення влади та спираються при цьому на підтримку широкого кола населення [3]. Окрему позицію посідає Дж. Сарторі, який у 1976 р. ввів у науковий обіг поняття «антистемна партія». Під даним поняттям дослідник визначив угруповання, які

несуть реальну загрозу легітимному політичному режиму, не визнають діючою політичної системи та прагнуть до радикальних змін [7]. Таким чином, більш широке визначення, як зазначав Дж. Сарторі включає в себе поняття партії до якого можна віднести як «системні», так і «антисистемні» угруповання.

«Партії – це особливий політичний інститут суспільства, який спирається на підтримку громадян з метою заміщення урядових посад своїми визнаними представниками», - зазначав авторитетний учений К.Джанда [2]. Французький політолог Р. Шварценберг трактував поняття «партія» як добровільне некомерційне суспільне об'єднання, яке за ідейними міркуваннями та політичними принципами, прагне досягнення своїх політичних цілей [5]. Російський науковець М. Я. Острогорський зазначає, що партія являє собою складний механізм, призначений задля трансформації розпорошеної політичної енергії виборів в організовану парламентську діяльність. За визначенням М.Я. Острогорського, партія – це діюча політична машина, особливий тип організації, який розвивається за особливими законами [4]. Саме через них, політичні партії перетворюються в самодостатні механізми, для яких і демократія, і держава є тільки засобами втілення їх дій у життя. Оскільки партії частіше за все функціонують у державах з демократичними режимами, то дослідник зазначив, що демократія – найгірший спосіб правління, хоча інші ще гірші [4]. Учений підтверджував це тим, що демократія проявляється в постійному зіткненні протилежних інтересів, соціальних верств населення, партій. Таким чином, думки М. Острогорського змушують замислитися над деякими спадковими вадами демократії.

Зростання антисистемних настроїв у суспільно-політичному розвитку європейського континенту стає на сьогодні одним із найважливіших напрямків політичних трансформацій. Це проявляється як в структурних, так і в якісних змінах політичної арени Європи. Наприклад, у США, де структура політичного процесу і на теперішній час характеризується домінуванням двох провідних партій, можна говорити лише о глибоких якісних змінах у політичному житті. В свою чергу, досить різноманітний характер мають політичні трансформації в країнах Європи, і насамперед, це пов'язано зі зміцненням позицій саме антисистемних партій.

Поява партій нового формату, зокрема, антисистемного, стало реакцією на розвиток процесу глобалізації. Такі партії досить упевнено стоять на позиціях націоналізму, правого популізму та євроскептицизму. Активізація партій антисистемного характеру виникла в результаті кризи західних демократій та традиційних партій. В умовах, де провідні традиційні партії загалом підтримують глобалізацію, невдоволення цим фактом, знаходить свою відповідь в успіхах партій нового формату, зокрема, їх активній підтримці електоратом.

Створені в останні роки або раніше перебуваючи в статусі маргіналів, антисистемні партії успішно домагаються визнання та довіри населення, що підтверджується успішними результатами на виборах, що пройшли протягом 2010-2018 рр. Ключовим аспектом політичної діяльності даних політичних угруповань, є альтернатива програмним засадам традиційних партій, які тривалий час домінують у західних суспільствах.

Поява та успіх антисистемних партій визначається комплексом проблем як в економічній, так і в політичній сфері. Серед них виокремимо наступні:

- неефективна бюджетна та фінансова підтримка політика ЄС;
- посилення євроскептичних настроїв серед громадян держав-членів ЄС;
- значне зростання корупції;

- посилення протесту на Заході проти традиційних партій, у зв'язку з їх неспроможністю ефективно вирішувати нагальні суспільні проблеми;
- політична апатія виборців.

Як показує практика, останнім часом у житті багатьох європейських держав активізувалася тенденція до політичних рухів лідерського типу з активним використанням популістських програм. Харизматичний лідер ставав головним акцентом передвиборчої програми, на якого і орієнтується суспільство.

На думку експертів, причиною активності поширення популістських рухів в Європі, став політичний глухий кут та світова економічна криза 2008 р., що зумовило до оновлення партійної системи не тільки в Італії, а в інших європейських країнах так само. На політичну арену виходять партії так званої третьої сили, які проголошують крах традиційної партійної системи та відхід від старих політиків [1]. Сподіваючись на покращення рівня добробуту країни, громадяни, які вбачали в таких політичних об'єднаннях надію на зміни, віддавали саме їм свої голоси.

Особливо сприятливим періодом для активізації популістських рухів виступає виборча кампанія. Розуміючи всю складність ситуації, яка проходила в умовах політичних перегонів, прихильники популістів знали, що успіх виборчої кампанії значною мірою залежить від самого політичного лідера, тому перш за все потрібно бути добре ознайомленим з вимогами та політичними настроями електорату. Основним документом, який потребував особливої уваги, була передвиборча програма, яку популісти зробили досить зрозумілою та доступною для більшості населення, а також за допомогою використання активних гасел змусити суспільство повірити в свої плани. На думку політичного лідера, ці елементи могли б забезпечити високий відсоток явки на виборчі дільниці, а також підвищити політичну активність громадян.

Одна з антисистемних партій, яка навела галасу на політичній європейській платформі став італійський «Рух п'яти зірок». Нове політичне об'єднання, створене у 2009 р. під назвою «Рух п'яти зірок» («Movimento 5 Stelle»), для якого характерні саме популізм, елементи євроскептицизму та підтримка нової демократії, виходить на політичну арену та відразу викликає інтерес у громадян Італії. Політична партія була заснована не досвідченим політиком, а простим блогером Дж. Грілло, який не мав жодного політичного досвіду. Втім, основною темою своєї передвиборчої кампанії він зробив відмову від старих корумпованих політиків та відхід від традиційних політичних таборів Італійської Республіки (правих та лівих) [11].

Ця активно зростаюча сила ставила країну, з одного боку, у зону ризику та небезпеки, з іншого – надавала нові перспективи політичного бачення Італії. Історично так склалося, що наштовхнувшись на необхідність вирішення проблем та невпевненість у своїх силах, багато рухів, які не були активними, зникали, наприклад, подібне вже було в Італійській Республіці (ідеологія популізму в Італійській Республіці була заснована ще у 1990 рр., коли лідер «Північної Ліги» У. Боссі виступив за відокремлення Півночі від Півдня) [10]. Однак, існували і випадки, коли такі рухи не тільки закріплювали свої позиції на політичному ландшафті, а навіть ставали більшістю в країні. Загалом сьогодні європейська політична сцена може бути визначеною різними формами популізму, які надалі будуть об'єднуватися в різні інстанції, що в перспективі стане не дуже втішним для Євросоюзу в цілому [6].

Передвиборча програма «Руху п'яти зірок» являла собою досить вагомий документ, у якому здебільшого всі пункти були спрямовані на ізоляцію від Євросоюзу. По-перше,

популісти були впевнені, що всі економічні проблеми країни виходили з Євросоюзу, тому вони наполягали на поверненні до національної валюти (ліри), але не брали до уваги той факт, що повноцінна система життєзабезпечення країни потребує не євро, а опору на саму економіку Європи [9]. Цікавим моментом є те, що у зв'язку із ситуацією яка склалася на політичній ниві, щодо Європейського Союзу, 58% виборців справді вважали, що євро є реальною причиною економічних та соціальних проблем у країні, тоді як 27% вважали, якщо країна вийде із зони євро та повернеться до ліри, то Італія стане сильнішою [11].

Як зазначалося вище, популізм зародився ще задовго до створення «Руху п'яти зірок». Початок 1990-х рр. характеризувався не тільки створенням партій, які вбачали основні цінності в ідеях, закладених Європейським Союзом, а й інших великих регіональних партій, які мали протилежну думку стосовно цих ідей. Криза інституту держави існувала давно, і саме вона дала змогу вийти назовні всім слабким місцям італійського суспільства. Спочатку це стало проявлятися в процесах дезінтеграції, за якими йшло зростання регіональних рухів. Одним з них – так званий рух лігізму, який знайшов своє відображення в партії «Ліга Півночі». Втім, офіційне оголошення про створення «Ліги Півночі» відбулося ще задовго до початку періоду Другої Республіки, а саме в грудні 1989 р., у результаті об'єднання перших регіональних організацій Ліги Венето та Ломбардської Ліги. Головною метою «Ліги Півночі» було втілення ідеї створення Паданії – окремого регіону, який поєднував би П'ємонт, Ломбардію та інші північні області Італії, на яких були поширені північноіталійські мови. Такі політичні настрої партії можна віднести до нового періоду політичної історії Італії, де саме і проявився характер євроскептицизму [10].

Від самого початку заснування партії її очолював видатний італійський політичний діяч У. Боссі. Історично склалося так, що Італія була державою, де існувала сильна націоналістична напруженість, тому, використовуючи антипівденні гасла, а також звинувачуючи великі партії Італії в корумпованості, «Ліга Півночі» швидко стала популярною партією серед італійського суспільства. Відзначимо, що така успішність була вигідною для С. Берлусконі, до правоцентристської коаліції якого «Ліга Півночі» згодом увійшла. У свою чергу, партія є головним критиком ЄС з націоналістичних та консервативних позицій, вона не раз піддавала жорсткій критиці структуру єдиної Європи. Одним із головних завдань Ліги було реформування інституціонального устрою країни та його федералізація, а зовнішньополітичні проблеми країни були далеко не на першому місці. Перш за все представники партії наполягали на прийнятті закону про фіскальний федералізм, а також посиленні заходів щодо нелегальних іммігрантів [11]. Визначаючи повну залежність «Ліги Півночі» від євроскептицизму, наголосимо, що дослідники проаналізували еволюцію поглядів Ліги на європейську інтеграцію впродовж 1990 рр., обґрунтувавши, що причини різкого переходу від «європозитивізму» до «євроскептицизму» слід шукати у внутрішньополітичних процесах країни [11].

Основоположним документом партії, у якому були викладені всі норми та права партії є Статут. У ньому йшлося, що об'єднання є федеральним та складається з усіх регіонів країни. За рішенням міжнародної ради, рух може приєднуватися до міжнародних організацій, які теж мали ідею досягнення незалежності окремих народів. До руху можуть приєднуватися всі громадяни, які зобов'язуються дотримуватися всіх правил згідно із Статутом, а також сприяти гендерній рівності в керівних органах [10]. Незважаючи на скептичне ставлення до Євросоюзу, «Ліга Півночі» викладала свої основні ідеї та положення, безпосередньо спираючись на те, що Італія перебувала в Єврозоні. Одним з

основних положень було те, що «Ліга Півночі» ніколи не висувала ідею бути проти самої Європи, вона перш за все направляла свої сили на потреби суспільства. З появою світової кризи було дуже важливо те, щоб партія, як політична сила, стала близькою до свого електорату та задовольняла його потреби. Єдність є провідною силою Європейського Союзу, і саме з її допомогою можна зміцнити дух загальноєвропейського інтересу, – саме так вважали в партії, окремо висувуючи ідею створення «нової Європи» з автономією територій. Загалом «Ліга Півночі» твердо вірить у демократію та бачить безпосередню участь суспільства у створенні тієї державної політики, в якій вони хотіли б жити [7].

За своєю структурою «Ліга Півночі» складалася з офіційних органів. Головним органом був Національний конгрес, представницький орган всіх членів національних секцій Ліги, який мав право вносити зміни до Конституції. Він встановлював політику та програму руху, розглядав діяльність, яку використовують національні секції. Іншими складовими виступали: федеральна рада; лідер організації; федеральний секретаріат; федеральний законодавчий орган; молодіжний рух Паданії [6].

Зростання сепаратистських настроїв та їх успіх в електоральному плані стає все більш стійкою тенденцією розвитку сучасної Європи. Про це свідчать об'єктивні процеси, які супроводжуються насамперед поглибленням регіонального дисонансу, який виходить назовні не тільки в Італії, а й в інших країнах Європи. З часом інтерес до активності таких партій починав зростати, оскільки їх орієнтири в основному були направлені на потреби громадян, що було більш детально викладено у програмах.

Водночас «Ліга Півночі» належить до євроскептичного кола європейських країн. Фракція Європарламенту «Європа за свободу та демократію», яка була заснована у 2009 р., об'єднала всі євроскептичні партії. Одним із лідерів фракції став Ф. Спероні, представник партії «Ліга Півночі» [1]. У зв'язку з цим можна помітити тенденцію до об'єднання суспільних зусиль, – як партій, так і політичних лідерів, до розповсюдження євроскептичних настроїв по всій зоні Євросоюзу. Це пов'язано не лише з фінансовою кризою 2008 р., але з багатьма іншими чинниками (проблеми у сфері зайнятості, демографічні проблеми, проблеми іммігрантів).

Таким чином, ідеологія євроскептицизму є недосконало оформленою та сформованою, але прихильників цього напрямку в Західній Європі стає все більше. Серед політичних партій Європейського Союзу чітко простежується євроскептична лінія, однак цей фактор не дає можливості визначити єдину систему опозиції щодо ідеї євроінтеграції. Водночас, є реальний факт, що у зв'язку з накопиченням економічних проблем у Європі є загроза приходу до влади саме антисистемних сил.

Список використаної літератури

1. Грук Л. Европейский кризис – или кризис евро? [Электронный ресурс] / Л. Грук // ЛІВА : інтернет-журнал. – 2011. – 11 липня. – Режим доступа : <http://liva.com.ua/euro-crisis.html> ; Gruk L. Yevropeyskiykrizis – ilikrizisevro? [Elektronnyy resurs] / L. Gruk // LIVA : internet-zhurnal. – 2011. – 11 lypnia. – Rezhym dostupa : <http://liva.com.ua/euro-crisis.html>
2. Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория / К. Джанда // Современная сравнительная политология : хрестоматия / науч. ред. Г. В. Голосов, Л. А. Галкина. – Москва : Первый печат. двор, 1997. – С. 84-143 ; Dzhanda K. Sravnenie politicheskikh partiy: issledovaniya i teoriya / K. Dzhanda // Sovremennaya sravnitel'naya politologiya : khrestomatiya / nauch. red. G. V. Golosov, L. A. Galkina. – Moskva : Pervyy pechat. dvor, 1997. – S. 84-143

3. Дюверже М. Политические партии : пер. с фр. / М. Дюверже. – 4-е изд. - Москва : Академ. проект, 2007. – 544 с. ; Dyuverzhe M. Politicheskie partii : per. s fr. / M. Dyuverzhe. – 4-е изд. - Москва : Akadem. proekt, 2007. – 544 с.
4. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии / М. Я. Острогорский. – Москва : РОССПЭН, 1997. – 640 с. ; Ostrogorskiy M. Ya. Demokratiya i politicheskie partii / M.Ya. Ostrogorskiy. – Moskva : ROSSPEN, 1997. – 640 s.
5. Шварценберг Р. Политическая социология / Р.-Ж. Шварценберг. Пер с фр. Ч. 1. М., 1992. – 205 с.; Shvartsenberg R. Politicheskaya sotsiologiya / R.-Zh Shvartsenberg. – М, 1992. – 205 s.
6. Baldini G. Populismo e democrazia rappresentativa in Europa [Risorsa Elettronica] / G. Baldini. – Modo di accesso: <https://journals.openedition.org/qds/365>
7. Garzia D. From Group Membership to Party Leadership: The Changing Determinants of Partisanship in Italy, 1968–2008 [Risorsa Elettronica] / D. Garzia. – Modo di accesso : http://www.nuff.ox.ac.uk/politics/papers/2011/Diego%20Garzia_working%20paper_2011_07.pdf
8. Movimento 5 Stelle Il programma per l'Italia [Risorsa Elettronica] // <https://www.movimento5stelle.it/programma/index.html>
9. Sartori G. Parties and Party Systems. A Framework for Analysis / G. Sartori. – New York : Cambridge University Press, 1976. – 383 p.
10. Statuto della Lega Nord per l'indipendenza della Padania [Risorsa Elettronica]. – Modo di accesso : <http://www.leganord.org/phocadownload/ilmovimento/statuto/Statuto.pdf>
11. Wilson A. Multi-level Party Politics in Italy and Spain [Risorsa Elettronica] / A. Wilson. – Modo di accesso : http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/12882/2009_WILSON.pdf?sequence=2
12. Wu Ming Il Movimento 5 stelle ha difeso il sistema altoatesino [Risorsa Elettronica] / Wu Ming. – Modo di accesso : <http://www.internazionale.it/news/italia/2013/02/26/il-movimento-5-stelle-ha-difeso-il-sistema-2/>

Стаття надійшла до редакції 10.03.2019 р.

M. Sviatlakova

ANTI-SYSTEM PARTIES AS A REAL THREAT FOR CONSTANT PARTY CONSTRUCTIONS OF THE ITALIAN REPUBLIC

Recently, the anti-systemist sentiments in Europe are gaining momentum. Of course, this is due not only to the urgent problems facing the EU countries, but also with the active processes of globalization. After the financial crisis in 2008, which has had negative consequences for EU countries, anti-European slogans begun to gain popularity, and Euro-skepticism is firmly established as an integral part of the political life of the European space. In particular, the ideology of Euro-skepticism was the basis of a number of European political parties, which received significant support from the population. These include: the French "National Front", the Greek "SYRIZA", the conservative "Alternative for Germany", "Podemos" in Spain, and others like that. Thus, the eurosceptic anti-system parties appeared almost throughout Europe, and Italy was no exception.

Activation of right-wing radical political forces, the rise of populism, the increase of anti-system parties – these facts have become a real threat to the established political system of European countries. In particular, this political mainstream has become rather unexpected for traditional political parties, which in general can dramatically change the social and economic policies of Europe as a whole.

The Italian Republic, one of the founding members of the EU, has united a number of anti-system parties in itself. In the Italian Republic the populist Five Star Movement secured 30 percent of the voters and became the second largest party in the country. The leader of the political party, Beppe Grillo, calls for a referendum on the issues of leaving Italy from the Eurozone. Another, not less popular party "Northern League", is supported by 12 percent of the inhabitants of the countries. The party adheres to clear euro-skepticism and also stands for the exit from the EU.

The degradation of the party system in Europe has become a significant impetus. Because the crisis processes that taking place in the European space only intensify the institutionalization of the anti-system party movement.

Keywords: party, party system, anti-system party, political transformation, euroskepticism, populism, Europe.

УДК 327.82:061.1(4)

М.В. Трофименко

ПУБЛІЧНА ДИПЛОМАТІЯ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

Стаття присвячена аналізу публічної дипломатії Вишеградської групи (V4) та країн, що в неї входять (Польща, Угорщина, Чехія та Словаччина). Зазначається, що реалізація публічної дипломатії покладена на головний культурний орган Вишеградського співробітництва – Міжнародний Вишеградський фонд, створений у 2000 році. Він також є міжнародною організацією, що надає фінансування, створеною для заохочення більш тісної співпраці між країнами шляхом підтримки спільних проектів в сферах культури, науки і досліджень, освіти, молодіжного обміну, просування туризму, індивідуальних програм мобільності (стипендії), а також транскордонного співробітництва у Вишеградському регіоні, а також між регіоном V4 та іншими країнами, особливо з Західними Балканськими країнами та країнами Сходу. Серед найбільших масштабних програм, які підтримує фонд, - Вишеградська літня школа. Це унікальна культурно-освітня програма для студентів, випускників, молодих науковців та журналістів з країн V4, а також інших країн Центральної та Східної Європи. Робиться висновок щодо того, що в умовах глобалізації та інформатизації суспільства публічна дипломатія перетворилася на невід'ємний елемент зовнішньополітичної діяльності акторів міжнародних відносин. Окремі держави та міжнародні організації розробляють різні стратегії з комунікації із світовою спільнотою для створення більш привабливого образу з урахуванням власних фінансових та людських ресурсів, геополітичного положення, викликів зовнішньої політики тощо.

Ключові слова: публічна дипломатія, Вишеградська група, Вишеградський фонд, бренд.

Термін «публічна дипломатія» використовується в основному відносно діяльності окремих держав та перетворився на невід'ємний елемент їх діяльності на міжнародній арені, ресурси публічної дипломатії спрямовані на підвищення привабливості держави в очах закордонної спільноти і широко використовуються на практиці. Проте, сьогодні

держави перестали бути єдиним актором публічної дипломатії, міжнародні організації також активно використовують її інструменти для сприяння кращому розумінню та створенню стійких відносин з цільовими аудиторіями. Великі регіональні організації з високим рівнем інтеграції, такі як ЄС, НАТО, АСЕАН, активно включають концепцію публічної дипломатії в стратегічні та організаційні документи, створюють спеціалізовані інституції, спрямовані на комунікацію та взаємодію із громадськістю.

Інструменти публічної дипломатії сьогодні активно використовуються і Вишеградською групою (V4), яка у 1991 році об'єднала чотири посткомуністичні держави: Польщу, Угорщину, Чехію та Словаччину, що мали на меті інтеграцію до ЄС. З моменту свого створення Вишеградська група прагнула позбутися асоціації з комуністичним минулим, позиціонувала себе як об'єднання європейських держав, що активно інтегруються в ЄС, є прибічниками принципів демократії, прав людини, верховенства права тощо. Після досягнення своєї основної мети (вступу до ЄС у 2004), цілі організації трансформувалися в представлення спільних економічних, дипломатичних та політичних інтересів центрально-європейських країн, що входять до об'єднання. Діяльність V4 також була доповнена культурним виміром.

Незважаючи на застосування інструментів публічної дипломатії в своїй діяльності, сам термін публічна дипломатія не використовується в документах V4, більшість її інформаційно-просвітницьких заходів офіційно називаються не «публічною дипломатією», але визначаються як культурне, освітнє, комунікаційне співробітництво. Отже і реалізація публічної дипломатії покладена на головний культурний орган Вишеградського співробітництва – Міжнародний Вишеградський фонд, створений у 2000 році. Він також є міжнародною організацією, що надає фінансування, створеною для заохочення більш тісної співпраці між країнами шляхом підтримки спільних проектів в сферах культури, науки і досліджень, освіти, молодіжного обміну, просування туризму, індивідуальних програм мобільності (стипендії), а також транскордонного співробітництва у Вишеградському регіоні, а також між регіоном V4 та іншими країнами, особливо з Західними Балканськими країнами та країнами Сходу [16].

Згідно з Угодою про створення Міжнародного Вишеградського фонду, цілі Фонду реалізуються через фінансову підтримку діяльності, зокрема, у таких сферах: сприяння та розвиток культурного співробітництва (фестивалі, публікації); сприяння та розвиток наукових досліджень та співробітництва (конференції, публікації, дослідження); дослідження та співробітництво у сфері освіти (семінари, літні школи); сприяння та розвиток молодіжного обміну; сприяння та розвиток транскордонного співробітництва (проекти, що реалізуються двома країнами, пов'язаними транскордонними регіонами, розташованими на відстані до 50 км від кордону між країнами); просування і розвиток туризму (путівники, презентації, ярмарки) [2].

Фонд розвиває регіональне культурне співробітництво, пропагує привабливі образи країн-членів серед спільнот сусідніх держав, виділяючи 8 млн. євро за рахунок грантів, стипендій і стажувань, що надаються щорічно рівними внесками всіх країн V4. Інші країни-спонсори (Канада, Німеччина, Нідерланди, Південна Корея, Швеція, Швейцарія, США) виділили ще 10 млн. євро через різні грантові схеми, які Фонд здійснює з 2012 року. За роки свого існування Міжнародний Вишеградський фонд схвалив близько 5 тисяч грантових проектів, 1,6 тис. індивідуальних стажувань, підтримав проекти в 35 країнах [16].

Найбільшою програмою Фонду на сьогоднішній день є Програма Східного партнерства Вишеградської групи (V4EaP). Програма V4EaP заохочує надання спеціальних грантових програм та мобільності наукових досліджень у країнах Східного партнерства (Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Молдова та Україна). Розділ V4EaP включає наступні засоби отримання грантів: провідні проекти, стандартні гранти V4EaP та гранти V4EaP Visegrad University Studies. Регіони залучені до Програми Східного партнерства також є частиною Програми Вишеградської Стипендії [17]. Ця програма є однією з найбільш масштабних у сфері публічної дипломатії V4, що сприяє зближенню регіону з суспільствами країн Східної Європи.

Серед найбільших масштабних програм, які підтримує фонд, - Вишеградська літня школа. Це унікальна культурно-освітня програма для студентів, випускників, молодих науковців та журналістів з країн V4, а також інших країн Центральної та Східної Європи. Враховуючи її міжнародний, макрорегіональний та регіональний вимір, ініціатива спрямована на підтримку позитивного іміджу регіону в міжнародному масштабі поряд з пропагандою інтелектуальної та культурної спадщини чеського, польського, словацького та угорського суспільств [18].

Фонд також сприяє академічній мобільності магістрів та кандидатів наук у всіх акредитованих державних або приватних вищих навчальних закладах і академіях наук у регіоні V4, Західних Балканах (Албанія, Боснія і Герцеговина, Косово, Македонія, Чорногорія та Сербія) та країнах Східного партнерства. Фонд підтримує як науковців (€2,300/сем.), так і приймаючі установи (€1,500/сем.) та пропонує одноразові гранти на подорожі [17].

Формуванню позитивного іміджу та збільшенню обізнаності громадськості щодо регіону V4 сприяють зусилля організації в сфері соціальних медіа. Існують офіційні веб-сайти V4 (<http://www.visegradgroup.eu>) та Міжнародного Вишеградського фонду (<https://www.visegradfund.org>), сторінка Facebook, аккаунт на Twitter (@VisegradInsight), канал на YouTube, де можна знайти прес-релізи, документи, звіти, новини, фотографії, відео, графіку та інші мультимедійні компоненти.

Країни V4 окрім узгодженої спільної політики в рамках інтеграційного об'єднання активно розвивають свою національну публічну дипломатію.

Майже всі країни Центральної та Східної Європи у 1990-ті рр. звернулися до інструментів публічної дипломатії, щоб позбутися похмурого іміджу на Заході як колишньої комуністичної нації так званої «Східної Європи». Чеська Республіка, Словаччина, Польща та Угорщина почали позиціонувати себе як «Центральноєвропейські країни».

Процеси інституціоналізації публічної дипломатії у країнах регіону протікали по-різному, однак створення спеціальних урядових організацій, відділів та посад передбачало проведення досліджень та оцінки існуючого бачення в різних цільових країнах; розроблення політики зв'язку, стратегії та тактики для просування політичних і економічних інтересів за кордоном; координацію зусиль різних організацій тощо.

В Польщі, наприклад, міністерство економіки, міністерство закордонних справ, міністерство культури, торгово-промислова палата, польські інститути, Інститут Міцкевича – всі залучені в той чи іншій мірі до реалізації польської публічної дипломатії, до просування інтересів Польщі, однак, така кількість інституцій, яка обіймається цим питанням створює складнощі у загальнодержавній координації, що зменшує ефективність публічної дипломатії [1].

У 1998 році угорський уряд створив Центр іміджу країни, щоб координувати представлення про Угорщину, її репутацію за кордоном. Метою Центру було розробити концепцію для нового образу країни і побудувати цей новий образ і всередині, і за межами країни [13]. Доповнюють діяльність інститутів публічної дипломатії, органи культурної дипломатії.

Чехія обійнялася розробкою бренду країни тільки на початку XXI ст. У 2002 році уряд ініціював підготовку стратегії презентації Чехії – Стратегія презентації Чехії на 2007 рік. У цьому документі викладений головний меседж - «Це чеське, і ви навіть не знали», або «чеські бренди в світі». Метою стратегії було виділити впізнаваних осіб, події, продукти, які можуть сприяти залученню інвестицій та туристів до країни. В документі також виділено пріоритетну закордонну аудиторію: країни ЄС, США, Канада, Росія, Китай, Японія. Поряд з МЗС та Чеськими Центрами активно просуває імідж держави і Czechtourism. Навесні 2004 року перед вступом Чеської Республіки до ЄС Czechtourism запровадив кампанію для залучення туристів до Чехії. Czechtourism випустила невелике відео, що презентувало державу як привабливу країну ідеальну для туризму. Відео було показано по CNN, BBC, EuroSport, National Geographic та Discovery channels [3, с. 36]. У 2005 році було розроблено новий логотип Чеської Республіки, проте він не є єдиним для країни, з 2013 року Czechtourism паралельно використовує логотип, розроблений Marvil graphic studio. Як і в Латвії, в Чеській Республіці з 2016 року тривають дискусії щодо назви держави. Нова назва Czechia пропонується як офіційне скорочення назви Чехії аби більша кількість брендів використовували назву країни [15]. Наразі Чеська Республіка не має єдиної узгодженої системи корпоративного іміджу, відсутній загальний зрозумілий меседж бренду держави. Це може пояснюватися фрагментарністю та неузгодженістю інститутів, що залучені до промоушену країни [3, с. 40].

Основною місією чеських центрів є розвиток позитивного іміджу та гарного уявлення про Чехію за кордоном, а також активне просування інтересів Чеської Республіки та реалізація публічної дипломатії відповідно до зовнішньополітичних пріоритетів держави [6].

Словаччина з 1993 року здійснила декілька спроб створити національний бренд та оновити імідж країни. Проте жодна кампанія не мала успіху. Останньою стала кампанія 2016 року, впроваджена Міністерством закордонних і європейських справ у співпраці з словацьким рекламним агентством. Новий бренд отримав назву Good Idea Slovakia. В неї закладено чотири основні ідеї: мінливість, винахідливість, життєвість і автентичність. Його метою стало показати Словаччину як країну винахідливих людей з «хорошими ідеями», пропонуючи при цьому відвідати Словаччину або інвестувати в неї «хорошу ідею». Логотип брендингової кампанії Good Idea Slovakia – це барвисті букви на блакитному тлі [11, с. 129].

Відмінним від інших країн Центрально-Східної Європи є бренд Угорщини. Країна не стала використовувати характерний для країн регіону підхід «країна контрастів». Угорщина прагнула показати країну в обличчях, підкреслити «людський вимір». У 2005 році Національна Організація Туризму Угорщини розробила бренд зі слоганом «Talent for entertaining» (Талант для розваг). Бренд було розроблено на основі опитування серед туристів, які асоціюють країну з гостинністю та талановитими людьми. Основна ідея кампанії полягала в персоналізації стратегічних туристичних продуктів, просуванні держави впізнаваними відомими угорцями. Імена та обличчя 11 міжнародно визнаних та відомих угорців з'явилися в рекламі преси, опублікованій в 21 країні, і на рекламних

щатах, розміщених у 12 аеропортах 9 найбільших європейських міст. Для розробки більш масштабного бренду країни у 2005 році було створено Hungary Roundtable, де Національна Організація Туризму Угорщини була координатором. Концепція «Talent for...» була запропонована як основа нового бренду, навколо якої можна розробити декілька суб-брендів і пристосувати їх до різних аудиторій. Проте ця ініціатива була призупинена в 2006 році, хоча задіяні організації мають намір відновити її [8, с. 203].

Роблять свій внесок в просування іміджу держави і неурядові організації. Наприклад, в Угорщині у 1999 році чотири угорські компанії заснували Hungaricum Club для розробки візитної картки країни. Їх метою було сприяння просуванню Угорщини до ЄС із збереженням традиційної ідентичності угорських брендів. Члени клубу зібрали набір під назвою «A Taste of Hungary» із зразками своєї продукції, Герендська фарфорова мануфактура, Pick Salami, Tokaj Aszu, лікером Zwack Unicum та Галаським мереживом [8, с. 202].

В умовах глобалізації та інформатизації суспільства публічна дипломатія перетворилася на невід'ємний елемент зовнішньополітичної діяльності акторів міжнародних відносин. Окремі держави та міжнародні організації розробляють різні стратегії з комунікації із світовою спільнотою для створення більш привабливого образу з урахуванням власних фінансових та людських ресурсів, геополітичного положення, викликів зовнішньої політики тощо.

Модель публічної дипломатії країн Центрально-Східної Європи має власні специфічні риси. Вона була розроблена в умовах трансформації цих посткомуністичних держав з метою позиціонування себе як європейських демократичних, політично стабільних держав з великим економічним потенціалом та туристичними можливостями.

Крім того, публічна дипломатія країн Центрально-Східної Європи виходить за рамки зовнішньополітичної діяльності окремих держав, її інструменти застосовуються і на рівні інтеграційних об'єднань, таких як Вишеградська четвірка. Публічна дипломатія цієї організації спрямована на формування її сприйняття як найціліснішого та найефективнішого альянсу в сучасній Європі. У першу чергу, вона реалізується у вигляді культурного співробітництва, є інституціалізованою, проводиться через Міжнародний Вишеградський фонд, єдиний орган Вишеградської четвірки, зусилля якого спрямовані як на внутрішні (всередині організації), так і на зовнішні (поза організацією) цільові аудиторії, сприяючи розвитку привабливого іміджу організації і Вишеградського регіону серед громад інших країн, особливо в країнах Західних Балкан і Східного партнерства.

Список використаної літератури

1. Adam Mickiewicz Institute [Electronic resource]. - Mode of access : <https://iam.pl/en>
2. Agreement concerning the establishment of the International Visegrad Fund. [Electronic resource]. - Mode of access : https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/uploads.mangoweb.org/shared-prod/visegradfund.org/uploads/2018/12/IVF_statute.pdf
3. Cabada L. Public diplomacy and nation branding as the instruments of foreign policy – Czech Republic in (Central) European context [Electronic resource] / L. Cabada, Š. Waisová // Politics in Central Europe. The Journal of the Central European Political Science Association. - 2012. - Vol. 8, № 3 : Public Diplomacy and Nation Branding in Central Europe. - P. 15–44. - Mode of access : https://www.politicsincentraleurope.eu/documents/file/Politics%20in%20Central%20Europe_3_2012_12_12_12-1.pdf

4. Cull N. J. *Public Diplomacy: Lessons from the Past* / N. J. Cull. - Los Angeles: Figueroa Press, 2009. - 61 p.
5. Cull N. J. 'Public Diplomacy' Before Gullion: The Evolution of a Phrase [Electronic resource] / N. J. Cull // CPD Blog. - 2006. - Apr 18. - Mode of access : <http://uscpublicdiplomacy.org/pdfs/gullion.pdf>
6. Czech Centres.[Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.czechcentres.cz/en/>
7. Department of Public and Cultural Diplomacy of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland [Electronic resource]. - Mode of access : http://www.ms.gov.pl/en/ministry/organisation/organisational_units_/department_of_public_and_cultural_diplomacy
8. Dinnie K. *Nation Branding: concepts, issues, practice* / K. Dinnie. - Oxford : Butterworth-Heinemann, 2008. - 264 p.
9. Estonian Institute [Electronic resource]. - Mode of access : <https://estinst.ee/en/>
10. Latvian Institute [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.latvia.eu/latvianinstitute>
11. Mõcová L. Image of Slovakia in the context of Eastern Europe [Electronic resource] / L. Mõcová // *Regional Formation and Development Studies*. - 2017. - Vol 22, № 2. - P. 123 – 132. - Mode of access : <http://journals.ku.lt/index.php/RFDS/article/viewFile/1483/pdf>
12. Place Branding and Public Diplomacy [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.palgrave.com/gp/journal/41254>
13. *Routledge Handbook of Public Diplomacy* / ed. by N. Snow, P. M. Taylor. – New York ; London : Rotledge , 2009. - 382 p.
14. Szondi G. *Central and Eastern European Public Diplomacy: A Transitional Perspective on National Reputation Management* / G. Szondi // *Routledge Handbook of Public Diplomacy*. - New York ; London : Rotledge , 2009. - P. 292–313.
15. Temperton J. The Czech Republic is about to rename itself Czechia [Electronic resource] / J. Temperton // *Wired*. - 2016. - Mode of access : <https://www.wired.co.uk/article/czechia-czech-republic-rebranding-name>
16. Visegrad Fund [Electronic resource] : official web-site - Mode of access : <https://www.visegradfund.org/about-us/the-fund/>
17. Visegrad Group Annual Report of 2012 [Electronic resource]. - Mode of access : https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/uploads.mangoweb.org/shared-prod/visegradfund.org/uploads/2018/01/ivf_annual_report_2012.pdf
18. Visegrad Summer School [Electronic resource]. - Mode of access : <https://www.sciencecommunity.org/en/node/189210>
19. Вишеградська група [Електронний ресурс]. - Режим доступа : <http://www.visegradgroup.eu>
20. Трофименко М. В. Дипломатична та консульська служба: підруч. / М. В. Трофименко, К. В. Балабанов. Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. - 432 с. ; Trofymenko M. V. *Dyplomatychna ta konsulska sluzhba : pidruchnyk dlia studentiv VNZ* / M. V. Trofymenko, K. V. Balabanov. – Donetsk : Vyd-vo «Noulidzh» (donetske viddilennia), 2013. – 432 s.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2019 р.

М. Trofymenko

VISEGRAD GROUP PUBLIC DIPLOMACY

The article establishes that nowadays states are no longer the sole actors of public diplomacy, since international organizations are also actively applying its tools to promote better understanding and to establish lasting relationships with target audiences. Major highly integrated regional organizations, such as the EU, NATO, ASEAN, have been actively integrating the concept of public diplomacy into strategic and organizational documents, establishing specialized institutions favouring public communication and interaction. The article analyzes the public diplomacy of the Visegrad Group (V4) and its member states (Poland, Hungary, Czech Republic and Slovakia). It is noted that the major cultural body of Visegrad Cooperation, which is the International Visegrad Fund, established in 2000, is responsible for the implementation of public diplomacy. It is also an international funding organization, created to encourage close cooperation between countries by supporting joint projects in the fields of culture, science and research, education, youth exchanges, tourism promotion, individual mobility programs (scholarships), and cross-border cooperation in the Visegrad region, as well as between the V4 region and other countries, especially the Western Balkan countries and those in the East. One of the far-reaching programs sponsored by the fund is the Visegrad Summer School. It is a unique cultural and educational program catering for students, graduates, young researchers and journalists from the V4 countries, as well as other Central and East European countries. The author concludes that in the age of globalization and informatization of society, public diplomacy has become an integral part of the foreign policy activities of international relations actors. Individual states and international organizations develop different strategies for communicating with the world community to create a more attractive image, taking into account their own financial and human resources, geopolitical situation, foreign policy challenges, etc. According to the article, the public diplomacy of Central and East European countries goes beyond the foreign policy activities of individual states, its tools are also applied at the level of integration associations such as the V4. The public diplomacy of this organization is aimed at building up its perception as the most comprehensive and most effective alliance in present-day Europe. It is primarily implemented as cultural cooperation, being institutionalized it is conducted through the International Visegrad Fund, the only body of the Visegrad Four, whose efforts are aimed at both internal (within the organization) and external (outside the organization) target audiences, contributing to the development of the attractive image of the organization and the Visegrad region within the communities of other countries, especially in the countries of the Western Balkans and the Eastern Partnership.

Key words: public diplomacy, Visegrad Group, Visegrad Fund, brand.

УДК 327.7НАТО

Я.Б. Турчин, М.Р. Гецько

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАТО ПІД ВПЛИВОМ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ

У статті проаналізовано сутність та характеристики трансформаційного процесу Північноатлантичного альянсу під впливом сучасних гібридних загроз. Трансформаційний процес НАТО трактується як серія швидких рішень під впливом сучасних викликів з метою реорганізації структури альянсу та налагодження комунікаційної взаємодії. Проаналізовано трансформації НАТО у політичній, військовій, економічній (енергетичній та фінансовій), а також ядерній сферах діяльності.

Ключові слова: трансформація, Північноатлантичний альянс, гібридні загрози, пріоритетні сфери.

Північноатлантичний військово-політичний альянс за увесь час свого існування практично завжди перебуває у стані вдосконалення та змін, зважаючи на всі виклики та загрози, які з'являлися у світі. Із настанням XXI століття, з приходом нових тенденцій у розвитку світового співтовариства, інновацій, комп'ютерних технологій змінилася і поведінка міжнародних акторів, зокрема їх методи ведення війни. Сьогодні ми називаємо їх нетрадиційними, гібридними або ж такими, передбачення яких і протистояння їм виявляється практично неможливим. Зважаючи на таку тенденцію, мусимо підкреслити, що НАТО, як найвпливовіша на міжнародній арені організація безпеки, стоїть на межі перспективних змін, без яких поточний потенціал може бути втрачено, якщо не буде знайдено необхідних інструментів для здійснення боротьби із гібридними загрозами [4]. Відтак, виявлення й дослідження основних складових трансформаційних процесів Північноатлантичного альянсу у відповідь на сучасні гібридні загрози – це одне з найбільш актуальних завдань сучасної політичної науки.

Варто зауважити, що чимало наукових праць зорієнтовані на розкриття засад та особливостей функціонування НАТО, з'ясування пріоритетних напрямів реформування альянсу, які «визріли» в умовах гібридних війн сучасності. Тут варто виокремити дослідження Н. Андріянової, Т. Брежнєвої, О. Власюк, О. Вонсовича, Р. Гендріксона, С. Єрмакова, О. Їжака, П. Колонеля, Б. Парахонського, О. Полторацького, О. Потехіна, О. Пошедіна, О. Резнікова, І. Тодорова, А. Шевцової, Г. Яворської та ін. У цих роботах проаналізовано питання участі НАТО в боротьбі проти сучасного міжнародного тероризму, глобалізації системи безпеки, зміни міжнародного безпекового середовища в постбіполярну добу та низка інших. Водночас бракує комплексних досліджень щодо розкриття сутності та складових трансформаційного процесу НАТО, який трактується нами як серія швидких рішень під впливом сучасних викликів з метою реорганізації структури альянсу та налагодження комунікаційної взаємодії.

Гібридні загрози, що виникають сьогодні на міжнародній арені, вимагають якісно нових способів та методів їх запобігання та нівеляції. Так, Я. Онишкевич, колишній польський міністр оборони, наголошує, що НАТО – це не тільки військовий союз, але й спільнота з певною мораллю та зобов'язанням реагувати на акти агресії, а гібридні загрози – це безумовний приклад таких подій [2]. Нинішній світ буквально «птопає» у

нетрадиційних методах ведення війни, а оборона кордонів уже не є першочерговим питанням для вирішення, як у роки «холодної війни». Гібридні впливи делімітують кордони між державами і не завжди потребують військового втручання. Збройні сили перестають бути предметом пріоритетного інтересу, а більшість європейських країн починають сумніватися з приводу їхньої корисності. Одночасно провідні держави Європи все більше занепокоєні проблемами внутрішньої безпеки, про що Німеччина, Франція та Великобританія фіксують у своїх «Білих книгах» [10].

Сучасна міжнародна політика формується в умовах невизначеності та непередбачуваності, що значно ускладнює управління нею та застосування необхідних елементів для стримування чи знешкодження таких загроз. Коли ЄС та НАТО домовились посилити свою співпрацю на Варшавському саміті в 2016 році, боротьбу з гібридними загрозами було визнано однією з найважливіших галузей співробітництва. А у звіті Європейської комісії описано сучасне середовище безпеки в Європі як наповнене гібридною діяльністю: «Гібридні заходи стають частою ознакою європейської безпеки», а їх інтенсивність постійно зростає [10].

Гібридні загрози належать до методів та інструментів, що використовуються як окремими державними, так і недержавними акторами для реалізації власних інтересів, стратегій та цілей. Їхній спектр є доволі широким, а саме: вплив на сфери інформації та пропаганди, використання енергетики як засобу тиску, економічний та торговельний шантаж, нівеляція діяльності міжнародних інституцій, тероризм, посилення незахищеності (прикордонні інциденти, порушення повітряного простору, питання імміграції) тощо. Ті, хто використовує гібридні методи та заходи, зазвичай слабкі міжнародні суб'єкти, які уникають відкритого оголошення війни. Без гібридної діяльності вони не здатні просунути свою програму дій. У широкому розумінні «гібридна війна передбачає синхронне використання військових та невійськових засобів проти певних уразливостей для створення ефектів проти свого противника» [11].

Зважаючи на глобалізацію та динамічний розвиток світу, а також беручи до уваги гібридні загрози, що створюють ще більший дисонанс, слід виокремити та проаналізувати кілька основних сфер діяльності НАТО, які за таких умов трансформації та змін, як-от: структурна (організаційна); військова; політична; економічна; ядерна.

Важливою тут є структурна сфера, позаяк вона є «скелетом» організації і, відповідно, без її змін будь-які інші трансформації можуть виявитися неможливими або ж неефективними. Так, у 2002 році було запроваджено окрему посаду у військовій ланці альянсу – Верховний головнокомандувач Об'єднаних Збройних Сил (ОЗС) НАТО з питань трансформації (ВГКТ), який відіграє провідну роль на стратегічному рівні для трансформації військових структур, можливостей та доктрин НАТО з метою підвищення військової ефективності альянсу. Його основним завданням є надання рекомендацій з питань трансформації політичному та військовому командуванню НАТО, вивчення нових концепцій та доктрин шляхом проведення експериментів, розробка та освоєння сучасних технологій та можливостей [15]. Інші завдання, що підпадають під відповідальність Верховного головнокомандувача ОЗС НАТО з трансформації, включають: управління фінансованими ресурсами, виділеними на трансформаційні програми НАТО у сегменті забезпечення своєчасних та економічно вигідних рішень для операційних потреб; встановлення стандартів та вимог до навчань ОЗС НАТО щодо проведення операцій на етапах їх планування, виконання та оцінки.

У період з 2002 до 2009 року посаду Верховного головнокомандувача з трансформацій обіймали адмірал Едмунд П. Джамбастіані (з 2002 – 2005 р.), генерал Ленс Л. Сміт (2005 – 2007 р.) та генерал Н. Меттіс (2007 – 2009 р.). Сьогодні цю посаду посідає генерал збройних сил Франції С. Абріаль, який отримав таку можливість одразу після повного повернення Франції до інтегрованої військової структури НАТО. У своїй промові Верховний головнокомандувач наголосив на тому, що трансформація альянсу є його головним пріоритетом, і ми можемо це спостерігати протягом останніх кількох років, адже С. Абріаль розпочав процес, спрямований на перегляд Стратегічної концепції НАТО відповідно до нинішніх гібридних викликів [7].

Зважаючи на те, що особливістю гібридних загроз є непередбачуваність та хаотичність, вважаємо, що структури НАТО мають бути реформовані таким чином, щоб вони могли швидко та якісно реагувати на загрози (приймати рішення та давати належну відсіч). Схожі органи вже були створені в НАТО у 2002 році, коли було організовано Сили швидкого реагування НАТО. Підрозділи (місії) швидкого реагування – це єдині самостійні сили НАТО, які відповідно до статті 5 Північноатлантичного договору можуть діяти поза територіальними межами країн-членів альянсу і мають на меті запобігання криз. Їхнім основним завданням є евакуація, подолання наслідків криз, таких як хімічні, біологічні, радіологічні чи ядерні, а також підтримка держав, що зазнали гуманітарних криз чи страждають через терористичні акти [4]. Також у 2017 році у відповідь на заяву про потенційний вихід з Північноатлантичного альянсу, яку зробив Президент США Д. Трамп, альянс збільшив видатки на оборону на 2.26 % відсотка. Уже наступного року, відповідаючи на загрози Росії, країни-члени альянсу підписали декларацію про наміри створити 30-ти тисячні сили швидкого реагування НАТО на випадок нападу з боку Російської Федерації. У НАТО вважають, що сформовані сили в разі необхідності зможуть протидіяти збройним силам Російської Федерації. Наразі мова йде про чотири батальйони, сформовані з представників 15-ти різних держав НАТО, що налічують загалом близько 4,5 тисяч військових [8].

Ще одним важливим елементом трансформації НАТО в організаційній сфері є розвиток мережевої комунікації та роботи на місцях. Певні кроки у цьому напрямі були напрацьовані раніше. Зокрема, на Празькому саміті було затверджено «Празькі декларації», де йдеться про мережевий обмін інформацією та його вдосконалення, адже через глобалізацію світу та розвиток інформаційних технологій засекретити чи убезпечити якусь новину стає надзвичайно важко. Загроза інформаційного витоку, спекуляцій інформацією чи небезпека кібератак постійно зростає, тому НАТО, як найвпливовіша організація в сегменті безпеки на світовій арені, повинна трансформувати свої структури таким чином, щоб забезпечити максимальний захист від витоку інформації обмеженого доступу.

Організація НАТО є не тільки військовою організацією, а й політичною. У роки свого заснування та у період «холодної війни» альянс відігравав роль форуму для обговорення політичних проблем у світі. Проте з часом ця функція почала втрачати свою значущість через зміну світоустрою, посилення впливу інших політичних міжнародних структур, таких як ООН та Європейський Союз. Тому важливою в умовах гібридних викликів є політична трансформація НАТО. Акцент при цьому має зосереджуватись на ефективному виконанні своїх ключових ролей в різних напрямках (запобігання тероризму, внутрішньодержавним конфліктам, розповсюдженню, створенню і зберіганню зброї масового знищення, організованій злочинності, нелегальній міграції тощо), а не на

переорієнтацію альянсу виключно в архітектуру європейської безпеки чи простої реструктуризації процедури прийняття рішень.

На нашу думку, політична трансформація НАТО повинна включати розвиток партнерських відносин з державами та інститутами в інших регіонах світу. Деякі з сучасних проблем безпеки виникають за межами євроатлантичного регіону та мають глобальні особливості й наслідки. Якщо НАТО залишатиметься корисним механізмом для співпраці в галузі безпеки та у галузі боротьби із загрозами про які йшлося вище, ймовірно, що альянс не може зазнати обмежень у географічному плані. Розвиток формальних партнерських відносин із зацікавленими країнами та установами в різних регіонах світу збільшить можливості НАТО та підвищить його авторитетність, легітимність як інституції безпеки. Глобальні партнерські відносини дозволять створити культуру співробітництва в галузі безпеки між НАТО та іншими учасниками, що зменшить непорозуміння та невідповідну комунікацію і покращить знання та обізнаність про регіональну політику й навколишні суспільні процеси. Це є принципово важливими для розробки успішних заходів у сфері безпеки в умовах сучасних гібридних загроз.

Політична трансформація НАТО повинна дозволити альянсу збільшити свій потенціал для збору політичної, соціальної, економічної та екологічної інформації, її аналізу та визначення будь-яких наслідків для безпеки країн-членів НАТО, а також створення можливості інтегрувати результати цього аналізу в політичну діяльність та планування місій. З цією метою, на нашу думку, НАТО повинен створити дієві механізми аналізу та оцінки, орієнтовані на політичні та соціально-економічні розробки у сферах, що представляють особливий інтерес. Це можуть бути консультативні групи, які об'єднуюватимуть міжнародний персонал, державних чиновників, представників академічних установ, розвідувальні служби, неурядові організації та емігрантів, щоб надавати статистичні дані та інформацію. Зібрана інформація покращить знання та рівень обізнаності на політичному рівні та посилить ефективність підготовки для конкретних місій альянсу.

Успіх операцій з підтримання миру та стабільності багато в чому залежить від здатності встановлювати довготривалий мир між сторонами, що конфліктують. Політична трансформація НАТО повинна більшою мірою орієнтуватися на підтримку зусиль у сфері державного будівництва та мирного співіснування. Альянс не може займатися стабілізацією, підтримкою миру, врегулюванням кризових ситуацій чи антитерористичними операціями, не беручи участі в більш широких заходах постконфліктної та післявоєнної реконструкції. Досвід показує, що мирні місії та місії зі стабілізації, а також зусилля з державного будівництва та підтримання миру у світі повинні провадитися в тандемі й мають бути взаємовигідними. Однак формування державної та миротворчої діяльності не має стати першочерговою роллю альянсу, а лиш бути додатковою опцією для виконання його основної місії – збереження миру та безпеки у світі [14].

Організація Північноатлантичного договору – це передусім військовий альянс, що має на меті захист більше ніж 90 мільйонів населення держав-членів НАТО, тому розвиток і трансформація цієї сфери діяльності альянсу відіграє чи не найважливішу роль. Зважаючи на розвиток і поширення гібридних методів ведення війни, що передбачає використання як військових, так і невійськових способів ведення боротьби, потрібно вдосконалювати обидві складові. Військові методи, насамперед, полягають у збільшенні чисельності військ через розширення політичних контактів з державами-нечленами НАТО, поглиблення

співпраці через програми, організовані альянсом, зокрема «Партнерство заради миру». Слід також розвивати практику проведення військових навчань у «гарячих точках» світу для забезпечення максимального контролю території та якості боротьби.

Зважаючи на те, що альянс є військово-політичною організацією, виникає проблема вдосконалення способу прийняття рішень, адже незважаючи на те, що ці два напрямки поділені у структурі НАТО, проте жодні військові дії не відбуваються без підтвердження політичною частиною альянсу. Як результат, у глобалізованому світі, де все має тенденцію швидко змінюватися, така система прийняття рішень є застарілою і потребує удосконалення, адже навіть за наявності «Сил швидкого реагування» їхні дії не завжди можуть бути прокомуніковані швидко та вчасно. Так, у військовому арсеналі НАТО повинні існувати маневрені збройні сили, котрі матимуть в запасі варіанти (кейси) розв'язання різних конфліктних ситуацій.

Зокрема, у липні 2016 року на Варшавському саміті лідерів країн-членів альянсу було озвучено готовність НАТО протистояти та давати відповідь на агресію з боку Росії [7]. Як результат, було прийнято низку додаткових заходів, які є також важливими в контексті військової трансформації альянсу, а саме: посилено контроль та зміцнено Сили реагування НАТО; утворено нові сили реагування, що здатні виконувати свої завдання вже через 2-3 доби – «Об'єднані сили високого ступеня готовності до дій» (VeryHighReadiness 118 JointTaskForce, VJTF); утворено багатонаціональні підрозділи, що здійснюють оперативне, негайне розгортання військ чи спецпідрозділів Альянсу (NATOForceIntegrationUnit, NFIU); розширено програму навчань НАТО; передбачено заходи, що забезпечують посилення проєктів у сфері інфраструктури; створено додаткові командні центри JointForcecommandfortheAtlantic (морські комунікації) та Supportcommand (пересування військ і техніки суходелом по Європі); визначено та затверджено оновлену стратегію НАТО в боротьбі з гібридною війною, яка координується разом з ЄС.

Іншим важливим аспектом трансформаційного процесу є той факт, що ядерна зброя є основним компонентом загальних можливостей НАТО для стримування та гарантування безпеки держав-членів альянсу поряд із звичайними військовими та протиракетними силами. Як відомо, основні принципи ядерної політики НАТО встановлюються главами держав та урядів усіх 29 членів альянсу [13]. Держави-члени альянсу підписали дві угоди, що стосуються ядерної політики: Стратегічна концепція 2010 року та Огляд антиретровірусної та оборонної ситуації 2012 року. Перший документ зобов'язує членів НАТО докладати всіх зусиль для досягнення пріоритетної мети – створення максимально вигідних умов для світу без ядерної зброї. Одночасно документ підтверджує, що поки існує ядерна зброя у світі, НАТО залишатиметься ядерним альянсом: «Найбільша відповідальність альянсу – це захист нашої території та населення від нападу, як це передбачено в статті 5 Вашингтонського договору» [9]. Натомість альянс обіцяє забезпечити якомога ширшу участь країн-членів альянсу в плануванні колективного оборонного захисту, мирного базування ядерних сил, а також у командуванні, контролі чи консультації [13].

Трансформація у сфері ядерної безпеки наразі відповідає критеріям ефективного стримування й захисту і повинна й надалі зосереджуватися саме на цьому аспекті. Отож зменшення кількості ядерної зброї в держав-членів НАТО – це важлива трансформаційна засада, однак її реалізація пропорційно залежить від аналогічних кроків інших суб'єктів міжнародних відносин щодо зменшення ядерних запасів, головню, Росії [13].

Зважаючи на глобальні зміни у світі, Північноатлантичний альянс трансформується відповідно до загроз, що виникають, розширюючи у такий спосіб коло свого впливу, посилюючи свою роль не тільки у питаннях оборони, запобігання збройним конфліктам або терористичним атакам, а й енергетичної та екологічної безпеки, які традиційно належать до економічної і природоохоронної сфер і не мають явно вираженої військової складової.

Пріоритетного значення тут набуває проблема енергетичної безпеки. Як відзначають науковці [1, 2, 3], фактично цю ідею було запропоновано до впровадження на 45-тій Мюнхенській конференції з безпеки в лютому 2009 року віце-президентом США Дж. Байденом. У його виступі наголошувалось на тому, що такі гібридні загрози, як поширення найбільш небезпечних видів зброї, боротьба з тероризмом і забезпечення кібербезпеки, відходять на другий план, коли мова йде про енергобезпеку. На його думку, розширення завдань альянсу в галузі енергетичної безпеки мають охоплювати не тільки постачання, а й доступ до джерел сировини, сфери фінансів та захисту військових об'єктів від «енергетичних диверсій». Мова йде про запровадження охорони терміналів, передбачення ймовірних терористичних атак на енергетичні об'єкти, вироблення стратегії енергетичної допомоги жертвам енергетичної агресії, а також формат регулярних консультацій із постачальниками енергоносіїв (наприклад, з Росією) [5].

У новій Стратегічній концепції НАТО проблематика енергобезпеки представлена в розширеному тлумаченні. Так, в розділі «Умови безпеки» мова йде про те, що «всі країни поступово стають залежними від життєво важливих комунікацій, транспортних і транзитних шляхів, необхідних для міжнародної торгівлі, енергетичної безпеки та економічного благополуччя» [6]. Тому потрібні додаткові міжнародні зусилля, щоб забезпечити стійкість таких держав до можливих нападів або спроб порушити їх функціонування. У міру того, як дедалі більша частина споживаної у світі енергії починає бути предметом глобального транспортування та енергопостачання і виявляється все більш вразливим до підливних дій і збоїв, то проблема доступу не обмежується тільки енергоресурсами, але включає в себе життєво важливі комунікації, які здатні вплинути на міжнародну торгівлю й економічне процвітання. При цьому оновлена стратегія передбачає продовження процесу трансформації блоку з євроатлантичної структури в організацію, що займається забезпеченням безпеки в глобальному масштабі.

Однак загальні напрямки реформи альянсу в тому керунку перебувають ще на стадії розробки. До слова, незважаючи на небувалу відкритість і транспарентність, що властиві сьогодні Північноатлантичному альянсові, велика частина документів, де прописуються конкретні напрямки трансформації, має закритий характер. У зв'язку з цим особливий інтерес представляє доповідь «Гарантований доступ до загального надбання», яка була підготована Стратегічним командуванням НАТО з трансформації у квітні 2011 року. Документ, фактично, пропонує нову концепцію дій для альянсу в сучасному глобалізованому світі, де «процвітання і безпека залежать від доступу до загального надбання». Під загальним надбанням («global commons») розуміються морський простір (відкрите море), а також космічний, кібернетичний і міжнародний та повітряний. Як наголошується в пропонованій концепції, ці простори є загальним надбанням, тісно взаємопов'язані і є надзвичайно важливими для процвітання і безпеки всіх країн альянсу [6].

Цікаво відзначити, що в якості епіграфа до доповіді використано вислів В. Черчіля «Зараз настав час сконцентруватися на вирішенні завдань першої необхідності. Це зовсім

не означає збільшення витрат. Необхідно сконцентруватися на головних речах і остерігатися насамперед розтрачання сил на пошук коштів проти тих небезпек, які вже відходять». Очевидно, що автори доповіді досить чітко усвідомлюють обмеженість ресурсів альянсу, і розуміють, що перед ним гостро стоїть питання пошуку й економії наявних сил і засобів. Отже, вирішення проблеми гарантованого доступу до загального надбання – це не просто спроба розширити список цілей блоку і надати йому ще більшої масштабності, а це найважливіше завдання, на вирішенні якого альянсу і слід сконцентруватися в найближчій перспективі [6].

Як бачимо, комплексного стратегічного плану розвитку НАТО для протидії гібридним загрозам на разі не існує. Проте спостерігаються трансформації НАТО у політичній, військовій, економічній (енергетичній та фінансовій) та ядерній сферах діяльності, що мають своєю метою запобігання загроз. Зокрема, у структурній сфері було призначено відповідального Верховного головнокомандувача ОЗС НАТО з питань трансформації, створено «сили швидкого реагування», розвинуто мережеву комунікацію та роботу на місцях. У політичній сфері налагоджено партнерські відносини з державами та інституціями в інших регіонах світу, проведена оцінка якості роботи альянсу, а також запроваджено інструмент ефективних миротворчих місій, навчань, спільних тренувань тощо. У військовій сфері вдосконалено систему прийняття рішень та комунікації, створено маневрені збройні сили. До змін в економічній сфері слід віднести розширення завдань альянсу в галузі енергетичної безпеки та надання пропозиції про запровадження обов'язкових фінансових внесків на оборону й безпеку країн-членів НАТО на рівні, не нижчому, ніж 2 % ВВП. У ядерній сфері діяльності організовано форум для консультацій стосовно ядерних питань та акумульовано зусилля на зменшення кількості ядерної зброї у світі. Проте для з'ясування ефективності таких заходів слід й надалі спостерігати подальшу динаміку трансформаційного процесу НАТО під впливом гібридних загроз, що може стати предметом подальших наукових досліджень. Альянс і надалі повинен бути гарантом безпеки й стабільності через розширення кола учасників з метою створення цілісної і вільної інституції, яка сприятиме ефективній інтеграції всіх європейських країн, які цього бажають, у євроатлантичні структури.

Список використаної літератури

1. Андріянова Н. М. Трансформація НАТО: мета, етапи, напрями / Н. М. Андріянова // Гілея: науковий вісник. - 2017. - Вип. 124. - С. 342-345 ; Andriianova N. M. Transformatsiia NATO: meta, etapy, napriamy / N. M. Andriianova // Hileia: naukovyivisnyk. - 2017. - Vur. 124. - S. 342-345.

2. Беззуб І. Україна – НАТО: стан та перспективи взаємовідносин [Електронний ресурс] / І. Беззуб // Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. – Режим доступу : http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2751:ukrajina-nato-stan-ta-perspektivi-vzaemovidnosin&catid=8&Itemid=350 ; Bezzub I. Ukraina – NATO: stan ta perspektyvy vzaemovidnosyn [Elektronnyi resurs] / I. Bezzub // Tsentr doslidzhen sotsialnykh komunikatsii NBUV. – Rezhyim dostupu : http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2751:ukrajina-nato-stan-ta-perspektivi-vzaemovidnosin&catid=8&Itemid=350.

3. Брежнева Т. Використання досвіду країн другої «хвилі» розширення для визначення майбутньої ролі України в НАТО / Т. Брежнева // Економічний часопис – XXI. – 2005. – Випуск № 7-8. – С. 27-31 ; Brezhnieva T. Vykorystannia dosvidu krain druhoi

«khvyli» rozshyrennia dlia vyznachennia maibutnoi roli Ukrainy v NATO / T. Brezhnieva // Ekonomichnyi chasopys – XXI. – 2005. – Vypusk № 7-8. – S. 27-31

4. Брежнева Т. Євроатлантична інтеграція України: військово-політичні аспекти [Електронний ресурс] : моногр. / Т. Брежнева, О. Їжак. А. Шевцов; за ред. ред. В.П. Горбуліна. – Дніпропетровськ : Пороги, 2003. – 160 с. - Режим доступу : <http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/NATO-UA.pdf> ; Brezhnieva T. Yevroatlantična intehratsiia Ukrainy: viiskovo-politychni aspekty [Elektronnyi resurs] : monohr. / T. Brezhnieva, O. Yizhak. A. Shevtsov; za red. red. V. P. Horbulina. – Dnipropetrovsk : Porohy, 2003. – 160 s. - Rezhym dostupu : <http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/NATO-UA.pdf>

5. Грубляускас Ю. Енергетична безпека: надзвичайно важливе питання для членів і партнерів Альянсу [Електронний ресурс] / Ю. Грубляускас, М. Рюле // НАТО Ревю. – 2018. – 26 липня. - Режим доступу: <https://www.nato.int/docu/review/2018/Also-in-2018/energy-security-a-critical-concern-for-allies-and-partners/UK/index.htm> ; Hrubliauskas Yu. Enerhetychna bezpeka: nadzvychaino vazhlyve pytannia dlia chleniv i partneriv Aliansu [Elektronnyi resurs] / Yu. Hrubliauskas, M. Riulie // NATO Reviu. – 2018. – 26 lypnia. - Rezhym dostupu: <https://www.nato.int/docu/review/2018/Also-in-2018/energy-security-a-critical-concern-for-allies-and-partners/UK/index.htmf>

6. Довідник НАТО. – Brussels, 2001. – 608 с. ; Dovidnyk NATO. – Brussels, 2001. – 608 s.

7. Заява за результатами саміту у Варшаві, оприлюднено главами держав та урядів, які беруть участь у засіданні Північноатлантичної ради у Варшаві 8-9 липня 2016 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт НАТО. – Режим доступу : https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_133169.htm; Zaiava za rezultatamy samitu u Varshavi, opryliudneno hlavamy derzhav ta uriadiv, yaki berut uchast u zasidanni Pivnichnoatlantychnoi rady u Varshavi 8-9 lypnia 2016 r. [Elektronnyi resurs] // Ofitsiyniy sait NATO. – Rezhym dostupu : https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_133169.htm

8. НАТО підтримує політику санкцій проти Росії - Столтенберг [Електронний ресурс] // Європейська правда. – 2018. – 7 червня. - Режим доступу : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/06/7/7082819/> ; NATO pidtrymuie polityku sanktsii proty Rosii - Stoltenberh [Elektronnyi resurs] // Yevropeiska pravda. – 2018. – 7 chervnia. - Rezhym dostupu : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/06/7/7082819/>

9. Північноатлантичний договір. Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 року [Електронний ресурс] // Україна-НАТО. – Режим доступу : <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/about-nato/north-atlantic-treaty> ; Pivnichnoatlantychnyi dohovir. Vashynhton, okruh Kolumbiia, 4 kvitnia 1949 roku [Elektronnyi resurs] // Ukraina-NATO. – Rezhym dostupu : <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/about-nato/north-atlantic-treaty>

10. Пошедін О. І. Трансформація НАТО: відповідь на виклики сучасності [Електронний ресурс] / О. І. Пошедін // Військово-науковий вісник. - 2011. - Вип. 15. - С. 171-178. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2011_15_16 ; Poshedin O. I. Transformatsiia NATO: vidpovid na vyklyky suchasnosti [Elektronnyi resurs] / O. I. Poshedin // Viiskovo-naukovyi visnyk. - 2011. - Vyp. 15. - S. 171-178. – Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2011_15_16

11. Стратегічна концепція Альянсу, затверджена главами держав і урядів 23-24 квітня 1999 року. – Брюссель : Відділ інформації та преси НАТО, 1999. – 19 с. ;

Stratehichna kontseptsiiia Aliansu, zatverdzhena hlavamy derzhav i uriadiv 23-24 kvitnia 1999 roku. – Briussel : Viddil informatsii ta presy NATO, 1999. – 19 s.

12. Hendrickson R. Transforming NATO in the Cold War: Challenges beyond Deterrence in the 1960 s / R. Hendrickson // Article in Journal of Cold War Studies. – Vol. 11, № 1. - P. 157–159.

13. NATO-Ukraine Action Plan [Electronic resource] // NATO. – Mode of access : https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_19547.htm?selectedLocale=en

14. Prague Summit Declaration issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council [Electronic resource] / Prague Summit and NATO's Transformation. Brussels, 2003 // NATO. – Mode of access : https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_19552.htm

15. Summit Declaration on Defence Capabilities: Toward NATO Forces 2020 – Press Release (2012) 064 – Issued on 20 May 2012 [Electronic resource] // NATO. – Mode of access : http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_87594.htm?mode=pressrelease

16. The evolution of hybrid warfare and key challenges [Electronic resource] // GPO. – Mode of access : <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CHRG-115hhr25088/pdf/CHRG-115hhr25088.pdf>

17. Warren P. T. Alliance History and the Future NATO: What the Last 500 Years of Alliance Behavior Tells Us about NATO's Path Forward [Electronic resource] // Washington, D.C. : Foreign Policy at Brookings, 21st Century Defense Initiative, 2010. – Mode of access : https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/0630_nato_alliance_warren.pdf

Стаття надійшла до редакції 18.02.2019 р.

Y. Turchyn, M. Hetsko

MAIN FEATURES OF NATO TRANSFORMATION IN THE CONTEXT OF MODERN HYBRID THREATS

It is grounded that NATO as the strongest guarantor of security in the modern world is on the verge of the promising changes without which the current potential could be lost, if the necessary tools to combat hybrid threats wouldn't be found. Therefore, the identification and study of the main components of the North Atlantic Alliance's transformation process becomes the priority value. It is interpreted as a series of rapid decisions in the context of modern challenges with the aim to reorganize the structure of the alliance and establish communication interaction. It is concluded that NATO's comprehensive strategic plan for countering hybrid threats does not exist at this time. However, there were transformations of NATO in the political, military, economic (energy and financial) and nuclear spheres that are aimed to prevent these threats. In particular, in the structural sphere the responsible Supreme Allied Commander Transformation has been appointed, «Rapid Reaction Forces» have been created, network communications and fieldwork have been developed. In the political sphere partnerships with states and institutions of other regions of the world have been established and has been conducted an alliance quality assessment, effective peacekeeping missions, trainings, joint trainings, etc. In the military sphere the system of decision-making and communication has been improved, maneuvered armed forces have been created. Changes in the economic sphere include the expansion of the Alliance's energy security tasks and the provision of mandatory financial contributions to the defense and security of NATO member countries at a level not lower than 2% of GDP. In the nuclear field a nuclear advisory forum was created and efforts have being made to reduce the number of nuclear weapons in the world. The Alliance has to continue being the

guarantor of the worlds security and stability through expansion and open door policy for new participants in order to create a holistic and free institution that will promote the effective integration of all European countries as well as that as all Euro-Atlantic structures are willing.

Key words: *transformation, North Atlantic Alliance, hybrid threats, priority spheres.*

УДК 327(73:470)

М.В. Фесенко

АМЕРИКАНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ: ВІД «ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ» ДО «ПЕРЕВАНТАЖЕННЯ»

У статті досліджено сучасний стан американсько-російський відносин. Показано, що в американсько-російських відносинах посилюється тенденція від «перезавантаження» до «перевантаження», повернення до «холодної війни» і гонки озброєнь. Доведено, що нова холодна війна значно небезпечніша ніж перша, адже з розвитком новітніх технологій з'являються нові приховані можливості, нова холодна війна більш завуальована і має ознаки гібридної війни. Попереднє протистояння було біполярним але з руйнуванням Ялтинсько-Потсдамської міжнародної системи і послабленням лідерських позицій США, які вони не змогли довго втримати після краху біполярної системи, маємо наявність багатопольного протистояння умовно рівнозначних за військовим потенціалом держав – США, РФ, КНР.

Ключові слова: *США, РФ, американсько-російські відносини, «перезавантаження», «перевантаження», ядерна зброя, нова холодна війна.*

Десять років тому, на весні 2009 р., держсекретар США Г. Клінтон на зустрічі з міністром закордонних справ РФ С. Лавровим у м. Женева подарувала символічну кнопку з написом «перезавантаження» англійською та російською мовами, що мала стати початком нових російсько-американських стосунків. Під перезавантаженням тоді розумілося «надання нового старту замороженим відносинам між двома державами». Однак на кнопці американські перекладачі зробили помилку і написали замість «перезавантаження» протилежне за значенням слово – «перевантаження», що виявилось в певній мірі пророцтвом, що самозбувається та знаком провалу даних благих устремлінь адміністрації Б.Обама. Символічна кнопка «перезавантаження» і політика 44 президента США, що була спрямована, у другому президентському терміні Б. Обама, на подолання суперечок у двосторонніх відносин і на запобігання нової холодної війни, що намічалася з другого терміну президента Дж. Буша молодшого і пов'язана з прагненням до розширення НАТО і встановлення ракетних систем у Східній Європі, виявилася невдалою.

Не зважаючи на те, що Б. Обама визнав, що двосторонні відносини між ядерними наддержавами опустилися до найнижчої позначки після краху СРСР і країни опинились на межі нової холодної війни. Б. Обама намагався «перезавантажити» двосторонні відносини, поліпшити світову безпеку за рахунок діалогу та взаємного скорочення ядерного потенціалу. Проте, зрозуміло, що тест на «перезавантаження» не пройдено і міжнародна система знаходиться у стадії загострення суперечок, що значно знижує світову безпеку. У науково-експертному середовищі найактуальнішою темою сучасної світової політики

виявилися питання повернення до нової холодної війни і евентуальні моделі початку ядерної війни між наддержавами.

Також необхідно зазначити, що не дивлячись на амбіції РФ відновити «*status quo*», що виражалося наприклад у жорсткій Мюнхенській промові В. Путніна у лютому 2009 р. та агресією РФ проти Грузії у 2008 р., значно підвищити міжнародний вплив як глобального «центру сили», що обґрунтовувалося політичним керівництвом РФ як неможливістю формування повноцінної системи колективного лідерства без участі РФ, так і історичною приналежністю Росії, ЄС та США до трьох гілок європейської цивілізації та необхідністю визнання ними РФ рівноправним партнером [1] адміністрація Б. Обама все ж таки прагнула формалізувати стабільність відносин партнерства з Росією «зادля вивільнення сил і потенціалу для боротьби з міжнародним тероризмом, наркотрафіком, завершення воєнної операції в Афганістані тощо. До спільних належали і такі цілі, як контроль над озброєннями і їх розповсюдженням, початок узгодження позицій щодо розміщення системи ПРО в рамках відновлення стратегічного партнерства між РФ і НАТО на Лісабонському саміті Росія – НАТО у листопаді 2010 року, стабілізація в Іраку, Афганістані і вирішення проблем ядерної програми Ірану» [2, с.4].

У міру того, як США і країни ЄС посилюють продиктовані ситуацією в Україні санкції проти Росії вчені, аналітики та політики все частіше говорять про нову «холодну війну». Багато з них переконані, що якщо між США і РФ відбудеться конфлікт, в нього будуть втягнуті інші країни, і світова система опиниться на межі абсолютно реальною третьої світової війни. Звичайно, такі обставини приховують як небезпеки, так і сприятливі можливості. Особливо це справедливо щодо КНР, для якої цей час може стати ще одним періодом «стратегічного шансу». В усякому разі очевидно, що напружені відносини між США та Росією дають більше можливостей Китаю. Останніми роками США перенесли акцент своєї зовнішньої політики в АТР та почали поступово витісняти КНР. Проте дії Росії в Україні відвернули увагу США, і стратегічний тиск на Китай значно послабшав. Фактично, те згуртування, яке спостерігається останнім часом у китайсько-російських відносинах, якраз продиктовано загальною необхідністю у створенні противаги впливу США. Виходячи із зазначеного, констатуємо можливу появу «триполюсності». Китай, США і Росія не вдаються до активних дій між собою, а аналізують один одного і тим самим визначають нову структуру світового порядку. США, без сумніву, зараз поки сильніша за дві інші держави, але у наявній ситуації Китай має найвигідніше становище. РФ потребує підтримки Китаю, а Вашингтон не наважиться сьогодні вступати в серйозні суперечки з Пекіном [3].

Тенденція від «перезавантаження» до «перевантаження» у російсько-американських відносинах, можливість повернення до «холодної війни» може призвести до відкритої конфронтації наддержав держав, що володіють ядерною зброєю, що є вкрай небезпечним для стабільності всієї міжнародної системи. Тому більш категорично налаштовані вчені та аналітики заявляють про можливий початок третьої світової війни без точної дати її початку, позиціонуючи її як війну нового типу. РФ намагається відновити колишню сферу впливу, скориставшись «вікном можливостей», доки США і НАТО не створили систему ПРО, країни колишнього соціалістичного «табору» економічно не зміцнилися та не озброїлися, європейська еліта не консолідована та простежується інституційна криза ЄС.

Виникає ризик припущення помилок, ескалації та нерозуміння, особливо в ситуації порушення взаємної довіри, а від співпраці між США і РФ сьогодні практично нічого не залишилося. Сили НАТО і союзних військ проводять військові навчання на заході

України, а підтримувані Росією сепаратисти та російські військовослужбовці утримують позиції на сході країни [4, с. 34].

Так, відомий американський аналітик Дж. Тайлер на сторінках наукового журналу «*The Atlantic*» зазначає, що відносини США і РФ нагадують часи «холодної війни». 17 вересня 2014 р. міністр оборони Росії С. Шойгу попередив про те, що «різко загострилася ситуація в Україні і зросла іноземна військова присутність у безпосередній близькості від нашого кордону», попутно оголосивши про передачу Чорноморському флоту першого з шести підводних човнів, оснащених системою «Стелс». Ця заява була зроблена усього через кілька днів після успішного тестового запуску міжконтинентальної балістичної ракети «Булава» – ядерної ракети далекої дії, здатної вражати цілі на території США. Нарощування системи оборони, на яке уряд Росії виділяє 700 млрд доларів і яке буде завершено до 2020 р. відбувається за планом. США стали на шлях конфронтації, не маючи впевненого, досвідченого лідера в Білому домі. У цьому сенсі маємо констатувати, що в США не було жодної іншої адміністрації, яка виявилася настільки некомпетентною у веденні справ з Росією. Некомпетентність, поєднана з відносною слабкістю звичайних збройних сил Росії, її все ще потужний ядерний арсенал, військова доктрина, що допускає застосування тактичної ядерної зброї для деескалації конфліктів, роблять поточний момент історії вкрай небезпечним [4].

Доводиться констатувати, що сьогоднішня криза назривала досить довго. Коли Росія була найслабшою, в середині 1990-х рр., лідери НАТО вирішили оголосити про свої плани розширення на Схід, що порушували «джентльменську» угоду, яку М. Горбачов уклав з адміністрацією Дж. Буша-старшого. Б. Єльцин категорично заперечував проти порушення угоди, однак це не вплинуло на ситуацію. Перший раунд розширення відбувся в 1997 р., коли до НАТО були прийняті Чеська республіка, Польща та Угорщина. В ході трьох наступних раундів до НАТО увійшли інші східноєвропейські держави, в тому числі країни Балтії в 2004 р. Незважаючи на те, що Україні та Грузії було відмовлено в запрошенні, необхідному для ініціації процесу підготовки до вступу в альянс, лідери НАТО запевнили їх, що в кінцевому підсумку вони увійдуть до складу цього блоку. Анулювання Договору про обмеження систем протиракетної оборони, на яке в 2002 р. пішла адміністрація Буша-молодшого, – договору, укладеного в 1972 р. між США і СРСР, що передбачав значне скорочення систем протиракетної оборони в обох країнах – у поєднанні з планами США розмістити ці системи на території Східної Європи «розпалили вогонь». Концепція військового протистояння Сходу та Заходу, яка не розглядається з закінченням «холодної війни», постувавши ідеї «єдиної та вільної Європи», знову набула актуальності [5].

Таким чином партнерські відносини між Росією і США, які були приречені, за словами Б. Єльцина, тривати не один рік, а ціле тисячоліття, почали руйнуватися всього через кілька років після їх встановлення. Такий поворот був цілком передбачуваним, і багато експертів його пророкували.

Так, ще у 1998 р. автор колонки в *New York Times* Т. Фрідман взяв інтерв'ю у Дж. Кенана, автора політики стримування, яка лягла в основу відносин США з СРСР у період «холодної війни», попросивши його прокоментувати розширення НАТО. Дж. Кенан зауважив: «...розширення НАТО – це початок нової «холодної війни». Я думаю, що росіяни з часом відреагують досить негативно, і це впливатиме на їх політику. Я вважаю це трагічною помилкою. У розширенні не було жодної потреби. Ніхто нікому не погрожував. Це розширення змусить батьків-засновників нашої країни перевернутися в своїх могилах. Ми пообіцяли захищати цілу низку країн, незважаючи на те, що у нас немає

ані ресурсів, ані бажання робити це. [Розширення НАТО] було всього лише безтурботним кроком Сенату, який по-справжньому не цікавиться зовнішньою політикою...». За словами Дж. Кенана, розширення НАТО «демонструє практично повну відсутність розуміння російської та радянської історії. Безсумнівно, за цим піде вкрай негативна реакція з боку Росії, і тоді [прихильники розширення НАТО] скажуть вам, що вони завжди знали істинну сутність Росії – але це серйозна помилка». Кенан також передбачив, що розширення Альянсу призведе до нової «холодної війни», яка, ймовірно, переросте в «гарячу» і покладе край демократії в Росії [5].

Говорячи про перспективи повернення до «холодної війни» між США та РФ, необхідно зазначити, що український учений Є. Камінський ще у 2009 р. передбачав нове протистояння держав: «існують серйозні мотивації гіпотетичної можливості початку сутнісних змін у політиці США щодо України. Це передусім гіпотетичні перспективи нового сплеску політичного та ідеологічного протистояння між РФ і США, у тому числі повернення на двосторонні відносини «боротьби за впливи» на пострадянському просторі». Є. Камінський зокрема зазначав, що нове протистояння може виникнути з багатьох причин і певних подій, кожна з яких може стати причиною, яка поставить під сумнів перспективу подолання духу «холодної війни» у відносинах між США і РФ. Своєю чергою це цілком може стати причиною для мобілізації американською владою інтелектуального ресурсу незалежних мозкових центрів та урядових експертів США на розробку адекватного, тривкого і зрозумілого курсу щодо нових незалежних держав, передусім України [6].

Російська агресія проти України виявилася чинником погіршення відносин між РФ та США. Американсько-російські відносини, на переконання багатьох дослідників досягли рівня «холодної війни». НАТО та Росія відмовились від попереднього співробітництва і військове протистояння між ними виявилось ймовірним. США і країни ЄС посилюють санкції проти Росії, що продиктовано ситуацією в Україні і на цьому тлі чимало з дослідників вважають, що евентуальний конфлікт між РФ та США в якому будуть задіяні й інші держави може призвести до початку третьої світової війни. Отже, концепція військового протистояння Сходу і Заходу, яка не розглядалася після закінчення «холодної війни», поступившись ідеї «єдиної та вільної Європи», знову набула актуальності.

Протистояння між РФ та США, на думку багатьох вчених, відкриває «вікно можливостей» для КНР. Занепокоєння економічним та військовим потенціалом КНР привернуло увагу США до азійського регіону. Однак російсько-український конфлікт відвернув увагу США, що зумовило послаблення уваги та тиску на КНР. Тим часом між РФ та КНР констатується солідарність і підтримка у вирішенні нагальних світових проблем, що не в останню чергу зумовлено їх намірами створити противагу впливу США на світовій політичній арені. Вищезазначене дає підстави моделювати гіпотетичну появу «триполюсності». КНР, РФ та США аналізують можливості і наміри один одного в структурі міжнародного порядку, що формується.

Відтак, з розпочатої наукової дискусії щодо особливостей та специфіки нової холодної війни видно, що умовно всіх дослідників, які займаються дослідженням нової холодної війни можна умовно розділити на тих хто вважає, що на початку нової холодної війни винні США і на тих, хто вважає, що винуватцем нового «холодного» протистояння є РФ. До першої групи вчених, наприклад, відноситься відомий вчений і аналітик США Т. Карпентер. Він є старшим науковим співробітником і фахівцем в області політики безпеки Інституту Катона і постійним автором журналу «American Conservative».

Т. Карпентер в цілому констатує наявність провокаційного елемента в політиці США і їх союзників по НАТО, що проводиться відносно РФ. Саме численні непродумані дії з боку урядів США і країн-членів НАТО зіпсували відносини з РФ, а в останні роки правління адміністрації Б. Обама вони привели до початку нової холодної війни. При адміністрації Д. Трампа ситуація лише погіршилася, і, крім того, виникла загроза перетворення холодної війни в гарячу [7].

Американські лідери стали неправильно вибудовувати відносини з Росією всього через кілька років після розпаду СРСР в кінці 1991 р. Р. Гейтс, який був міністром оборони в останні роки правління адміністрації Дж. Буша-молодшого і перших років правління адміністрації Б. Обама робить акцент а своїй доповіді Дж. Бушу з приводу Мюнхенській конференції з безпеки 2007 р. на якій російський президент В. Путін виступив з різкою критикою порушень Заходу в області безпеки, включаючи розміщення елементів системи протиракетної оборони в Центральній Європі. «Отримання згоди Горбачова на входження об'єднаної Німеччини в НАТО було величезним досягненням. Однак помилковими були поспішні дії відразу після розвалу СРСР по включенню багатьох з колишніх підлеглих йому держав до лав НАТО», а «угода з урядами Румунії та Болгарії про ротацію військ, розміщених на базах в цих країнах, було непотрібною провокацією», підкреслив Р. Гейтс. Високопосадовець зокрема стверджував, що «спроба привести Грузію і Україну в НАТО, насправді, свідчила про переоцінку своїх можливостей». Цей крок був «безрозсудним ігноруванням того, що в РФ вважали своїми власними життєво важливими інтересами» [7].

Критика Р. Гейтса, при всій її різкості, проте занижує ступінь нерозсудливості тієї політики, яку США і союзники по НАТО проводять відносно Росії. Позиція трьох послідовних американських адміністрацій до нової капіталістичної і демократичної Росії виявилася жахливо короткозорою. Навіть ще до приходу В. Путіна до влади, і задовго до того, як РФ стала неліберальною демократією, а потім і відверто авторитарною державою, західні держави стали ставитися до цієї країни як до ворога де-факто. Країни НАТО влаштували цілу серію провокацій, хоча сама РФ не проводила агресивну політику, яка могла б стати підставою для подібного роду дій. «Країни НАТО ставляться до Росії як до ворога, і сьогодні існує серйозна небезпека, що ця країна такою і стає. Подібний розвиток подій буде особливо трагічним випадком пророцтва, що самореалізується» [7].

З одного боку, ні РФ, ні США не стверджують, що хочуть повторення холодної війни. Однак констатується і збільшення військових бюджетів як у РФ, так і у США та країн-членів НАТО. Наприклад, Швеція, що не входить до лав НАТО повернулася до служби за призовом, а власне НАТО розміщує війська в Східній Європі в більших масштабах ніж за часів холодної війни. В свою чергу РФ відновила польоти стратегічної бомбардувальної авіації і майже кожен місяць оголошує про створення нових зразків військової техніки.

У зв'язку з цим можна погодитися із західним аналітиком О. Фрідманом, який на сторінках авторитетного видання «*The Diplomat*» відзначає, що холодна війна була не тільки ядерним протистоянням, і що численні небезпечні ситуації, наприклад Карибська криза ставили людство на грань взаємного знищення. Це був період колосальних фінансових і політичних витрат, а також виняткової нестабільності в усьому світі. Щоб уникнути повторення холодної війни, західному керівництву напевно доведеться приймати серйозні політичні рішення. Заходу треба визнати той факт, що Росія є великою державою» [8], яка буде захищати свої національні інтереси.

Низка аналітиків відзначають, що незважаючи на безліч відмінностей між минулою і нинішньою холодною війною нова холодна війна може перетвориться в нову світову війну. Так, С. Коен, що згадувався раніше, небезпідставно вважає, що нова холодна війна є в деяких відношеннях більш небезпечною, ніж її попередниця. На переконання С. Коена, «дві з цих нових небезпек були наочно продемонстровані 25 листопада 2018, коли російські військові атакували і захопили кілька невеликих військових кораблів України в спірних територіальних водах недалеко від новозбудованого Керченського моста, який з'єднує територію Росії з включеним Кримом» [8].

У цьому епізоді на увагу заслуговують моменти, у яких не було прецедентів в історії холодної війни. По-перше, на відміну від першої холодної війни, політичним епіцентром якої була Німеччина, цей епізод стався безпосередньо на кордонах РФ і серйозно зачепив національні інтереси України. Таким чином, «прикордонний інцидент», як його назвав президент РФ В. Путін, міг спровокувати масштабну війну Росії і Заходу. По-друге, протягом першої холодної війни американські президенти були здатні вести переговори зі своїми колегами в РФ, щоб запобігати подібній кризовій ситуації. Саме це зробив Дж. Кеннеді в 1962 р., коли вибухнула Карибська ядерна криза. Але через звинувачення в тому, що Д. Трамп вступив в змову з РФ, щоб стати президентом в 2016 р., не дивлячись на те, що обґрунтованість цих звинувачень так і не була доведена, президент Д. Трамп не йде на перемовини з РФ. Замість цього після інциденту в Керченській протоці він скасував заплановану зустріч з В. Путіним. Тобто криза, що обумовлює важливість перемовин, в реальності стала причиною їх скасування в силу внутрішньополітичної ситуації в США. У більш широкому сенсі в результаті отримуємо подальшу мілітаризацію нової холодної війни в збиток дипломатії [9].

Як справедливо зазначають вчені і аналітики, список питань, за якими РФ і США мають розбіжності значний. Проте, РФ визнає необхідність координації дій зі США і НАТО щодо Афганістану, конфліктів в Сирії і Україні, а також щодо проблеми Північної Кореї, яка знову вийшла на передній план. РФ розглядає американську військову присутність в регіоні Перської затоки, в Афганістані, мусульманських азіатських республіках і Східній Азії поряд з просуванням НАТО в Східній Європі як загрозу своїй безпеці. В результаті РФ остерегається політики США щодо розгортання системи протиракетної оборони в ряді країн, вважаючи це загрозою безпеці країни. Відповідно до заяв міністра оборони Росії С. Шойгу, з 2013 р. російська армія посилила угруповання недалеко від півдня України, а також в нестійкому регіоні Північного Кавказу. Все це відбувається в рамках процесу посилення військової присутності країни у відповідь на вплив сил НАТО в Східній Європі, що зростає [10].

Розбіжності між РФ і США як і раніше обмежуються кількома напрямками. В першу чергу це стосується конфліктів в Україні і в Сирії, в яких Росія приймає військову участь, а також інших проблем на Близькому Сході. Однак прихід до влади президента США Д. Трампа призвів до кризи у відносинах між двома країнами у зв'язку зі звинуваченнями на його адресу, а також на адресу його радників в тому, що вони координують свої дії з РФ і розкривають їй секретні дані розвідки, виступаючи проти інтересів американської національної безпеки. Це сприяло загостренню протиріч між РФ і США з близькосхідних питань, найяскравішим прикладом чого є ситуація в Сирії [10].

Згідно з доповіддю американської газети «*The Nation*», США і НАТО готуються до великої війни проти Росії, а масштабні військові маневри і нарощування військ на східному кордоні НАТО демонструють небезпеку цієї нової стратегії. Вперше за чверть

століття виникла перспектива реальної війни: зіткнення провідних держав входить до порядку денного західних лідерів, які обговорюють плани щодо зміцнення східного напрямку НАТО з колишніми радянськими партнерами – балточорноморськими країнами, своїми новими союзниками. Ці країни побоюються нападу з боку РФ. В даній публікації зазначається, що США і їх союзники серйозно розглядають можливість розгортання військ уздовж східних берегів Польщі, Литви, Латвії та Естонії, що межують з Росією. Крім цього, США робить певні кроки по зміцненню східного кордону НАТО. Так, наприклад, витрати на європейську ініціативу в 2017 р. збільшилися на 3,4 мільярда доларів. Велика частина цих додаткових грошей була спрямована на розгортання додаткової бронетанкової бойовий бригади на півночі Європи що є ще одним підтвердження намірів США і НАТО готуватися до можливої війни проти РФ [10].

Таким чином, дослідивши науковий дискурс з приводу особливостей та специфіки нової холодної війни приходимо до висновку що, не дивлячись на те, що не існує однієї позиції з приводу того чи існує нова холодна війна та хто винен в її початку все ж таки констатуємо суттєве послаблення світової безпеки і евентуальну ескалацію аж до виникнення ядерної війни. Нова холодна війна значно небезпечніша ніж перша, адже з розвитком новітніх технологій з'являються нові приховані можливості, нова холодна війна більш завуальована і має ознаки гібридної війни. Попереднє протистояння було біполярним але з руйнуванням Ялтинсько-Потсдамської міжнародної системи і послабленням лідерських позицій США, які вони не змогли довго втримати після краху біполярної системи, маємо наявність багатополярного протистояння умовно рівнозначних за військовим потенціалом держав – США, РФ, КНР. Нездатність провідних учасників міжнародних відносин посилити світову безпеку свідчить про кризу дипломатії та міжнародних організацій. Невідворотне ускладнення суперечливих взаємовідносин поміж основними акторами міжнародної системи свідчить про неминучість подальшої ескалації, що буде викликана перш за все боротьбою за привабливі території, природні та людські ресурси, воду, ринки збуту тощо.

Список використаної літератури

1. Haass R. N. The Age of Nonpolarity: What Will Follow U.S. Dominance [Electronic resource] / R. N. Haass // Foreign Affairs, – 2008. – Vol. 87, № 3. — Mode of access : <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2008-05-03/age-nonpolarity>
2. Рибченко Т. О. Зовнішня політика адміністрації президента США Б. Обама щодо Російської Федерації : дис... канд. наук : спец. 23.00.04 / Тетяна Олександрівна Рибченко, Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – Київ, 2011. – 203 с. ; Rybchenko T. O. Zovnishnia polityka administratsii prezydenta SShA B. Obamy shchodo Rosiiskoi Federatsii : dys... kand. nauk : spets. 23.00.04 / Tetiana Oleksandrivna Rybchenko, Instytut svitovoi ekonomiky i mizhnarodnykh vidnosyn NAN Ukrainy. – Kyiv, 2011. – 203 s.
3. Цзинли Чэнь Россия, США и Китай – новое «Троецарствие» [Электронный ресурс] / Чэнь Цзинли // ИноСМИ.ru. - 2014. - 18 сентября. - Режим доступа : <https://inosmi.ru/world/20140918/223083622.html> ; Tszinli Chen Rossiya, SShA i Kitay – novoe «Troetsarstvie» [Elektronnyy resurs] / Chen Tszinli // InoSMI.ru. - 2014. - 18 sentyabrya. - Rezhim dostupa : <https://inosmi.ru/world/20140918/223083622.html>
4. Фесенко М. В. Проблеми адаптації зовнішньої політики України в умовах формування нового міжнародного порядку / М. В. Фесенко // Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та інформаційній сферах : матер. наук. конф., м. Київ, 15 жовтня 2015 р. – Київ : Ін-т міжнар. відносин КНУ ім. Т. Шевченка. – С. 33-35 ;

Fesenko M. V. Problemy adaptatsii zovnishnoi polityky Ukrainy v umovakh formuvannia novoho mizhnarodnoho poriadku / M. V. Fesenko // Neostrategichni priorityty Ukrainy v politychnii, ekonomichnii, pravovii ta informatsiinii sferakh : mater. nauk. konf., m. Kyiv, 15 zhovtnia 2015 r. – Kyiv : In-t mizhnar. vidnosyn KNU im. T. Shevchenka. – S. 33-35

5. Tayler J. The Seething Anger of Putin's Russia [Electronic resource] / J. Tayler // The Atlantic. – 2014. – 22.09. - Mode of access : <https://www.theatlantic.com/international/archive/2014/09/russia-west-united-states-past-future-conflict/380533/>

6. Камінський Є. Є. Візит Джо Байдена до Києва : дипломатична рутина, підтвердження сумної традиції чи новий реалізм у політиці США щодо України [Електронний ресурс] / Є. Є. Камінський // Радіо Свобода. –2009. – 19.07. - Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1780538.html>; Kaminskyi Ye. Ye. Vizyt Dzhо Baidena do Kyieva : dyplomatychna rutyna, pidtverdzhennia sumnoi tradytsii chy novyi realizm u politytsi SShA shchodo Ukrainy [Elektronnyi resurs] / Ye. Ye. Kaminskyi // Radio Svoboda. – 2009. – 19.07. - Rezhym dostupu : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1780538.html>;

7. Carpenter T. NATO Partisans Started a New Cold War With Russia [Electronic resource] / T. Carpenter // The American Conservative. - 2018. – December 27. - Mode of access : <https://www.theamericanconservative.com/articles/how-nato-partisans-started-a-new-cold-war-with-russia/>

8. Fridman O. Avoiding a New Cold War: The World Needs a Wind of Change [Electronic resource] / O. Fridman // The Diplomat. - 2018. – December 05. - Mode of access : <https://thediplomat.com/2018/12/avoiding-a-new-cold-war-the-world-needs-a-wind-of-change/>

9. Cohen St. New Cold War Dangers [Electronic resource] / St. Cohen // The Nation. - 2018. – December 5. - Mode of access : <https://www.thenation.com/article/new-cold-war-dangers/>

10. Кутб А. Вашингтон і Москва ... Нова глава холодної війни [Електронний ресурс] / А. Куд // Ash-Sharq Al-Qatari..2017. – 04.09. - Режим доступу : <https://www.al-sharq.com/news/details/510663> . – Араб. мовою ; Kutb A. Vashynhton i Moskva ... Nova hlava kholodnoi viiny [Elektronnyi resurs] / A. Kud // Ash-Sharq Al-Qatari..2017. – 04.09. - Rezhym dostupu : <https://www.al-sharq.com/news/details/510663> . – Arab. movoiu

Стаття надійшла до редакції 04.03.2019 р.

M. Fesenko

AMERICAN-RUSSIAN RELATIONS: FROM “RESET” TO “OVERLOAD”

The article examines the current state of US-Russian relations. It is shown that in the US-Russian relations the trend is growing from “reloading” to “overloading”, returning to the Cold War and arms race. It is proved that despite the fact that there is no single position as to whether there is a new Cold War and who is guilty in the beginning of it, however there is a significant weakening of world security and eventual escalation until the onset of a nuclear war.

Despite the fact that B. Obama admitted that bilateral relations between nuclear superpowers fell to the lowest point after the collapse of the USSR and the country was on the brink of a new Cold War. B. Obama tried to “reload” bilateral relations, improve world security through dialogue and mutual reduction of nuclear potential. However, it is clear that the “reset” test has not been completed and the international system is in the stage of escalating disputes, which greatly reduces world security. In the scientific and expert environment, the most pressing issue of contemporary world politics was the question of the return to the new Cold War and the eventual patterns of the beginning of a nuclear war between the superpowers.

The new Cold War is much more dangerous than the first one, because with the development of new technologies there are new hidden possibilities, the new Cold War is more veiled and has signs of a hybrid war. The previous confrontation was bipolar, but with the destruction of the Yalta-Potsdam international system and the weakening of US leadership positions, which they could not sustain for a long time after the collapse of the bipolar system, we have a multi-polar confrontation conditionally equivalent to the military potential of the states - the United States, Russia, and the People's Republic of China. The inability of leading international relations to strengthen world security is evidence of the crisis of diplomacy and international organizations. The inevitable complication of contradictory relations among the main actors of the international system suggests the inevitability of further escalation, which will be caused primarily by the struggle for attractive territories, natural and human resources, water, markets, etc.

Key words: USA, Russia, US-Russian relations, “reload”, “overload”, nuclear weapons, new cold war.

УДК 321.6-044.922:321.7](575.4):342.72/73

К.П. Яворська

РЕПРЕСИВНО-АВТОРИТАРНИЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ КЛІМАТ ТУРКМЕНИСТАНУ ЯК СЕРЕДОВИЩЕ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКИХ І ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ

Розглянута проблема реалізації та захисту громадянських і політичних прав у Туркменістані в умовах неоавторитарного режиму. Охарактеризовані порушення свободи слова, проаналізовані кейси переслідувань журналістів; розглянуто форми тиску на Інтернет-комунікацію. Вивчено особливості реалізації права громадян на об'єднання. Досліджено функціонування неурядових організацій, опозиційних партій. З'ясовано форми тиску влади на правозахисні організації, адвокатів, дисидентів і членів їх родин.

Ключові слова: Туркменістан, неоавторитарний режим, громадянські та політичні права і свободи.

Туркменістан належить до репресивних і закритих держав світу; в нього склалася репутація найбільш авторитарної країни з-поміж колишніх республік СРСР. Політичні та громадянські права людини та громадянина тут піддаються значному тиску, зумовлюючи численні ризики для подальшого функціонування Туркменістану як незалежної держави.

Проблематика Туркменістану є в полі наукової уваги А. Бор, С. Горака, Р. Жангожі, Ш. Кадирова, Т. Метельової, І. Осадчука, В. Попазогло, С. Олімова, М. Олімової, Ю. Федорова та ін. Власне політичні й громадянські права людини та громадянина в Туркменістані не були предметом окремого дослідження в українській політичній науці, але елементи їх аналізу представлені в політологічному дискурсі. Погодимось з дослідниками, які одноставні в акцентуванні утрудненості аналізу проблематики прав людини в Туркменістані через закритість інформаційних кордонів цієї держави.

Вивчення особливостей політичних і громадянських прав людини та громадянина уможливлене, найперше, в контексті особливостей політичного режиму Туркменістану.

Його означають як «султаністський неопатримоніалізм» [6, с. 10], «персоналістський неоавторитаризм» [3, с. 116] та ін. У характеристиках цієї держави домінують оцінки як авторитарної, яка межує з деспотією; тут найперше мова про період президентства С. Ніязова (1990–2006), бо у випадку з режимом Г. Бердимухамедова (з 2007 р.) оцінки дослідників дещо м'якші. Хоча, на нашу думку, здавалося б ліберальні ініціативи нинішнього глави держави зовсім не позначилися на загальній демократизації країни.

У Туркменістані усі аспекти життєдіяльності суспільства незмінно усі роки незалежності контролюються главою держави¹¹ та його оточенням. Туркменістан є прикладом патронажного президенталізму (суперпрезидентська система правління). Зі зміною глави держави у 2006 р. не змінився патріархально-консервативний стиль управління; патронажно-клієнтельні відносини – базис туркменської політичної системи. Правління як С. Ніязова, так і Г. Бердимухамедова відзначається закритістю, дистанційованістю владної сімейно-кланової політичної еліти від населення. Туркменська еліта функціонує «в рамках суворої ієрархії, де пріоритетними є особиста відданість президенту та спільність походження» [4, с. 61].

Органи туркменської влади не допускають проявів політичного чи релігійного інакомислення, тотально контролюють інформаційні потоки. Опозиції та членам їх родин загрожують переслідування з боку державних інституцій. Зберігається практика обмежень виїзду з країни для активістів, родичів політичних мігрантів, незалежних журналістів та ін. Десятки громадян Туркменістану є жертвами насильницького зникнення, викрадень та, ймовірно, перебувають у місцях позбавлення волі без відкритого судового процесу.

Відтак політична система Туркменістану базується на репресіях і функціонує завдяки вуглеводневим ресурсам, біологічним багатствам Каспійського моря. Доходи держави, зокрема від експорту природного газу, спрямовуються найперше на фінансування апарату внутрішньої безпеки та пропаганди. Така система була сформована С. Ніязовим і не змінилась у роки президентства Г. Бердимухамедова. За класифікацією FreedomHouse Туркменістан віднесено до «невільних» держав. Незалежний період розвитку Туркменістану означається дослідниками як «демодернізація» [1, с. 220].

Нинішня критична ситуація з реалізацією та захистом громадянських і політичних прав людини та громадянина в Туркменістані має чимало причин. Зокрема, її можна пояснити тим, що політична лібералізація, яка відбувалася в більшості радянських республік наприкінці 1980-х рр., Туркменістан не охопила. Наприклад, у той час, як в інших республіках СРСР відбувалося національне відродження, тут у 1990 р. С. Ніязов заборонив рух «Агзибірлік» («Єдність»). Відтак туркмени не пройшли через політичну та культурну лібералізацію. Після розпаду СРСР радянська однопартійна модель управління видозмінилась завдяки лише формальному перейменуванню Комуністичної партії в Демократичну партію Туркменістану, а пострадянська туркменська еліта зберегла владу та інституційні можливості¹². Вже тоді будь-яке інакодумство було витіснено в підпілля. На думку американського політолога П. Стронскі [10], ізолювавши населення країни від зовнішнього світу, туркменський режим реформовував кланово-племінне суспільство в націю, згуртовану довкола політичного лідера С. Ніязова (створювався культ його особи).

Коли йдеться про лібералізацію туркменського режиму в останні два десятиліття, мається на увазі, найперше: 1) прийняття 10.01.2012 р. закону «Про політичні партії», який

---

¹¹Щодо нього допускається довічне перебування на посаді.

¹²Власне діяльність комуністів в Туркменістані є заборонена.

закріпив багатопартійність; 2) згода (2011 р.) надати Комітету ООН з прав людини звіт про стан справ у цій сфері; з в'язниць було звільнено низку звинувачених у політичних злочинах, зокрема, окремих засуджених у 2002 р. за звинуваченнями у замаху на С. Ніязова; 3) легалізація Інтернет-кафе; 4) ліквідація культу особи Туркменбаші («Батько туркмен») (титул С. Ніязова¹³), але без критики його курсу; 5) прийняття 04.01.2013 р. нового закону «Про засоби масової інформації» (декларує гарантії свободи слова, заборону медіа-цензури, можливість створення медіа недержавної форми власності тощо) та ін. Водночас згадані та низка інших нововведень не застосовуються на практиці або, в кращому випадку, застосовуються поверхово. Крім того, зусилля з реалізації цих правил підриваються неформальними механізмами державної влади. Хоч нова редакція Конституції Туркменістану 2016 р. декларує захист і сприяння правам людини, однак існує величезний розрив між законодавчою базою та її практичною реалізацією. Згадані елементи лібералізації, проведені Г. Бердимухамедовим, не трансформували політичний режим Туркменістану – він залишається найбільш жорстким з-поміж центральноазійських держав. С. Пейруз назвав реформи Г. Бердимухамедова «косметичними»; це «ілюзія хрущовської відлиги» [9, с. 108, 114]. Ці реформи, на думку О. Малашенка, мають фасадний характер (тобто не модернізують політичну систему); режим змінив імідж – з майже тоталітарного він трансформувався в жорстко авторитарний [2].

В Туркменістані принцип поділу влад ігнорується, виражене домінування виконавчої гілки влади. Судова влада особливо політизована. Суди з політично чутливих питань проходять у закритому режимі. Застосування та зміна правових норм часто залежать від особистого бачення питання главою туркменської держави. Судді призначаються главою держави на п'ять років, що узалежнює їх від волі президента. В Туркменістані відсутній інститут Конституційного суду, в цілому немає демократичних структур, котрі сприяли б утвердженню принципу верховенства права. Лише у 2010 р. прийнято закон, який визначив правовий статус адвокатів, але попри його наявність на адвокатів здійснюється сильний тиск, в результаті якого їх функція захисника, особливо в процесах з політичними обвинуваченнями, мінімізована. Незалежні туркменські адвокати переслідуються авторитарною владою, чимало з них залишили країну.

На сьогодні в Туркменістані діють три партії; їх поява уможливилася після прийняття у 2012 р. закону «Про політичні партії». Хоч при президенті Г. Бердимухамедову й створені дві нові партії (Партія промисловців і підприємців Туркменістану (діє з 2012 р.), Аграрна партія Туркменістану (діє з 2014 р.)), але це не сприяє демократизації¹⁴. Згадані партії не є опозиційними. Вони забезпечують фасадний партійний плюралізм, функціонують як агенти державного управління та контролю в приватному секторі промисловості (Партія промисловців і підприємців Туркменістану) та сільських регіонах (Аграрна партія Туркменістану). Демократична партія Туркменістану зберігає панівний характер, а керівники згаданих нових партій О. Маммедов, С. Овганов (Партія промисловців і підприємців Туркменістану), Р. Базаров (Аграрна партія Туркменістану) є близькими довіреними особами президента Г. Бердимухамедова.

---

¹³ На зміну йому утвердженій титул Г. Бердимухамедова – «Аркадаг» («Покровитель»).

¹⁴ Найчастіше причиною створення нових партійних структур у Туркменістані дослідники називають потребу співпраці цієї держави з Європейським банком реконструкції та розвитку, який переглянув стратегію взаємодії з країнами з однопартійною системою.

Незалежні НУО в Туркменістані практично не можуть легалізуватися, а діяльність їх як незареєстрованих заборонена. Процес реєстрації організацій громадянського суспільства утруднена численними формальностями. Хоча в країні легалізовано близько 300 НУО [7, с. 11], абсолютна більшість із них ініційована урядом, а не є реакцією «знизу». Відтак констатуємо існування псевдогромадянського суспільства, яке штучно сконструйоване задля демонстрації народної підтримки владного курсу. Загалом самоорганізація громадянського суспільства в Туркменістані залишається вкрай слабкою. Будь-яка незалежна активність не схвалюється державою. Місцеві громадські активісти усвідомлюють ймовірність репресій, зокрема й за сфабрикованими звинуваченнями. Наприклад, активістку Г. Вертякову заарештували за фіктивною справою про вимагання після її критичних коментарів про ситуацію в Туркменістані в російських соціальних мережах. До 20 років ув'язнення засуджено О. Омаркулієва, який навчаючись в Туреччині, організував на території цієї країни критично налаштовану спільноту студентів-співвітчизників.

В Туркменістані велика кількість політичних в'язнів, але їх кількість не встановлена, бо влада не озвучує інформацію про такі факти, а незалежний правозахисний моніторинг у країні заборонений. Туркменський авторитарний режим перешкоджає незалежним групам проводити правозахисну діяльність; міжнародних правозахисників не допускають в країну. Туркменістан досі не підписав протокол ООН, який дозволив би правозахисникам без попередження відвідувати місця позбавлення волі. Незалежні правозахисні групи працюють, найперше, дистанційно, привертаючи увагу міжнародної спільноти до конкретних випадків порушень громадянських, політичних та інших прав людини. Найвідомішою міжнародною правозахисною ініціативою на сьогодні є кампанія «Покажіть їх живими!», яка спрямована на пошук зниклих, які ймовірно перебувають в місцях позбавлення волі за звинуваченнями у політичних злочинах. За даними правозахисників, щонайменше 121 особа стала жертвою насильницького зникнення, причому більшість із них утримуються в в'язниці Овадан-тепе, відомій найскладнішим умовами утримання засуджених. Часто родини звинувачених не можуть отримати інформацію, які злочини інкриміновані члену їх сім'ї. У Туркменістані ігноруються всі демократичні світові тенденції щодо гуманізації кримінально-виконавчого законодавства та забезпечення прав людини під час виконання покарань.

Значний тиск здійснюється на туркменських дисидентів. Зокрема, на території Росії (серпень 2016 р.) було здійснено спробу викрадення А. Байханова. Це реакція на публікацію книги дисидента про умови в в'язниці Овадан-тепе, де утримуються політичні в'язні, одним з яких був він. У книзі зацентровано на нелюдських умовах утримання в'язнів і катуваннях. На території Туркменістану тиск здійснювався на рідню А. Байханова з акцентуванням, що причина таких дій пов'язана з правозахисною діяльністю дисидента. Ще один політичний дисидент, Г. Аннаніязов (належав до переслідуваної з 1995 р. т. зв. «Ашхабадської вісімки»; з 2002 р. проживав у Норвегії), був заарештований у 2008 р. під час візиту на батьківщину. Його засудили до 11 років ув'язнення; лише у 2015 р. правозахисникам та родичам стало відомим його місцеперебування.

Також серед обмежуваних громадянських та політичних прав і свобод туркменів виділимо: 1) свободу віросповідання: незареєстровані релігійні громади заборонені, а для реєстрації необхідно щонайменше 50 вірян; релігійна література проходить обов'язкову державну цензуру; встановлені санкції за зберігання «нелегальної» релігійної друкованої продукції тощо; 2) утиски прав людини в площині їх сексуальної орієнтації та гендерної

ідентичності. Наприклад, одностатеві відносини є кримінально караними (позбавлення волі від 2 до 3 років); 3) обмеження прав національних меншин (узбецької, російської, казахської та ін.).

Від 01.07.2015 р. влада Туркменістану уможливила проведення мітингів, демонстрацій та інших протестних акцій (за умови подання заявки в органи влади, крім випадків одиночних пікетів. Такі нововведення міжнародною громадськістю були сприйняті критично: їх оцінили як спробу корекції фасаду азійської деспотії з метою отримання певних економічних преференцій, пов'язаних, найперше, зі збутом туркменського газу. Також ймовірною причиною такої псевдолібералізації є намагання влади не допускати стихійних акцій протесту з огляду на наявність нормативно унормованої процедури їх проведення. Примітно, що акції не можуть проводитися поблизу управлінських будівель. Підставою для відмови в проведенні санкціонованої акції можуть слугувати застереження влади щодо організаторів акції, а також низка інших причин, наприклад, якщо за допомогою акції очікується ймовірне отримання фінансової чи іншої допомоги від іноземних суб'єктів. Водночас відзначимо, що й нині в Туркменістані зберігається уподібнена до радянської практика примусової участі громадян у державних заходах за участю глави держави.

Лише наприкінці 2012 р. у Туркменістані було вперше прийнято закон, спрямований на реформу медіа-сфери: закріплено гарантії свободи слова, заборонено цензуру тощо. Але ці нормативні нововведення не зумовили практичних зрушень у площині свободи слова. Прийняття такого акту, схоже, було способом тимчасово знизити критичні оцінки світової спільноти через відсутність свободи слова, державний монополізм у медіа-сфері, цензуру тощо. Зауважимо, що в новій Конституції Туркменістану (2016) відсутня норма про заборону цензури. У реєстрі НУО «Репортери без кордонів» (Індекс свободи преси) за 2019 р. Туркменістан займає останню, найгіршу, позицію; це засвідчує збереження (і навіть посилення) проблем зі свободою слова. Вперше за багато років Північна Корея не визначена «Репортерами без кордонів» найгіршою країною для функціонування журналістів – Туркменістан нині перебуває на позиціях аутсайдера через створений владою клімат страху та переслідування журналістів. Продемократично налаштовані журналісти у своїй більшості залишили територію Туркменістану або відмовилися від журналістської діяльності. Це засвідчує формальний характер прийнятого закону «Про засоби масової інформації».

Вкажемо на кілька резонансних прикладів тиску на туркменських журналістів:

– у 2006 р. журналістка О. Мірадова померла в туркменській в'язниці, ймовірно, від катувань. Вона, її брат С. Хаджієв, а також журналіст А. Аманклічев напередодні зняли для французького телеканалу документальний фільм про авторитаризм С. Ніязова. Журналістів було засуджено до семи років позбавлення волі за сфабрикованим звинуваченням у незаконному зберіганні зброї;

– журналіст радіо «Азатлык» (туркменська служба радіо «Вільна Європа») Д. Язкулієв був засуджений до п'ятирічного ув'язнення після поширення інформації про вибух на складі зброї в м. Абадан (2011 р.), який спричинив численні людські жертви; також Д. Язкулієв проводив розслідування корупційних кейсів в туркменській поліції. Формальним приводом для його переслідування стали звинувачення у схилянні своєї родички до самогубства. Д. Язкулієв амністований главою держави, але таке рішення було прийняте тільки завдячуючи потужному тиску міжнародної громадськості, журналістської спільноти за підтримки кількох сенаторів Конгресу США;

– незалежний журналіст С. Непескулієв був заарештований у 2015 р., і упродовж трьох років відбував покарання за сфабрикованими політично мотивованими обвинуваченням у зберіганні наркотичних речовин. Причиною переслідування С. Непескулієва були відеорепортажі для RFE/RL, у яких зафільмована інфраструктура занепаду й економічна нерівність заходу Туркменістану. У 2015 р. Робоча група ООН зі свавільних затримань визнала С. Непескулієва жертвою свавільного затримання за мирну реалізацію права на вільне вираження думок;

– журналістам перешкоджають у виїзді за межі Туркменістану. Наприклад, С. Ачіловне зміг відвідати міжнародний семінар у Грузії через рішення прикордонної служби. А для того, щоб зупинити критичну журналістику С. Ачілова, владою неодноразово здійснювався тиск на його 70-літню матір – напади, допити, образи, пограбування.

Відтак журналісти незалежних медіа (RadioAzatlyk, AlternativeTurkmenistanNews, ChroniclesofTurkmenistan, Gündogar, Ferghana та ін.) працюють підпільно або за межами Туркменістану. Результати їх розслідувань спрямовані найперше на світову громадськість, адже туркмени мають утруднений доступ до таких медіа. Під приводом зробити міста більш візуально привабливими, влада від 2011 р. періодично проводить кампанії з демонтажу супутникових антен, щоб унеможливити використання цього способу доступу до неконтрольованої інформації.

Натомість у Туркменістані є близько двох десятків друкованих видань, які публікуються з незначним тиражем і не наповнені вірогідним контентом. Глава держави або уряд залишаються засновниками абсолютної більшості медіа. Будь-яку критику дозволено озвучувати лише після того, як сам президент висловив зауваження до певного державного органу влади чи чиновника. У закордонних медіа практично відсутній доступ у країну через відмову в акредитації.

Інтернет, попри його доступність, є дуже дорогим у Туркменістані. Мобільний Інтернет в цій країні – в групі найдорожчих у світі (1 Гб даних – близько 19,81 амер. дол. [8]). Це висока ціна навіть у порівнянні з іншими країнами регіону Центральної Азії: Киргизстан – 0,27, Казахстан – 0,49, Узбекистан – 3,27, Таджикистан – 4,84 амер. дол. за 1 Гб. Окрім цього Інтернет повністю контрольований туркменською владою. Провайдером-монополістом у Туркменістані є державна компанія «Туркментелеком»¹⁵. Ситуація з якістю, доступністю Інтернету настільки критична, що FreedomHouse узагалі не включає Туркменістан (як і Таджикистан) у рейтинг «Свобода в Мережі». Одним з небагатьох способів мережевого спілкування нині є наявні в Туркменістані Інтернет-кафе, але для з'єднання необхідне пред'явлення документа, що посвідчує особу користувача.

Окрім цього, в користувачів часто виникають проблеми доступу до Мережі. Заблокований доступ до YouTube, Facebook, Twitter, LiveJournal, ВКонтакте, унеможливлене користування месенджерами WhatsApp, Wechat, Viber та ін. Закритий доступ до багатьох закордонних сайтів новин, зокрема й до сайту міжнародної агенції новин «Фергана» як одного з провідних джерел інформації для світової спільноти про держави Центральної Азії. Багато іноземних компаній, які мають представництва в Туркменістані, не мають доступу навіть до своїх корпоративних мереж. Примітно, що відсутній доступ й до багатьох сайтів, які обходять політичну проблематику. Від 2012 р.

---

¹⁵Відзначимо: за президенства С. Ніязова Інтернет неофіційно був заборонений, а його розвиток почав відбуватися тільки після обрання главою держави Г. Бердимухамедова, тобто з 2007 р.

заблоковані анонімайзери, за допомогою яких можна було зайти на заблоковані сайти; активно блокуються служби VPN, OperaMini для мобільних телефонів і т. д. ООН та інші міжнародні інституції неодноразово звертали увагу туркменської влади на неприпустимість такої цензури в Інтернеті. Водночас влада Туркменістану не визнає фактів згаданих блокувань і на міжнародному рівні озвучує відсутність обмежень на користування Інтернетом; визнається лише контроль щодо сайтів, пов'язаних із тероризмом та екстремізмом.

Нещодавно (у 2017 р.) в Туркменістані створено інститут омбудсмена; цю посаду обіймає Я. Гурбанназарова. За перший інформаційно доступний на сьогодні звітний період функціонування цього інституту (квітень – грудень 2017 р.) було зареєстровано 439 звернень, але лише щодо 25 із них знайдено рішення. Сам факт інституціоналізації уповноваженого з прав людини не зміцнив конфігурацію захисту громадянських і політичних прав у Туркменістані. Видається, можна говорити про цей інститут як маріонетку влади. Наразі туркменський омбудсмен не зарекомендував себе ні як дієвий інститут захисту прав і свобод, ні як інститут контролю за владою, яка масштабно порушує права людини та громадянина. За такої критичної ситуації з громадянськими та політичними правами, яка є в Туркменістані, роль омбудсмена мала б бути неспіввідносно більшою. Видається, що цей інститут не має ознак незалежного; його запровадження жодною мірою не стало чинником демократизації Туркменістану. Це контрольований президентом орган, який не має реальних повноважень зі захисту прав людини та контролю за владою.

В частині аналізу громадянських і політичних прав відзначимо, що Державна міграційна служба Туркменістану здійснює жорсткий контроль щодо іноземців, які в'їжджають у країну з діловими візитами та навіть туристичною метою. Процедура отримання візи (зокрема й для громадян України) є дуже складною через закритий характер держави. Пересування громадян Туркменістану за межі держави також контролюється. Хоч Г. Бердимухамедов скасував обов'язкові виїзні візи для громадян, але їх замінено на таємні «чорні списки». Більшості членам родин політичних мігрантів виїзд за кордон заборонений. Станом на 2018 р. дослідники вказують чисельність невиїзних громадян Туркменістану від 30,9 тис. осіб [11] до понад 40 тис. осіб [7, с. 7].

Через особливості політичної та правової систем Туркменістан залишається у всебічній міжнародній ізоляції (основним партнером нині є КНР). Саме з причини масового порушення громадянських і політичних прав відкладено остаточну ратифікацію Угоди про партнерство та співробітництво між ЄС та Туркменістаном. Питання інвестування в економіку Туркменістану Заходом також розглядається в площині вимог відмови від практики позбавлення волі за політичними мотивами, зняття обмежень на вільне вираження думок тощо. Водночас активна критика міжнародної спільноти на адресу туркменської влади не призводить до якісних політико-правових змін, адже туркменська сторона незмінно відкидає звинувачення в порушенні громадянських, політичних та інших прав людини та громадянина на території країни. Хоч Туркменістан нині особливо сильно узалежнений від іноземного капіталу, а уряд зазнає зовнішнього тиску з вимогами лібералізації країни, однак влада вдається лише до «косметичних» заходів. Новації (на зразок згаданого створення інституту омбудсмена), як засвідчив наш аналіз, мають формальний характер. Справжніх конструктивних змін у політичному, правовому та бізнес-середовищі Туркменістану не відбувається.

Здавалося б, з огляду на вкрай складну ситуацію не лише з правами людини, а й в соціально-економічній сфері, в Туркменістані потенційно мало б наростати невдоволення режимом. Втім велика політична апатія населення, страх репресій – вирішальні чинники стабільності туркменського авторитаризму. Політична лібералізація в Туркменістані не підтримується ні владою, і, схоже, не є затребувана більшістю населення. Не в останню чергу причиною цього є те, що упродовж тривалого часу політика цієї країни визначалася «найперше родоплемінним устроєм туркменського суспільства і номенклатурно-політичного істеблішменту» [5, с. 45]; на тлі інших пострадянських країн тут дуже виражена племінна культура, яка віддалена від засад західної ліберальної демократії.

На нашу думку, масштабні зміни в політичній і правовій системах Туркменістану в частині демократизації не є очікуваними ближчим часом. Країна дуже довго перебувала на периферії світових політичних і культурних процесів, немає демократичної традиції. Відсутність демократичного громадянського суспільства ускладнює поступальний розвиток Туркменістану в усіх сферах, зокрема й захисті прав людини. Ці чинники, безумовно, гальмують імплементацію принципів ліберальної демократії на туркменський ґрунт.

Список використаної літератури

1. Жангожа Р. Незалежний Туркменістан: демодернізація / Р. Жангожа, Т. Метельова// Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору / за ред. А. Г. Бульвінського. Київ : Інститут всесвітньої історії НАН України, 2017. — С. 201–220; Zhanhozha R. Nezalezhnyi Turkmenistan: demodernizatsiia / R. Zhanhozha, T. Metelova // Osoblyvosti suspilno-politychnoi modernizatsii krain postradianskoho prostoru / za red. A.H. Bulvinskoho. Kyiv : Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy, 2017. — S. 201–220.

2. Малащенко А. Туркменія: была ли оттепель? [Електронний ресурс]: CarnegieEndowmentforInternationalPeace. — 2012. — № 14 (4). — Режим доступу до журн.: https://carnegieendowment.org/files/MalashenkoBriefing_14-4-12_Russ_Turkmenia.pdf; Malashenko A. Turkmeniya: byla li ottepel? [Yelektronniy resurs]: Carnegie Endowment for International Peace. — 2012. — № 14 (4). — Rezhim dostupu do zhurn.: https://carnegieendowment.org/files/MalashenkoBriefing_14-4-12_Russ_Turkmenia.pdf

3. Нисневич Ю. Современный авторитаризм и коррупция / Ю. Нисневич //Мировая экономика и международные отношения. — 2017. — № 61 (1). — С. 108–120; Nisnevich Yu. Sovremennyy avtoritarizm i korruptsiya / Yu. Nisnevich // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. — 2017. — № 61 (1). — S. 108–120.

4. Осадчук І. Особливості формування та функціонування правлячої еліти в контексті «патронажного президенталізму» в Туркменістані / І. Осадчук // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. «Питання політології». — 2014. — № 1132. — С. 59–62; Osadchuk I. Osoblyvosti formuvannia ta funktsionuvannia pravliachoi elity v konteksti «patronazhnoho prezydentalizmu» v Turkmenistani / I. Osadchuk // Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina. Ser. «Pytannia politolohii». — 2014. — № 1132. — S. 59–62.

5. Попазогло В. Деструктивні неформальні інститути політики держав Центральної Азії: приклад Узбекистану та Туркменістану / В. Попазогло // Політичне життя. — 2017. — № 4. — С. 43–47; Popazohlo V. Destruktyvni neformalni instytuty polityky derzhav Tsentralnoi Azii: pryklad Uzbekystanu ta Turkmenistanu / V. Popazohlo // Politychne zhyttia. — 2017. — № 4. — S. 43–47.

6. Фісун О. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації / О. Фісун // Національна безпека України. — Київ: Стилос, 2004. — С. 3–12; Fisun O. Inversiini traiektorii postradianskykh politychnykh rezhymiv i modeli neopatrymonialnoi konsolidatsii / O. Fisun // Natsionalna bezpeka Ukrainy. — Kyiv: Stylos, 2004. — S. 3–12.

7. ВТІ 2018. TurkmenistanCountryReport[Electronic resource]. — Mode of access: Режим доступу:<https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/tkm/>

8. How Much Does Mobile Data Cost Around the World?[Electronic resource]. — Mode of access: <https://howmuch.net/articles/the-price-of-mobile-internet-worldwide-2019>

9. Peyrouse S. Turkmenistan: Strategies of Power, Dilemmas of Development. — London: Routledge, 2015.

10. Stronski P. Turkmenistan at Twenty-Five: The High Price of Authoritarianism. [Electronic resource]. — Mode of access: <https://carnegieendowment.org/2017/01/30/turkmenistan-at-twenty-five-high-price-of-authoritarianism-pub-67839>

11. Turkmenistan. Events of 2018. Human Rights Watch. [Electronic resource]. — Mode of access: <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/turkmenistan>

Стаття надійшла до редакції 04.03.2019 р.

K. Yavorska

REPRESSIVE AUTHORITY POLITICAL AND LEGAL CLIMATE OF TURKMENISTAN AS AN ENVIRONMENT FOR IMPLEMENTATION OF CIVIL AND POLITICAL RIGHTS

The problem of realization and protection of civil and political rights in Turkmenistan is considered. The attention is paid to the peculiarities of the realization of rights and freedoms under the conditions of a neo-authoritarian regime. Characterized violations of freedom of speech. The cases of persecution of journalists have been analyzed. The forms of pressure on Internet communication are considered. The peculiarities of realization in Turkmenistan of the rights of citizens to the association are studied. The peculiarities of the functioning of non-governmental organizations, opposition parties are investigated. The forms of government pressure on human rights organizations have been clarified. Emphasis on violence and discrimination on the basis of gender identity and sexual orientation. The closed nature of power, a significant role of clans in political life are noted. It was noted that Turkmenistan ignored the principle of separation of powers and expressed the dominance of the executive branch of power. The politicization of the Turkmen judicial power is underlined. Attempted pressure on lawyers. The persecution of opposition members and their families is underlined. Attention is drawn to the widespread practice of prohibiting travel abroad for activists, relatives of political migrants, and independent journalists. The reforms on the liberalization of the political regime of Turkmenistan are described, however, their low practical efficiency is noted.

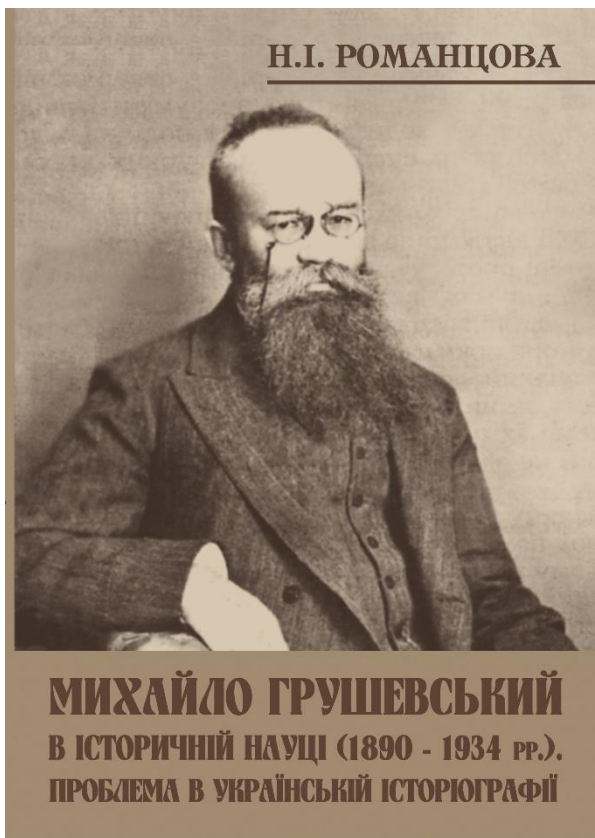
Keywords: Turkmenistan, neo-authoritarian regime, political and civil rights.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ІСТОРІЯ ІСТОРІЇ ІСТОРИКА

Рецензія на монографію

РОМАНЦОВА Н. І. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ (1890 – 1934 рр.). ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: МОНОГРАФІЯ. МАРІУПОЛЬ: МДУ, 2019. 528 с.

Постать М.Грушевського, безумовно, відноситься до найзнаковіших не лише в історичній науці, але і в українській історії загалом. Особа, яка своєю професійною діяльністю підсумувала здобутки кількох поколінь дослідників української минувшини, створила цілісну концепцію історії українського народу, на історичному підґрунті безкомпромісно обстоювала самотність історичного шляху українців, дбала про інституційне обличчя української науки, залишила у спадок рекордні понад 2 тис. праць заслуговує на нове й нове звернення його наступників. Красномовною є географія його життя: народився у Холмі, зростав у Тіфлісі, навчався у Києві, професійну діяльність розпочав у Львові, на політичний Олімп піднявся у Києві, поневірявся у Відні, «списаний з рахунків» у Москві, загинув у Кисловодську. М.Грушевський увібрав, здається, всі виклики межі ХІХ–ХХ ст., тому і його життя, наукова та політична діяльність, погляди є такими ж різноплановими та не в

уському однозначними.

Отож, не дивно, що і через 100 років науковці звертаються до цієї колоритної особи. Водночас, незважаючи на велич постаті історика, вітчизняна історіографія його творчості є дуже молодою, адже до початку 1990-х рр. інакше як про «буржуазного націоналіста» про М. Грушевського не можна було промовляти. Красномовним є також факт, що до здобуття незалежності в Україні не видавалися його праці, а грушевськознавство започатковане не в Україні, а далеко за її межами, за океаном, у США. Тому цілком закономірно, що у сучасній Україні різко зріс інтерес до його наукової, організаційної, просвітницької діяльності. Але незважаючи на справжній інформаційний прорив, довкола постаті М. Грушевського склалася ситуація уявної обізнаності: з одного боку, він є

загальновідомим діячем, але з іншого існує чимало нез'ясованих моментів і в поглядах, і в рішеннях, і в стосунках з оточенням.

Стан опрацювання різних аспектів життя та діяльності М. Грушевського розглядалися багатьма науковцями, але бракувало комплексного історіографічного аналізу багатогранної діяльності вченого. Отже, цілком обґрунтованою є підготовка узагальнюючої праці, в якій комплексно вивчається українська історіографія XIX – початку XXI ст., присвячена науковій, організаційній, видавничій, просвітницькій діяльності видатного історика. Таке дослідження дає можливість здійснити системний аналіз праць вітчизняних істориків відповідного тематичного спрямування та визначити напрями подальшого опрацювання творчості визначного історика. З огляду на сказане монографія Н. Романцової є гідним внеском у сучасну грушевськіяну.

Авторка зосередила увагу на історіографічному аналізі наукової спадщини та різнопланової роботи найпомітнішого з діячів української історії кінця XIX – першої третини XX ст. Дослідниця вивчила наукові погляди українських істориків, дискусійні проблеми, концептуальну еволюцію вітчизняної історіографії у питаннях, пов'язаних з цією історичною постаттю. Авторка звернула увагу також на формування та постійне розширення джерельної бази досліджень.

Н. Романцова належно опрацювала наявний український доробок, присвячений життю та діяльності М. Грушевського. До дослідження залучено широке коло літератури – наукової, науково-популярної, публіцистичної, виконаної в різних форматах – монографії, статті, тез доповіді, дисертації. Авторство належить українським науковцям, без перебільшення, у світовому вимірі – з Наддніпрянщини, Східної Галичини, близького та далекого зарубіжжя.

Історіографічний аналіз проблеми привів авторку до висновку про широту вивчення наукових здобутків щодо діяльності М. Грушевського. Водночас вона привернула увагу до певної селекції дослідницької тематики за рахунок зосередження на науковій творчості, історичній концепції, місці вченого в українській історичній науці. Проте історіографічний вимір науково-організаційної, видавничої, публіцистичної діяльності в різні періоди життя історика залишалися дослідженими недостатньо, а деякі взагалі не порушувалися. Прийнятним є також аргумент про появу понад 200 нових грушевськознавчих праць протягом останнього десятиліття, які ще не стали предметом історіографічного дослідження.

Грунтовною є джерельна база монографічної праці, яка включає не лише історіографічні, але й історичні джерела, серед яких, зокрема актові та діловодні матеріали, документи судових установ, джерела особового походження (спогади, щоденники, листування). До дослідження залучені не лише опубліковані джерела, а й матеріали з Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського та взяті з фондів архівних установ. У прикінцевому списку джерел і літератури зафіксовано 1953 найменування, що засвідчує масштабність даного дослідження.

Структура монографії дозволила повно та різнобічно розкрити обрану тему. За основу доречно взято хронологічно-проблемний критерій, що дозволило поєднати характеристику етапів у процесі опанування наукової творчості М. Грушевського (прижиттєвий період: кінець XIX ст., початок XX ст., доба Української революції, роки еміграції, останнє десятиліття в його біографії, а також радянський етап і сучасна історіографія) та проблемні лінії, за якими вивчалася творчість історика. У п'яти змістових розділах послідовно проаналізовані здобутки істориків різних поколінь у вивченні

формування наукових поглядів М.Грушевського, львівського періоду його наукової творчості, діяльності на початку ХХ ст., його ролі у науковому та політичному житті України протягом 1914-1924 рр., останнього десятиліття в його науковій діяльності.

Важливе місце у монографічному дослідженні посідає процес створення масштабної «Історії України-Руси», яка є своєрідною візитівкою не лише М.Грушевського, а й української історичної науки загалом. Н. Романцова доречно привернула увагу до того, що публікація «ІУР» засвідчила перехід від монографічного опрацювання українського минулого до створення розлогіх синтетичних творів. Авторка наголосила на гострій полеміці серед науковців довкола цієї праці Михайла Сергійовича. З одного боку, її схвально сприйняла значна частина українських науковців, з іншого – вона виявилася неприйнятною для проросійськи та пропольськи орієнтованих істориків, які не сприймали ані самобутній український народ, ані окрему українську історію.

Авторка проаналізувала з історіографічної точки зору організаційну роботу Михайла Сергійовича в Науковому товаристві ім. Тараса Шевченка, керівництво Українським науковим товариством, активну науково-публіцистичну діяльність у львівсько-київській період (1906–1913 рр.) та у добу Української революції, створення ним під час еміграції Українського соціологічного інституту, активну і плідну науково-організаційну працю у Всеукраїнській академії наук.

У монографії також розглянуто історіографічні аспекти щодо львівської та київської наукових шкіл М. Грушевського. Час припинення існування київської школи М. Грушевського становить дискусійний аспект. Н. Романцова навела погляд Л. Винара про 1929 р. та О. Юркової щодо 1930–1931 р., коли були ліквідовані історичні установи М. Грушевського. Тут ми підійшли до довготривалого обговорення поняття «наукова школа» загалом: чи обмежується вона колом осіб, які працюють під проводом досвідченого науковця, чи до неї варто включати і пізніших його послідовників. Якщо виходити з першої позиції, то верхня межа школи М. Грушевського припадає на початок 1930-х рр., але якщо прийняти другий підхід, то школа включає також кілька поколінь істориків з діаспори, а її межі простягаються до кінця ХХ ст.

Важливим елементом історіографічного аналізу є підсумування наукових дискусій. Авторка визначила сюжети, які є предметом тривалого обговорення вітчизняними науковцями. Вони стосуються належності М. Грушевського до народницького чи державницького напрямку в історичній науці, взаємовідносин М. Грушевського зі своїми учнями, його місця в історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст., ролі в організації наукових інституцій, які в решті-решт призвели до створення академії наук.

Самостійну наукову цінність становлять подані у додатках графічні матеріали. Серед них таблиця, яка містить перелік публікацій за 127 років, розташованих у хронологічній послідовності, та графіки, що віддзеркалюють динаміку публікацій, присвячених М. Грушевському. Це дозволяє з'ясувати зміни кількісних показників у розвитку грушевськознавства, виявляє періоди зростання та спаду історіографічного інтересу до цієї проблематики, що дає об'єктивну інформацію про стан розвитку грушевськознавства на різних етапах.

Висновки, зроблені авторкою, досить аргументовані, адже ґрунтуються на аналізі великого масиву джерел. Мета, яка полягала в аналізі українського історіографічного виміру постаті М. Грушевського, досягнута.

В цілому дослідження Н. Романцової має етапний характер і є внеском у розвиток грушевськознавства. Беззаперечна його науково-практична значущість, оскільки не лише

доповнює наукове історичне знання та окреслює перспективні напрями вивчення діяльності М. Грушевського-історика, а й створює платформу для підготовки молодого покоління професійних істориків. Монографія становить інтерес для наукової історичної спільноти – викладачів, аспірантів, студентів, які виявляють зацікавленість до питань української інтелектуальної історії.

Н.Р. Темірова

REVIEW OF THE MONOGRAPH

LYMAN I., KONSTANTINOVA V. GERMAN CONSULS IN THE NORTHERN AZOV REGION. DNIPRO: LIRA, 2018. – 500 p.: PIC., MAPS.

Professors of history of Berdiansk State Pedagogical University Lyman I. and Konstantinova V. with the support of Wolfgang Messinger, Consul-General of the Federal Republic of Germany in Donetsk / Dnipro office, developed scientific project devoted to researching the history of Ukrainian-German diplomatic ties during 2017-2018. The output of this scientific development turned into the publication of the book regarding the work of German consuls in Mariupol and Berdiansk from 1859 till the beginning of the First World War.

In the events of activation of current versatile relationships between Ukraine and European Union, appealing to this problem by the scientists is crucial and gives an opportunity to analyze the historical results of diplomatic relations with Germany, that plays a leading role in EU today. In the introduction Consul-General of Federal Republic of Germany Wolfgang Messinger mentioned that “the cities of Mariupol and Berdiansk had been under the focus of economic interest for such countries as Grand Duchy of Mecklenburg-Schwerin and the Kingdom of Prussia long before the creation of the first consulate in 1859”. Performing at Mariupol State University Consul-General pointed out that “Appealing to Europe is not a new and odd tendency in the history of Ukraine, but it represents the history of relationships, which has brought to both parties huge economic advantages and cultural enrichment”.

Lyman I. and Konstantinova V. gathered in their book a big volume of facts about diplomatic work of German consuls on the territory of Pryazov region at the time from establishing in the Northern Pryazovia agencies of Prussia and the Grand Duchy of Mecklenburg-Schwerin after Eastern (Crimean) War till the closure of agencies of German Empire at the beginning of the First World War. In the research German, English, Spanish and French diplomatic sources are used. Interesting documents and photos, found by Berdiansk historians in German and Ukrainian archives, envisage the impact of German consulates on the industrial and agricultural modernization of Pryazov region in the second part of XIX - at the beginning of XX c., show “the life of Germans in Ukrainian surrounding”. At different times within the jurisdiction of German consulate agencies, that were in Berdiansk and Mariupol, were spreading along today’s Zaporizhzhia, Dnipropetrovsk, Donetsk and Luhansk oblast of Ukraine.

In the book Lyman I. and Konstantinova V. analyze the big part of factual materials about the ties of Mariupol and Berdiansk with German countries, German colonists. The authors put in

their book biographical notes about German consuls Cornelius Jansen, Johann Friedrich (Ivan Fedorovych) Haemmerle, Karl Ossenkop, Alexander Sukkau, Mathias Cowacewitch, Jean Despot, Ewald Bremer.

Berdiansk historians drew the attention on settling German colonists (especially Mennonites) on the lands of Northern Pryazov region. The authors compared conditions of German immigrants in XIX c. in Berdiansk, Mariupol and the nearest regions, showed certain competitiveness of trade issue in these cities with German lands. A big volume of factual materials was published, that illustrates cargo flows of Mariupol and Berdiansk ports, oriented on foreign trade.

Biographical notes are devoted to German consulate representatives who were working in the Northern Pryazov region, these notes are followed by interesting details and photos of their mode of life. Diplomatic work of consuls was broadly depicted, as well as their role in ties between German colonists with their historical homeland.

Undoubtedly, scientific interest includes list of illustrations in the book of Lyman I. and Konstantinova V in particular the list of foreign consuls of XIX-XX c. in Berdiansk and Mariupol, comments on the work of Germans in the Northern Pryazov region in reports of British consuls in Berdiansk and Mariupol, reprints of German consulate agencies' documents in Berdiansk and Mariupol.

The authors conducted solid research of materials from German archives (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Bundesarchiv), archives of Great Britain (The National Archives), Poland (Archiwum Panstwowe we Wrocławiu), Ukraine and Russian Federation.

It's necessary to specify that the printing of this scientific publication is of high quality. It was achieved thanks to Consulate General of Federal Republic of Germany. Organizers and partners of the project are Consulate General of FRG in Donetsk / Dnipro office, Berdiansk State Pedagogical University, Research Institute of Urban History "Urban Initiatives".

Presentation of the book of Berdiansk professors Ihor Lyman and Viktoria Konstantinova - "German Consuls in the Northern Azov Region" at Berdiansk State Pedagogical University was held during German weeks in Ukraine, on the 2ed of November 2018. The presentation of the book, together with Consul-General of the Federal Republic of Germany Wolfgang, was undertaken on the 6th of December at Mariupol State University. To carry out this scientific project means a lot for deepening amicable Ukrainian-German relationships.

Scientific publishing of Lyman I. and Konstantinova V. is a significant contribution to the research of the Northern Pryazov region history. It would state an interest for regional ethnographers, scientific-historical community not only of Pryazov region, but in general for Ukraine and Germany. The book "German Consuls in the Northern Azov Region" would be useful for teachers, postgraduates and students, who are interested in historical issues of Ukrainian-German relationships.

V. Romanzov

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АЛЕКСЄЄНКО ІРИНА ВІКТОРІВНА – доктор політичних наук, професор кафедри філософії та політології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

БУЧИН МИКОЛА АНТОНОВИЧ – доктор політичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка», заступник директора Інституту гуманітарних та соціальних наук – декан базової вищої освіти.

ВОЛВЕНКО НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов, ДВНЗ «ДДПУ» (м. Бахмут).

ВОЛОНИЦЬ ВІРА СТЕПАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ГАВРИЛОВА НІНА ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ГЕДЬО АННА ВОЛОДИМІРІВНА – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

ГЕТЬМАНЧУК МИКОЛА ПЕТРОВИЧ – доктор історичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ГЕЦКО МАР'ЯНА РОМАНІВНА – магістр кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ГРИНЬКО ОЛЕКСАНДРА ІГОРІВНА – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ДЕМЧИШАК РУСЛАН БОГДАНОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ЗАБАВІН В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЕГОВИЧ – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ЗОЛОТАР ЛЮДМИЛА МИКОЛАЇВНА – здобувач кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету.

ІВАНОВА НАТАЛІЯ СЕРГІЇВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри правознавства Бердянського державного педагогічного університету.

ІВАНЮК ОЛЕГ ЛЕОНІДОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

ІВАСЕЧКО ОЛЬГА ЯРОСЛАВІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

КАЛУЖИНА АНАСТАСІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА – студентка 3 курсу спеціальності «Історія та археологія» Київського університету імені Бориса Грінченка.

КАРАМАН КОСТЯНТИН ВАЛЕРІЙОВИЧ – студент ОС «Магістр» спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Маріупольського державного університету.

КОВАЛЬ ОЛЬГА СЕРГІЇВНА – аспірант кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету.

КОНСТАНТИНОВА ЮЛІЯ ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

КОРОБКА ВАДИМ МИКОЛАЙОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

КОРОБКА ЮЛІЯ ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

КРИГІНА ОЛЬГА ВАЛЕРІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

МАЗУР КАТЕРИНА ЯРОСЛАВІВНА – студентка ОС «Магістр» першого року навчання спеціальності «Міжнародні відносини» Національного університету «Львівська політехніка».

МАКУХ-ФЕДОРКОВА ІВАННА ІВАНІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

МЕНДРІН ОЛЕКСІЙ ВІКТОРОВИЧ – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

МУЩЕНКО ЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА – студент спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Національного університету «Львівська політехніка».

НЕБРАТ СЕРГІЙ ГЕННАДІЙОВИЧ – магістр з історії, заступник начальника археологічної експедиції Маріупольського державного університету.

НІКІФОРОВ КАРЕН СЕРГІЙОВИЧ – аспірант кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

НІКОЛЬЧЕНКО ЮЗЕФ МОЙСЕЙОВИЧ – доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

ОЛІЙНИК НАТАЛІЯ ВІКТОРІВНА – студентка 4 курсу спеціальності «Міжнародні відносини» Національного університету «Львівська політехніка».

ОНІПКО ЗОРЯНА СЕРГІЇВНА – аспірантка кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ОРЄХОВА СВІТЛАНА ЄВГЕНІВНА – докторант кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, кандидат історичних наук, доцент.

РОМАНЦОВ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

СВЕТЛАКОВА МАРІЯ АНДРІЇВНА – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

СРІБНЯК ІГОР ВОЛОДИМИРОВИЧ – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

СРІБНЯК МІЛАНА ІГОРІВНА – студентка Історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ТАРАСОВ СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ТЕМІРОВА НАДІЯ РОМАНІВНА – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

ТОМІЛЕНКО АНДРІЙ ГРИГОРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії інновацій у сфері цивільної безпеки Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України.

ТРОФИМЕНКО МИКОЛА ВАЛЕРІЙОВИЧ – кандидат політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету, проректор з науково-педагогічної роботи (міжнародні зв'язки) МДУ.

ТУРЧИН ЯРИНА БОГДАНІВНА – доктор політичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ФЕСЕНКО МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ – доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

ЦЕЦИК ЯРОСЛАВ ПЕТРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету Водного господарства та природокористування.

ШЕВЧУК АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

ШИПІК НАТАЛЯ ФЕОФАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ЮЗВЯК ІРИНА ПЕТРІВНА – викладач кафедри іноземних мов Національного університету «Львівська політехніка».

ЯВОРСЬКА КАТЕРИНА ПЕТРІВНА – здобувач кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

ЯРЕМЧУК СЕРГІЙ МИХАЙЛОВИЧ – викладач кафедри іноземних мов Національного університету «Львівська політехніка».

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА НАУКОВОГО ВИДАННЯ «ВІСНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ»

Редакційна колегія наукового видання «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» у своїй діяльності дотримується етичних норм, прийнятих міжнародним науковим співтовариством, рекомендацій та стандартів Комітету з етики публікацій (COPE) – Committee on Publication Ethics (<http://publicationethics.org/>), видавництва Elsevier, міжнародних стандартів для редакторів та авторів – International standards for editors and authors (<http://publicationethics.org/resources/international-standards>), а також Етичного кодексу ученого України (<http://znc.com.ua/ukr/news/2009/20090123ethic.php>).

Політика видання полягає у формуванні на його сторінках сучасної наукової думки вітчизняних та закордонних вчених щодо новітніх досягнень та актуальних проблем історії та політології. У зв'язку з цим редакційна колегія при розгляді статей керується виключно їх науковою новизною, теоретичною цінністю та практичним внеском у розвиток історичної та політологічної наук, незалежно від посади автора, його вченого звання, віку, національності, статі, релігійних та політичних поглядів.

Принципи редакційної політики:

- об'єктивність та неупередженість у відборі статей до публікації;
- висока вимогливість до якості наукових досліджень;
- обов'язкове конфіденційне рецензування статей;
- колегіальність у прийнятті рішень щодо публікації статей;
- доступність та оперативність у спілкуванні з авторами;
- суворе дотримання авторських та суміжних прав;
- суворе дотримання графіку виходу журналу.

Видання веде систематичну роботу, направлену на його включення до міжнародних електронних бібліотек, каталогів та наукометричних баз з метою входження в світовий науковий інформаційний простір, підвищення рейтингу журналу та індексів цитування його авторів.

Члени редколегії категорично засуджують прояви плагіату в статтях як порушення авторських прав і наукової етики та вживають всіх можливих заходів для його недопущення. Важливим є дотримання норм етичної поведінки для всіх учасників процесу публікації: автора (-ів), редактора, рецензентів, засновника видання, читача.

Етичні зобов'язання редакційної колегії

1. Редакційна колегія несе відповідальність за видання, винесення справедливих та неупереджених рішень, забезпечення добросовісного процесу рецензування і недопущення розповсюдження іншим особам інформації, пов'язаної зі змістом рукописів, переданих на рецензування, крім осіб, які беруть участь у її фаховій оцінці.

2. Всі подані до редколегії авторські матеріали мають бути такими, що не публікувалися раніше, і підлягають ретельному відбору і рецензуванню. Редколегія під керівництвом відповідального редактора керується достовірністю поданих даних та науковою значимістю поданих матеріалів, виносить неупереджені рішення, незалежні від комерційних чи інших інтересів, забезпечує чесний і об'єктивний процес рецензування.

3. Всі члени редакційної колегії є рецензентами. Редколегія залишає за собою право відхиляти статті, якщо вони не відповідають тематиці видання, неприйнятні до друку через низьку якість, або повертати їх авторам на доопрацювання відповідно до зауважень рецензентів. За редколегією залишається право направити рукопис на розгляд сторонньому рецензенту, групі рецензентів, а також право вилучити вже надруковану статтю в разі виявлення порушення будь-яких прав або загальноприйнятих норм наукової етики. Про факт вилучення статті інформується установа / організація / заклад, де було виконано дослідження, а також автор. Запобігання протизаконним публікаціям є відповідальністю кожного з учасників процесу публікації.

4. Рецензування всіх матеріалів, що прийняті до розгляду, є сліпим: рецензенту не повідомляється ім'я автора, чий матеріал він рецензує, а автору не повідомляються відомості про рецензента. Однак, у разі виникнення у рецензента зауважень до змісту роботи, сумнівів у достовірності або точності окремих даних, редакційна колегія надасть можливість автору надати пояснення або уточнення.

5. Редколегія гарантує, що матеріали, не прийняті до друку, не будуть використані в особистих інтересах членів редакційної колегії без письмової згоди автора

6. Редакційна колегія відкрита до співпраці та діалогу з усіма авторами, рецензентами, читачами з питань публікації матеріалів (у тому числі щодо внесення змін та виправлень до опублікованих матеріалів, публікації спростувань та/або вибачень) та вживання заходів для відновлення порушених прав.

Етичні зобов'язання рецензентів

Рецензування здійснюється висококваліфікованими спеціалістами, що мають науковий ступінь не нижче кандидата наук (доктора філософії), достатній досвід роботи у сфері історії й політології та публікації за відповідним напрямком. Експертна оцінка повинна допомагати автору поліпшити якість тексту статті, а відповідальному редактору і редакційній колегії – ухвалити рішення про публікацію. Рецензент здійснює наукову експертизу авторських матеріалів, внаслідок чого його дії повинні носити неупереджений характер, що полягає у дотриманні наступних принципів:

1. Авторський матеріал (рукопис), що прийнято для рецензування, має розглядатися як конфіденційний документ, який не можна передавати для ознайомлення чи обговорення третім особам, які не мають на те повноважень від редакційної колегії. Рецензент зобов'язаний своєчасно надати рецензію на рукопис.

2. Рецензент зобов'язаний давати об'єктивну і аргументовану оцінку викладеним результатам дослідження. Усі зауваження, що надаються рецензентом, повинні бути обґрунтовані та коректні й не можуть зачіпати особистості автора. Персональна критика автора є неприйнятною.

3. Неопубліковані дані (відомості), отримані з представлених до розгляду авторських рукописів, не повинні використовуватися рецензентом для особистих цілей.

4. Рецензент, який має сумніви у своїй здатності забезпечити якісне, неупереджене та об'єктивне рецензування авторського рукопису (через відсутність достатньої кваліфікації для оцінювання за тематикою матеріалу, наявність конфлікту інтересів з автором або установою, організацією, закладом), повинен повідомити про це редакційну колегію з проханням виключити його з процесу рецензування даного рукопису. Рукопис невідкладно повертається до редколегії.

5. Рецензент повинен звернути увагу редакційної колегії на будь-яку істотну схожість між наданим йому на оцінювання рукописом і будь-якою іншою опублікованою

статтю або рукописом, на некоректність оформлення текстових запозичень або відсутність посилань на інших авторів.

Етичні зобов'язання авторів

1. Авторські матеріали (рукописи), що подаються до редакційної колегії, мають бути оформлені відповідно до встановлених вимог. Інформаційні матеріали для авторів з питань друку публікацій, зокрема вимоги до оформлення статей, порядок їх надсилання до редколегії та ін., розміщені на сайті видання у відповідній рубриці.

2. Автори зобов'язані дотримуватися законодавства України про захист прав інтелектуальної власності, а також принципів наукової етики. Критика робіт дослідників-опонентів за темою дослідження має висловлюватися коректно і обґрунтовано і у жодному випадку не може мати особистісний характер.

3. Автори гарантують, що подані до редакційної колегії матеріали раніше не публікували та не перебувають на розгляді в інших виданнях, і гарантують, що до переліку авторів включені лише ті та усі ті дослідники, що зробили істотний внесок у створення матеріалів; також автори гарантують, що усі співавтори погодили кінцевий варіант рукопису та передачу його на розгляд редакційної колегії.

4. Автори несуть відповідальність за точність і повноту посилань, у т.ч. посилань на власні попередні праці. Посилання оформляються відповідно до встановлених вимог. Плагіат у будь-якій формі неприпустимий.

5. Автори повинні сприяти редакційній колегії у підготовці матеріалів до друку, зокрема, невідкладно повідомляти про усі самостійно виявлені помилки та неточності, надавати на запитовані редколегією пояснення та підтвердження.

6. Автори повинні попереджати редакційну колегію про існування будь-якого реального чи потенційного конфлікту інтересів, що може вплинути на оцінку та / або інтерпретацію рукопису. Автори повинні розкривати джерела фінансової (державні програми, гранти, конкурсні проекти тощо) та іншої підтримки рукопису, якщо такі є.

Інші питання публікаційної етики

1. Публікація матеріалів здійснюється у порядку черговості їх отримання.

2. Автори не отримують винагороду (гонорар) від редакційної колегії за публікацію матеріалів у науковому виданні «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія».

3. Автори мають право на отримання одного безкоштовного примірника видання за кожною опублікованою статтею. Якщо стаття має більш ніж одного автора, другий та наступні примірники випуску надаються з відшкодуванням їх вартості.

4. Джерелом фінансування видання є авторські збори.

5. Періодичність видання «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» - три рази на рік.

Набір статей до друку у травні відбувається до 10 березня.

Набір статей до друку у серпні відбувається до 10 червня.

Набір статей до друку у грудні відбувається до 10 жовтня.

Матеріали, які були надіслані автором у терміни після 10 березні, 10 червня і 10 жовтня, приймаються до розгляду з метою публікації у наступному випуску, якщо автор не повідомить про своє бажання зняти матеріали з розгляду.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;

- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;

- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;

- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);

- основний текст статті;

- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;

- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;

- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;

- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;

- розширена анотація англійською мовою (до 35 рядків, курсив); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

- перелік ключових слів англійською мовою з підзаголовком Key words: (курсив);

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft World 97-2003. Обсяг – від 12 до 18 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний

відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;

- перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком Список використаної літератури і виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»;

- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;

У зв'язку з розміщенням публікацій в міжнародних наукометричних базах даних слід дотримуватися наступних вимог до оформлення списку використаної літератури. Кожна позиція у списку використаної літератури має бути надана мовою оригіналу та у транслітерації. Для транслітерації українського тексту слід застосовувати Постанову Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55 (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>), сайт Онлайн транслітерації <http://ukrlit.org/transliterations>. Для транслітерації російського тексту – систему Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html) (див. відповідний Зразок);

- щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.];

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

- стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний Зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому та друкованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

УДК 321.02:321.8

Н.А. Вінникова

ГЛОБАЛЬНІ РІШЕННЯ: «JUSMANUARIUM»?

У статті розглядаються нормативно-регуляторний та політикопрактичний аспекти ухвалення рішень на глобальному рівні управління. За допомогою корелятивного аналізу процедурних моделей вироблення рішень та фактичного позиціонування держав у міжнародних організаціях і глобальних клубах з'ясовано, що політичні процеси на транснаціональному рівні урядування обумовлені консенсусними формами взаємодії найбільш потужних акторів світової політики.

Ключові слова: *політичні рішення, міжнародні організації, глобальні клуби, консенсус.*

Текст статті

.....
.....
.....

Список використаної літератури

1. Рябека О. Світова держава як продукт глобалізованого організаційного розвитку / О. Рябека // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 3. – С.114–126 ;
Riabeka O. Svitovaderzhavayakprodukthlobalizovanohoorhanizatsiinohorozvytku /

О. Riabeka //

NaukovizapyskyInstytutopolitychnykhietnonatsionalnykhdoslidzhenim. I. F.
Kurasa. – 2014. – Выр. 3. – S.114–126.

2. ....

Стаття надійшла до редакції __.__.20__ р.

N. Vinnykova

GLOBAL DECISIONS: «JUS MANUARIUM»?

The article examines the procedural and political aspects of the global decision-making. A central issue in this paper is the power balance in procedural frame of the transnational decision-making. We assume that global actors by using procedural tools in international organisations maintain domestic purposes. Analysing the models of decision-making in international structures i.e. unanimity, the veto procedure, weighted voting, majority principle, consensus and actual state-positioning we found that global policy-making is determined by consensus of the most powerful actors in world politics.

The procedural and practical functioning of the international organizations tends towards consolidation club format in which the narrow circle of the countries dominates over decision-making. Consensus approach allows to negotiate without regulatory restrictions thus reaching agreement on common issues. The international global decision-making core includes the USA, Britain, France, Italy and Germany. Through procedure of veto in the UN Security Council, the largest contributions in the IMF and the World Bank, prerogative position in NATO, participating in G7 and G20, these countries, mainly USA, hold centripetal position in decision-making from the scope of strategic issues in global politics and domestic affairs of individual states. Even though Germany is not a permanent

member of the UN Security Council, it has a dominant position in

Keywords: *political decisions, international organizations, global clubs, consensus.*

(зразок)

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

Прошу опублікувати у збірнику наукових праць «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» статтю _____ у розділі _____
назва статті історичні чи політичні науки

Відомості про Автора (зразок заповнення):

Відомості про Автора:	Прізвище, ім'я, по батькові – науковий ступінь, вчене звання, посада, назва установи / навчального закладу.
Українською мовою	Патlachук Віталій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету
Російською мовою	Патlachук Виталий Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры исторических дисциплин Мариупольского государственного университета
Англійською мовою	(Вказати відомості англійською мовою)
Контактні телефони автора, E-mail, поштова адреса	(Вказати контактні телефони, адресу електронної пошти, поштову адресу відділення Нової пошти, за якою здійснюватиметься розсилка)

Відомості про наукового керівника (якщо автор статті не має наукового ступеня):

Прізвище	
Ім'я	
Побатькові	
Науковий ступінь	
Вчене звання	
Посада	
Назва установи / навчального закладу	

Автор надає право Маріупольському державному університету розміщувати свою статтю повністю або частково у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ)

Автор несе всю відповідальність за зміст цієї статті та факт її публікації.

Автор підтверджує, що в матеріалах статті не містяться відомості, заборонені до опублікування, і тому стаття може бути надрукована у відкритому друці.

Автор підтверджує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, а також містять достовірну інформацію.

_____ / _____
дата підпис П.І.Б

Зразок

ЗГОДА
на обробку персональних даних

Я, _____
(П. І. Б.)

(далі – Автор) шляхом підписання цього тексту, відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 №2297-VI, надаю згоду Маріупольському державному університету (далі – Університет) на обробку моїх персональних даних (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) з метою забезпечення захисту авторських прав при здійсненні публікацій творів Автора у наукових фахових виданнях Університету. Наведений вище склад персональних даних може надаватися працівникам Університету, безпосередньо задіяним в обробленні цих даних, а також в інших випадках, прямо передбачених законодавством України.

Також мої персональні дані (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) можуть надаватися третім особам при включенні наукових фахових видань Університету до міжнародних наукометричних баз.

Ця згода надається на безстроковий термін. Передача моїх персональних даних третім особам у випадках, не передбачених цією Згодою та законодавством України, здійснюється тільки за погодженням зі мною.

«___» _____ 20___ року, _____ / _____
(підпис) (ініціали, прізвище Автора)

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 24

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов
Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення № 042/19

Видавець «Видавничий відділ МДУ»
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей